

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Müasir Azərbaycan
ədəbi dili*

I cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Müasir Azərbaycan
ədəbi dili*

I cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun "Seçilmiş əsərləri" toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə).
Bakı, 2019. 464 səh.

Kitabda Azərbaycan dili, onun tarixi, forma və üslubları qısa şəkildə izah edilir. Bunlarla bərabər, Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemi, lüğət tərkibi və onlara aid linqvistik xüsusiyyətlər geniş şərh olunur. Həmçinin müasir Azərbaycan dilinin orfoepiya, yazı, qrafika və orfoqrafiya məsələləri də elmi-nəzəri əsasda aydınlaşdırılır.

Əsərdən müəllim və tələbələr, aspirant və dissertantlar, mətbuat və nəşriyyat işçiləri, radio və televiziya əməkdaşları, eləcə də Azərbaycan ədəbi dilinin qayda-qanunları ilə maraqlananlar faydalana bilər.

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Təkmilləşdirilmiş 5-ci nəşr.

ISBN 9 789952 835816

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadgurbanov.az

BİR NECƏ SÖZ

*Ömrünü elmə sərf edən insan
heç vaxt ölmür.*

Məhəmməd Peyğəmbər

Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktik şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dil çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə, dərin və gizli sirlərə malikdir. Bütün bu cəhətləri öyrənildikdə dil insan həyatında fikrin ifadəsi üçün daha qüvvətli vasitəyə çevrilir. Dilə dair geniş məlumat və bilik əldə etmək sayəsində hər bir kəs ayrı-ayrı məsələləri daha dəqiq ifadə etmək imkanı əldə edir.

Respublikamızda Azərbaycan dilinin elmi və praktik cəhətdən hərtərəfli öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Ölkəmizdə Azərbaycan dilinin tədqiqi üçün geniş şərait və imkan yaradılmışdır. Başqa bir sıra dillər kimi, Azərbaycan dili də XX əsrdə xüsusi tədqiqat obyekti olmuş, dərinlən tədqiq edilməyə, geniş dairədə öyrənilməyə başlanılmışdır. Hazırda bu dil elmi şəkildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda, ali məktəblərin nəzəri kafedralarında tədqiq olunur, orta və ali məktəblərdə tədris edilərək şagirdlər, tələbələr tərəfindən mənimsənilir.

1

Ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tarixi, onun inkişaf dövrləri, dialektləri və müasir vəziyyəti öyrənilir.

Bütün bunların mənimsənilməsi üçün bir sıra dilçilik fənləri, o cümlədən:

Tarixi-lingvistik fənlər: – “Azərbaycan dilinin tarixi”, “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”;

Müasir dil fənləri: – “Azərbaycan ədəbi dili”, “Azərbaycan dialektologiyası”;

Üslubi lingvistik fənlər: – “Azərbaycan dilinin üslubiyatı”, “Bədii mətnin lingvistik təhlili”;

Ortoloji lingvistik fənlər: – “Azərbaycan nitq mədəniyyəti”... və s. fənlər tədris olunur.

Bu fənlərin hər birinin özünəməxsus mövzusu, məqsədi və vəzifələri vardır.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dili”nin mövzusu xalqımızın hazırda istifadə etdiyi Azərbaycan ədəbi dilidir. Buna görə də həmin fənn “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” adlanır.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrindən fərqli olaraq, pedaqoji fakültələrdə dilçilik fənlərinin hamısı keçilmədiyindən burada tədris olunan “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” fənnindən ancaq müasir ədəbi dil məsələlərinin əhatə edilməsi ilə kifayətlənilir. Həmin fakültədə, yeri gəldikcə, Azərbaycan dilinin bu və ya digər zəruri məsələləri haqqında müasir ədəbi dilin müvafiq bəhslərində izahat verilir. Məsələn, müasir Azərbaycan əlifbasından bəhs olunarkən oradaca onun tarixindən də qısa şəkildə danışılır və s. Belə bir cəhət dərslərin hər iki fakültədə istifadə edilməsinə imkan yaradır.

2

Ali məktəblərdə tədris olunan “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” fənninin qarşısında aşağıdakı məqsəd və vəzifələr durur:

- Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin səs sistemi, onun inkişaf və xüsusiyyətlərinə dair məlumat vermək, dildəki səs hadisələrini və səs qanunlarını aydınlaşdırmaq.

- Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi, onun zənginliyi, xüsusiyyətləri və inkişaf etməsi haqqında izahat vermək.
- Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşu, bu quruluşun orijinallığı və digər əlamətləri haqqında məlumat vermək.
- Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin həm şifahi, həm də yazılı formaları üçün qəbul edilmiş normaları aydınlaşdırmaq.

3

Bütün bu məqsəd və vəzifələr aşağıdakı bəhslərin tədrisində yerinə yetirilir:

- I. **Giriş.** Burada Azərbaycan dili haqqında qısa izahat verilir. Bundan sonra Azərbaycan dilinin tərkib hissələri, ədəbi dil, danışiq dili və bunların xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.
- II. **Fonetika.** Dilimizin səs sistemi, fonetik hadisə və qanunları şərh olunur.
- III. **Orfoepiya.** Ədəbi dilimizin tələffüz normaları izah edilir.
- IV. **Yazı.** Yazı anlayışından, ümumiyyətlə, yazının əmələ gəlməsindən, onun tipləri və inkişafetmə yollarından bəhs olunur. Eyni zamanda, burada Azərbaycan yazısı da izah edilir.
- V. **Əlifba.** Əlifba anlayışı, əlifbanın xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Bununla bərabər, müasir Azərbaycan əlifbasının tərkibi, hərflərə ad verilməsi qaydaları izah olunur.
- VI. **Qrafika.** Əlifbamızdakı hərflərin dilimizdəki hansı səsi bildirdiyi, necə oxunduğu, hərflərlə səslərin nisbəti və hərflərin necə yazıldığı (cızıldığı) göstərilir.

- VII. Orfoqrafiya.** Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında istifadə olunan prinsiplər haqqında məlumat verilir. Bununla bərabər, sözlərin bitişik, defislə və ayrı yazılması göstərilir, sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları izah olunur.
- VIII. Leksikologiya.** Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərdən, onların mənşəcə qruplaşdırılmasından, işlənmə dairəsindən və s. bəhs olunur.
- IX. Onomalogiya.** Dildəki xüsusi adların növləri, yaranması və istifadə olunması aydınlaşdırılır.
- X. Semasiologiya.** Ədəbi dildəki sözlərin məna xüsusiyyətləri və növləri şərh olunur.
- XI. Frazelogiya.** Dilimizdəki frazeoloji vahidlər, onların tipləri, məna növləri və üslubi xüsusiyyətləri izah olunur.
- XII. Leksikoqrafiya.** Lüğət, onun tipləri və tərtib qaydaları haqqında məlumat verilir. Bundan sonra Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə söz və ifadələrin necə izah edildiyi aydınlaşdırılır.
- XIII. Derivatologiya.** Ədəbi dildəki sözyaratma yollarından və onların xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.
- XIV. Morfologiya.** Sözlər məna, forma və vəzifələrinə görə qruplaşdırılaraq onların dəyişilməsi qaydaları öyrədilir.
- XV. Sintaksis.** Söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, cümlələr, onların quruluş və növləri izah olunur.
- XVI. Durğu işarələri.** Durğu işarələrinin növlərindən, işlənmə yeri və qaydalarından bəhs edilir.

* * *

İkicildliyin bu kitabında morfologiyaya qədər olan bəhslər izah edilir. Proqramın tələbinə uyğun olaraq “Giriş”də Azərbaycan dilinin tarixi, onun inkişafı, forma və

xüsusiyyətləri haqqında yığcam xülasə verilmişdir. Bundan sonra ayrı-ayrı bölmələrdə dilin fonetik və lüğəvi xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Bütün bölmələr və bunlara aid olan hissələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə izah olunmuşdur.

Əsər yazılarkən dünya dilçiliyinin nailiyyətlərindən istifadə edilmişdir. Bu və ya digər bir məsələni əyani olaraq göstərmək üçün misallar həm yazılı ədəbiyyatdan, həm də folklor nümunələrindən seçilmişdir.

Bu kitabın bir sıra bölmələri müasir ədəbi dilimizin az tədqiq olunmuş sahələrinə həsr edildiyindən, şübhəsiz ki, nöqsansız deyildir. Müəllif əsərin gələcək nəşrinin daha da təkmilləşməsinə dair xeyirxah tənqidi qeydlərini göstərən yoldaşlara qabaqcadan öz razılığını bildirir.

İkicildliyin çapa hazırlanan II kitabında Azərbaycan ədəbi dilinin morfolojiya, sintaksis və durğu işarələrinə dair məsələlərin şərh edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

I. GİRİŞ

DİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

§1. Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasındadır.

İnsanlar düşündüklərini və dərk etdiklərini dil vasitəsilə ifadə edirlər. Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beynin fəaliyyəti olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyyət təşkil etmir.

Bunların hər birinin özünəməxsus fərqli cəhətləri vardır. Bu fərqlərin ən başlıcası odur ki, dil lüğəvi və qrammatik vahidlərdən istifadə edir. Təfəkkür üçün istifadə mənbəyi məfhumlar və hökmlərdir.

Təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil ictimai hadisədir. Bu, digər ictimai hadisələrlə də əlaqədardır. Lakin dil heç də bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə oxşamır. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o, bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Həmçinin dil yarandığı zamandan etibarən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan büt-

tün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Buna görə də dil ictimai xarakterə malikdir.

Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olur, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu tarix boyu qoruyur və inkişaf etdirir. Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır. Xalqımızın yaratdığı həmin dilə hal-hazırda *Azərbaycan dili* deyilir.

AZƏRBAYCAN DİLİ

§2. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Eyni zamanda, bu dil Azərbaycan Respublikasının **rəsmi dövlət dilidir**.

Azərbaycan dilindən həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə istifadə olunur. Dünyanın **87 ölkəsində** bu dildə danışanlar vardır. Ümumiyyətlə, ana dili kimi Azərbaycan dilində **45 milyondan** artıq adam danışır. Bundan başqa, bəzi xalqlar arasında Azərbaycan dili ikinci ana dili kimi də işlənir. Hazırda Azərbaycan ərazisində yaşayan bir sıra azsaylı xalqlar, o cümlədən **lahıç, talış, tat, qırız** və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər.

Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə indi dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. **Azərbaycan dili, hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir.**

Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənalı istədiyin şəkildə çox müxtəlif bədii boyalarla ifadə

etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün də çox yararlıdır.

Eyni zamanda, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyə kimi daxil olan və onu zənginləşdirən M.Füzulinin məşhur “Leyli və Məcnun” poeması, M.F.Axundovun komediyaları və bir çox misilsiz sənət əsərləri həmin dildə – Azərbaycan dilində yaranmışdır. Fəlsəfi-siyasi əsərlər də bu dildə çox gözəl səslənir.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi, onun zənginliyi və digər xüsusiyyətləri tarixən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dili haqqında demişdir: “...Mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir”.

Məşhur şəxsiyyətlərdən Bestujev-Marlinski və başqaları da Azərbaycan dilinin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər. Görkəmli ictimai xadim Sultanməcid Qənizadə Azərbaycan dili haqqında yazmışdır: “Həqiqətən bu dil (Azərbaycan dili – **A.Q.**) öz təbiətinə görə çox elastikidir və asanlıqla zərif üslubi formalara düşmə bacarığına malik olmaqla öz xüsusiyyətləri ilə fəxr edə bilər. Bu xüsusiyyətlər öz mahiyyətlərinə görə çox maraqlıdır... Buradakı xüsusiyyətlərə bənzər hadisələrə hər hansı bir başqa dildə az təsadüf etmək olar”.

Azərbaycan dili mənşəcə **müasir türk dillərinə** məxsusdur.

TÜRK DİLLƏRİNİN ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİNDƏ MÖVQEYİ

Müasir dünyada **6 minə** qədər canlı dil mövcuddur. Bu dillərin hamısı eyni quruluşa, sistemə, xüsusiyyətlərə malik deyildir. Lakin dünya dilləri arasında mənşəcə bir-birinə yaxın olan dillər az deyildir. Genetik meyar əsasında dillərin mənşəyi öyrəniləndikdə onların müxtəlif ailə və qruplara məxsus olduğu meydana çıxmışdır. İndiyə qədər dilçilik elmində 20-dən artıq dil ailəsi müəyyənləşdirilmişdir ki, bunlardan biri **36 dildən** ibarət olan **Altay dillər ailəsidir**¹.

Altay dillər ailəsinə aşağıdakı dil qrupları və dillər daxildir:

1. *Türk dilləri qrupu – 23 dil*
2. *Monqol dilləri qrupu – 3 dil*
3. *Tunqus dilləri qrupu – 3 dil*
4. *Mancur dilləri qrupu – 5 dil*
5. *Koreya dili*
6. *Yapon dili*

Altay dillər ailəsinin tərkibini təşkil edən dillərdən ən böyüyü türk dilləri qrupudur.

Türk dilləri qrupunu 5 yarımqrup təşkil edir:

1. *Oğuz dilləri yarımqrupu (4 dil);*
2. *Qıpçaq dilləri yarımqrupu (5 dil);*
3. *Bulqar dilləri yarımqrupu (6 dil);*
4. *Qarlıq dilləri yarımqrupu (3 dil);*
5. *Tukuy dilləri yarımqrupu (5 dil)*².

¹ Bax: Afad Qurbanov. Dünyanın dil ailələri. Bakı, 1994.

² Bax: yenə orada, səh. 71-137.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TÜRK DİLLƏRİ Qrupunda YERİ

§3. Azərbaycan dili tipoloji təsnifə görə iltisqi (aqlü-tinativ) dillərdəndir. Bu dil genealoji bölgüyə əsasən türk dilləri qrupuna mənsubdur.

Türk dilləri qrupu genetik əlamətlər əsasında təsnif edilən ən böyük dil qruplarından biridir. Başqa dil qruplarında olduğu kimi, bu qrupa daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Nümunə üçün bir neçə sözün müxtəlif türk dillərində necə işləndiyini nəzərdən keçirək.

Sözlər	Azərbaycan	Qazaxca	Tatarca	Türkməncə	Özbəkca
	dil	til	tel	dil	til
	yaxşı	jaksı	yaxşı	yaqşı	yaxşı
	üç	üş	öç	üç	uç
	mən	men	min	men	men
	tez	tez	tiz	tiz	tez

Azərbaycan dili türk dilləri qrupunun oğuz dilləri yarımqrupuna daxildir. Bu dil həmin yarımqrup daxilində xüsusi mövqeyə malikdir.

Azərbaycan dili türk dilləri qrupundakı müasir dillərdən **türkmən, qaqauz və türk** (osmanlı) dillərinə daha çox yaxındır. Bu yaxınlığı əyani müşahidə etmək üçün aşağıdakı türk mənşəli bayatılara nəzər salaq:

türkcə:

Tamburam dildir benim
Dilim bülbüldür benim

azərbaycanca:

*Tamburam dildir mənim,
Dilim bülbüldür mənim,*

Yarımdan ayrılalı
Her günüm yildir benim.

*Yarımdan ayrılalı
Hər günüm ildir mənim.*

* * *

Ar ol da bala gel,
Bülbül olup dala gel,
Beni baştan çıkardın,
Sen de biraz yola gel.

*Arı ol da, bala gəl,
Bülbül olub dala¹ gəl,
Məni başdan çıxardın,
Sən də bir az yola gəl.*

Nümunədən göründüyü kimi, türk və Azərbaycan sözlərində fərqlər, əsasən, fonetik cəhətdəndir. Məna və məzmun hər iki dildə eyni səviyyədə başa düşülür.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİNƏ DAİR

§4. Hər bir dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə sıx bağlı olur. Azərbaycan dilinin tarixi də xalqımızın tarixi ilə əlaqədar olaraq onun kimi çox qədimdir.

Azərbaycan dili hazırkı inkişaf səviyyəsinə birdən-birə çatmamışdır. Bu, bir sıra əsrlərin məhsuludur. İlk dövrlərdə başqa dillər kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi kasıb, qrammatik quruluşu isə bəsit olmuşdur. Lakin xalqımız tarixən inkişaf etdikcə **dilimizin səs sistemi tədricən səlisləşmiş, lüğət tərkibi zənginləşmiş və qrammatik quruluşu təkmilləşmişdir.**

Tarixdə humanist, sülhsevər, mehriban və xeyirxah xalq kimi məşhur olan, uzun əsrlər boyu həm onu əhatə edən qonşularla, həm də bütün digər xalqlarla dostluq, qardaşlıq münasibətlərində yaşayan Azərbaycan xalqı tarixin müxtəlif dövrlərində bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmişdir. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycana ərəb işğalçıları,

¹ *Dal* sözü *budaq* deməkdir. Azərbaycan şivələrində də bu sözə rast gəlmək olur.

sonralar isə fars, monqol və başqaları basqın etmişlər. Bu yadellilərin məqsədi xalqımızı və eləcə də onun dilini tarix meydanından çıxarmaq idi.

Lakin Azərbaycan xalqı bütün tarix boyu bu mənfur işğalçılarla amansız mübarizə apararaq öz varlığını qoruduğu kimi, doğma dilini də mühafizə edib saxlamışdır.

İşğalçıların arzu və əməllərinin əksinə olaraq, Azərbaycan dilində sənət əsərləri yaradılır və dilimiz yavaş-yavaş ədəbi zəmin əsasında formalaşib inkişaf edirdi. Yadellilərin təqibinə baxmayaraq, XIII əsrdə Həsənoğlu, XIV əsrdə Nəsimi və başqa sənətkarlarımız Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazıb-yaratmışlar.

Həmin dövrlərdə (assimilyasiya dövründə) Azərbaycan dili nəinki öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, eyni zamanda "...öz həyatilik və sabitliyini sübut etmiş, hətta öz növbəsində ərəb və xüsusilə fars dilinə də təsir göstərmişdir"¹. Bu təsir sonralar təkcə həmin dillərə deyil, başqa bir sıra dillərə də olmuşdur.

Bütün tarix boyu öz orijinallığını mühafizə edib saxlayan Azərbaycan dili get-gedə inkişaf edərək XIX əsrdə milli dilə çevrilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin müstəqilliyinə qarşı olan mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Lakin dövrün qabaqcıl adamları və bütün xalq dilin milli varlığını qorumağa başlamışdır. Həmin dövrdə böyük mütəfəkkir M.F.Axundov dilimizin çox qadیر və poetik vüsətə malik bir dil olduğunu həm nəzəri, həm də əməli olaraq sübut etməyə çalışmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində burjua millətçiləri Azərbaycan dilinin varlığını inkar etməyə cəhd etmişlər. Onlar yaratdıqları mətbuat ("Füyuzat") vasitəsilə Azərbaycan dilini qədir-qıymətdən salmağa, onu mey-

¹ Pənəhi Makulu. Azərbaycan sözləri fars dilində. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI, 1954, səh. 171.

dandan çıxarmağa can atmışlar. Belə bir dövrdə Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərləri, inqilabçı demokratları mübarizəyə qalxmışlar. XX əsrin böyük sənətkarlarından C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və başqaları dilimizin milli orijinallığı uğrunda ciddi mübarizə aparmış və bu məsələdə xalqa düzgün istiqamət vermişlər.

Azərbaycan dilinə qarşı aparılan mürtəcə xarakterli mübarizələr, əsasən, XX əsrin 20-ci illərinə qədər davam etmişdir.

Həmin illərdən sonra xalqımız, dilimiz haqqında olan mürtəcə uydurmaların ləğv edilməsi, dilimizin çiçəklənməsi, sürətlə inkişaf etmə mərhələsi başlandı. Bütün sahələrdə olduğu kimi, dil sahəsində də inkişaf üçün geniş imkanlar yarandı. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, üslubları, bəlkə də, min ilə bərabər bir inkişaf yolu keçdi. Hazırda dilimiz öz inkişafını daha sürətlə davam etdirir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏSİR DAİRƏSİ

§5. Azərbaycan dili qədim dövrlərdən başlayaraq bir sıra dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, başqa dillərdən söz almış və bəzi dillərə söz vermişdir. Bunun nəticəsində həm özü zənginləşmiş, həm də başqa dillərin inkişaf etməsində müəyyən rol oynamışdır¹. Ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan dilindən **fars, aqul, ləzgi, tabasaran, erməni, rus, gürcü** və başqa dillərə çoxlu söz və ifadə keçmişdir. Məsələn:

1. **Fars dilinə keçən sözlər:** *alov, araba, bəzək, bağça, qovurma, qundaq, quş, dəyənək, döşək, otaq, ordu, ocaq, ilxı, sancaq, tənə, top, çaxmaq, çəkmə, çolaq, çubuq, elçi, yaylaq, şis və s.*²

¹ Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçən sözlər haqqında kitabın "Leksikologiya" bəhsində danışılır.

² Pənahi Makulu. Azərbaycan sözləri fars dilində. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI, 1954, səh. 173-183.

Fars dilinə keçən Azərbaycan sözlərinin tarixi çox qədimdir. Belə ki, hələ XII–XIII əsrlərdə yazıb-yaradan fars yazıçıları öz əsərlərində Azərbaycan sözləri işlətməmişlər. Səfəvilər dövründə isə, yəni XV əsrin sonundan başlayaraq XVIII əsrin birinci yarısına qədər (1499–1736) azərbaycanlıların hakimiyyət başında olduqları zaman Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən sözlərin sayı daha da çoxalmışdır.

2. **Aqul dilinə keçən sözlər:** *çöl, qum, dustaq, balıq, bulaq, yaylıq, yağ, köhnə, boran, yorğan, boşqab, biçinçi, qarğa, duz, qalın, doğru* və s.
3. **Ləzgi dilinə keçən sözlər:** *ad, bağça, gözəl, güzgü, dərin, düşmən, köhnə, qarpız, qızıl, quş, sərin, çəltik, şirin, yaylaq, turp, paltar, saçaq* və s.¹
4. **Rus dilinə keçən sözlər:** *arbut (qarpız), anbar, başlıq, sarağan, kalpak, saray, utyuq (ütü), kazak, sazan, almaz, kəmiş (qamış), karaul (qarovul), barsuk (porsuq), tuman, karandaş, aşuq (aşıq), çerdak (çardaq), sunduk (sandıq), izyum (üzüm).*
5. **Gürcü dilinə keçən sözlər:** *qonaq, qoçaq, körpə, keçəl, ocaq, otaq, pul, manat, papaq, polad, toxa, çəkmə, çomaq, çolaq, ciyər, çəkic, şüşə, şəkər, yaraq, dolma, çığirtma* və s.

Azərbaycan dilindən gürcü dilinə keçmiş sözlər müxtəlif sahələrə aid olaraq həm ədəbi, həm də danışıq dilində işlədilir.

Azərbaycan dili yuxarıda qeyd olunan dillərin əksəriyyətinin lüğət tərkibinin inkişafında həm **mənbə**, həm də **vasitəçi** dil olmuşdur. Başqa şəkildə desək, Azərbaycan dili həm öz sözlərini vermiş, həm də başqa dillərdən söz almaqda həmin dillər üçün vasitəçilik etmişdir. Bu dilin

¹ Ş.Sədiyev. Ləzgi dilində Azərbaycan sözləri, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, X, 1957.

vasitəsilə gürcü dilinə yüzlərlə ərəb və fars mənşəli sözlər daxil olmuşdur: məsələn, *adət, adam, bina, qələm, dəzgah, əlbəttə, əfsus, zər, kef, mürəbbə, mütəkkə, mismar, məsləhət, pəncərə, pərvanə, reyhan, saat, surət, ustad, ümid, fikir, xatir, həkim, cəllad* və s.

Azərbaycan dili qonşuluqda olan dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirdiyi kimi, onların **qrammatik quruluşlarının təkmilləşməsinə** də təsir göstərmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilindən ləzgi dilinə sözlərlə yanaşı, bir sıra şəkilçilər də keçmişdir. Belə bir vəziyyət Azərbaycan dilinin geniş təsir dairəsinə malik olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilinin başqa dillərə müsbət təsiri hal-hazırda da davam edir. Bunu təkcə Dağıstan dillərində yox, qonşuluqda olan başqa dillərdə də görmək olur. Ümumiyyətlə, yad dillərə keçmiş Azərbaycan sözləri həmin dillərin lüğət tərkibinin ayrılmaz ünsürünə çevrilmişdir.

ÜMUMXALQ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ

§6. Hər xalqın və millətin ancaq bir dili olur. Həmin dil o xalq və ya millətin ümumi dili olduğu üçün buna **ümumxalq dili** deyilir. Məsələn, Azərbaycan ümumxalq dili, rus ümumxalq dili, türkmən ümumxalq dili, qazax ümumxalq dili və s.

Ümumxalq dili çox geniş anlayışdır. Belə ki, ümumxalq dili dedikdə, xalqın bütün dil vasitə və formalarının məcmusu nəzərdə tutulur. Dildə hər nə varsa, bunların hamısını **ümumxalq dili** əhatə edir.

Öz inkişafının müəyyən mərhələsinədək Azərbaycan dili vahid tərkibli ümumxalq dili formasında olmuşdur. Lakin sonralar bu dilin tərkibində bir-birindən az-çox

fərqlənə bilən qollar əmələ gəlmişdir. Bu qollar, başlıca olaraq, cəmiyyət üzvlərinin dildən nə dərəcədə istifadə edə bilməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Məlumdur ki, hər bir xalq və ya millətin bütün üzvləri ümumxalq dilindən eyni şəkildə, eyni qaydada istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məharətlə istifadə etməyə meyil göstərilir. Onlar ümumxalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qanunlarını daha da cilalayır və daha mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin cəmiyyətin başqa zümərəsi isə dildən, bir növ, xam şəkildə istifadə edir.

Bu deyilənlərə görədir ki, müasir Azərbaycan ümumxalq dili tərkibcə iki qola ayrılır: 1) *ədəbi danışiq, yaxud ədəbi dil*, 2) *qeyri-ədəbi danışiq, yaxud danışiq dili*.

Bu şərti bölgüdə “ədəbi dil” və “danışiq dili” məfhumlarını eyni zamanda dilin “tərkib tərəfləri” də adlandıрмаq olar.

Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: “Dilin ədəbi və xalq dili deyə ikiyə bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyərlər, bir “xam” dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənilmiş dil”¹.

Ümumxalq dilinin iki qola ayrılmasını şərti mənada başa düşmək lazımdır, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər xalqın bir neçə deyil, ancaq bir dili olur. Elə buna görə də Azərbaycan ədəbi dili dedikdə bir dili, Azərbaycan danışiq dili dedikdə isə başqa bir dili düşünmək olmaz. Bunların hər ikisinin əsası eynidir.

¹ M.Qorki. Ədəbiyyat haqqında, Bakı, 1950, səh. 106-107.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

§7. Ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna **ədəbi dil** deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televiziya da, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir.

Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün *aydın* və *ümumi* olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir.

Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır.

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında şifahi formada təşəkkül tapmağa başlamışdır. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı dövrdən ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin ancaq bir sahəsi deyil, onun bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış və seçmə əməliyyatı aparılmışdır. Bu seçmə əməliyyatı, təxminən, aşağıdakı formalarda olmuşdur:

- 1) ümumxalq dilinin səs sistemindəki fonemlərdən, eləcə də fonetik qayda və hadisələrdən daha ümumi və səciyyəvi olanları götürülmüşdür;
- 2) ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən hamı üçün ümumi olan, aydın mənalı, mədəni səciyyəvi sözlər seçilib qəbul edilmişdir;
- 3) qrammatik quruluşdan isə müxtəlif variantlı şəkilçilər və digər qrammatik qanunlar üzərində seçmə əməliyyatı aparılmışdır.

Bütün bunlarla bərabər, ədəbi dilin formalaşmasında ümumxalq dili dialektlərinin də xüsusi rolu olmuşdur. Belə ki, bu və ya digər ədəbi dil ümumxalq dilinin müəyyən dialekti əsasında yaranıb inkişaf edir.

Lakin bu dil müxtəlif dövrlərdə əsasını təşkil etdiyi dialekt çərçivəsindən kənara çıxır və ümumxalq dilinin başqa vasitələrindən də istifadə edir. Azərbaycan ədəbi dili də belə bir tarixi proses keçmiş və buna görə ədəbi dilimiz hazırkı heç bir dialektin eyni deyildir. İndiki ədəbi dilimiz bütün dialektlərin yaxşı cəhətlərini özündə əks etdirərək onların hamısından fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və **ədəbi normalara** malikdir. Normativlik ədəbi dildə başlıca şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmalarına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir.

Ədəbi dilin normaları dilin bütün sahələrinə aid olur; məsələn:

- 1) *fonetik normalar*;
- 2) *orfoepik normalar*;
- 3) *leksik normalar*;
- 4) *onomastik normalar*;
- 5) *semantik normalar*;
- 6) *frazeoloji normalar*;
- 7) *derivatoloji¹ normalar*;
- 8) *morfoloji normalar*;
- 9) *sintaktik normalar*;
- 10) *üslubi normalar*.

Nümunə üçün bunlardan leksik normaların tələbinə nəzər salaq. Ədəbi dilin leksik normalarına görə, kobud,

¹ *Derivatologiya* sözyaratma deməkdir.

loru və söyüş xarakterli sözləri ədəbi dildə işlətmək olmaz. Müasir leksik normalara əsasən çətin ərəb və fars sözləri ədəbi dilimizdə işlənmir.

Yuxarıda qeyd olunan normalardan hər birinin özünəməxsus çoxlu qaydaları vardır (bunlar kitabın müvafiq bəhslərində geniş izah edilmişdir).

Ədəbi dilin normaları daimi deyildir. Bunlar dilin inkişafı ilə bağlı olaraq zaman keçdikcə təkmilləşib dəyişir və zənginləşir. Müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməyən normalar sıradan çıxır, yeni tələblər əsasında yaranan zəruri normalar isə dilə daxil olur. Hər bir yeni ədəbi norma xalqın ruhuna uyğun yaradılır. Bu prinsipə müvafiq olmayan normalar dildə yaşaya bilmir və tez sıradan çıxır.

Ədəbi dilin orfoqrafik normaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur. Digər normalara da ictimaiyyət tərəfindən riayət edilir. Bunların qanuniləşməsinə xüsusi fikir verilir. Ədəbi dil normalarının sabitləşməsində və möhkəmlənməsində digər idarə və müəssisələrlə yanaşı, ali məktəblərin də xüsusi rolu vardır. Buna görə də ədəbi dilin təmizliyi və inkişafı üçün ali məktəblərdə ədəbi normalara düzgün riayət etmək, onun sabitliyi uğrunda müntəzəm olaraq mübarizə aparmaq lazımdır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FORMALARI

§8. Ədəbi dilin iki forması vardır: 1) şifahi və 2) yazılı.

1. Şifahi ədəbi dil. Eşitmə vasitəsilə dərk olunan ədəbi dilə **şifahi ədəbi dil** deyilir. Ədəbi dilin bu forması həm **dialogi**, həm də **monoloji** olur.

Sual-cavablar dialogi, mühazirələr, məruzələr, radio və televiziya da müəyyən mətnin oxunması və s. isə monoloji şifahi ədəbi dilə misal ola bilər.

Şifahi ədəbi dil danışığın mövzu və məzmunundan asılı olaraq müxtəlif şəkildə olur. Buna görə də şifahi ədəbi dilin özü iki yerə bölünür: a) şifahi kitab dili; b) şifahi danışq dili.

Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi çox qədimdir. Şifahi ədəbi dilimiz təbii olaraq ilk dövrlərdə çox inkişaf etməmişdir. Bu dil sürətli inkişaf yoluna son dövrlərdə qədəm qoymuşdur. Hazırda ədəbi dilimizin şifahi forması, əsasən, radio, televiziya, ali və orta məktəblər vasitəsilə daha da inkişaf etdirilir.

2. Yazılı ədəbi dil. Yazı vasitəsilə ifadə olunan ədəbi dilə **yazılı ədəbi dil** deyilir. Ədəbi dilin yazılı forması monolojidir¹.

Yazı ədəbi dilin təşəkkül və inkişafında yeganə deyil, vacib vasitələrdəndir. İlk dəfə şifahi yolla formalaşmağa başlayan ədəbi dilin inkişafında yazı xüsusi rol oynayır. Yazı dil üzərində çox işləmək tələb edir. Buna əsasən də yazı vasitəsilə ədəbi dil daha da səlisləşir, cilalanır və təkmilləşir.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi, təxminən, XIII əsrdən başlayır. Həmin dövrdən Azərbaycan yazılı ədəbi dilində müxtəlif formalarda abidələr, tarixi sənədlər, bədii dil nümunələri meydana çıxmışdır. Bu dil zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda yazılı ədəbi dilimizin inkişaf etdirilməsində mətbuatın böyük rolu vardır.

Ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarından hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri və fərqli cəhətləri mövcuddur. Həmin fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Şifahi ədəbi dil danışılır və eşidilir, yazılı ədəbi dil isə yazılır və oxunur.

¹ Yazılı ədəbi dildə müəllif tərəfindən dialoq və monoloqlar yaradılır. Bunu ümumi məsələ ilə qarışdırmamalı.

- 2) Şifahi ədəbi dilin leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə daha geniş yer verilir, yazılı ədəbi dildə isə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər çox olur.
- 3) Şifahi ədəbi dildə cümlələr, əsasən, qısa və quruluşca sadə olur, yazılı dildə isə əksinə, uzun və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə edilir.
- 4) Şifahi ədəbi dildə danışığı dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunaraq yarımçıq cümlələrdən, qısa replikalardan çox istifadə edilir. Lakin yazılı ədəbi dildə bağlayıcılara və silsiləli mürəkkəb cümlələrə daha çox yer verilir. Buna görə də yazılı dildə sintaksis mürəkkəb olur.
- 5) Şifahi ədəbi dildə intonasiya, pauza, vurğu və s. kimi vasitələrdən istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə isə bunların əvəzinə, imkan daxilində, işarələr işlədilir.
- 6) Şifahi ədəbi dildə fikrin ifadəsi üçün əlavə olaraq mimika, jest və hərəkətlərdən də istifadə olunur, yazı bu əlavə vasitələrdən məhrumdur. Ona görə yazılı ədəbi dildə fikrin bütün incəliklərini mütləq əks etdirmək lazım gəlir.
- 7) Şifahi ədəbi dil müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəslə olduğu kimi çatdırı bilmir. Lakin yazılı ədəbi dil hər hansı bir məlumatın nəsil-dən-nəslə keçməsinə əsas rol oynayır. Məsələn, XVI əsrin böyük şairi Füzulinin məşhur əsərləri bizə ancaq yazının köməyi ilə gəlib çatmışdır.
- 8) Şifahi ədəbi dilin tempi çox sürətlidir. Lakin yazılı dilin sürəti xeyli zəif olur. Obrazlı demiş olsaq, şifahi dillə yazılı dil arasındakı fərq qaçmaqla yeriməyi xatırladır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi və yazılı formaları arasında möhkəm əlaqə vardır. Bunlar bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə inkişafdadır. Adətən, ədəbi dilin formalarından biri çox, digəri isə az inkişaf edir. Lakin müasir

Azərbaycan ədəbi dilində bunların hər ikisi, demək olar ki, eyni səviyyədə inkişaf edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin formaları ilə yanaşı, onun üslubları da əmələ gəlmiş və müəyyən inkişaf yolu keçmişdir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜSLUBLARI

§9. Ədəbi dilin xarakterik cəhətlərindən biri də onun müxtəlif üslublara malik olmasıdır.

Üslub nədir? **Üslub** sözü bir çox mənalarda işlənir. Məsələn, dilin üslubu, yazıçının üslubu və s. Dilin üslubu ilə yazıçının üslubu eyni anlayış deyildir. Ona görə bu anlayışları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz.

Dilin üslubu dedikdə, **ümumi** funksional üslublar nəzərdə tutulur. Lakin yazıçının üslubu **fərdi** üslubdur. Yazıçının üslubu onun ümumxalq dilindən dil vasitələrini öz arzu və zövqünə, mövzu və məqsədinə görə necə seçib işlətməsi üsulları ilə bağlıdır. Hər bir yazıçının üslubu onun həyata münasibəti, elmi və siyasi biliyi, mədəniyyəti və bacarığı əsasında yaranır. Buna görə də yazıçının dünyagörüşü ilə ifadə tərzinin vəhdəti onun üslubudur. Lakin yazıçının üslubu ümumdil xaricində mövcud deyildir. Bu, ümumidən asılı olaraq onun bir hissəsidir. Bədii yaradıcılıqda hər sənətkarın öz üslubunun olması əsas şərtlərdəndir. Çünki fərdi üslub sənətkarın yaradıcılıq orijinallığını müəyyən edir və onu başqalarından fərqli bir sənətkar kimi tanıdır.

Dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu, hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən

yanır. Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur.

Dildəki üslubların əmələ gəlməsi və digər cəhətlərindən bəhs edən xüsusi elm sahəsi vardır. Buna dilçilikdə **üslubiyyat** deyilir. Üslubiyyatda dilin ifadə vasitələrinin müxtəlif üslublarda işlənmə üsulları geniş şəkildə öyrənilir.

Azərbaycan ədəbi dilində, qədim dövrlərdən başlayaraq, zəngin **üslubi sistem** yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Zaman keçdikcə bu üslublar daha da artmış, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı funksional üslubları vardır:

- 1) *ədəbi danışiq üslubu*;
- 2) *bədii üslub*;
- 3) *elmi üslub*;
- 4) *publisistik üslub*;
- 5) *rəsmi üslub*;
- 6) *epistolıyar üslub*.

Bu funksional üslubların həm ümumi, həm də hər birinin özünəməxsus fərqli xarakterik cəhətləri vardır.

1. Ədəbi danışiq üslubu

Dilçilik elmində **ədəbi danışiq üslubu** haqqında fikir müxtəlifliyi vardır. Bəzi alimlər bu dil hadisəsini üslub hesab etmirlər. Bəzi dilçilər isə bunu üslub kimi qəbul edir, lakin bu üslubun istifadə olunmasına dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, bəziləri bu üslubun ancaq məişətdə, digəri isə yalnız elmi məclisdə işləndiyini göstərir. Bu fikirlər ədəbi danışiq üslubunun istifadəsini doğru olmayaraq son dərəcə məhdudlaşdırır.

İstifadə dairəsi. Ədəbi danışiq üslubunun istifadə olunma dairəsi çox geniş əhatəlidir. İxtisasından, bilik və bacarığından asılı olmayaraq hamı bu üslubdan gündəlik istifadə edir.

Dilçilikdə ədəbi danışiq üslubu üçün müəyyənləşdirici başlıca əlamət haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bir qrup dilçi bu üslub üçün qeyri-rəsmi danışığı, digəri isə şifahi xarakterdə olması əlamətini əsas götürür. Lakin deməliyə ki, bu üslub funksional üslub meyarına tam uyğun gəlir və ədəbi dil sistemində müstəqil yerə malikdir.

Janrları. Ədəbi danışiq üslubunun tərkibində müxtəlif növ janrlar mövcuddur. 1) məruzə; 2) mühazirə; 3) çıxış; 4) müsahibə; 5) söhbət və s. Bu janrlar məzmun və formaca fərqləndiyi kimi, üslubi çalarlığa görə də bir-birindən ayrılır və seçilir.

Mikroüslublar. Ədəbi danışiq üslubunun aşağıdakı mikroüslubları vardır: a) Rəsmi ədəbi danışiq üslubu; b) Qeyri-rəsmi ədəbi danışiq üslubu.

a) Rəsmi-ədəbi danışiq üslubu. Ünsiyyətin tələb və məqsədi ilə əlaqədar olaraq bu mikroüslubun tərkibində bir neçə müxtəlif üslub variantı özünü göstərir:

1. *Mühazirə üslubu.*
2. *Məruzə üslubu.*
3. *Çıxış üslubu.*
4. *Televiziya üslubu.*
5. *Radio üslubu.*

Rəsmi-ədəbi danışiq üslubuna *kodlaşdırılmış ədəbi danışiq üslubu* da deyilir. Burada kitab dilinə yaxın danışılır, ədəbi norma və qaydalardan kənara çıxılmır.

b) Qeyri-rəsmi ədəbi danışiq üslubu. Ədəbi danışiq üslubunun bu növünü aşağıdakı üslub variantları təşkil edir:

1. *Ailə-məişət danışiq üslubu.*
2. *İctimai-kütləvi danışiq üslubu.*

Dilçilikdə qeyri-rəsmi danışiq üslubu *adi danışiq üslubu* termini ilə də göstərilir. Bu növ üslub variantı “sərbəstlik” əsasında yaranır. Başqa sözlə desək, burada danışiq dil vahidlərindən istifadə sərbəst olur.

Dil əlamətləri. Ədəbi danışiq üslubunun dil əlamətləri aydın şəkildə digər üslublardan seçilir. Bu üslub lingvistik cəhətdən ümumxalq dilinin danışiq dili qoluna da yaxındır. Adətən, üslubların tərkibində aşağıdakı sahələrdə fərqlər özünü göstərir:

a) Fonetika sahəsində. Ədəbi dilin danışiq üslubunda sözlərin tələffüzü şəraitlə, məqamla bağlı alçaq və ya ucadan ifa edilir. Bəzi sözlər natamam tələffüz olunur. Danışiq prosesində intonasiya əlamətləri də xüsusi üslubi vəzifə yerinə yetirir. Ədəbi danışiq üslubunda cümlənin bir müəyyən sözünün xüsusi olaraq intonasiyalandırılması bu üslub üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Məsələn,

– Siz bu gün şəhərə gəlin!

– Siz! Siz!

Yaxud:

– Aynur məktəbə getsin.

– Getsin! Getsin!

b) Lüğət tərkibi sahəsində. Məlum olduğu üzrə, dilin lüğət tərkibinin hər bir ünsürü başqa vahidlərə nisbətən daha incə və tutumlu üslubi yükə malik olur. Şifahi danışiqda bu üslubi zəriflik, rəngarəng çalarlıq özünü daha qabarıq göstərir.

Ədəbi danışiq üslubu üçün ümumişlək sözlərdən çox istifadə edilməsi səciyyəvi hal hesab olunur. Belə üslubda mənası ağır və ya anlaşılmaz sözlərə, demək olar ki, yer verilmir. Səstəqlidi, emosional sözlər bu üslubda bol-bol işlənir.

Şifahi ədəbi danışiq üslubunda frazeoloji vahidlərin işlənilməsinin də xüsusi rolu vardır. Bu üslubda geniş for-

mada özünə yer tapan frazeoloji vahidlər üslubda milli koloriti artırır, ünsiyyətin aydın və axıcılığını, yığcamlığını təmin edir.

c) Qrammatika sahəsində. Morfoloji baxımdan yanaşdıqda ədəbi danışiq üslubunda bir qrup sözlərin – nitq hissələrinin daha çox işləndiyi müşahidə edilir. Danışıqda əsas nitq hissələrindən **əvəzliliklər** və **feillər** daha çox işlənir. *Mən gördüm. Sən danışdın. Onlar yazdılar. Biz görüşdük* və s.

Ədəbi danışiq üslubunda **qeyri-müəyyən nitq hissələrindən nida** və **modal sözlərə** də tez-tez müraciət olunur. Bu qrup sözlər nitqin emosional-ekspressiv keyfiyyətini artırır.

Bu üslubu bir sıra sintaktik dil əlamətləri də səciyələndirir. Burada yarımçıq və müxtəsər cümlələr geniş yer tutur. Cümlələrin elliptikliyindən tez-tez istifadə olunur və s.

Ədəbi danışiq üslubunun etnolinqvistik əlamətləri. Şifahi danışiq prosesində dilxarici vasitələrə də müraciət edilir. Ədəbi dilin bu üslubunda mimika və jestlərdən geniş istifadə olunur. Bunlar dinləyicini səfərbərliyə almaqda, fikri gücləndirməkdə danışana kömək edir.¹

2. Ədəbi dilin bədii üslubu

Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə ifadə olunmasına **bədii üslub** deyilir. Bədii üslub eyni zamanda **bədii dil** də adlanır.

Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub xüsusi yer tutur. Bu üslub tarixən qədim, mahiyyətinə görə isə çox kütləvidir. Bədii üslub ədəbi dilimizin ilk formalaşdığı dövrdən onun əsasını təşkil etmişdir.

Bədii üslubun iki forması vardır: *nəzm üslubu* və *nəsr üslubu*.

¹ Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik, II cild, Bakı, 1993, səh. 184-185.

Bədii üslubun bu formaları bir sıra cəhətləri və əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, şeirlə yazılan əsərlərdə müəyyən ölçü olur; belə ki, şeirdə hecalara fikir verilir, qafiyə nəzərə alınır və s. Lakin nəsr əsərlərində bu ölçülər hazırkı dövrdə nəzərə alınmır (ədəbiyyatımızda qafiyəli nəsr də olmuşdur).

Bədii üslubun hər iki formasında janrlarla əlaqədar bir sıra üslublar da olur, məsələn:

- 1) *qəzəl üslubu*;
- 2) *qoşma üslubu*;
- 3) *dram üslubu*;
- 4) *hekayə üslubu*;
- 5) *satira üslubu* və s.

Ədəbi dilin bədii üslubunun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar onu başqalarından fərqləndirir. Həmin fərqlər, əsasən, aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir.

Söz seçməkdə. Bədii üslubda yazılan əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan rəngarəng sözlər seçilib işlədilir. Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub oradan istifadə etməsin. Dildə hər nə varsa, bədii üslubun ixtiyarındadır. Bədii üslubda bu və ya başqa üslubi məqam, yaxud surətin nitqini fərdiləşdirmək üçün, sənət, peşə ilə əlaqədar və ya dialekt sözlərindən istifadə edilir. Bununla bərabər, həmin üslubda sözlərin məna qruplarından – eyni səslənməyə malik müxtəlif sözlərdən (omonim); müxtəlif formalı, lakin yaxın məna ifadə edən sözlərdən (sinonim); məna-cə bir-birinin ziddi olan sözlərdən (antonim); formaca yaxın, lakin müxtəlifmənalı sözlərdən (paronim) bədii ifadə vasitəsi kimi çox geniş istifadə olunur. Bütün bunlar isə oxucu və ya dinləyicinin bədii zövqünü oxşamağa qüvvətli təsir göstərir.

Sözlərin işlədilməsində. Bədii ədəbiyyat dil sahəsində geniş novatorluq meydanıdır. Burada mövcud sözlərə yeni məna vermək, sözə emosional çalarlıq gətirmək və

bunları çox müxtəlif formalarda, müxtəlif məqam və vəziyyətdə işlətmək olur.

Bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı sözlərdən yeni mənalarda istifadə olunması onların məcazi mənə kəsb etməsi imkanları ilə bağlıdır. Hər bir sözün məcazi mənası dildə müəyyən obrazlılıq əmələ gətirir. Bədii ədəbiyyatda məcazların müxtəlif formalarından olduqca geniş şəkildə istifadə edilir. Buna görə də bədii üslub obrazlı olur və bu cəhətinə əsasən digər üslublardan fərqlənir.

Qrammatik vasitələrin istifadəsində. Bədii üslubda bəzi dil vasitələrinə bədii meyarla yanaşılır. Bu və ya başqa bir vasitə bədii qanunlara müvafiq olaraq bədii zərurət əsasında işlənir. Bədii üslubda **sintaktik fiqurlar** – ritorik suallar, bədii nidalar və xitablar çox işlənir. Bu da, öz növ-bəsinə, onu başqa üslublardan fərqləndirir.

Fonetik materialın istifadəsində. Bədii üslubda dilin səs sistemi, bir növ, estetik təsir vasitəsinə çevrilir. Xüsusən poeziyada gözəl ahəng, musiqilik səslərlə yaradılır. Eyni zamanda, səslərin fonetik sıralanması ilə bəzən ifadənin təsiri də qüvvətləndirilir. Belə bir vəziyyət, əsasən, bədii üslub üçün xarakterikdir.

Sitatlardan istifadə. Bədii üslubda sitatlardan geniş istifadə olunur. Burada işlənən hər bir **poetik sitat** öz vəzifəsinə görə elmi sitatdan fərqlənir. Poetik sitatlar bədii surətlərin nitqini fərdiləşdirmək və sair kimi üslubi cəhətlər üçün işlənir¹.

Epiqrafların verilməsində. Bədii üslubda epiqraflara tez-tez müraciət olunur. Hər bir epiqraf mətnin əvvəlində verilərək həmin mətnin məzmunu ilə uyğun gəlir. Bunların vasitəsilə müəllif ifadə olunan fikrin təsirini daha da artırır.

¹ Bu haqda ətraflı məlumat almaq üçün müəllifin "Bədii əsərlərin dilində poetik sitatların üslubi rolu" (V.İ.Lenin ad. API-nin əsərləri, № 2, 1965) adlı məqaləsinə baxmaq olar.

Bədii üslub bütün öz xüsusiyyətləri ilə olduqca obrazlı, emosional və ekspressivdir. Bu üslub başqa üslublara nisbətən xalq danışığı dilinə daha yaxındır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu çox inkişaf etmişdir. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri əsasında get-gedə daha da təkmilləşir.

3. Ədəbi dilin elmi üslubu

Fikrin elmi şəkildə ifadə olunması **elmi üslub** adlanır. Elmi üsluba eyni zamanda **elmi dil** də deyilir. Elmi üslubda obrazlılıq, emosionallıq olmur. Buraya bütün elmi və metodik əsərlərin dili daxildir.

Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub bədii üslubdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu üslub tarix boyu geniş təkmilləşmə və inkişaf yolu keçmişdir. Hazırda elmin bütün sahələrinə dair bu üslubda mükəmməl elmi əsərlər yaradılır. Elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılarla müəyyənləşir:

Fikrin elmi izahı. Elm təbiət və cəmiyyət qanunlarını aydınlaşdırır. Buna görə də elm mövcud anlayışlara dair dəqiq izahat tələb edir; müəyyən məsələ şərh olunarkən elmi təfəkkür əsas götürülür. Bu xüsusiyyət elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirir.

Terminlərin çox işlənməsi. Məlum olduğu üzrə, termin elmin əlifbasıdır. Elə buna görə də elmi üslubda elmin müxtəlif sahələrinə dair aparılan tədqiqatla əlaqədar terminlərdən geniş istifadə olunur.

Sözün həqiqi mənada işlənilməsi. Elmi üslub üçün əsas əlamətlərdən biri sözü ilk mənasında işlətməkdir. Bu üslubda sözlərin məcazi, yaxud bir neçə mənada işlədilməsinə, əsasən, yol verilmir. Çünki elmi üslubda sözlərin çoxmənalılığı bəzən dolaşıqlığa, anlaşılmazlığa səbəb ola bilər.

Xüsusi ifadələrin işlədilməsi. Elmi üslubda bu və ya digər məsələ şərh olunarkən “tədqiqat göstərir ki”, “belə nəticəyə gəlmək olur ki”, “bu nöqteyi-nəzərdən” və s. kimi xüsusi ifadələrdən tez-tez istifadə olunur. Bunlar elmi üslubun xüsusiyyətləri ilə bağlı ifadələrdir.

Mürəkkəb sintaktik konstruksiyaaların tələb olunması. Elmi üslubda bu və ya digər anlayışı dəqiq və düzgün ifadə etmək üçün dilin bütün qrammatik vasitələrindən, o cümlədən, mürəkkəb sintaktik quruluşlu cümlələrdən istifadə edilir.

Müxtəlif işarələrin işlədilməsi. Ayrı-ayrı elm sahələri ilə əlaqədar olaraq, elmi üslubda yazılan əsərlərdə müxtəlif işarələr sistemindən istifadə edilir. Dialektlərə aid yazılmış əsərlərdə transkripsiya ilə əlaqədar işarələr buna misal ola bilər.

Qədim yunan və latın əlifbalarından istifadə olunması. Bəzi elm sahələrində yunan və latın hərflərinə müraciət olunur. Məsələn, *iks* [x], *iqrek* [y] və s.

Bu və ya digər tədqiqat işi elmi üslubda şərh olunarkən hər bir müəllifin fərdi üslubu yaranır. Lakin bu fərdi üslub bədii üslubda yaranan fərdi üslub kimi xüsusi mahiyyətə malik olmur.

Elmi üslub bədii üslub qədər kütləvi xarakter daşımır. Belə ki, bədii üslubda yazılan hər bir parçanı hamı oxuyanda və ya eşidəndə başa düşür, lakin elmi üslubda müxtəlif sahələrə aid yazılan əsərləri hamı dərk edə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi-tənqidi əsərlər də eyni üslubda yazılır. Bu növ əsərlər elmi üslubu ictimai-publisistik üsluba yaxınlaşdırır.

4. Ədəbi dilin publisistik üslubu

İctimai və siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi **publisistik üslub** adlanır.

Bu üsluba, eyni zamanda, **kütləvi üslub**, **kütləvi dil** də deyilir. Buraya təbliğat, təşviqat məzmunlu, adi məlumat xarakterli və tənqidi məqalələrin, yazılı məruzələrin, qəzet xülasələrinin və s. dili daxildir.

İctimai-publisistik üslubun əmələ gəlməsində mətbuatın xüsusi rolu vardır. Buna görə də bu üslubu çox zaman **mətbuat üslubu** da adlandırırlar. Lakin qeyd etməliyik ki, qəzet və jurnallardakı məqalələrin hamısı publisistik üslubda yazılır.

Elə buna görə də bütün məqalələri mətbuat üslubu adı altında başa düşmək düzgün deyildir; mətbuat üslubu başqa anlayışdır. Bunun özü iki yerə bölünür: a) *qəzet üslubu*, b) *jurnal üslubu*. Bunların isə fərqli cəhətləri vardır. Bu fərqlər, hər şeydən əvvəl, ondadır ki, qəzetdə mənası gec başa düşülən sözlərə, tərkiblərə yer verilmir. Ancaq jurnalda yeni terminlər, tərkiblər, qisaltmalar və sair çox işlədilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin ictimai-publisistik üslubu, əsasən, XIX əsrdə milli mətbuatın meydana çıxdığı dövrdən formalaşmağa başlamışdır.

İctimai-publisistik üslubun janrlara görə müxtəlif qolları olmasına baxmayaraq, bunların hamısının ümumi və digər üslublardan fərqli xüsusiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlər ictimai-publisistik üslubun sadəliyində, yığcamlığında, kütləviliyində, kəskinliyində və təsirli olmasında özünü göstərir.

İctimai-publisistik üslubun səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) sözün istehza ilə işlədilməsi;
- 2) sarkazmlar yaradılması;
- 3) frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunması;
- 4) bədii ədəbiyyatdan sitatlar verilməsi;
- 5) ifşa və tənqid üçün ən kəskin sözlər işlədilməsi.

İctimai-publisistik üslub, ümumiyyətlə, aydın üslubdur. Burada xalq danışığı ünsürləri çox olur. Məsələn, “Kirpi” jurnalındakı məqalələrin əksəriyyətində istənilən qədər xalq ifadə və tərkibləri, adi danışığı dilinə məxsus cümlələr və s. vardır.

İctimai-publisistik üslubda yazılan oçerklər bunu bədii üsluba, xülasə və tənqidi məqalələr elmi üsluba, bəzi materiallar isə rəsmi üsluba yaxınlaşdırır.

5. Ədəbi dilin rəsmi üslubu

Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirmək üçün yazılan dövlət sənədlərinin üslubu **rəsmi üslub** adlanır. Buna, eyni zamanda, **rəsmi sənədlərin üslubu**, **rəsmi dil** də deyilir. Buraya bütün dövlət sənədlərinin – **protokol, akt, nota, əmr, qərar, fərman, bəyanat, qətnamə** və s. sənədlərin dili daxildir.

Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu, əsasən, XIX əsrdə, yəni milli ədəbi dilin sabitləşməsi dövründə formalaşmağa başlamışdır. “Bu dövrdə dövlət-idarə işləri, vəsiqələr, əsasən, rus dilində idi. Lakin bununla yanaşı olaraq, dəftərxana vəsiqələrinə məxsus üslubun – rəsmi üslubun yaradılması uğrunda da mübarizə aparılırdı. Hətta belə vəsiqələrin nümunələri yaradılır, nəşr olunurdu və bu yolla da rəsmi üslubun ilk ünsürləri formalaşdırılırdı”¹.

Rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna görə həmin üslub üçün aşağıdakı cəhətlər xarakterikdir:

- a) hər bir məsələ aydın və olduqca qısa izah edilir;
- b) artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii vasitələrə yol verilmir;

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1938.

- c) mənalılığa, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir;
- ç) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur;
- d) ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə edilir.

6. Ədəbi dilin epistolyar üslubu

Şəxsi məktublaşma sənədləri **epistolyar üslubda** yazılır. Buna **şəxsi yazışma üslubu** da deyilir. Epistolyar üslub ədəbi dilin funksional üslubları sistemində xüsusi mövqeyə malikdir. Bu üslub müxtəlif növ məktubların meydana çıxması ilə əlaqədar formalaşmışdır. Burada məktub müəllif tərəfindən ünvançıya göndərilir və eyni zamanda ünvançının cavab məktubu da unudulmur.

Epistolyar üslub digər funksional üslublardan, əsasən, aşağıdakı lingvistik əlamətləri ilə fərqlənir:

1. Hadisənin birinci şəxs tərəfindən nəql edilməsi və buna müvafiq I şəxs əvəzliyinin işlənilməsi; 2. Müəyyən ünvançıya müraciət və II şəxs əvəzliyinin (varlığı) mövcud olması; 3. Tərkiblər və söz birləşmələri kimi dil vahidlərinin, xüsusən məktubların əvvəlində və sonunda özünü göstərən (ştampların) standartların olması; 4. Müxtəlif quruluşlu xitabların işlədilməsi.

Bu üslub ədəbi dilin digər üslubları ilə sıx əlaqədə olub, bununla yanaşı, fərdi xüsusiyyətlərə malik olması ilə onlardan ciddi şəkildə fərqlənir. Epistolyar üslub aşağıdakı janrlara bölünür:

- 1) adi məişət məktubları;
- 2) dostluq məktubları;
- 3) rəsmi məktublar;
- 4) açıq məktublar.

Bu və ya başqa bir məktubun epistolıyar üslubun hansı janrına aid olmasını məktub müəllifinin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir.

Epistolıyar mətnlərin (məktubların) tərkibi, əsasən, üç komponentdən ibarət olur: 1) başlanğıc hissə; 2) əsas hissə; 3) sonluq.

Başlanğıc hissədə, əksər hallarda, ünvançıya müraciət edilir və bundan sonra ötəri olaraq hal-əhval soruşulur. Məktubda ünvançıya müraciət epistolıyar monoloqun dia-loqlaşdırılması əlamətidir.

Əsas hissə ortada verilir. Burada ünvançıya hər han-sı bir informasiya məlum edilir, yaxud ünvançını düşün-dürən məsələlər barədə mühakimə yürüdüldür, yaxud da hər hansı hadisə nəql olunur və s.

Məktubun sonluğı yekunlaşdırıcı xüsusi, xarakterik ifadə və cümlələrlə tamamlanır.

Ədəbi dilin üslubları arasında qəti sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Çünki bu və ya digər üsluba məxsus cəhətlər başqa üslublarda da ola bilər. Buna görə də üslub-ların fərqli cəhətləri şərti olaraq qruplaşdırılır.

Ədəbi dilin üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir və inkişaf edir. XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları hər cəhətdən geniş inkişaf etmişdir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFINDA GÖRKƏMLİ YAZIÇILARIN VƏ MİLLİ MƏTBUATIN ROLU

§10. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin hazırkı yüksək inkişaf səviyyəsi uzun əsrlərin məhsuludur. Ədəbi dilimiz tarix boyu mürəkkəb inkişaf prosesi keçmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrləri aşağıdakı kimidir:

I dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və tədricən inkişaf dövrü (V–XVIII əsrlər)

1-ci mərhələ: V–XII əsrlər

2-ci mərhələ: XIII–XVIII əsrlər

1) XIII–XIV əsrlərdə ədəbi dil

2) XV–XVII əsrlərdə ədəbi dil

3) XVIII əsrdə ədəbi dil

II dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin tam sabitləşməsi dövrü (XIX əsr)

1-ci mərhələ: XIX əsrin I yarısı

2-ci mərhələ: XIX əsrin II yarısı

III dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin geniş inkişaf yolu keçməsi dövrü (XX–XXI əsrlər)

1-ci mərhələ: 1901–1920-ci illər

2-ci mərhələ: 1921–1950-ci illər

3-cü mərhələ: 1951–1980-ci illər

4-cü mərhələ: 1981–1990-cı illər

5-ci mərhələ: 1991-ci ildən indiyə qədər.

Ədəbi dilimizin bu inkişaf mərhələlərində yazıçıların, alimlərin, ictimai xadimlərin, müəllimlərin, milli mətbuatın və mətbuat işçilərinin xüsusi rolu olmuşdur. Bunlardan xüsusən yazıçılar ədəbi dilimizin formalaşmasında, onun sonrakı dövrlərdəki inkişafı üçün ümumxalq dilindən söz və formalar seçməkdə, yaxud yeni söz və tərkiblər yaratmaqda daha böyük rol oynamışlar. Ayır-ayrı əsrlərdə yetişmiş görkəmli şair və yazıçılar doğma dilimizi dərindən sevmiş və onun inkişafına çalışmışlar.

XIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında şair **Həsənoğlu**nun xüsusi rolu olmuşdur. Həmin dövrdə işğalçıların və din xadimlərinin apardıqları siyasətlə bağlı olaraq Azərbaycan dilində yazıb-yaratmağa imkan verilmirdi; bu dildə yazılan əsərlər saray nümayəndələri tərəfindən pis qarşılanırdı. Belə bir dövrdə Həsənoğlu, hər cür təsirə baxmayaraq, Azərbaycan dilində qəzəllər yazırdı:

*Apardı könülmü bir xoş qəməryüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid; nə şahid? – Şahidi-sərvər.
Mən ölsəm, sən büti-şəngül, Sürahi, eyləmə qül-qül,
Nə qül-qül? Qül-qüli-badə; nə badə? – Badeyi-əhmər.
Başından getmədi hərgiz səninlə içdigim badə,
Nə badə? Badeyi-məsti; nə məsti? – Məstiyi-sağər.
Şahə, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi qiymət; nə qiymət? – Qiyməti-şəkkər.
Tutuşmayınca dər atəş bəlürməz xisləti-ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri-suzi; nə suziş? – Suzişi-məcmər,
Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni,
Nə məni? Məniyi-surət; nə surət? – Surəti-dəftər.
Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır, vəli, sadıq,
Nə sadıq? Sadiqi-bəndə; nə bəndə? – Bəndeyi-çakər.*

Həsənoğlu'nun bu qəzəli ədəbi dilimizin tarixini öyrənməkdə xüsusi rola malikdir.

XIV əsrdə şair **İmadəddin Nəsimi** ədəbi dilin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Nəsimi öz əsərlərində Həsənoğluya nisbətən ərəb və fars sözləri əvəzinə Azərbaycan söz və ifadələrinə daha çox yer vermişdir. Beləliklə, o, ədəbi, dilə xalis Azərbaycan sözlərinin daxil olması üçün xüsusi səy göstərmişdir.

XV əsrdə Azərbaycan dili sarayda işlənmiş və onun təsir dairəsi tədricən genişlənmişdir. Bu əsrdə ədəbi dili-

mizin formalaşması və inkişafında Şah İsmayıl Xətəinin böyük xidməti olmuşdur. O, Azərbaycan dilinin hətta dövlət dili səviyyəsinə qədər yüksəlməsində xüsusi səy göstərmişdir. Bu dilin həmin dövrdə yüksək nüfuz qazanması onun gələcək inkişafı tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük şair **Məhəmməd Füzulinin** xüsusi rolu olmuşdur. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrdə də Azərbaycan dilində əsər yazmaq dəb deyildi (bu dövrdə ərəb və fars dillərində yazmağa böyük əhəmiyyət verilirdi). Dövrün kamil sənətkarı Füzuli doğma dilini ürəkdən sevrək, onun inkişafını nəzərdən qaçırmırdı. Füzulinin ədəbi dilimizin inkişafındakı rolu bir neçə cəhətdən xarakterizə olunur. Belə ki, şair ilk dəfə olaraq: a) Azərbaycan dilində böyükhəcmli əsərlər yazmışdır; b) müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmışdır; c) qəzəl janrını ən yüksək zirvəyə ucaltmışdır.

Böyük şair Füzuli öz əsərlərində ümumxalq dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə etmiş, beləliklə, yazılı ədəbi dilin şifahi ədəbi dilə yaxınlaşdırılmasında onun xüsusi xidməti olmuşdur. Ədəbi dilin yazılı və şifahi növləri arasındakı fərq XVI–XVII əsrlərə nisbətən XVIII əsrdə daha çox azalmışdır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında **Molla Pənah Vəqif** yeni bir dövr açmışdır. Vəqifin bu sahədəki fəaliyyəti aşağıdakı cəhətlərdən özünü göstərir.

1. M.P.Vəqif özündən əvvəlki dil ənənələrini, xüsusən Füzuli irsini davam etdirmişdir.
2. Dilin xəlqiliyini əsas tutaraq, dilimizdəki ərəb və fars sözlərinə qarşı mübarizə aparmış, öz əsərlərində xalis Azərbaycan sözlərinə daha çox yer vermiş və yazılı ədəbi dilimizin şifahi dilə daha da yaxınlaşmasına nail olmuşdur. Elə buna görədir ki, şairin yazdığı şeirlərin əksəriyyətinin dili tamamilə aydın və sadədir. Bunla-

rı oxuduqda canlı Azərbaycan dilinin ruhu, ahəng və gözəlliyi çox aydın şəkildə hiss olunur.

3. Vaqif qoşma üslubunun formalaşmasında və inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onun qələminin güdrəti sahəsində XVIII əsrdə qoşma üslubu bədii üslublar sisteminin zirvəsinə ucalmışdır.

Bu dövrdə Vaqiflə bərabər, **Molla Vəli Vidadinin** də ədəbi dilimizin inkişafında rolu az olmamışdır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi dövrüdür. Bu dövr öz xüsusiyyətləri ilə digər əsrlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, həmin dövrdə kapitalizmin inkişafı, Azərbaycanın digər ölkə və xalqlarla mədəni əlaqələrinin yaranması və s. dilimizin inkişafına da müsbət təsir göstərmiş; Azərbaycan ümumxalq dili inkişaf edərək, milli ədəbi dilə çevrilmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi və inkişaf etməsində **Mirzə Fətəli Axundovu** xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. M.F.Axundov bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyini qorumuş və onun inkişafı uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır. Dil sahəsində M.F.Axundovun fəaliyyəti çoxcəhətlidir. O, dilin elə bir sahəsi, elə bir mühüm məsələsi yoxdur ki, ondan bəhs etməmiş olsun; belə ki, ədəbi dilin xəlqiliyini qorumaqda, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi sahəsində, orfoqrafiya məsələlərinin qaydaya salınmasında, ədəbi dilin terminlərlə zənginləşdirilməsində M.F.Axundovun çox böyük və xüsusi xidmətləri olmuşdur; o, ilk dəfə olaraq ədəbi dildə dram üslubunun əsasını qoymuşdur.

M.F.Axundov, hər şeydən əvvəl, ədəbi dilin xalqa daha yaxın olmasına, ondan hamının asanlıqla istifadə edə bilməsinə xüsusi fikir verirdi. O, dili həqiqi xəlqiləşdirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə o, ədəbi dil haqqında bir sıra nəzəri fikirlər irəli sürmüş və həmin fikirlərini öz yaradı-

cılıq fəaliyyətində əməli surətdə həyata keçirməyə nail olmuşdur. Onun komediyalarının dili bunu aydın surətdə sübut edir. Ədəbi dilimizin xəlqiliyi, sadəliyi, saflığı uğrunda M.F.Axundovun apardığı mübarizəni onun xələfləri olan N.B.Vəzirov, H.B.Zərdabi kimi maarifçilər davam etdirmişlər.

Məlumdur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin, üslublarının inkişafında, orfoqrafik və digər ədəbi normalarının səlisləşməsində, sabitləşməsində mətbuat xüsusi rol oynayır. Bu cəhətdən ədəbi dilimizin inkişafında 1875-ci ildə nəşrə başlayan **“Əkinçi”** qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Həmin qəzet vasitəsilə müxtəlif sahələrə dair bir sıra yeni-yeni terminlər ədəbi dilimizə daxil olmuş və onun lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. **“Əkinçi”** qəzetində müxtəlif üslublarda dərc edilən məqalələr ədəbi dilimizin, eyni zamanda, üslublarının inkişafına da təsir göstərmişdir. Bütün bu məsələlərdə qəzetin redaktoru **Həsən bəy Zərdabi**-nin böyük xidməti olmuşdur. O, dil məsələsini də qəzetin ümumi məqsədindən kənarda qoymamışdır.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dili öz inkişafının çox mürəkkəb bir dövrünə qədəm qoyur. Bu dövrdə dilimizə qarşı hücumlar da qüvvətlənir. Burjua millətçiləri Azərbaycan dilinə qarşı hücum çəkir, bu dili hər vasitə ilə pisləməyə, onu sıradan çıxarmağa çalışırdılar. Lakin onlar hər yerdə xalqın müqavimətinə rast gəlirdilər. Dövrün qabaqcıl adamları doğma dilimizi hər addımda müdafiə edir və onun inkişafına mane olanlarla müntəzəm və ciddi mübarizə aparırdılar. Belə şəxsiyyətlərdən biri **Cəlil Məmmədquluzadə** idi.

C.Məmmədquluzadə ədəbi dilimizin inkişafında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən fəaliyyət göstərirdi. Onu həmişə dilin təmizliyi, saflığı düşündürür və buna görə də dildə lüzumsuz olaraq ərəb və fars sözləri işlədilmə-

sinə qarşı ciddi mübarizə edirdi. O deyirdi: “Bəzi yazıçılar dilimizdə olan sözləri dəyişdirirdilər, habelə Azərbaycan dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub fars və ərəb tərkibləri, qanunlarını işlədirdilər. Hələ “pədə”, “madər”, “nan” kimi sözlər səhvdir, ərəb və fars dilindən elə bir xoruz səsi eşitməyən kəlmələr və ibarələr lüzumsuz yerə işlədirdilər ki, dəxi onları ərəb və farsca az savadlılar oxuyub başa düşmür və bu icad etdikləri qatış-bulaş “dil-in” adını “ədəbi dil” qoyub, açıq ana dilini “çoban dili” adlandırırdılar...”

C.Məmmədquluzadə öz bədii yaradıcılığı ilə bərabər, redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsilə də dilimizin inkişaf tarixində böyük fəaliyyət göstərmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı: a) Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyi, orijinallığının mühafizə olunmasında və b) ədəbi dilimizin daha da sadələşdirilməsində, onun şifahi danışığa yaxınlaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində mürtəcə fikirli bəzi ziyalılar mənfəidəyaları ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına mane olmağa çalışırdılar. 1906-cı ildə nəşrə başlayan “Füyuzat” jurnalının əsas məqsədlərindən biri Azərbaycan dilinin müstəqilliyini inkar etməkdən ibarət idi. Buna görə də həmin jurnal anlaşılmaz bir dildə dərc olunurdu.

Eyni ildən, yəni 1906-cı ildən nəşr olunan demokratik “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmin mürtəcə xarakterli jurnalın tamamilə əksinə bir istiqamət və mövqe tuturdu. Bu jurnalın məqsədi xalqın mənafeyinə xidmət etmək, o cümlədən dilimizi qorumaq və inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı xalqın başa düşəcəyi dildə yazmağı özü üçün yeganə prinsip qəbul etmişdi. “Molla Nəsrəddin” bu yolu tutmayan və xalq mənafeyini güdməyən bütün qəzet və jurnallarla mübarizə edir, onların xətti-hərəkətini pisləyirdi. Həmin məqsədlə jurnal 1913-cü

ildə nəşrə başlayan və “Füyuzat”ın ideyasını davam etdir-məyə çalışan “Şəlalə”nin də dilini tənqid edərək onun nöq- sanlı olduğunu göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizin inkişafında, onun daha da püxtələşməsində, sadələşməsində Mirzə Ələkbər Sabirin, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və başqala- rının da xüsusi rolu olmuşdur.

XX əsrdən başlayaraq ictimai həyatımızın bütün sahə-ləri daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bunlarla bağlı ola-raq, eyni zamanda, ədəbi dilimiz də ciddi inkişaf yoluna düşdü.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin nə qədər sürətlə və hərtərəfli inkişaf etməsini aşağıdakılarla səciyyələndirmək olar:

- a) ədəbi dilimizin lüğət tərkibi yeni-yeni sözlərlə zəngin- ləşmişdir;
- b) bütün elm sahələrinə aid saysız-hesabsız terminlər yaradılmışdır;
- c) ədəbi dilimiz xalq dilinə daha da yaxınlaşmışdır;
- ç) dilimizin orfoqrafiyası elmi əsaslar üzərində yaradıl- mış və onun normaları qaydaya salınmışdır;
- d) dilimizin qrammatik quruluşu daha da təkmilləşmiş və zənginləşmişdir;
- e) ədəbi dilimiz ifadə tərzində cəhətdən daha da zənginləş- miş və müxtəlif üslublar meydana çıxmışdır və s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DANIŞIQ DİLİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§11. Ədəbi dilə aid olmayan ünsiyyət formalarının cə- mi **danışiq dili** adlanır. Danışiq dilinə, eyni zamanda, **qey- ri-ədəbi dil** də deyilir.

Danışiq dilinin də ictimai həyatda xüsusi rolu vardır. Belə ki, bu dil xalqımızın, əsasən, ədəbi dili bilməyən və yaxud az bilən təbəqəsinə xidmət edir. Danışiq dilinin rolu bununla məhdudlaşmır. Şifahi ünsiyyət zamanı danışiq dilindən savadlı adamlar da istifadə edirlər.

Danışiq dilinin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, həmin xüsusiyyətlər onu ədəbi dildən fərqləndirir:

- 1) danışiq dili xalqın mədəni tələblərini ödəmir, lakin ədəbi dil bütün mədəni tələblərin ödənilməsinə kömək edir;
- 2) danışiq dilinin yazılı forması yoxdur. Ədəbi dil isə yazı ənənələri ilə sıx bağlıdır;
- 3) ədəbi dilin bütün milli dil vasitələri hamı üçün eynidir. Lakin danışiq dilinə aid bəzi dialekt sözləri, formaları isə cəmiyyətin ancaq məhdud bir hissəsinə məxsusdur;
- 4) danışiq dili ədəbi dilə nisbətən çox mühafizəkardır. Burada dilin arxaikləşmiş ünsürləri mühafizə olunub uzun zaman saxlanıla bilər;
- 5) ədəbi dil müəyyən normalara əsaslandığı halda, danışiq dili qeyri-normativdir. Buna görə də danışiq dili fonetik və orfoepik, leksik və frazeoloji, morfoloji və sintaktik əlamətlərinə əsasən ədəbi dildən fərqlənir. Bunu aşağıdakı müqayisələrdə aydın görmək olur:

Fonetik cəhətdən

Ədəbi dildə:

stəkan

orada

rəf

Danışiq dilində:

istəkan

orda

irəf və s.

Orfoepik cəhətdən

*professor**prafessor**uçdu**uşdu**sünbül**sümbül**kitab**kitaf və s.*

Leksik cəhətdən

*tez**becid**xiyar**yelpənək**qarğıdalı**peyğəmbəri**qaraqundey**şormacabuğda**kəbə**dəsmal**məhrəbə (Qazax)**təlis (Lənkəran)**əlaran (Füzuli)*

Qrammatik cəhətdən

*Almaram**almanam (Şamaxı)**Alır**alatdı (Quba)*

Danışq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri öz sərbəstliyi ilə ədəbi dildən az-çox fərqlənir. Bu fərqlər sözlərin sırasında, cümlələrin quruluşunda və s. özünü göstərir.

Ədəbi dilin şifahi forması ilə danışq dili bir-birinə çox yaxındır. Buna görə də ədəbi dilin şifahi formasına aid normaları təyin etmək, dəqiq müəyyənləşdirmək çox zaman çətin olur. Bu çətinlik şifahi ədəbi dillə danışq dilinin bir-birinə çox yaxın və həm də hər ikisinin hərəki olmasından irəli gəlir.

Danışqı dili ilə ədəbi dil arasındakı fərqlər get-gedə aradan qalxır və bunlar bir-birinə qovuşur. Şübhəsiz ki, müəyyən vaxtdan sonra bu fərqlər tamamilə silinəcəkdir.

Azərbaycan danışqı dili öz xarakterinə görə vahid deyildir. Bu cəhətdən danışqı dilini tərkibinə görə iki qola ayırmaq olar: a) adi danışqı, b) dialekt və şivələr. Adi danışqı hamı başa düşür. Lakin dialekt və şivəyə aid ünsürlər hamı tərəfindən eyni şəkildə anlaşılmır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ HAQQINDA MÜXTƏSƏR MƏLUMAT

§12. Ədəbi dildən fərqli olaraq, ayrı-ayrı yerlərdə (ərazidə) yaşayanların danışığında xüsusi cəhətlər olur. Bu, yəni müəyyən bir yerin, yaxud rayonun fərqli danışığı başqalarından seçilir.

Ədəbi dildən və bir-birindən fərqlənən bu və ya başqa ərazinin yerli danışığı *dialekt* adlanır. Hər bir dildə bir neçə dialekt ola bilər. Dialekt fərqləri dilin həm fonetik sisteminə, həm lüğət tərkibinə, həm də qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Dialektlər öz mahiyyətinə görə iki cür olur: a) yerli dialektlər, b) “sinfi” dialektlər və ya jarqonlar.

Yerli dialektlərin öz əsas lüğəti və qrammatik quruluşu olur. Buna görə də bir yerli dialekt inkişaf edib müəyyən şəraitdə müstəqil dilə çevrilə bilər. Lakin “sinfi” dialektlər – jarqonlar bu xüsusiyyətə malik deyildir. Jarqonlar daha çox yalançı modalar kimi əmələ gəlir. Bunların əməli əhəmiyyəti yoxdur və buna görə də xalqa xidmət etmir.

Yerli dialektlərin yaranması və inkişafı feodalizmdə qüvvətli olur. Dialektlər məhz bu dövrdə müstəqil dillərə çevrilə bilər. Buna əlverişli şərait yaradan amil ayrı-ayrı fe-

odallıqlar arasında ictimai, siyasi, iqtisadi münasibətlərin zəif olması, möhkəm sərhəd yaradılmasıdır.

Kapitalizmdə isə dialektlər ümumi dil içərisində əriməyə başlayır. Bu və ya digər dialekt müstəqil dil kimi inkişaf edə bilmir; çünki həmin dövrdə milli dillər yaranır, milli dil yarandıqda isə dialektlər bilavasitə ədəbi dildən asılı olur.

Cəmiyyətin yüksək pilləsində dialektlərin ərimə prosesi daha da sürətlənir. Burada xalqın mədəni və iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ədəbi dil yerli dialektlərə güclü təsir göstərir. Nəticədə dialekt xüsusiyyətləri tədricən azalır və sıradan çıxır.

Dilin dialekt və şivələrinin öyrənilməsinin böyük nəzəri və əməli əhəmiyyəti vardır. Dialekt və şivələrin öyrənilməsi bu və ya digər dilin tarixini tədqiq etmək üçün qiymətli material verir. Eyni zamanda, dialekt sözləri vasitəsilə ədəbi dilin lüğət tərkibi zənginləşdirilir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin geniş və elmi şəkildə öyrənilməsinə XX əsrdə başlanılmışdır. Həmin əsrdə dialektologiya məsələlərinə dair bir sıra elmi əsərlər yaradılmışdır. M.Şirəliyev coğrafi ərazi prinsipi üzrə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini 4 qrupa bölmüşdü:

- 1) Azərbaycan dilinin **şərq qrupu** dialekt və şivələri. Buraya Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri və *Muğan, Lənkəran* şivələri daxildir.
- 2) Azərbaycan dilinin **qərb qrupu** dialekt və şivələri. Buraya *Qazax, Qarabağ, Gəncə* dialektləri və *ayrım* şivəsi aiddir.
- 3) Azərbaycan dilinin **şimal qrupu** dialekt və şivələri. Buraya *Nuxa* dialekti və *Zaqatala-Qax* şivəsi daxildir.
- 4) Azərbaycan dilinin **cənub qrupu** dialekt və şivələri. Buraya *Naxçıvan, Ordubad, Təbriz* dialektləri və *Yerevan* şivəsi daxildir.

Azərbaycan dilinin bu dialekt və şivələri arasında böyük uçurum yoxdur. Bunlar bir-birindən yalnız bir sıra fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə az-çox fərqlənir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ İLƏ DANIŞIQ DİLİNİN ƏLAQƏSİ

§13. Ədəbi dil ilə danışiq dili arasında möhkəm əlaqə vardır. Danışıq dili ədəbi dil üçün əsas mənbədir. O, ədəbi dilin hərtərəfli inkişafına yardım edir. Eyni zamanda, ədəbi dil də, öz növbəsində, danışiq dilinə təsir göstərir, onu inkişaf etdirir.

Ədəbi dilin zənginləşməsində danışiq dilinin rolu.

Danışıq dili ədəbi dilin, əsasən, lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır. Bu mənbədən sözlər, bir növ, süzgəcdən keçirilərək götürülür; belə ki, hər bir söz cıalanır və normalara uyğunlaşdırılıb ədəbi formaya salınır.

Ədəbi dilə hər sözü gətirmək olmur. Onun xəzinəsinə başlıca olaraq hamıya məlum olan, hamının düzgün başa düşə biləcəyi dil vasitələri yol tapa bilər. Elə buna görədir ki, görkəmli dramaturq Cəfər Cəbbarlı demişdir: “Bəzi yoldaşlar aydın ədəbi dil yaratmaq əvəzinə digər bir ifrata varırlar. Onlar ədəbi dilimizə hər cür məhəlçilik ünsürləri daxil etmək istəyirlər. Aydınadır ki, bu da ərəbçilik və arxazim kimi zərərli bir meyildir”.

Danışıq dilinin inkişafında ədəbi dilin rolu. Danışıq dili ədəbi dilin, əsasən, leksik cəhətdən zənginləşməsinə xidmət etdiyi halda, ədəbi dil danışiq dilinə hər cəhətdən, yəni fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən təsir edir və onu inkişaf etdirir.

Ədəbi dil danışığı dilinə yeni-yeni sözlər, terminlər, ifadələr və qrammatik formalar verir. Ədəbi dilin danışığı dilinə olan təsiri kitablar, qəzetlər, məktəblər, kino və teatrlar vasitəsilə getdikcə güclənir. Bütün bunlar isə onun ümumədəbi dilə çevrilməsinə kömək edir.

Hazırkı dövrdə ədəbi dil ilə danışığı dilinin səciyyəvi cəhətlərini müəyyən etmək, fərqləri aşkara çıxarmaq və bunların əlaqələrini dəqiq aydınlaşdırmaq dilçiliyimizin qarşısında duran çox mühüm məsələlərdəndir.

II. FONETİKA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİKASI

FONETİKA HAQQINDA

§14. Fonetikanın obyektı səslərdir. Lakin səs çox geniş məfhumdur. Səs dedikdə, buraya təbiət səsləri: göyün gurlutusu, suyun şırıltısı, küləyin vıyılması və s.; heyvan səsləri: mələmək, böyürmək, hürmək, ulamaq və s.; quş səsləri: civildəmək, qaqqıldamaq, qığıldamaq, banlamaq və s.; əşyaların bir-birinə sürtünmə və toxunması nəticəsində yaranan səslər: tappıltı, şıqqıltı, tıqqıltı, uğultu, çaqqıltı və s.; insan səsləri... daxildir. Bütün bu səslər arasında yaxın və oxşar cəhətlər vardır. Mövcud olan hər bir səs rəqlənmə və dalğalarla efirə yayılır, eşitmə vasitəsilə (qulaqla) dərk edilir. İnsan qulağı bütün səsləri deyil, rəqlənmə miqdarı saniyədə 16 olan **alçaq səsi** və saniyədə miqdarı 20000 olan **uca səsi** eşidə bilir.

Kainatdakı səslər əmələgəlmə **yerlərinə**, yaranma **üsullarına** və **mahiyyətlərinə** görə bir-birindən fərqlənir. Təbiətdəki səslər son dərəcə müxtəlif və rəngarəngdir.

Ümumiyyətlə, “səs” məfhumu ilə bağlı olan hadisə fizikanın akustika bəhsində öyrənilir. Akustikaya görə, səs maddənin titrəməsidir.

Fizikada səsin üç əlaməti, yəni **alçaq** və **uca**, **zəif** və **qüvvətli**, **qısa** və **uzun** olması müəyyənləşdirilmişdir.

İnsanın yaratdığı danışiq səsləri digər səslərdən fərqli olaraq **ictimai mahiyyət** daşıyır. Buna görə də hər bir şəxs müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün müxtəlif səsləri tələffüz etməli olur. Nitqdə işlənən bu və ya başqa səsin özünəməxsus yaranma qaydası, fərqli xüsusiyyətləri vardır. Eyni zamanda, bunlar müxtəlif dövrlərdə dəyişir və inkişaf edir.

Dilçiliyin dildəki səslərin yaranması, inkişafı və digər cəhətlərini öyrənən şöbəsinə **fonetika**¹ deyilir. Deməli, fonetika ümumiyyətlə səsdən deyil, ancaq danışiq səslərindən bəhs edir.

FONETİKANIN ƏHƏMİYYƏTİ

§15. Fonetikanın həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyəti vardır. Fonetikanı bilmədən dilin lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu istənilən şəkildə öyrənmək mümkün deyildir.

Fonetika dilin tarixini öyrənməyə, ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını aydınlaşdırmağa və dillərin qohumluğunu müəyyən etməyə geniş imkan yaradır. Fonetika başqa dillərdən alınan sözləri mövcud dilə uyğunlaşdırmaqda xüsusi rol oynayır. Belə ki, başqa dillərdən alınan sözlər dilin fonetik sisteminin tələblərinə tabe edilir.

Fonetikanın dərinədən öyrənilməsi əsasında ana dilinin düzgün tələffüz qaydaları mənimsənilir. Fonetika orfoqrafik normaların qaydaya salınması və mənimsənilməsində də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

¹ **Fonetika** yunan mənşəli sözdür, *phone* – səs deməkdir, *phonetike* – isə səsə məxsus təlim anlayışını bildirir.

ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ FONETİKA

§16. Dünyada mövcud olan bütün dillərin səs sistemi, təbii olaraq, bir-birinin eynini təşkil etmir. Burada ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər bir dilin fonetik quruluşu başqasından bu və ya digər cəhətdən fərqlənir. Hətta qohum dillərin fonetik tərkibində də müəyyən yaxınlıq, oxşarlıq olsa da, bunların fərqli cəhətləri vardır. Belə bir cəhətə əsasən fonetikanın iki forması meydana çıxmışdır: **ümumi fonetika**, **xüsusi fonetika**.

Ümumi fonetika. Danışığ səsləri haqqında ümumi nəzəri məlumat verən fonetikaya **ümumi fonetika** deyilir. Burada danışığ səsinə əmələ gətirən üzlərdən, onların vəzifələrindən və digər məsələlərdən ümumi şəkildə bəhs olunur.

Ümumi fonetika bütün dillərin fonetik materialları üzərində yaradılır. Buna görə də ayrı-ayrı dillərin fonetikasi öyrənildikcə ümumi fonetikaya yeni-yeni faktlar daxil olur.

Xüsusi fonetika. Bu və ya digər bir dilin fonetik tərkibini tədqiq edən şöbəyə **xüsusi fonetika** deyilir. Xüsusi fonetika konkret bir dil üzərində yarandığı üçün həmin dilin adı ilə adlanır. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonetikasi, rus dilinin fonetikasi, ingilis dilinin fonetikasi, gürcü dilinin fonetikasi və s.

FONETİKANIN NÖVLƏRİ

§17. Dilin səs sistemi müxtəlif cəhətdən və müxtəlif məqsədlərlə bağlı olaraq öyrənilir. Tədqiqatın məqsədi bəzən dilin hazırkı vəziyyətini aşkar etməkdən, bəzən isə tarixi faktları müəyyənləşdirməkdən və sairdən ibarət olur. Buna əsasən fonetikanın üç növü əmələ gəlmişdir. 1) tarixi fonetika, 2) müqayisəli fonetika, 3) təsviri fonetika.

1. Tarixi fonetika. Dilin fonetik tərkibini tarixilik mövqeyindən tədqiq edən fonetikaya **tarixi fonetika** deyilir. Bu fonetikanın **tədqiqat obyektı yazılı abidələrdir**. Burada bu və ya başqa fonetik hadisə təhlil olunarkən dilin müasir səs sistemindən istifadə olunur. Buna görə də tarixi fonetikada müasir dilin səsləri də öyrənilir.

Tarixi fonetikada hər hansı bir hadisənin təhlilində, əsasən, müqayisəli-tarixi metoddan istifadə olunur.

2. Müqayisəli fonetika. Bir dilin, yaxud müxtəlif dillərin səs sistemini müqayisəli şəkildə öyrənən fonetikaya **müqayisəli fonetika** deyilir. Müqayisəli fonetikada **müqayisə üsulundan** istifadə olunur.

Fonetikanın bu növündə həm qohum, həm də qohum olmayan dillərdən birinin və ya bir neçəsinin səs sistemi müqayisə edilə bilər. Qohum dillərin, yaxud bir dilin ədəbi və danışiq qollarının səs sisteminin müqayisə olunması elmi məqsəd daşıyır. Lakin qohum olmayan dillərin səs sisteminin müqayisəsi, əsasən, praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Azərbaycan və rus dillərinin səslərinin müqayisə edilməsi tədrislə əlaqədar olub, hər iki dilin yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

3. Təsviri fonetika. Dilin səs sisteminin müasir inkişaf vəziyyətini öyrənən fonetikaya **təsviri fonetika** deyilir. Burada ancaq **müasir dilin** materialları öyrənilir.

Fonetikanın bu növünün özü də iki cür olur: a) akademik (nəzəri) təsviri fonetika, b) normatik təsviri fonetika. Akademik təsviri fonetikada dilin müasir səs sistemi bütün dərinliyi ilə əhatə olunur. Hər bir hadisə elmi aspektdə geniş şərh edilir. Lakin normatik təsviri fonetikada hər şeydən deyil, müəyyən norma dairəsində ən mühüm fonetik məsələlərdən bəhs edilir.

FONETİKANIN TƏDQİQAT ÜSULLARI

§18. Müasir dilin fonetik sisteminin tədqiqində bir sıra üsullardan istifadə olunur: a) müşahidə üsulu, b) təcrübi üsul.

a) Müşahidə üsulu. Fonemin necə səslənməsini subyektin özünü bilavasitə müşahidə etməsi nəticəsində tədqiqat aparmasına **müşahidə üsulu** deyilir. Bu üsul, eyni zamanda, **subyektiv üsul** da adlanır. Belə iş aparılarkən heç bir vasitədən istifadə olunmur; şəxs eşitmək və hiss etməklə bu və ya digər hadisəni şərh edir.

Dildəki səslər ayrılıqda deyil, sözlər tərkibində tələffüz olunur. Belə bir vəziyyətdə bəzən müəyyən səs bu və ya digər səsə keçir. Bu incəliyi isə insan qulağı hər zaman tuta bilmir. Buna görə də subyektiv üsul bir o qədər də etibarlı deyildir.

b) Təcrübi üsul. Danışq səslərinin müxtəlif cihazlarla, aparatlarla tədqiq olunmasına **təcrübi üsul** deyilir¹. Bu, eyni zamanda, **obyektiv üsul** da adlanır.

Təcrübi üsul XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxmışdır. Bu üsulun yaranmasının xüsusi tarixi vardır. Tədqiqatçılar əvvəllər səsləri müəyyənləşdirmək üçün güzgü, şam və sair kimi ibtidai vasitələrdən istifadə etmişlər. Bunlardan sonra get-gedə cihazlardan istifadə etməyə başlanılmışdır. Hal-hazırda isə çox mürəkkəb aparatlardan istifadə olunur. Burada **kimoqram**, **rentgenoqram** və **palatoqram**lara geniş yer verilərək bütün səs incəlikləri aydın tədqiq edilir.

Dilin səs sisteminin öyrənilməsində təcrübi üsul olduqca əhəmiyyətlidir. Bu üsul danışq səslərinin dəqiq ölçülməsinə və düzgün xarakterizə edilməsinə imkan verir.

¹ Dilçilikdə bəzən təcrübi üsul *təcrübi (eksperimental) fonetika* adlandırılır.

Eksperimental üsulla səslərin və səs hadisələrinin bütün əlamətləri ayırd edilir. Təcrübi üsul sayəsində fonetika elmi əsasda yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxa bilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində son zamanlar təcrübi fonetik tədqiqata xüsusi əhəmiyyət verilir. Dilimizin səs sistemi bu üsulla əsaslı surətdə öyrənilir.

FONETİK TRANSKRİPSİYA

§19. Dilin səslərini eyni ilə yazıda əks etdirmək fonetik tədqiqat üçün mühüm cəhətdir. Lakin bütün əlifbalarda hərflərin sayı dildəki səslərin miqdarından az olduğu üçün bu və ya başqa dilin səslərini həmin dilin əlifbası yazıda tam əks etdirə bilmir; ona görə belə vəziyyətdə fonetik transkripsiyadan istifadə etmək lazım gəlir.

Fonetik transkripsiya – dilin səslərinin bütün əlamət və xüsusiyyətləri ilə yazıya köçürülmək imkanı verən işarələr sistemindən ibarətdir. Fonetik transkripsiya, əsasən, aşağıdakı qaydada düzəldilir:

1) tədqiq olunan dilin əlifbasındakı bütün hərflər fonetik transkripsiyanın əsasını təşkil edir;

2) əlifbada hərfi olmayan səsləri göstərmək üçün başqa əlifbalardakı hərflərdən də istifadə olunur;

3) səs incəliklərini və fərqlərini göstərmək üçün əlavə şərti işarələrdən istifadə edilir; belə işarələr hərfin altında, üstündə və ya yanında qoyulur.

Ayrı-ayrı dillərə aid fonetik transkripsiyalarla yanaşı, bütün dillərə məxsus olan transkripsiya da vardır. Həmin transkripsiya **beynəlxalq fonetik transkripsiya** adlanır ki, onun da əsasını latın hərfləri təşkil edir.

§20. Transkripsiyalarda olan işarələrin bəzisi beynəlmiləl xarakterli olub əksər dillərə aid transkripsiyalarda, o cümlədən Azərbaycan dilinin transkripsiyasında da işlənir. Dilimizə aid transkripsiyada bir sıra əlavə işarələr qəbul edilmişdir.

**Azərbaycan dilinə aid fonetik transkripsiyada
işlənən bəzi işarələr**

İşarələr	İfadə etdiyi məqsəd (məna)	Misallar
–	Hərfin üstünə qoyulan düz xətt onun uzun tələffüz edildiyini bildirir.	Sābir, kātīb...
˘	Hərfin üstünə qoyulan yarımdairə-cik onun qısa deyildiyini göstərir.	kīši, pīşik...
~	Hərfin üstündə qoyulan dalğavari işarə səsin burunda tələffüz edildiyini bildirir.	yerũũ, əlĩā...
k'	k hərfinin üstünə qoyulan işarə (') dılarxası partlayan kar səsi bildirir.	marak'...
x'	x hərfinin üstünə qoyulan işarə dilortası kar səsi göstərir.	küləx', mələx'...
n ₁	n hərfinin yanına qoyulan işarə (,) şivələrimizdəki dılarxası burun səsinə göstərir.	başın ₁ a, qadan ₁

Bütün bu kimi işarələr dilimizdəki sözlərin tələffüz incəliklərini yazıda dəqiq əks etdirməyə imkan verir. Fonetik transkripsiyadan həm ədəbi dilin, həm də dialekt və şivələrin fonetikasını öyrənməkdə istifadə olunur.

NİTQ SƏSLƏRİ VƏ ONLARIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§21. Nitq səsleri ünsiyyət vasitəsi olan dilin varlığını təşkil edir. Səs olmadan heç bir dili təsəvvür etmək mümkün deyil və mümkün ola da bilməz. Deməli, danışq səsleri dilin maddi materiyasıdır. Hər bir səsin yaranması üçün isə material insanın qəbul etdiyi hava axınıdır. Belə ki, ağciyəərə dolmuş hava axını əvvəlcə nəfəs borusuna və oradan da ağız və burun boşluqlarına daxil olur, beləliklə, məqsəddən asılı olaraq bu və ya digər səs tələffüz edilir. Nitq səsleri iki funksiya yerinə yetirir; bir tərəfdən, nitqin qavranılmasına (səslərin qulaqla eşidilməsinə) səbəb olur (perspektiv funksiya), digər tərəfdən isə dilin mənalı vahidlərinin – morfemlərin və sözlərin fərqləndirilməsinə (signifikativ funksiya) imkan yaradır.

Dildəki hər bir səs insanın **eşitmə** və **danışq üzvləri** vasitəsilə əmələ gəlir. Buna görə də səsin necə yarandığını dərk etmək üçün danışq üzvlərini bilmək, onların fəaliyyəti ilə tanış olmaq zəruridir.

DANIŞIQ ÜZVLƏRİ

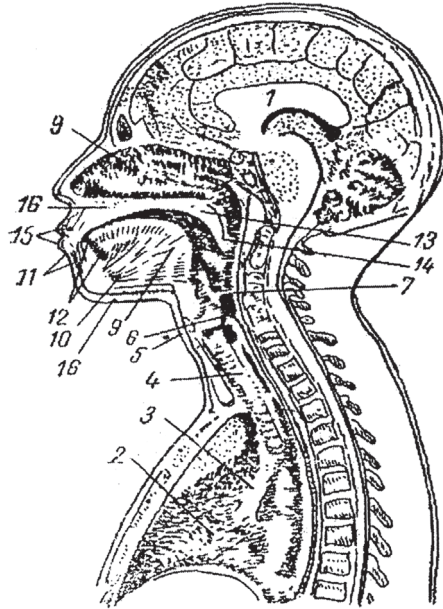
§22. Nitq səslerinin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlərə **danışq üzvləri** deyilir. Bütün danışq üzvlərinin cəmi **danışq cihazı** adlanır.

Səslərin yaranmasında 16 danışq üzvü iştirak edir. Səslərin yaranmasında iştirak edən danışq üzvləri birinci şəkildə göstərilənlərdir.

Danışq səslerinin yaranmasında iştirak edən üzvlər bircə-birə təkmilləşməmişdir. Prof. Ə.Dəmirçizadənin yazdığı kimi: “İnsanın danışq üzvləri əvvəllər indi tələffüz edə bildiyi-

miz səsləri, yəni ictimai mənalı səsləri tələffüz etməyə qabil və qadir olmamışdır. Meymuna bənəyən ibtidai insanın qırtlağı ancaq, olsa-olsa, üzvlərə ayrılmayan qarışıq səslər çıxara bilərdi. Çünki əslində danışq üzvləri qrupuna daxil olan üzvlər, yəni dodaqlar, burun, dişlər, dil, damaq, yuvaq, dilçək, qırtlaq, nəfəs borusu, ağciyərlər bioloji vəzifəli üzvlərdir və təbiətdən də bunlar bioloji vəzifə daşımaqdan ötrü yaranmışdır. Bu üzvlərin danışq üzvləri olması onların ictimai vəzifəsidir və bu vəzifə onlara sonradan insan cəmiyyəti tərəfindən verilmişdir”.

İnsanın danışq üzvləri tədricən formalaşmışdır.

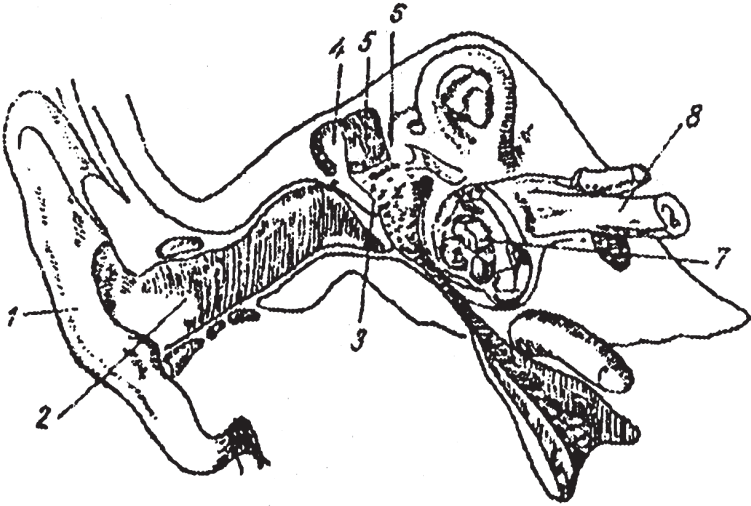

Şəkil 1. Danışq üzvləri

- 1) beyin-əsəb sistemi; 2) ağciyərlər; 3) bronxlar; 4) nəfəs borusu;
- 5) qırtlaq (xirtdək); 6) səs telləri; 7) udlaq boşluğu; 8) burun boşluğu;
- 9) ağız boşluğu; 10) dil; 11) dişlər; 12) yuvaqlar; 13) damaq;
- 14) dilçək (damaq pərdəsi); 15) dodaqlar; 16) çənələr (alt və üst).

Danışiq səsinin əmələ gəlməsində insanın eşitmə üzvü – qulağın da xüsusi rolu vardır.

İnsanın eşitmə üzvü tələffüz edilən danışiq səslərinin hər birinə aid xüsusiyyət və əlamətləri digərindən fərqləndirməyə imkan verir. Elə buna əsasən də dildə müxtəlif səslər əmələ gətirilir ki, bunlar da dilin fonetik quruluşunda xüsusi sistemlər təşkil edir. İndi insanın eşitmə orqanının quruluşuna nəzər yetirək.

Şəkil 2. İnsanın eşitmə üzvü

- 1) Qulaq seyvanı; 2) Xarici eşitmə yolu; 3) Qulaq pərdəsi;
4) Çəkic; 5) Zindan; 6) Üzəngi; 7) İlbiz; 8) Eşitmə əsəbi.

İnsanın eşitmə üzvü – qulaq sağ və sol olmaqla cüt orqandır. Qulağın iki olması səs dalğalarını tez müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Qulaq üç hissədən ibarətdir: a) xarici qulaq, b) orta qulaq, c) daxili qulaq. Bu hissələrin hər birini bir neçə ünsür təşkil edir. Həmin ünsürlər səsin eşidilməsində iştirak edir.

Səs necə eşidilir? Əmələ gələn hər hansı səs dalğaları insanın qulaq seyvanına təsir edir. Bu ünsür səs dalğalarını toplayır. Həmin səs dalğaları xarici eşitmə yolu ilə keçib qulaq pərdəsinə çatır. Çox həssas olan qulaq pərdəsi təzyiq nəticəsində içəriyə doğru əyilir. Bu zaman orta qulaqdakı eşitmə sümükçükləri – çəkcik, zindan, üzəngi işə düşür, səs təzyiqinin artmasına və eyni zamanda, qulaq pərdəsinə gələn dalğaların daxili qulağa keçməsinə kömək edir. Daxili qulaqda ilbizvarı membran vardır. Buraya çatan dalğalar membranı hərəkətə gətirir. Bu zaman membran eşitmə əsəbləri ilə əlaqələnilir, bunun nəticəsində də qıcıqlanma əmələ gəlir və bunlar (qıcıqlanmalar) beyindəki eşitmə mərkəzinə ötürülür. Beləliklə, səs eşidilir.

DANIŞIQ ÜZVLƏRİNİN VƏZİFƏLƏRİNƏ GÖRƏ BÖLGÜSÜ

§23. Səsin əmələ gəlməsində danışiq üzvləri müxtəlif vəzifə daşıyır. Buna görə də onlar iki yerə bölünür: idarə edən, icra edən.

Əsəb sistemi – bütün danışiq üzvlərini idarə edir. **Əsəb sisteminin** – beynin fəaliyyətdən düşməsi nəticəsində digər danışiq üzvləri də anormal vəziyyət alır.

İnsan beyni mürəkkəb quruluşa malik olub, bir neçə şöbədən ibarətdir. Beynin iki (sağ və sol) yarımkürəsi vardır. Sol yarımkürə sağ yarımkürədən böyükdür. Mərkəzi xətlər, əsəb sistemi mövcud olan beyin yarımkürələrində **görmə, eşitmə...** mərkəzləri yerləşdiyi kimi, ayrıca **nitq mərkəzi** də vardır. Nitqi idarə mərkəzi beynin sol yarımkürəsinin müəyyən hissəsindədir. Bu mərkəz zədələnilib fəaliyyətdən düşəndə insan nitq səslərini tələffüz etmək verdişini unudur və danışa bilmir. Alimlər sübut edirlər

ki, belə hallarda insanın danışiq üzvlərinin hamısı adi qaydada olur. İnsan bu üzvləri müxtəlif formada hərəkət etdirir. Deyək ki, dodaqlarını bir-birinə kipləşdirir, dili ön dişlərinin arxasına toxundurur, irəli uzadır, geri çəkir və sair. Lakin bu, yaxud başqa üzvlərlə heç bir danışiq səsinə tələffüz edə bilmir.

Bu və ya digər səsin yaranması üçün beyin mərkəzindən digər danışiq üzvlərinə siqnallar gəlir. Bu siqnallar vasitəsilə nitq cihazının bütün üzvləri arasında əlaqə yaradılır və hər bir üzv müəyyən vəzifə yerinə yetirməli olur. Məsələn, tənəffüs orqanlarına gələn siqnallar tələffüz olunacaq səsin tələbinə müvafiq hava axınının tarazlaşdırılmasına, artikulyasiya üzvlərinə yönələn siqnallar isə həmin səsin formalaşmasına xidmət edir. Deməli, hər bir səs ancaq beyin mərkəzinin verdiyi siqnal əsasında əmələ gəlir. Buna görə də danışiq səsinə əmələ gətirməkdə beyin-əsəb sistemi idarəedici, qalan orqanlar isə icraedici üzvlərdir. İcraçı üzvlər **3 hissəyə** bölünür. Bu hissələrin və bunlara daxil olan orqanların hər biri səsin yaranmasında müəyyən vəzifə yerinə yetirir.

I hissə – bu hissəni bir qrup **tənəffüs (nəfəs) orqanı** təşkil edir. Məlumdur ki, səsin materiyası hava axınıdır. Buna görə də hava axını səsin yaranması üçün çox zəruridir. Bu hava axını tənəffüs orqanı vasitəsilə əmələ gəlir. Tənəffüs orqanına ağciyərlər, bronxlar və nəfəs borusu (traxeya) daxildir.¹

1. Ağciyərlər. Ağciyərlər nəfəs orqanının başlıca üzvüdür. O öz mahiyyətinə görə köməkçi xarakter daşıyır.

Ağciyərlər insan həyatı üçün çox zəruri olduğu kimi, danışiq üzvü kimi də vacib orqanlardandır. Orqanizmdə

¹ Ağız və burun boşluğu da tənəffüs sisteminə aiddir. Bunlarla əlaqədar şəkildə III hissədə danışılır.

hava mübadiləsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan bu üzvün işləməsi – hərəkəti körüyə bənzəyir. Nəfəs alanda bunların həcmi genişlənir, nəfəs verəndə isə sıxılıb daralır.

Məlumdur ki, danışiq səsləri tənəffüs prosesində əmələ gəlir. İnsan tənəffüsü iki cür olur: adi tənəffüs, nitq tənəffüsü. Adi – sərbəst tənəffüs zamanı hava axını maneəyə rast gəlmir. Buna görə də sərbəst nəfəsə alma və nəfəs vermə prosesində səs yox, ancaq xəfif xışıltı yaranır ki, bu da hava axınının sürtünərək çıxmasının nəticəsidir. Adi tənəffüs prosesində hava axını burun boşluğundan keçir. Bioloji vəzifə yerinə yetirən adi tənəffüsdən fərqli olaraq, nitq tənəffüsü prosesində ictimai əhəmiyyətli səslər yaradılır. Bu belə olur: ağciyərdən gələn hava axını keçdiyi yolda müəyyən maneələrlə rastlaşır və bunun nəticəsində hava rəqslənir, səs əmələ gəlir. Beləliklə, nitq tənəffüsü prosesində iki vəzifə – həm bioloji, həm də səs yaratmaq vəzifəsi yerinə yetirilir. Dildəki səslərin tələffüzündə istifadə olunan havanın miqdarı eyni olmur. Məsələn, partlayan səslər üçün çox, sürtünən səslər üçün az hava tələb olunur. Buna görə də ağciyərlər özündə ehtiyac üçün saxladığı havanı nitq tənəffüsündə birdən-birə xaricə buraxmayıb, onu səslərin tələffüzü tələblərinə müvafiq bölür və işlədir. Havanın məqsədli işlədilməsində ağciyəyə başqa üzvlərin, o cümlədən diafraqmanın da fəal köməyi olur.

Tənəffüs nəfəsə alma və nəfəs vermədən ibarətdir. Nəfəsə alma prosesində səs yaratmaq mümkün deyil. Səs ancaq nəfəs vermə zamanı əmələ gəlir. Elə buna görə də nitq tənəffüsündəki nəfəsə alma nəfəs verməyə nisbətən, təxminən, 7 dəfə qısadır. İnsan nitq tənəffüsündə ağızdan nəfəs alır. Bu ona görədir ki, ağız buruna nisbətən çox geniştir və bu, həm dərin, həm də ani tezlikdə nəfəs almağa lazımi imkan verir. İnsan heç vaxt sözün və ya ifadənin ortasında nəfəs almır.

Danışiq səslərinin yaranmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ağciyərlərin rolu aşağıdakılardır: a) ikiistiqamətli (daxilə və xaricə) hava axını yaranmasında baza təşkil edir, b) müxtəlif səslərin yaranması üçün hava axınını tələbata uyğun tənzim edir. Ağciyərlərə daxil olan hava axınının (danışiq zamanı) bir anı, təxminən, aşağıdakı kimi təsəvvür edilir:

a) Alınmış hava; ●

b) Havanın ixracı. ●●●●●●●●

Nitq prosesində hava axını ağciyərlərdən bronxlara daxil olur.

2. Bronxlar. Bronxlar nəfəs borusunun aşağı hissəsində yerləşir. Nəfəs borusunun ağciyəərə birləşən hissəsi sağ və sol budaqlara bölünür ki, bunlara **bronx** deyilir.

Bronxlar ağciyərlərə daxil olduğu yerdən başlayaraq çoxlu budaqlara – bronxiollara ayrılır və bunlar müxtəlif istiqamətdə yayılaraq udulmuş havanı ciyərdə bölüşdürür. Bronxların ağciyərdə şaxələnməsi qol-budaqlı nəhəng ağacı xatırladır. Bu oxşarlığı nəzərə alıb mütəxəssislər onu *bronx ağacı* adlandırırlar.

Səsin yaranmasında əsas bronxların rolu ağciyərdən gələn havanın nəfəs borusuna keçməsinə imkan yaratmasından ibarətdir. Belə ki, ağciyərlər sıxılarkən hava axını bronxiollardan bronxlara daxil olur və oradan nəfəs borusuna keçir.

3. Nəfəs borusu. Nəfəs borusu bronxların birləşdiyi yerdən qırtlağa qədərki hissəni təşkil edir. Bu qida borusu ilə həmsərhəd olub onun ön tərəfində yerləşir. Nəfəs borusu üzüyəbənzər qığırdaqlar sistemindən ibarətdir. Eyni zamanda, bu boru elastiki xassəyə malikdir.

Nəfəs borusu danışiq zamanı ağciyərdən gələn havanın qırtlağa çatmasına imkan yaradır. Buna görə bronxlar kimi, nəfəs borusu da *hava axını* yolu adlanır.

Demək, tənəffüs üzvlərinin əsas vəzifəsi istənilən səsin əmələ gətirilməsi üçün lazımi qədər hava axını yaratmaqdan ibarətdir.

II hissə – bu hissəni **səsi törədən üzvlər** təşkil edir. Bunlara **fonasiya orqanları** da deyilir. Ağciyərlərdən gələn hava axını ilk dəfə bu üzvlərdə maneəyə rast gəlir və səs yaranır. Fonasiya orqanlarına iki üzv – qırtlaq və səs telləri daxildir.

1. Qırtlaq (xirtdək). Qırtlaq nəfəs borusunun yuxarı hissəsində yerləşir. Bu, qısa boru formasında olub, bir sıra əzələ və qığırdaqlardan ibarətdir. Səsin əmələ gəlməsində aşağıdakı qığırdaqlar xüsusi rola malikdir. Bunlardan biri üzükvarı qığırdaqdır. Digəri isə qalxanvarı qığırdaqdır ki, üzükvarının üstündə yerləşir. Həmin qığırdağın arxasında isə çalovvarı iki qığırdaq vardır. Qırtlaqda mövcud olan əzələlərin bir qrupu – xarici əzələlər qırtlağı başqa üzvlərə birləşdirir. Lakin digər əzələlər – daxili əzələlər isə hava keçidini idarə edir. Belə ki, bunların bir neçəsi hava keçidinin daralmasına, bəzisi isə genişlənməsinə kömək edir.

İnsanın nitq tənəffüsü prosesində hava axını qırtlaqdan keçərək mütləq səs tellərinin müqavimətinə rast gəlir.

2. Səs telləri. Hava axınının səsə çevrilməsində başlıca rol oynayan səs telləri qırtlaq borusunun içərisində sağdan və soldan üfüqi vəziyyətdə yerləşir. Bunlar səsin ilk mənbəyi olub, quruluşlarına görə əzələvarı dodağa oxşayır. Səs telləri müxtəlifdir. Qalın və uzun səs telləri **pəs**, nazik səs telləri isə **zil** səs törədir.

Səs telləri elastiki və hərəkəti xüsusiyyətə malikdir. Qığırdaqların hərəkəti əsasında səs telləri müxtəlif vəziyyət ala bilər; belə ki, bir-birinə az və ya çox dərəcədə yaxınlaşır, yaxud kipləşir və sair.

Adi tənəffüs zamanı səs telləri bir-birindən aralı olur. Belə vəziyyətdə çalovvarı qığırdaqlar yan tərəflərə çevrilir

və hava axını səs-küysüz süzülüb xaricə çıxır. Adətən, bəzi tədqiqatçılar adi tənəffüs zamanı səs tellərinin düşdüyü vəziyyəti yanları bərabər olan üçbucaq adlandırırlar. Pıçıl-tı zamanı səs telləri bütün boyu uzunluğunu gərginləşmir. Buna görə də arxa hissədə kiçik boş yer (səs keçidi) qalır ki, hava axını oradan bayıra çıxır. Belə halda səs telləri titrəmir, lakin onların bir-birinə yaxınlaşması nəticəsində küy əmələ gəlir. Bu küy insan qulağı ilə pıçıl-tı kimi qəbul edilir.

Yuxarıdakı bu iki vəziyyətdən tamamilə fərqli olaraq, danışq zamanı çalovvarı qığırdaqlar daxili istiqamətə çevrilir, səs telləri bir-birinə möhkəm kipləşərək qığırdaqdan keçəcək hava axınının qarşısını kəsir. Bu zaman ağciyərlərin fəaliyyəti nəticəsində hava axını səs tellərinə təsir edir, onu aralayıb xaricə çıxmalı olur. Bunun əsasında səs telləri titrəyir, hava rəqslənir, səs əmələ gəlir. Lakin bu hələ bizim nitqimizdə eşidilən rəngarəng səslər deyildir. Belə ki, burada yaranan səs nitq üçün formalaşmamış, bəsit və zəif səsdır. Həmin bəsit səs ancaq digər danışq üzvlərinin ixtiyarına keçdikdən sonra formalaşır və müxtəlif nitq səslərinə çevrilir.

Səs telləri vasitəsilə yaranan səslər səs keçidindən süzülüb udlaq boşluğuna daxil olur.

III hissə – bu hissəni **səsi formalaşdıran üzvlər** təşkil edir. Səsin formalaşmasında və eləcə də müxtəlif səslərin yaranmasında bir sıra üzvlər iştirak edir. Həmin üzvlər aşağıdakılardır:

1. Udlaq boşluğu. Bu üzv qırtlaqdan yuxarı hissədə yerləşir. Udlaq üç hissədən ibarətdir: udlağın burun hissəsi burunla, ağız hissəsi ağızla, qırtlaq hissəsi isə qırtlaqla birləşir. Udlaq boşluğu formasını dəyişməyə qadir orqandır. O genişləndiyi kimi, bir qədər darala da bilər. Onun quruluşunda yarana bilən bu dəyişiklik əzələlərin gərginləşməsi və zəifləşməsi əsasında olur.

Udlaq çoxvəzifəli üzvdür. Onun vəzifələrinə həm sorma, udma, həm də tənəffüs, səsi qüvvətləndirmə və s. daxildir. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, səs tellərinin titrəməsi çox zəif səs törədə bilir. Bu səs rezonatorlar vasitəsilə gücləndirilir. Udlaq boşluğu da səsi qüvvətləndirən rezonatorlardan biridir. Hava rəqslərinin qüvvəsi bu üzvün daxilində müəyyən miqdar artır. Danışq səsinin yaranmasında udlaq boşluğunun rezonator vəzifəsi ancaq bundan ibarətdir.

Nitq prosesində hava axını udlaq boşluğundan iki istiqamətdə – ağız və burun boşluğuna keçə bilir.

2. Burun boşluğu. Burun boşluğu ağız boşluğunun üstündə yerləşir. Bunları bir-birindən damaq ayırır. Burun boşluğunun arxa hissəsi oval formalı dəşiklərlə, udlaq boşluğu ilə əlaqələnilir. Bəzi səslərin tələffüzündə hava axını həmin dəşiklərdən burun boşluğuna keçir və oradan da xaricə çıxır. Burun boşluğunun divarları qığırdaq və sümükdən ibarətdir. Buna görə də səsin tələffüzü zamanı burun boşluğunun quruluşunda heç bir dəyişiklik baş vermir. Bu və ya başqa bir səsin formalaşmasında burun boşluğunun iştirakı yumşaq damağın hərəkətindən asılı olur. Bu üzv yumşaq damağın vasitəsilə səsin tələffüzündə ya tam iştirak edir, ya da bu prosesdən, əsasən, təcrid olunur. Burun boşluğunun iştirakı ilə formalaşan danışq səslərində (məsələn, [m], [n] səslərində) fərqləndirici burun çalarları meydana çıxır. Burun tənəffüsü pozulduqda səs tutqun olur və xoşagəlməz **tın-tınlıq** yaranır. Ümumiyyətlə, aydın və rəvan nitq üçün danışq üzvü kimi burun boşluğu çox vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Burun boşluğunun rezonator vəzifəsi ikidir. Bunlardan biri səsi qüvvətləndirməkdən, digəri isə bəzi səslərə burun çalarlığı verməkdən ibarətdir.

Danışq səslərinin formalaşmasında ağız da iştirak edir. Səsin müxtəlif şəkil almasında ağız olduqca mühüm

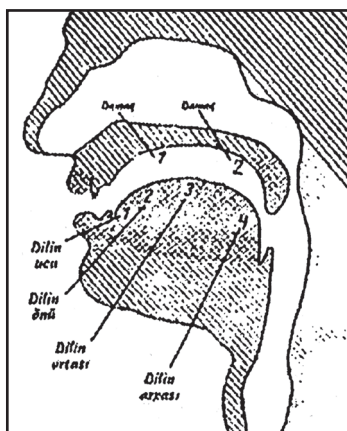
rol oynayır. Ağız bir neçə üzvdən ibarətdir: ağız boşluğu, dil, dişlər, yuvaqlar, damaq, dilçək, dodaqlar, çənələr. Səsin tələffüzündə **ağız üzvlərinin** hər biri müəyyən zəruri vəzifə yerinə yetirir.

3. Ağız boşluğu. Ağız boşluğu arxadan udlaq boşluğu ilə hədudlanır. O öz forma və həcmi daha çox dəyişməyə qadirdir. Ağız boşluğu dilin hərəkəti ilə qeyri-bərabər hissələrə bölünür, alt çənənin aşağı düşməsi ilə daralır, ordun daxili əzələlərinin hərəkəti ilə eninə dəyişilir və s.

Ağız boşluğu rezonatorların ən başlıcasıdır. Belə ki, nitq səsləri burada formalaşır. Ağız boşluğu səsin müxtəlif formaya düşməsi üçün, bir növ, laboratoriyadır. Ağız boşluğu udlaq boşluğundan gələn zəif səsləri qəbul edərəkən öz vəziyyətini dəyişməklə onları müəyyən qədər qüvvətləndirir və müxtəlif rəngə salır. Dildəki sait və samitlər, onların müxtəlif növləri, əsasən, ağız boşluğunun fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Deməli, ağız boşluğunun rezonator vəzifələrindən biri səsin formalaşmasına xidmət etməkdir.

Səsin yaranması və formalaşmasında nitq rezonatorlarının (ağız, burun, udlaq boşluqları) rolu müxtəlif olur, lakin vəhdət halında fəaliyyət göstərir.

4. Dil. Danışıq səslərinin formalaşmasında iştirak edən çox mühüm üzvlərdən biri dildir. Dil mürəkkəb əzələlər sistemindən ibarətdir. Bu əzələlərin bir qrupu ancaq dilin gövdəsini əsasən birləşdirir və onun hərəkətini təmin edir.

Şəkil 3. Səslərin formalaşmasında iştirak edən bəzi üzvlərin hissələri

Digəri isə dilin gövdəsinin ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif formaya düşməsinə xidmət edir.

Quruluşuna görə dilin gövdəsi dörd yerə bölünür: **dilucu, dilyanları, dildibi və dilüstü**.

Dilüstü də şərti olaraq 3 yerə ayrılır: dilönü, dilortası və dilarxası.

Dil elastiki xarakterə malikdir. O, ən çox hərəkət edən, mütəhərrik üzvdür. Onun hərəkətinin istiqaməti şaquli (dil-in ortası yuxarı qalxır, aşağı enir) və üfüqi (dil irəli uzanır, geri çəkilir) olur ki, bunun da nəticəsində rəngarəng səslər yaranır. Lakin demək lazımdır ki, dilin bütün hissələri eyni dərəcədə hərəkət etmir. Dilin önü başqa hissələrə nisbətən daha mütəhərrikdir. Bu, fəaliyyətdə olarkən müxtəlif vəziyyətlər alır. Belə ki, uzanıb ağızdan kənara çıxa bilər, dilucu nazıqlaşır yanlara enlənir; üst dişlərin dibinə toxunub geri əyilir və sair. Dilönünün belə müxtəlif vəziyyətlər ala bilməsi əsasında danışmaq üçün çox zəruri olan [t], [d], [l], [r], [s], [z] və s. səslər əmələ gəlir.

Dilin orta hissəsi dilönünə nisbətən zəif hərəkət edir. Lakin müxtəlif səs tələffüzündə bu hissənin də hərəkəti zəruridir. Dilin ortası yuxarıya doğru qabarır və sərt damağa yaxınlaşır. Belə vəziyyətdə [g], [k] kimi səslər meydana çıxır. Dilin ən az hərəkət edən hissəsi dilarxasıdır. Dilarxası bir sıra səslərin tələffüzündə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dilin bu hissəsi yuxarı qabarır, geri, udlaq boşluğu-na tərəf çəkilir. Ağızda belə vəziyyət alındıqda [q], [ğ], [x] səsləri yaranır.

5. Dişlər. Bu üzv çənələrdə yerləşərək iki cərgə təşkil edir: alt dişlər və üst dişlər. Danışmaq səslərinin əmələ gəlməsində dişlərin rolu heç də az deyil. Bunlar bir sıra səslərin yaranması və formalaşmasına kömək edir. Məsələn, [d] səsinin tələffüzündə dilin ucu üst dişlərin iç tərəfinə toxunur. Əgər belə olmasa, həmin səs yarana bilməz. Deməli,

dişlər bəzi səslərin əmələ gəlməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edib, dilin ucu üçün söykənəcək olur.

6. Yuvaqlar. İçəri tərəfdən dişlərin dibindəki çıxıntıya **yuvaq**, yaxud **alveol** deyilir. Yuvaqlar üst və alt dişlərin dibində olduğundan alt dişlərin dibindəki alt diş, üst dişlərin dibindəki üst diş yuvağı adlanır. Nitq səslərinin formalaşmasında yuvaqlar da müəyyən vəzifə daşıyır. Dişlər kimi, bunlar da dilin ucu və dilin önü üçün dayaq olur.

7. Damaq. Bu üzv ağız boşluğunun üst hissəsini təşkil edir. Damaq bir-birindən fərqli olan iki hissəyə bölünür ki, bunlardan ön hissəyə sərt damaq, arxa hissəyə isə yumşaq damaq deyilir.

Sərt damaq bərk olub, alveollarla yumşaq damaq arasında yerləşir. Bu, həcm etibarilə, demək olar ki, yumşaq damaqdan iki dəfə böyükdür. Yumşaq damaq damağın əzələlərdən ibarət olan hissəsidir və ön damağın davamı olub udlaq boşluğuna tərəf olan sahəni tutur.

8. Dilçək. Yumşaq damağın qurtaracağında yerləşən dilçəyə, eyni zamanda, **damaq pərdəsi** də deyilir. Dilçək hərəkət edən üzvdür. O, əzələlərin zəifləməsi ilə aşağı enir və gərginləşməsi ilə yuxarı qalxır. Dilçək yuxarı çəkilərək udlağın arxa divarına sıxılanda burun rezonatorunun yolu bağlanır, hava axını ağız boşluğuna doğru istiqamət alır. Lakin dilçək aşağı düşəndə udlaq ilə burun boşluğu arasında əlaqə yaranır, hava axınının burundan keçməsinə imkan olur. Nəhayət, burun çalarlıqlı səslər (m səsinə olduğu kimi) əmələ gəlir.

9. Dodaqlar. Bunlar alt və üst çənələrin ön hissəsində yerləşir. Qoşa üzv olan dodaqlar, obrazlı deyilsə, ağızın qapılarıdır. Müxtəlif vəzifəli əzələlərdən ibarət olan dodaqlar həmin əzələlər vasitəsilə bir çox formaya düşə bilər (irəli uzanır, kipləşir, dairəvi şəkil alır, yanlara çəkilir...) və bununla da ayrı-ayrı səslərin formalaşmasında xüsusi rol

oynayır. Danışiq zamanı dodaqların küncü, ortası, yanları hərəkət edir. Dodaqlar dairəvi şəklə düşüb irəli uzananda ağız rezonatorunun həcmi genişləndirərək [m], [ö] kimi səslərin əmələ gəlməsinə imkan yaradır. Üst dodaq yuxarıdan aşağı hərəkət edə bilir. Ümumiyyətlə, alt dodağa nisbətən üst dodaq passivdir. Səslərin əmələ gəlməsində alt dodaq daha çox fəaliyyət göstərir və hərəkətlərində daha sərbəstdir. Ona görə də yalnız aşağıdan yuxarı üst dodağa doğru deyil, yuxarı dişlərə tərəf də hərəkət edir və bunun nəticəsində [v], [f] kimi diş-dodaq səsləri əmələ gəlir.

10. Çənələr. Qoşa üzvlərdən biri də çənələrdir. Çənələr səslərin əmələ gəlməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin bunların ikisinin də hərəkət və vəzifəsi eyni deyil, üst çənə hərəkət etməyən hissədir və buna görə passivdir, alt çənə isə mütəhərrik olduğu üçün fəaldır. Alt çənə aşağı, irəli və sola-sağa hərəkət edə bilir.

Alt çənə qırtlaqdan gələn səslərin müxtəlif avazlı nitq səslərinə çevrilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ağız boşluğunun daralması və genişlənməsində bunun rolu böyükdür. Belə ki, aşağı düşəndə ağız rezonatoru açılıb genişlənir, yuxarı qalxanda isə yığılıb daralır. Rezonatorun genişlənməsi səsin formalaşmasına imkan yaradır və səslənməni də artırır.

DANISIQ ÜZVLƏRİNİN SƏSİN YARANMASINDAKI İŞTİRAKINA GÖRƏ BÖLGÜSÜ

§24. Dildəki səslərin əmələ gəlməsində danışiq üzvlərindən bəziləri mütəhərrik, yaxud hərəkət edən, bəziləri isə qeyri-mütəhərrik, yaxud hərəkət etməyən üzvlərdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən danışiq üzvləri iki yerə bölünür: fəal və qeyri-fəal üzvlər.

a) Fəal üzvlər. Bu və ya başqa səsin yaranmasında mütəhərrik olan üzvlərə *fəal üzvlər* deyilir.

Fəal üzvlər bunlardır: **dil, dodaqlar, səs telləri, alt çənə, yumşaq damaq, dilçək.**

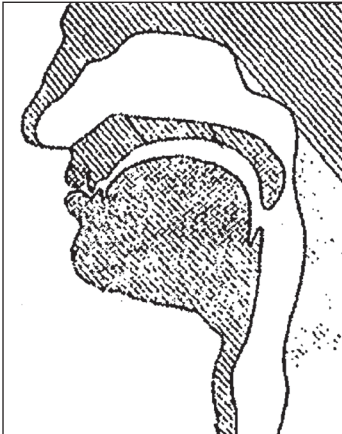
Bu üzvlər öz forma və həcmi çox müxtəlif şəkildə dəyişdirə bildiyi üçün rəngarəng səslərin formalaşmasına səbəb olur.

b) Qeyri-fəal üzvlər. Bu və ya digər səsin əmələ gəlməsində qeyri-mütəhərrik və ya az mütəhərrik olan danışq üzvləri *qeyri-fəal üzvlər* adlanır.

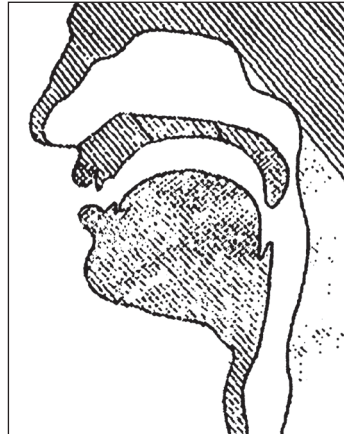
Qeyri-fəal üzvlər bunlardır: **dişlər, yuvaqlar, sərt damaq, nəfəs borusu, ağciyərlər.**

SƏSİN MƏXRƏCİ (ARTİKULYASIYASI)

§25. Nitqdəki bu və ya digər səsin yaranmasında danışq üzvlərinin aldığı vəziyyətə **məxrəc (artikulyasiya)** deyilir.

Şəkil 4. (m) səsinin məxrəcində danışq üzvlərinin vəziyyəti

Şəkil 5. (x) səsinin məxrəcində danışq üzvlərinin vəziyyəti

Dilimizdəki [m] səsinin məxrəcində (4-cü şəkil) dilçək aşağı enərək ağız boşluğunun yolunu bağlayır, səsə çevrilmiş hava axınının bütövlükdə oradan keçməsinə mane olur. Buna görə də həmin hava axını burun boşluğundan keçir. Dilin ikinci hissəsi azacıq yuxarı qabarıq, dodaqlar isə kipləşir və hava axınının qüvvətli təzyiqi olmadan açılır.

Kar [x] səsinin məxrəcində (5-ci şəkil) isə dilçək yuxarı qalxıb burun boşluğunun yolunu kəsir, dil arxa tərəfə çəkilir və yumşaq damağa doğru qalxır, dilin arxa hissəsi ilə yumşaq damaq və dilçək arasında dar cıgır əmələ gəlir və buradan hava çox gərgin vəziyyətdə keçir. Bu zaman ağız boşluğundan keçən havanın sərbəst çıxmasına dodaqlar mane olmur.

DANIŞIQ SƏSİ VƏ FONEM ANLAYIŞI

§26. Hər bir dildə çoxlu səs olur. Azərbaycan dilində də bizim adi halda təsəvvür etdiyimizdən artıq miqdarda səslər vardır. “Lakin bu səslərin hamısı nitq üçün – dil üçün bərabər dərəcədə qiymətli deyildir”.¹ Məsələn, dilimizdəki *qol*, *toqqa*, *maraq* sözlərindəki [q] səslərinin tələffüzünə fikir versək, aydın olur ki, burada dörd [q] səsi vardır. Ancaq bu səslərin hamısı eyni keyfiyyətə malik deyildir. Belə ki, bunlar zəiflik və qüvvətlik etibarı ilə bir-birindən fərqlidir.

Dildəki səslərin bu cəhətini nəzərə alaraq onları iki tipə bölmək olur: sözü fərqləndirən səslər, sözü fərqləndirməyən səslər.

Sözü fərqləndirən səslər. Dildə sözü fərqləndirən səslər **fonem** adlanır. Fonem nitqin əsas və qüvvətli səsləridir. Buna görə də dildəki hər bir leksik vahid **real** səslər olan fonemlərdən ibarətdir.

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”. 1960, səh.33.

Fonemlər bir-birindən akustik cəhətdən fərqlənir. Məsələn, **sel** sözünün birinci səsinin yerində növbə ilə [y], [b], [t] səslərini işlətsək, həmin sözün mənasının dəyişdiyini və başqa mənalı **yel**, **bel**, **tel** sözlərinin əmələ gəldiyini görürük. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, fonemlərin ayrıca mənası vardır. Əksinə, heç bir fonemin ayrılıqda mənası yoxdur. Bunlar ayrı-ayrı sözlərin mənasında xüsusi rol oynayır. Əgər hər fonemin ayrıca mənası olsa idi, o zaman bir fonem bircə sözdə iştirak edə bilərdi. Lakin dildə bunun əksini görürük.

Dilçilikdə fonemlərin əmələgəlmə xüsusiyyətləri və digər məsələləri ilə **fonologiya** məşğul olur. Fonologiya dilçiliyin bir şöbəsi olan fonetikanın tərkib hissəsinə daxildir.

Sözü fərqləndirməyən səslər. Sözü fərqləndirə bilməyən səslər **fonem variantları** adlanır. Bunlar qeyri-müstəqil səslərdir. Fonem variantları akustik cəhətdən qüvvətli səsə – fonemə və bir-birinə yaxın, oxşar olur.

Sözü fərqləndirməyən səslər nitqdə xüsusi əhəmiyyətə malik deyildir. Ona görə də bunları yazıda xüsusi işarələrlə göstərməyə ehtiyac olmur, ancaq fonemlər əks edilir.¹

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, bütün danışıq səsləri fonem deyildir, lakin bütün fonemlər danışıq səsləridir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİK VASİTƏ VƏ VAHİDLƏRİ

§27. Fonetik vahidlər. Dil vahidlərdən ibarətdir. Dilin ən kiçik vahidi fonetik vahidlərdir. Bu vahidlərin özləri də bir-birindən fərqlənir.

Dildəki hər bir sözü heca, yaxud hecalar, hecaları isə səs, yaxud səslər təşkil edir. Məsələn:

¹ Hərflər fonem deyildir. Bəzən bir hərf bir və bir neçə fonemi göstərir.

Hecalar:*bəş**şə-kil**bə-növ-şə***Səslər:***b-e-ş**ş-ə-k-i-l**b-ə-n-ö-v-ş-ə və s.*

Sözlərdəki hecalar böyük, səslər isə kiçik fonetik vahidlərdir.

§28. Fonetik vasitələr. Azərbaycan dili zəngin fonetik vasitələrə malikdir. Bu, uzun tarixi inkişaf prosesində əmələ gəlmişdir.

Dilimizin fonetik vasitələri digər qohum dillərlə əlaqədar şəkildə təşəkkül tapmış və get-gedə təkmilləşmişdir.

Azərbaycan dilinin orijinal fonetik vasitələrini səslər sistemi, ahəng qanunu, fonetik hadisələr, heca, vurğu və s. təşkil edir.

Bu fonetik vasitələrdən hər birinin müəyyən xüsusiyyətləri və vəzifələri vardır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN SƏS (FONEMLƏR) SİSTEMİ

§29. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, əsasən, 33 fonem vardır. Bu fonemlər azərbaycanca fikrin ifadəsini tamamilə təmin edir.

Dilimizdəki fonemlər kəmiyyət və keyfiyyətə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də, bir sıra başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də fonemləri **əmələgəlmə** və **səslənmə** fərqlərinə görə iki yerə bölünür: a) **saitlər**; b) **samitlər**.

Dilçilikdə saitlər sistemi **vokalizm**, samitlər sistemi isə **konsonantizm** adlanır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN SAİT SƏSLƏRİ

§30. Tələffüz zamanı səs axınının heç bir, yaxud da ciddi maneəyə rast gəlməməsi əsasında yaranan səslərə **sait səslər** deyilir. Məsələn, alt çənənin aşağı düşərək hava axınının sərbəst şəkildə meydana çıxması əsasında [a] səsi yaranır və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *doqquz* sait səs vardır: *a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü*.

SAİT SƏSLƏRİN BÖLGÜSÜ BÖLGÜNÜN PRİNSİPLƏRİ

§31. Dildəki saitlərdən hər birinin özünəməxsus əmələgəlmə qaydası və tələffüz formaları vardır. Buna görə də ayrı-ayrı saitlərin yaranmasında danışıq üzləri bir-birinin eyni olmayan müxtəlif vəziyyətlər alır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki saitlər onların əmələ gəlməsində iştirak edən üzlərin – dilin, dodaqların və alt çənənin vəziyyətinə görə üç yerə bölünür¹.

I. DİLİN VƏZİYYƏTİNƏ GÖRƏ SAİTLƏRİN BÖLGÜSÜ

§32. Saitlərin tələffüzündə dil irəli və geri istiqamətə hərəkət edərək müxtəlif vəziyyətlər alır. Həmçinin dil yuxarıya doğru da qalxır. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq müxtəlif keyfiyyətli saitlər yaranır.

Dilin hərəkətinin istiqamətinə (onun irəli və geri hərəkəti, yuxarı qalxaraq düşdüyü vəziyyətlərə) görə saitlər iki yerə bölünür: 1) dilönü saitlər, 2) dılarxası saitlər.

¹ Sait səslərin digər cəhətdən də bölgüsü vardır. Məsələn, təkavaz (monofonq) və cütavazlılıq (diftonq) görə, saitlərin uzun, adi və qısalığına görə və s.

Dilönü saitlər. Dilin orta hissəsinin ön damağa doğru qalxması nəticəsində yaranan saitlərə **dilönü saitlər** deyilir. Dilönü saitlərin tələffüzündə ağız dilin vasitəsilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünür; kiçik hissə öndə, böyük hissə isə arxada qalır. Səsin xaricə çıxma yolu dar olur. Buna görə də səs incələşir¹.

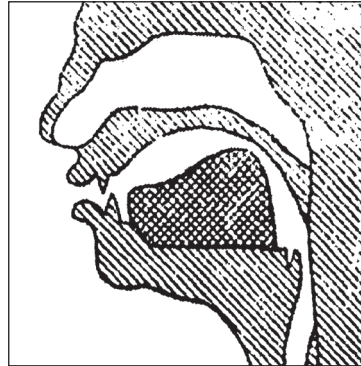
Müasir Azərbaycan dilindəki dilönü saitlər bunlardır: *e, ə, i, ö, ü*. Qeyd etmək lazımdır ki, *e* əslində dilortası səsidir. Lakin bu səs dilönü səslərə daha yaxındır, buna görə də tədrislə əlaqədar olaraq məktəb fonetikasında dilönü saitlər cərgəsində verilir.

Dilönü saitlərə eyni zamanda **incə saitlər** də deyilir.

Dilarxası saitlər. Dilin arxa damağa doğru qalxması nəticəsində yaranan saitlərə **dilarxası saitlər** deyilir. Dilarxası saitlərin tələffüzündə də ağız dilin vasitəsilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünür; lakin bu dəfə böyük hissə öndə, kiçik hissə isə arxada qalır. Səsin xaricə çıxma yolu geniş olur. Buna görə də səs qalınlaşır².

Şəkil 6. (i) səsinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

Şəkil 7. (u) səsinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi". 1960, səh.38.

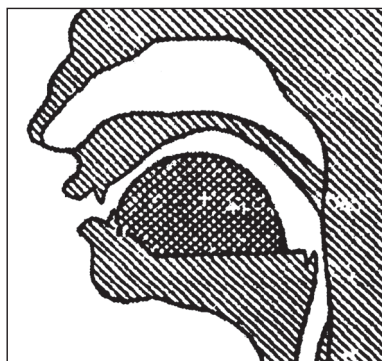
² Yenə orada, səh.39.

Azərbaycan dilindəki dilarxası saitlər bunlardır: *a, ı, o, u*.
Dilarxası saitlərə eyni zamanda **qalın saitlər** də deyilir.

	Saitlər
Dilönü incə	e, ə, i, ö, ü
Dilarxası (qalın)	a, ı, o, u

II. DODAQLARIN VƏZİYYƏTİNƏ GÖRƏ SAİTLƏRİN BÖLGÜSÜ

§33. Müxtəlif saitlərin əmələ gəlməsində dodaqlar da iştirak edir. Belə ki, bəzi saitlər dodaqların irəli uzanıb dairəvi şəkil alması ilə formalaşır. Bəzi saitlərin tələffüzündə isə dodaqlar, demək olar ki, neytral vəziyyətdə qalır. Buna əsasən saitlər dodaqların iştirakı və vəziyyətinə görə iki yerə bölünür:

Şəkil 8. [ö] səsinin tələffüzündə dodaqların vəziyyəti

- 1) dodaqlanan saitlər,
- 2) dodaqlanmayan saitlər.

Dodaqlanan saitlər. Dodaqların irəli uzanıb dairəvi şəklə düşməsi nəticəsində yaranan saitlərə **dodaqlanan sa-
itlər** deyilir. Dilimizdəki dodaqlanan saitlər bunlardır:

o, ö, u, ü.

Dodaqlanan saitlər, eyni zamanda, **dodaq saitləri** də adlanır.

Dodaqlanmayan saitlər. Dodaqların fəal iştirakı olmadan yaranan saitlərə **dodaqlanmayan saitlər** deyilir.

Dilimizdəki dodaqlanmayan saitlər bunlardır: *a, e, ə, ı, i*.

Dodaqlanmayan saitlər, eyni zamanda, **damaq saitləri** də adlanır.

	Saitlər
Dodaqlanan (dodaq)	o, ö, u, ü
Dodaqlanmayan (damaq)	a, e, ə, ı, i

III. ALT ÇƏNƏNİN VƏZİYYƏTİNƏ GÖRƏ SAİTLƏRİN BÖLGÜSÜ

§34. Saitlərin əmələ gəlməsində alt çənənin də xüsusi rolu vardır. Alt çənənin az və çox açılması bu və ya digər saitin formalaşmasına təsir edir. Alt çənə gen açıldıqda ağız boşluğu geniş, az açıldıqda isə dar olur. Buna əsasən də alt çənənin vəziyyətinə görə saitlər iki yerə bölünür: 1) açıq saitlər, 2) qapalı saitlər.

Açıq saitlər. Alt çənənin çox açılması nəticəsində yaranan saitlərə **açıq saitlər** deyilir. “Açıq saitlərin əmələ gətirilməsində dilin ön hissəsi yuxarı qalxmır, alt çənə isə daha çox aşağı düşmüş olur”¹.

Dilimizdəki açıq saitlər bunlardır: *a, e, ə, o, ö*.

Qapalı saitlər. Alt çənənin az açılması əsasında əmələ gələn saitlərə **qapalı saitlər** deyilir. “Qapalı saitlərin əmələ gətirilməsində dil damağa doğru çox qalxmış olur, alt çənə isə aşağı az düşmüş olur”².

Dilimizdəki qapalı saitlər bunlardır: *ı, i, u, ü*. Deməli, saitlərin açıq və qapalılığı, əsasən, ağız boşluğunun həcminə görə müəyyənləşdirilmişdir.

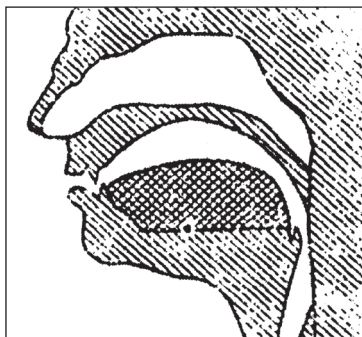
¹ Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”. Bakı, 1960, səh. 40

² Yəni orada

	Saitlər
Açıq səslər	a, e, ə, o, ö
Qapalı səslər	ı, i, u, ü

Şəkil 9. [a] səsinin tələffüzündə alt çənənin vəziyyəti

Şəkil 10. [ı] səsinin tələffüzündə alt çənənin vəziyyəti

Saitlər haqqında deyilənləri nəzərə alıb onların təsnifatını sxem şəklində 80-ci səhifədəki kimi ümumiləşdirmək olar.

SƏİT SƏSLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

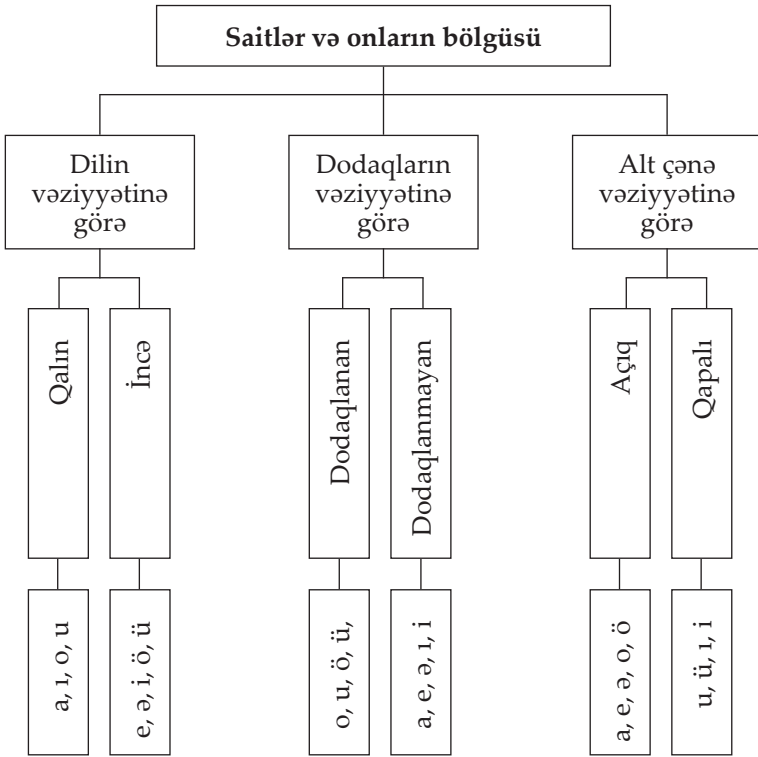
§35. Dilimizdəki saitlər yuxarıdakı cəhətlərə və sözdə işlənmə yerinə görə aşağıdakı şəkildə xarakterizə olunur:

1. **a *saiti*** – dilarxası, dodaqlanmayan, açıq səsdır. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [a]rmud, q[a]r, səhr[a] və s.

2. **ı *saiti*** – dilarxası, dodaqlanmayan, qapalı səsdır. [ı] səsi yalnız sözün ortasında və sonunda işlənir; məsələn: q[ı]ş, qarp[ı]z, yaxş[ı] və s.

3. **o *saiti*** – dilarxası, dodaqlanan, açıq səsdır. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və axırında işlənir; məsələn: [o]caq, d[o]n, radi[o] və s.

[o] səsi daha çox sözün birinci hecasında işlənir. Bəzi müstəsna halları (xüsusən başqa dildən keçmiş *-ov* şəkilçisinin *Əhmədov*, *Səmədov* və s.) nəzərə almasaq, demək olar ki, bu səs şəkilçinin tərkibində iştirak etmir.

4. **u saiti** – dilarxası, dodaqlanan, qapalı səsdır. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [u]şaq, yağm[u]r, ord[u] və s.

5. **ə saiti** – dilönü, dodaqlanmayan açıq səsdır. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [ə]rik, çör[ə]k, güll[ə] və s.

6. **i saiti** – dilönü, dodaqlanmayan qapalı səsdır. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [i] pək, ək[i]n, gəm[i] və s.

7. **ö saiti** – dilönü, dodaqlanan açıq səsdır. Bu səs yalnız sözün əvvəlində, ortasında işlənir; məsələn: [ö]zgə, k[ö]rpü və s.

[ö] səsi ən çox sözün birinci hecasında işlənir. Sözün ikinci hecasında isə müstəsna hallarda (bütöv, kösöv və s.) gələ bilər. Buna görə də ədəbi dildə [ö] səsi şəkilçinin tərkibində işlənir.

8. **ü saiti** – dilönü, dodaqlanan, qapalı səsdır. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [ü]rək, s[ü]zmə, bölg[ü] və s.

9. **e saiti** – dilönü, dodaqlanmayan, açıq səsdır. Prof. Ə.Dəmirçizadə bu səsin dilortası, yarımqapalı olduğunu göstərmişdir. Tədrislə əlaqədar olaraq burada [e] səsi dilönü və açıq saitlər cərgəsində verilir. [e] səsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [e]niş, m[e]şə, tir[e] və s.

Azərbaycan ədəbi dilində – daha doğrusu, yazılı dildə [e] səsi şəkilçi tərkibində işlənir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN SAMİT SƏSLƏRİ

§36. Tələffüz zamanı hava axınının müəyyən maneələrə rast gəlməsi nəticəsində yaranan səslərə **samit səslər** deyilir. Məsələn, dodaqların qoşalaşaraq qismən hava axınının qarşısını kəsməsi və digər səbəblər nəticəsində **b** samiti əmələ gəlir.

Müasir Azərbaycan dilində 24 samit vardır. Həmin samitlər bunlardır: *b, v, q, ğ, d, j, z, y, k, g, l, m, n, p, r, s, t, f, x, h, ç, c, ş, k'.*

SAMİT SƏSLƏRİN BÖLGÜSÜ

§37. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki samitlər dörd prinsipə əsasən aşağıdakı şəkildə təsnif olunur:

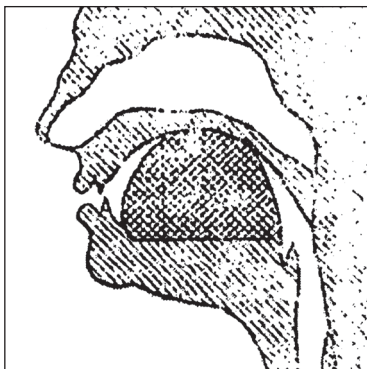
I. Əmələgəlmə yerinə görə, II. Əmələgəlmə üsuluna görə, III. Səs tellərinin vəziyyətinə görə, IV. Tərkibə görə.

I. ƏMƏLƏGƏLMƏ YERİNƏ GÖRƏ SAMİTLƏRİN BÖLGÜSÜ

§38. Müxtəlif samitlərin formalaşmasında danışıq üzvlərindən bu və ya digəri daha mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən samitlər üç qrupa bölünür: dil samitləri, dodaq samitləri, boğaz samitləri.

Şəkil 11. [d] səsinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

Şəkil 12. [g] səsinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

1) Dil samitləri. Dilin fəal iştirakı ilə əmələ gələn samitlər **dil samitləri** adlanır. Bu samitlərdən bəzilərinin əmələgəlməsində dilin ön hissəsi, bəzilərinə orta, bəzilərinə isə arxa hissəsinin xüsusi rolu vardır. Buna görə də dil samitləri üç cür olur: a) dilönü, b) dilortası, c) dilarxası samitlər.

a) **Dilönü samitlər.** Dilin ön hissəsinin fəal iştirakı ilə yaranan samitlərə **dilönü samitlər** deyilir. Dilimizdə on bir dilönü samit vardır. Həmin samitlər bunlardır: *t, d, s, z, ş, j, c, ç, l, n, r.*

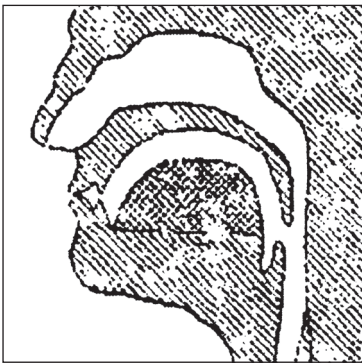
b) **Dilortası samitlər.** Dilin orta hissəsinin yuxarı qalxması nəticəsində yaranan samitlərə **dilortası samitlər** deyilir. Dilimizdə üç dilortası samit vardır: *k, g, y.*

c) **Dilarxası samitlər.** Dilin arxa hissəsinin arxa damağa doğru qalxması əsasında əmələ gələn samitlərə **dilarxası samitlər** deyilir. Dilimizdə dörd dilarxası samiti var *q, ğ, x, k'.*

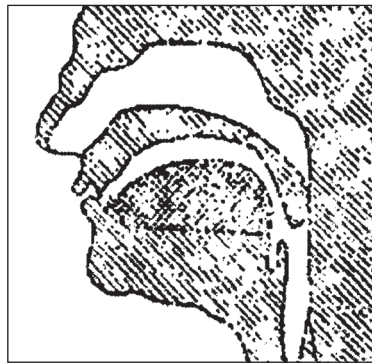

Şəkil 13. [k'] səsinin tələffüzündə dilin vəziyyəti

2) **Dodaq samitləri.** Dodaqların fəal iştirakı ilə yaranan samitlər **dodaq samitləri** adlanır. Dodaq samitlərinin bəziləri ancaq hər iki dodaqların, bəziləri isə yalnız alt dodağın və dişlərin vasitəsilə yaranır.

Şəkil 14. [p] səsinin tələffüzündə dodaqların vəziyyəti

Şəkil 15. [v] səsinin tələffüzündə diş və dodaqların vəziyyəti

Bu cəhətdən dodaq samitləri iki yerə bölünür: a) qoşadodaq samitləri, b) dodaq-diş samitləri.

a) Qoşadodaq samitləri. Dodaqların kipləşib hava axınının qarşısını kəsməsi və birdən açılması nəticəsində **qoşadodaq samitləri** əmələ gəlir. Dilimizdə üç qoşadodaq samiti var: *m, p, b*.

b) Dodaq-diş samitləri. Alt dodağın üst ön dişlərə toxunması nəticəsində **dodaq-diş samitləri** əmələ gəlir. Dilimizdə yalnız [v], [f] dodaq-diş samitidir.

3) Boğaz samiti. Dil dibinin boğaza doğru dartılması nəticəsində əmələ gələn səs **boğaz səsi** adlanır. Dilimizdə yalnız bir boğaz samiti vardır: *h*.

**Əmələgəlmə yerinə görə
samitlərin bölgüsünü göstərən cədvəl**

Samit səslər				
Dil samitləri		Dodaq samitləri		Boğaz samiti
dilönü samitlər	t	qoşadodaq	p b m	h
	d			
	s			
	z			
	ç	dodaq-diş samiti	f	
	c			
	ş			
	j			
	l			
	n			
r				
dilortası	y			
	k			
	g			
dilarxası	q			
	ğ			
	x			
	k'			

II. ƏMƏLƏGƏLMƏ ÜSULUNA GÖRƏ SAMİTLƏRİN BÖLGÜSÜ

§39. Dilimizdəki samitlərin formalaşmasında danışıq üzvləri çox müxtəlif şəkillərə düşür və buna əsasən də müxtəlif tipli səslər yaranır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əmələgəlmə üsulu-na görə samitlər iki cürdür: 1) partlayan samitlər, 2) sürtünən samitlər.

1) Partlayan samitlər. Tələffüz zamanı hava axının qarşısını kipləşərək kəsmiş danışıq üzvlərinin birdən açılması nəticəsində yaranan samitlərə **partlayan samitlər** deyilir. Məsələn, p samiti tələffüz olunarkən dodaqlar kipləşərək ağciyərdən gələn hava axınının qarşısını kəsir və sonra birdən açılır ki, bunun nəticəsində hava ağızdan, bir növ, partlayaraq çıxır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində on partlayan samit vardır: *k, g, p, b, t, d, q, m, n, k'*

Bu samitlərə, eyni zamanda, **kipləşən samitlər** də deyilir.

2) Sürtünən samitlər. Tələffüz zamanı danışıq üzvlərinin yaxınlaşıb növ əmələ gətirməsi, yaxud da kipləşmiş üzvlərin yavaş-yavaş aralanması nəticəsində yaranan səslərə **sürtünən samitlər** deyilir. Sürtünən samitlərdə səs axını ağızdan sürtünərək çıxır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində on iki sürtünən samit vardır: *z, s, j, ş, v, f, y, l, r, ğ, x, h.*

Sürtünən samitlərə **novlu samitlər** də deyilir.

	Samitlər
Partlayan	k, g, p, b, t, d, q, m, n, k'
Sürtünən	z, s, j, ş, v, f, y, l, r, ğ, x, h

III. SƏS TELLƏRİNİN VƏZİYYƏTİNƏ GÖRƏ SAMİTLƏRİN BÖLGÜSÜ

§40. Bəzi samitlərin tələffüzündə səs telləri gərginləşir, bəzilərinə isə gərginləşmir. Hava axını səs kanalı ilə sərbəst keçdikdə səs tellərinə bir o qədər təsir etmir, lakin səs axını sərbəst şəkildə çıxma bilmədikdə səs tellərinə güclü toxunur və onun şiddətli titrəməsinə və gərginləşməsinə səbəb olur. Belə bir cəhətə görə samitlər iki yerə bölünür: a) kar samitlər, b) cingiltili samitlər.

a) Kar samitlər. Səs tellərinin gərginləşməsi nəticəsində yaranan səslərə **kar samitlər** deyilir. Dilimizdə 10 kar samit vardır: *p, k, s, t, ç, ş, h, f, x, k'*.

b) Cingiltili samitlər. Səs tellərinin gərginləşməsi və səs çıxırının daralması nəticəsində yaranan səslərə **cingiltili samitlər** deyilir. Dilimizdə 14 cingiltili samit vardır. Həmin samitlər bunlardır: *b, v, q, ğ, d, z, j, y, g, l, m, n, r, c*. Cingiltili samitlərin dördü (*l, m, n, r*) sonordur. Dildə küyü az, tonu isə qüvvətli olan səslərə **sonor** deyilir. Bunlar tonlu səslər olduğundan saitlərə yaxındır, yəni bunlarda, saitlərdə olduğu kimi, küy, demək olar ki, olmur. Elə buna görə də bir sıra dünya dillərində sonorlar da, saitlər kimi, heca təşkil edə bilər.¹

Dilimizdəki sonorlar rezonatora görə bir-birindən fərqlənir. Bu cəhətinə əsasən onlar iki yerə bölünür: a) bu-run sonorları – *m, n, b*) ağız sonorları – *l, r*.

Cingiltili samitlərdən bəzilərinin kar qarşılığı vardır. Bunu aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

Samitlər	Qarşılığı olan	
Cingiltili	<i>b, v, d, g, c, z, j, ğ, q</i>	<i>y, l, m, n, r</i>
Kar	<i>p, f, t, k, ç, s, ş, x, -----</i>	<i>h</i>

¹ Hind-Avropa dillərindən çex dilində [l] və [r] sonorları heca düzəldə bilər.

IV. TƏRKİBİNƏ GÖRƏ SAMİTLƏRİN BÖLGÜSÜ

§41. Dilimizdəki səslərin hamısı tərkibcə eyni deyildir. Belə ki, bəzi samitlər bir səsdən, bəzi samitlər isə iki səsin qovuşmasından ibarətdir. Bu cəhətinə görə dilimizdəki samitlər iki yerə bölünür: **saf samitlər** və **qovuşuq samitlər**.

Müasir Azərbaycan dilindəki [ç] və [c] səsləri ikikomponentli olduğu üçün **qovuşuq samitlər** hesab edilir. Çünki [ç] səsi [r] və [ş] səslərinin qovuşmasından, yəni yarım [t] və yarım [ş] səsindən, [c] səsi isə [d] və [j] samitlərinin qovuşmasından, yəni yarım [d] və [j] səslərindən əmələ gəlmişdir.

Dilimizdəki bu iki samitdən başqa, digər samitlərin hamısı *safdır*.

Samitlər haqqında bütün deyilənlərə əsasən onların bölgüsünü bir sxemdə ümumiləşdirmək olar (bax, səh. 92).

SAMİT SƏSLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

§42. Samitləri onların yuxarıda verilmiş təsnifinə və sözdə işlənmə yerinə görə aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək lazımdır.

1. **b** samiti – qoşadodaq, partlayan, cingiltili, saf səsdir. Bu səs sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [b]uğda, ç[o]b[an], hesa[b] və s.
2. **p** samiti – qoşadodaq, partlayan, kar, saf səsdir. [p] səsi sözün hər yerində işlənir; məsələn: [p]olad, kör[p]ü, to[p] və s.
3. **v** samiti – dodaq-diş, sürtünən, cingiltili, saf səsdir. Bu səs sözün hər yerində işlənir; məsələn: [v]ətən, sa[v]ad, alo[v] və s.

4. *f* samiti – dodaq-diş, sürtünən, kar, saf səsdır, *f* samiti sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [f]əhlə, tul[flan, şərə[f] və s.
5. *d* samiti – dilönü, partlayan, cingiltili, saf səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [d]əmir, a[d]am, mər[d] və s.
6. *t* samiti – dilönü, partlayan, kar, saf səsdır; Sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [t]arla, dəf[t]ər, xidmə[t] və s.
7. *g* samiti – dilortası, partlayan, cingiltili, saf səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [g]öyərçin, süz[g]əc, tüfən[g] və s. [g] səsi ən çox sözüün əvvəlində gələ bilər. Bu səs sözüün ortasında və sonunda olduqca az işlənir. [g] səsi sözüün sonunda gəldikdə ondan qabaq mütləq (n) səsi (qəşən[g], nəhən[g] və s.) işlənməli olur.
8. *k* samiti – dilortası, partlayan, kar, saf səsdır, [k] səsi sözüün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir; məsələn: [k]ələm, fi[k]ir, böyü[k] və s.
9. *c* samiti – dilönü, cingiltili, qovuşuq səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [c]avan, qo[c]la, çəki[c] və s.
10. *ç* samiti – dilönü, kar, qovuşuq səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [ç]inar, qo[ç]laq, kö[ç] və s.
11. *z* samiti – dilönü, sürtünən, cingiltili, saf səsdır, sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [z]aman, a[z]ad, payı[z] və s.
12. *s* samiti – dilönü, sürtünən, kar, saf səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [s]ənət, fəl[s]əfə, nəfə[s] və s.
13. *j* samiti – dilönü, sürtünən, cingiltili, saf səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [j]urnal, sü[j]et, tira[j] və s. *j* samiti ədəbi dilimizdə ən az işlənən səsdır.
14. *ş* samiti – dilönü, sürtünən, kar, saf səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [ş]ərəf, a[ş]ıq, tanı[ş] və s.
15. *ğ* samiti – dılxası, sürtünən, cingiltili, saf səsdır. Bu samit ancaq sözüün ortasında və sonunda işlənir; məsələn: qar[ğ]a, da[ğ] və s.

ğ səsi çoxhecalı sözlərdə çox məhdud dairədə işlənir. Vaxtilə bu səs söz başında işlənilirdi. Məsələn: [ğ]əzəl, [ğ]əlib, [ğ]əzet, [ğ]ərib və s. Sözüün əvvəlində ğ səsinin işlənilməsi klassiklərin (Xətəinin, Füzulinin və başqalarının) əsərlərində indi də saxlanılmışdır.

16. *x* samiti – dilarxası, sürtünən, kar, saf səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [x]idmət, a[x]şam, qır[x] və s.
17. *q* samiti – dilarxası, partlayan, cingilti, saf səsdır; sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [q]amış, mə[q]alə, balı[q] və s.
18. *k'* samiti – dilarxası, partlayan, kar, saf səsdır, sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [k']olxoz, to[k']qa, mərə[k'] və s.
19. *u* samiti – dilarxası, sürtünən, cingilti, saf səsdır, sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [y]emiş, sa[y]ıq, qala[y] və s.
20. *l* samiti – dilönü, sürtünən, cingilti, sonör, saf səsdır və sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [l]iman, a[l]ma, ba[l] və s.
21. *m* samiti – qəşadodaq, partlayan, cingilti, sonör, saf səsdır, sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [m]əşhur, də[m]ir, ali[m] və s.
22. *n* samiti – dilönü, partlayan, cingilti, sonör, saf səsdır, sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [n]ar, a[n]a, reyha[n] və s.
23. *r* samiti – dilönü, sürtünən, cingilti, sonör, saf səsdır və sözüün hər yerində işlənə bilər; məsələn: [r]ayon, a[r]ıq, dama[r] və s.
24. *h* samiti – boğaz, sürtünən, kar, saf səsdır, sözüün hər yerində işlənir; məsələn: [h]ava, a[h]əng, saba[h] və s. *h* səsi söz sonunda gəldikdə ondan əvvəl *a* səsi işlənməli olur.

Samit səslərin bölgüsünü göstərən cədvəl

Saitlər və onların bölgüsü			
Əmələgəlmə yerinə görə	Dil/t, d, z, s, ɟ, c, ʃ, j, l, r, n, y, k, ɡ, q, ɟʰ, kʰ	Dilönü/t, d, s, z, ɟ, c	
	Dodaq/p, b, m, v, f	Dilortası/k, ɡ, y	
	Boğaz/h	Dilarxası/q, ɟʰ, x, kʰ	
Əmələgəlmə üsuluna görə	Partlayan/k, ɡ, p, b, t, d, q, m, n, kʰ	Qoşadodaq/m, p, b	
	Sürtünən/z, s, j, ʃ, f, y, r, l, ɟʰ, x, h	Dodaq-diş/v, f	
Səs tellərinin vəziyyətinə görə	Kar/p, f, t, k, ɟ, c, s, ʃ, h, x, kʰ		
	Cing./b, v, d, ɡ, c, z, j, ɟʰ, q, y, l, m, n, r		
Tərkibinə görə	Qovuşuq/ɟ, c		
	Saf/b, v, q, ɟʰ, d, j, z, y, ɡ, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, h, ʃ		

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ FONETİK HADİSƏ VƏ QANUNLAR

§43. Dilin başqa sahələrində olduğu kimi, fonetik quruluşunda da bir sıra hadisə və qanunlar mövcud ola bilər. Bunlardan ədəbi dildə sabitləşənlər qanun hesab edilir. Danışığ dilində işlənərək ədəbi dildə qanuniləşməyənlər isə **hadisə** adlanır.

Dildəki fonetik hadisə və qanunlar hər bir dilin öz milli xüsusiyyətləri əsasında yaranır. Bu hadisə və qanunların dildə rolu çox böyükdür. Xüsusən başqa dillərdən alınma sözlərin ümumxalq dilinə uyğunlaşdırılmasında fonetik hadisə və qanunlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzən alınma söz dilin tələblərinə uyğun gəlmədikdə ona yeni səs artırılır, yaxud əksinə, bu və ya digər səs ixtisar edilir, yaxud dəyişdirilir və s.

Müasir Azərbaycan dilinin bir sıra fonetik hadisə və qanunları vardır. Bunlar qanunauyğun şəkildə, müxtəlif dövrlərdə və tədricən əmələ gəlmişdir.

Müasir Azərbaycan dilindəki fonetik hadisə və qanunlar aşağıdakılardır: 1) assimilyasiya; 2) dissimilyasiya; 3) səstartımı; 4) səsdüşümü; 5) yerdəyişmə; 6) ahəng qanunu; 7) cingiltiləşmə qanunu.

Bunların bəzisi bütövlükdə qanun kimi sabitləşmiş, bəzilərinin tərkibində isə hələ həm qanun, həm də hadisə xüsusiyyəti mövcuddur. Məsələn, səslərin ahəngi məsələsi tam qanun şəklini aldığı üçün ədəbi dildəki həmin məsələ **ahəng qanunu** adlanır. Lakin səstartımı məsələsində sözlərə bitişdirici səslərin (i, y, s) əlavə edilməsinin ədəbi dildə qanun kimi sabitləşməsinə baxmayaraq, məsələn, [r] səsi ilə başlayan sözlərin əvvəlinə samit artırılması (*irayon, irast*) hələ hadisədir. Deməli, səstartımında həm qanun, həm də hadisə vardır.

ASSİMİLYASIYA

§44. Səslərin məxrəc və akustik cəhətdən bir-birinə yaxınlaşıb uyğunlaşmasına **assimilyasiya** deyilir. Məsələn, *mən* sözünü götürək. Bu sözə **-dən** şəkilçisi artırıldıqda sözün sonundakı [n] səsinin təsiri ilə şəkilçinin əvvəlindəki [d] səsi [n] səsinə çevrilir. Buna görə də həmin söz *məndən* əvəzinə *mənnən* şəklində tələffüz olunur.

Assimilyasiya hadisəsi bir sıra səbəblərlə əlaqədar meydana çıxır. Bu hadisə "... səslərin formalaşmasında, xüsusilə fəal iştirak edən bu və ya digər üzvün bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçməsilə yaranmış olur".¹ Assimilyasiyanın əmələ gəlməsində dilin səs tellərinin və damaq pərdəsinin bir səsin tələffüzündə düşdüyü vəziyyətdən dəyişilə bilməsinin xüsusi rolu vardır. Belə ki, bunlardan, məsələn, dil (eləcə də adını çəkdiyimiz digər üzvlər) birinci səsin tələffüzündə düşdüyü vəziyyətdən dəyişilə bilməyəndə assimilyasiya hadisəsi törəyir.

Ədəbi dilimizin orfoqrafiyasına dair normaların müəyyənləşdirilməsində assimilyasiyanın xüsusi rolu vardır. Lakin ədəbi dildəki assimilyasiya hadisəsi ilə danışmaq dilinə məxsus assimilyasiyanı qarışdırmaq olmaz.

ASSİMİLYASIYANIN İSTİQAMƏTİ

§45. Azərbaycan dilindəki assimilyasiya hadisəsi istiqamətinə, keyfiyyətinə və digər cəhətlərinə görə müxtəlif və rəngarəngdir.

Assimilyasiya istiqamətinə görə iki cür olur: irəli assimilyasiya və geri assimilyasiya.

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi", Bakı, 1960, səh. 101-102.

a) İrəli assimilyasiya. Birinci səsin ikinci səşə təsiri nəticəsində yaranan assimilyasiyaya **irəli (proqressiv) assimilyasiya** deyilir. İrəli assimilyasiyanın istiqaməti kökdən şəkilçiyə doğru olur; məsələn:

səndən – **n→d = nn** – sənnən¹
 sərinqlik – **n→l = nn** – sərinnik
 pionerlər – **r→l = rr** – pionerrər
 çatlamaq – **t→l = tt** – çattamaq
 tapmaq – **p→m = pp** – tappaq və s.

Bu misalların hamısında birinci yerdə duran səş özündən sonrakı səşə təsir edib onu assimilyasiyaya uğratmışdır.

b) Geri assimilyasiya. İkinci səsin birinci səşə olan təsiri nəticəsində əmələ gələn assimilyasiyaya **geri (reqressiv) assimilyasiya** deyilir. Geri assimilyasiyanın istiqaməti şəkilçidən kökə və ikinci sözdən birinci söşə tərəf olur; məsələn:

dinqməz – **n→m = mm** – dinqməz
 yavaşıa – **ş→s = cc** – yavaccaa
 növbətçi – **t→ç = çç** – növbəççi
 adsız – **z→s = ss** – assız
 süzsək – **z→s = ss** – süssək və s.

Dilimizdəki irəli assimilyasiyaya nisbətən geri assimilyasiya azlıq təşkil edir.

Ş46. Assimilyasiyaya uğrayan səş təsirinə düşdüüyü səslə ya tam həmcinsləşir, ya da məxrəcə ona yaxın səşə çevrilir.

Assimilyasiyanın keyfiyyəti. Bu cəhətdən assimilyasiya hadisəsi tam və natamam ola bilir.

¹ Oxun istiqaməti təsir edən səsi göstərir.

Tam assimilyasiya. Təsirə düşən səsin təsir edən səslə tamamilə həmcinsləşməsinə **tam assimilyasiya** deyilir; məsələn:

Onlar – n→l=nn – onnar

Torlu – r→l=rr – torru

Şəkərli – r→l – rr – şəkərri

Qatlamaq – t→l=tt – qattamaq

Bəyənmək – n→m=mm – bəyəmmə

Gözetçi – t→ç=çç – gözaççi və s.

Bu misallarda *n* səsi *l* səsinə, *r* səsi *l* səsinə, *t* səsi *l* səsinə, *n* səsi *m* səsinə, *t* səsi *ç* səsinə təsir edərək, onu tamamilə eyni məxrəcli səsə çevirmişdir.

Natamam assimilyasiya. Təsirə düşən səsin təsir edən səslə tam həmcinsləşməməsinə, ona yaxın səsə çevrilməsinə **natamam**, yaxud **yarımçıq assimilyasiya** deyilir; məsələn:

Atlar – t→l=td – atdar

Gözlük – z→l=zd – gözdük və s.

Bu misalların birincisində *l* səsi *t* səsinin, ikincisində isə *l* səsi *z* səsinin təsirinə düşmüş və həmin səslərlə həmcinsləşməyərək başqa səsə çevrilmişdir. Buna görə də yarımçıq assimilyasiyadır.

DİSSİMİLYASIYA

§47. Sözdəki eynicinsli səslərdən birinin digərinə təsir edərək onu başqa səsə çevirməsinə **dissimilyasiya** deyilir; məsələn: *sararmaq* və *qararmaq* sözlərinə nəzər yetirək.

Çəmənlər, bağçalar, bağlar sararsa,

Fəzalar dönərək sular qararsa,

Hər şeyi bir ölüm qorxusu sarsa,

Əyilmə bir daha... bir həvəs məni... (S.Vurğun)

Bu misalda *sararsa* və *qararsa* sözləri *sarı* və *qara* sözlərinə **-ar** şəkilçisi artırmaqla düzəldilmişdir.

Lakin sonradan həm *sararmaq*, həm də *qararmaq* sözlərindəki birinci *r* səsi ikinci *r* səsinə çevrilmiş və buna əsasən də hazırda həmin sözlər *saralmaq*, *qaralmaq* formasında deyilir.

§48. Azərbaycan dilində dissimilyasiya hadisəsi istiqamətinə, sözdəki məsafəsinə görə yaxın və uzaq olur.

Sözdəki qonşu səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan dissimilyasiyaya **yaxın dissimilyasiya** deyilir. Məsələn, *hammal* sözündəki birinci *m* səsi “qonşusu” olan ikinci *m* səsinə təsir edib, onu *b* səsinə çevirir. Buna görə də həmin söz *hammal* yox, *hambal* formasında tələffüz olunur.

Sözdə qonşu olmayan səslərin bir-birinə təsiri əsasən da yaranan dissimilyasiyaya **uzaq dissimilyasiya** deyilir. Məsələn, *zərər* sözündəki birinci *r* ilə ikinci *r* arasında başqa səs vardır. Lakin buna baxmayaraq, birinci səs öz həmcinsi olan ikinci *r* səsinə təsir edərək, onu *l* səsinə çevirir ki, bunun da nəticəsində *zərər* əvəzinə *zəral* tələffüz edilir.

§49. Sözdə iki eynicinsli səsdən birinin öz yerini başqasına güzəştə getməsi hadisəsi danışıq dilində çox yayılmışdır. Bu hadisədən xalq poeziyasında, aşıq ədəbiyyatında da geniş istifadə olunur; məsələn:

*Bir ovçunun ovu getsə yaralı,
Gəzər dağı, olmaz səbri, qaralı,
Məhəmmədəm, düşdüm eldən aralı,
Çəkildi sinəmə bu dağlar mənim.* (Şair Məhəmməd)

Burada başqa məqsədlə də olsa, *qərar* əvəzinə *qaral* işlədilməsi dissimilyasiyadır. Dildə dissimilyasiyaya uğrayan

hər növ hadisə ədəbi dil üçün məqbul sayılmır. Məsələn, ədəbi dildə *qəral* yox, *qərar* yazılır və tələffüz edilir. Lakin *qararmaq* sözündə baş verən dissimilyasiya hadisəsi ədəbi dil üçün məqbul hesab edilmişdir; buna görə də *qararmaq* əvəzinə *qaralmaq* yazılır və tələffüz olunur.

SƏSARTIMI

§50. Azərbaycan dilinin təbiətinə görə sözdə iki sait, yaxud eyni hecada iki və daha artıq samit yanaşı işlənmir. Buna görə də, əsasən, sonu saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda iki sait arasına müəyyən bir samit artırılır ki, buna da **səsartımı** deyilir.

Azərbaycan ədəbi dilində sözlərə artırılan samitlər bunlardır: *y, s, n*.

y samitinin artırılması: a) saitlə bitən isimlərə yönük hal şəkilçisi bitişdiriləndə: *ana+y+a, əmi+y+a, xala+y+a, bibi+y+a* və s.; b) saitlə bitən feillərə saitlə başlayan şəkilçilər artırılanda: *işlə+y+ir, başla+y+ır, de+y+ər* və s.; c) *su, nə* sözlərinə saitlə başlayan hal şəkilçiləri bitişdiriləndə: *nə+y+a, nə+y+i, nə+y+in, su+y+a, su+y+u, su+y+un* və s.

s samitinin artırılması: saitlə bitən sözə III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi artırılanda iki sait arasında *s* əlavə olunur: *onun bacı+s+ı, evin pəncərə+s+i, həyatın qapı+s+ı* və s.

n samitinin artırılması: a) saitlə bitən sözlərə təsirlik və yiyəlik hal şəkilçiləri birləşəndə: *dərə+n+i, də-rə+n+in, qala+n+ı, qala+n+ın, bala+n+ı, bala+n+ın, oxucu+n+u, oxucu+n+un* və s.; b) III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə yiyəlik, yönük və təsirlik hal şəkilçiləri bitişdiriləndə: *onun əmisi+n+in, onun əmi+si+n+a, onun əmisi+n+i* və s.; s) *o, bu* əvəzliliklərinə hər cür şəkilçi bitişdirildikdə: *o+n+un, o+n+a, o+n+u, o+n+da, o+n+dan, o+n+suz, o+n+lu, bu+n+un, bu+n+a, bu+n+u, bu+n+da, bu+n+lar, bu+n+lu, bu+n+suz* və s.

§51. Ədəbi dildə ancaq samitlərin artırılmasına təsadüf edildiyi halda, danışiq dilində sözlərə saitlərin də artırılması geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrdə sözün əvvəlinə səs artırılmasına (proteza hadisəsinə) alınma sözlərdə daha çox təsadüf edilir. Bu, əsasən, aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1) *r* səsi ilə başlanan sözlərdə; məsələn:

Rza – *İ*rza,
rayon – *i*rayon,
rəndə – *i*rəndə,
rast – *i*rast,
Reyhan – *İ*reyhan və s.

2) Qoşa kar samitlə başlanan sözlərdə; məsələn:

şkaf – *i*şkaf
stəkan – *i*stəkan,
stol – *u*stol,
spirt – *i*spirt və s.

3) Söz başında biri və ya hər ikisi cingiltili samit gələn alınma sözlərdə:

klub – *k*ulub,
briqadir – *b*irqadir,
qrip – *q*irip və s.

4) Söz sonunda qoşa samitin biri *r* səsi olan sözlərdə:

cəbr – *cəbir*,
sədr – *sədir*,
sentyabr – sentyab*r* və s.

Ümumiyyətlə, alınma sözlərin dilimizə uyğunlaşdırılmasında səsartımı hadisəsinin də xüsusi rolu vardır. Belə ki, dilimizdəki bir qrup sözlər, o cümlədən *şəhər*, *fikir*, *isim* kimi söz qrupları mənbə dildə, *şəhr*, *fikr*, *ism* formasın-

da olduğu halda, bizim dildə işlənərkən onlara *ə* və *i* saiti artırılmış və beləliklə də həmin sözlər Azərbaycan dilinin fonetik tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

SƏSDÜŞÜMÜ

§52. Sözdən bu və ya digər səsin düşməsinə **səsdüşümü (eliziya)** deyilir. Səsdüşümü həm saitlərdə, həm də samitlərdə müşahidə olunur. Lakin saitlərə nisbətən samitlərin söz tərkibindən düşməsi azdır.

Azərbaycan ədəbi və danışiq dilində səsdüşümü hadisəsi müxtəlif şəkillərdə təzahür edir.

Ədəbi dil üçün xarakterik olan səsdüşümü hadisəsi iki vəziyyətdə özünü göstərir: 1) sözlə şəkilçilərin birləşməsində, 2) sözlərin yanaşmasında.

Sözlə şəkilçilərin birləşməsi zamanı aşağıdakı hallarda səsdüşümü hadisəsi yaranır:

1. Sait artırmaqla ikihecalı olmuş bir sıra alınma sözlərə saitlə başlanan şəkilçi əlavə edildikdə sözün ikinci hecasındakı sonradan artırılmış sait düşür; məsələn:

fikir – fik(**i**)r+in – fikrin
 sinif- sin(**i**)f+in – sinfin
 ətir – ət(**i**)r+in – ətrin
 şəkil – şək(**i**)l+in – şəklin
 sətir – sət(**i**)r+in – sətrin və s.

2. Sonu saitlə bitən miqdar saylarına saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda şəkilçinin əvvəlindəki sait səslər düşür; məsələn:

iki – iki(**i**)nci – ikinci
 altı – altı(**ı**)ncı – altıncı
 yeddi – yeddi(**i**)nci – yeddinci və s.

3. Feilin inkar şəkilçisi (*-ma*, *-mə*) qəbul etmiş sözlərə indiki zaman şəkilçisi artırıldıqda sait düşür; məsələn:

yazma – yazm(a)+(y)ır – yazmır

bilmə – bilm(ə)+(y)ır – bilmir

gəlmə – gəlm(ə)+(y)ır – gəlmir və s.

4. Bəzi sifətlərdən *-ar* şəkilçisi vasitəsilə feil düzəl-dilərkən şəkilçinin saiti düşür; məsələn:

qara – qara+(a)armaq – qararmaq

5. Sonu qoşa samitli sözlərə cəm şəkilçisi qoşulduqda qoşa samitlərin biri düşür; məsələn:

fənn – fən(n)+lər – fənlər

xətt – xətt(t)+lər – xətlər

sirr – sir(r)+lər – sirlər və s.

Ayrı-ayrı sözlərin yanaşması əsasında aşağıdakı hal-larda səsdüşümü meydana çıxır:

1) İki müxtəlif sözün birləşməsi ilə mürəkkəb söz əmələ gətiriləndə sözlər arasında yanaşı gələn saitlərin biri düşür; məsələn:

Mirzə Əli – Mirzəli

Ağa Əli – Ağəli

Əli Əsgər – Ələsgər

Əli İsa – Əlisa və s.

2) **İdi, imiş, isə** sözləri bəzən başqa feilə bitişdirildikdə bunların birinci saiti düşür; məsələn: gəlmiş+idi – gəlmişdi
gəlib+imiş – gəlibmiş
görmüş+isə – görmüşsə və s.

YERDƏYİŞMƏ

§53. Sözün tərkibində səslərin bir-biri ilə yerini dəyiş-məsinə **yerdəyişmə (metateza)** deyilir; məsələn:

layihə – lahiyə – (**yh-hy**)

torpaq – topraq – (**rp-pr**)

Fərhad – Fəhrad – (**rh-hr**)

yanlış – yalnış – (**nl-ln**)
məşhur – məhşur – (**şh-hş**)
irəli – iləri – (**rl-lr**)
qeyrət – qiryət – (**yr-ry**)
süfrə – sürfə – (**fr-rf**) və s.

Dilimizdə samitlə samitin yerdəyişməsi olduğu kimi, saitlə samitin də yerdəyişməsi vardır; məsələn:

təcrübə – təcürbə – (**rü-ür**)

Yerdəyişmə dilimizdə geniş şəkildə yayılmışdır. Bu, əsasən, danışq dili üçün xarakterikdir. Dilimizdəki **kirpik** sözü danışq dilində **kirpik** və **kiprik** formalarında işlənir; məsələn:

*Çəkilib dağa divar,
Üstümə yağa divar.
Gözüün bağ, qaşın bağman,
Kirpiyin oxlar məni.* (Bayatı)

Yaxud:

*Atıbdı çoxlar məni,
Bircə yar yoxlar məni.
Amandır, elə baxma,
Kipriyin oxlar məni.* (Bayatı)

Ədəbi dil bu formalardan birini (*kirpik*) götürür.

§54. Metateza bu və ya başqa bir dildəki, yaxud da qohum dillərdəki sözlərin etimologiyasını müəyyənləşdirməkdə xüsusi rola malikdir. Məsələnı aydınlaşdırmaq üçün dilimizdəki *göstərmək* sözünə fikir verək. Bu söz vaxtı ilə, daha doğrusu, keçmiş dövrlərdə **görsət** formasında işlənmişdir; məsələn:

*Çox nəstə sifətdə zahir olmaz,
Görsət üzünü bizə nəhani.* (Xətai)

Görsət sözü sonralar metateza hadisəsinə uğramışdır. Müasir **göstər** sözünün tarixində metateza hadisəsi baş vermiş olduğunu müəyyən etdikdən sonra həmin sözün kökünü **gör** sözünün təşkil etdiyini söyləmək olur.

AHƏNG QANUNU

§55. Sözdə uyğun səslərin bir-birini izləməsinə **ahəng qanunu** deyilir. Məsələn, *quş* və *gün* sözlərini götürək. *Quş* sözündəki **u** dilarxası, *gün* sözündəki **ü** isə dilönü saytdır. Buna görə də həmin sözlərə qoşulan şəkilçilərdəki saytlar da sözlərin kökündəki saytları izləyir və ona uyğun olur; məsələn: *quş+lar*, *quş+dan*, *quş+u*, *quş+a*, *gün+dən*, *gün+lər*, *gün+ü* və s.

Azərbaycan dili üçün ahəng qanunu çox xarakterikdir. Bu qanun həm söz köklərinə, həm də şəkilçilərə aiddir. Lakin “Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanunu... daha çox sözlərə bitişən şəkilçilərdə özünü göstərir”¹.

Ahəng qanunu dilimizdə geniş şəkildə yayılmışdır. Burada həm saytlərin, həm samitlərin, həm də uyğun saytlərlə samitlərin bir-birini izləməsi müşahidə olunur.

Bütün bunlara əsasən Azərbaycan dilində ahəng qanununun üç növü olduğu müəyyənləşdirilmişdir:

1. Saytlərin ahəngi.
2. Samitlərin ahəngi.
3. Saytlərlə samitlərin ahəngi.

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”, Bakı, 1960, səh. 107.

SAİTLƏRİN AHƏNGİ

§56. Sözdə dilin və dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin bir-birini izləməsinə **saitlərin ahəngi** deyilir.

Azərbaycan ədəbi dilində dilin və dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi aşağıdakı formada özünü göstərir:

1) Dilin vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi. Dilin vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi iki cür olur: **dilönü ahəng** və **dilarxası ahəng**.

Dilönü ahəngə görə, sözdə və sözə bitişən şəkilçilərdəki saitlərin hamısı dilönü (incə) sait olmalıdır; məsələn: *məktəb+li+lər, iş+çi+lər, ördək+lər* və s.

Dilarxası ahəngə görə, sözdə və sözə qoşulan şəkilçilərdəki saitlərin hamısı dilarxası (qalın) sait olmalıdır; məsələn: *arı+çı+lıq, armud+dan, ağır+lıq* və s.

Dilimizdə bu qaydaya tabe olmayan bir sıra sözlər vardır; məsələn: *partiya, respublika, kino, teatr, ticarət, təşkilat, işıq, ilxı, ıldırım* və s.

Bu qrup sözlərin əksəriyyəti başqa dillərdən alınmadır.

2) Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi də iki cür olur: **dodaq** və **damaq** ahəngi.

Dodaq ahəngi. Dodaq ahənginə görə, sözdə və sözə qoşulan şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanan olmalıdır; məsələn: *o+dur, uzun+çu+luq, öz+ümüz* və s.

Damaq ahəngi. Damaq ahənginə görə, sözdə və sözə bitişdirilən şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanmayan sait olmalıdır; məsələn: *gəmi+çi, geniş+lik, gənc+lər* və s.

Dildəki sözlərin hamısı dodağın vəziyyətinə görə iki yerə bölünür. Belə ki, bəzi sözlərdə həm dodaq, həm də damaq saiti ola bilər; turac, ocaq, ördək və s. Belə sözlər dodaq və ya damaq ahənginə tabe deyildir. Lakin dilin və-

ziyyətinə görə birincisi dılarxası, ikinci isə dilönü ahəngə tabedir.

Dilimizdəki sözlərə şəkilçi qoşularkən şəkilçidəki sait həmin sözün son hecasındakı saitle həmahəngləşir; məsələn: *ədəbiyyat+çı, lüğət+lər, məktəb+dən, bağça+ya, baba+sı, düşünən+imiz* və s.

SAMİTLƏRİN AHƏNGİ

§57. Azərbaycan dilində saithlərin öz tiplərinə görə bir-birini izləmələri olduğu kimi, samithlərin də bir-birini izləməsi qanunları vardır.

Sözdə kar samithlərin kar, cingiltili samithlərin isə cingiltili samithləri izləməsinə **samithlərin ahəngi** deyilir.

Samithlərin ahəngi iki şəkildə olur: 1) kar samithlərin ahəngi, 2) cingiltili samithlərin ahəngi.

Kar samithlərin ahənginə görə sonu kar samithli sözlərə kar samithlə başlanan şəkilçi qoşulmalıdır; məsələn: *seç+ki, səp+ki, kəs+kin* və s.

Cingiltili samithlərin ahənginə görə sonu cingiltili samithlə bitən sözlərə cingiltili samithlə başlanan şəkilçi qoşulmalıdır; məsələn: *sər+gi, ver+gi, vur+ğu, dur+ğu, dol+ğun, əz+gin* və s.

Samithlərin ahəngi dilimizdə az yayılmışdır və bu qanun getdikcə məhdudlaşır. Buna görə də dilimizdəki bütün şəkilçilər bu qanuna uyğun gəlmir.

SAİTLƏRLƏ SAMİTLƏRİN AHƏNGİ

§58. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təkcə saithlərlə saithlərin, yaxud samithlərlə samithlərin deyil, saithlərlə samithlərin də həmahəngləşməsi qanunu vardır.

Azərbaycan dilində əksərən dilarxası saitlərlə dilarxası samitlər həmahəngləşir. Eyni zamanda dilönü saitlərlə də dilin ortasında yaranan samitlər uyğunlaşır. Belə bir qanuna **saitlərlə samitlərin ahəngi** deyilir.

Dilimizdə, demək olar ki, *a, ı, o, u* dilarxası saitləri ilə *q, ğ, x* samitləri; *e, ə, i, ö, ü* dilönü saitləri ilə də *k, g, y* dilortası samitləri həmahəngləşir.

Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin, ahəng qanununa görə, əvvəl gələn hecada arxa sıra saitlərdən (*a, ı, o, u*) biri olarsa, sonra gələn hecada arxa sıra samitlərdən (*q, ğ, x*) biri, əvvəl gələn hecada ön sıra saitlərdən (*ə, e, i, ö, ü*) biri olarsa, sonra gələn hecada da ön sıra samitlərdən biri (*k, g, y*) olmalıdır; məsələn:

Arxa sıra: *otaq, buruq, sırtq, bağ, çox, toxunmaq...*

Ön sıra: *ətək, kötək, çiçək, ürək, köynək, tökülmək* və s.¹

CİNGİLTİLƏŞMƏ QANUNU

§59. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki fonetik qanunlardan biri də cingiltiləşmədir. Başqa fonetik hadisələrdən fərqli olaraq, ahəng qanunu kimi, cingiltiləşmə də dilə sabitləşdiyi üçün qanun şəklində düşmüşdür.

Sözdə kar samitin öz yerini cingiltili samitə güzəşt etməsinə **cingiltiləşmə qanunu** deyilir. Cingiltiləşmə sonu kar samitlə bitən bəzi sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda baş verir; məsələn:

k→y – *inək – inəy+i*
kəpənək – kəpənəy+i
qəpik – qəpiy+i və s.
t→d – *get – ged+im – ged+ək*
yarat – yarad+ım – yarad+aq və s.

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi", Bakı, 1960, səh. 112-113.

Cingiltiləşmə qanununda *kar* səs düşdüyü şəraitlə əlaqədar cingiltiləşir. Bu və ya başqa samit eyni şəraitdə bəzən cingiltiləşir, bəzən isə cingiltiləşmir; məsələn:

et – ed+im – ed+ək

at – at+im – at+in və s.

Göründüyü kimi, birinci misalda *t* səsi *d* səsinə çevrilmiş, yəni cingiltiləşmişdir. Lakin ikinci misalda *t* səsi öz yerində qalmışdır.

Deməli, assimilyasiyada mövcud sözdəki bir səs o birinə mütləq təsir edir; ahəng qanununda səslərin bir-birinə təsiri olmur, burada qanuni tələbat əsasında qalın saitdən sonra qalın və əksinə, incə saitdən sonra incə sait gəlir; cingiltiləşmədə isə səs düşdüyü şəraitlə bağlı olaraq dəyişilir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ HECA

§60. Danışiq zamanı tələffüz olunan bu və ya başqa bir söz asanlıqla hissələrə bölünür. Tələffüz edilərkən sözün bu cür parçalanan hissələrinə **heca** deyilir; məsələn: *yol-daş, jur-nal, əs-gər* və s.

Bir sıra başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də heca sait səslərlə düzəlir. Buna görə də hər bir sözdə saitin miqdarı qədər heca olur.

Nitqin hissəciyi adlanan heca bir və ya bir neçə səsdən ibarət ola bilər; məsələn:

Birsəsli hecalar: *o, a+ta, a+dam, ü+züm, i+nək...*

İkisəsli hecalar: *bu, su, əl, at, ot, ox, od...*

Üçsəsli hecalar: *mən, biz, duz, gün, söz, gəl, gör...*

Dörsəsli hecalar: *qəbz, şərq, turş...*

Beşsəsli hecalar: *şmidt, spirt...*

Ədəbi dilin yazı normalarının müəyyənləşdirilməsində hecaların növləri və tiplərinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

HECALARIN NÖVLƏRİ

§61. Sözlərdəki hecalar quruluşlarına görə eyni formada olmur. Bunlardan bəzilərinin sonu sait (ancaq saitdən ibarət olan heca da vardır), bəzilərininki isə samitlə bitir. Bundan əlavə, bəzi hecalar saitlə və bəziləri isə samitlə başlanır. Bu xüsusiyyətlərinə görə hecalar dörd yerə bölünür:

- 1) açıq hecalar,
- 2) qapalı hecalar,
- 3) örtülü hecalar,
- 4) örtüsüz hecalar.

Sonu saitlə bitən hecalara **açıq heca** deyilir; məsələn: *a+na, ba+cı, qo+ca, qa+pı, də+ri, tə+lə, a+cı...*

Sonu samitlə bitən hecalara **qapalı heca** deyilir; məsələn: *in+san, ic+las, ul+duz, oğ+lan, öv+lad, on+suz, ot+luq...*

Samitlə başlanan hecaya **örtülü heca** deyilir: *kü+rək, gü+nəş, ba+dam, ba+lıq, bağ+ça...*

Saitlə başlanan hecaya **örtüsüz heca** deyilir: *ağ, üz, əl, ot, ət...*

§62. Sözlərdəki hecalar nitq prosesində şəkilçilərin artırılması və fonetik hadisələr nəticəsində dəyişə bilər. Yəni açıq heca qapalı, qapalı heca isə açıq hecaya çevrilir. Məsələn, *məktəb* sözünü götürək. Bu söz iki qapalı hecadan ibarətdir. Buna *-ə* şəkilçisini qoşduqda söz üçhecalı (*məktə-bə*) olur; eyni zamanda, sözün ikinci hecasındakı samitin biri (sondakı samit) yeni qoşulan şəkilçi ilə birlikdə heca

təşkil edir. Bunun da nəticəsində qapalı *-təb* hecası açıq *-tə* hecasına çevrilir. Belə bir vəziyyəti onlarca sözdə göstərmək mümkündür.

Dilimizdə açıq hecanın qapalılışmasına da müəyyən dərəcədə təsadüf edilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ikihecalı elə sözlər vardır ki, onlara şəkilçi qoşulanda sözdəki açıq heca qapalılışır, qapalı heca isə açıq hecaya çevrilir. Məsələn, *sinif* sözünə nəzər yetirək. Bu söz ikihecalıdır: (*si-nif*) birinci heca açıq, ikinci heca isə qapalıdır. Buna *-i* şəkilçisi qoşulduqda səsdüşümü hadisəsi yaranır və birinci – yəni açıq heca qapalı hecaya, ikinci – yəni qapalı heca isə açıq hecaya çevrilir (*si-nif – sin-fi*).

Azərbaycan dilində iki sait arasında bir samit olduqda samit səs ikinci hecanın güclənən tərəfi olur: *ö+zək*. İki sait arasında iki samit olduqda biri əvvəlki hecanın zəifləşən tərəfi, ikincisi sonrakının güclənən tərəfi olur: *ör+dək*.

HECALARIN TIPLƏRİ

§63. Sözdəki hecalar onları təşkil edən səslərin sayına, xüsusən samitlərin miqdarına və yerlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən hecaların müxtəlif tipləri meydana çıxır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində hecaların aşağıdakı tipləri vardır¹:

- I. (*s*) – bir saitdən (bir səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *a+lim*, *u+şaq*, *o+ğul*, *o+caq*, *o+raq*, *ü+zük* və s.
- II. (*ms*) – bir samit və bir saitdən (iki səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *qu+zu*, *da+hi*, *ka+sa*, *ki+sə*, *qu+yu*, *də+və*, *tə+pə*, *qə+sə+bə* və s.

¹ Şərti olaraq hecalardakı saitlər *s*; samitlər isə *m* hərfi ilə göstərilir.

- III. (*sm*) – sait və bir samitdən (iki səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *un, üz, əl, ət, ot, on+da, at+lı* və s.
- IV. (*mms*) – iki samit və saitdən (üç səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *pro+letar, bri+qada, dra+maturq, pro+tokol* və s.
- V. (*smm*) – sait və iki samitdən (üç səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *and, əsr, alt, üst, irq, əmr, ilk* və s.
- VI. (*msm*) – bir samit, sait və bir samitdən (üç səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *çox, gül, can, bal, yağ, çay, qan, buz, süd, söz, mək+tub* və s.
- VII. (*msmm*) – bir samit, sait və iki samitdən (dörd səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *gerb, tank, bank, film, reydl, şərh, sırf, yurd, vaxt, qəbz, qütb, zəng, zərf, zövq, zülm, lift, məşq, mətn* və s.
- VIII. (*mmsm*) – iki samit, sait və bir samitdən (dörd səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *klub, krem, qrup, blok, kron, drap, plan, qram, plaş, ştab, şlüz, ştat, şpal* və s.
- IX. (*smmm*) – sait və üç samitdən (dörd səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *Omsk...*
- X. (*mmms*) – üç samit və bir saitdən (dörd səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *stra-teq, skle-roz* və s.
- XI. (*mmsmm*) – iki samit, sait və iki samitdən (beş səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *ştap, Dnepr, şrift, Şmidt, şlanq, start, plomb, trest* və s.
- XII. (*msmmm*) – bir samit, sait və üç samitdən (beş səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *Marks, Çarlz, Holms, tembr* və s.
- XIII. (*mmmsm*) – üç samit, sait və bir samitdən (beş səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *şpris, ştrix, şprot* və s.
- XIV. (*msmmmm*) – bir samit, sait və dörd samitdən (altı səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *Voljsk...*
- XV. (*mmsmmm*) – iki samit, sait və üç samitdən (altı səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *spektr...*
- XVI. (*mmmsmm*) – üç samit, sait və iki samitdən (altı səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *sprint...*

XVII. (*mmmsmmm*) – üç samit, sait və üç samitdən (yeddi səsdən) ibarət hecalar; məsələn: *Bryansk...*

Müasir Azərbaycan ədəbi dili hecaları arasında *s, ms, sm, mm, msm, msmm* tipli hecalar dilimizin öz sözlərinə məxsusdur. Ədəbi dilimizin heca sisteminin inkişafında başqa dillərdən sözgötürmə prosesinin xüsusi təsiri vardır. Bu proses indi də fəal şəkildə davam edir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki hecaların tiplərini göstərən cədvəl

Sıra №-si	Hecaların növləri	Hecaların tipləri	
		Şərti işarəsi	Nümunələr
1.	Açıq	s	adam, ərik...
2.		ms	bura, dəri...
3.		sm	əl, ot, ağ...
4.		mms	ssenari, briqada
5.		smm	üst, alt, ilk...
6.		msm	qol, göz, düz...
7.		msmm	hərflər, kənd...
8.		mmsm	flot, dram...
9.	Qapalı	smmm	Omsk...
10.		mmms	Ştraus, skleroz...
11.		mmsmm	bronx, blank...
12.		msmmm	Marks, Çarlz...
13.		mmmsm	Şpris...
14.		msmmmm	Voljsk...
15.		mmsmmmm	Spektr...
16.		mmmsmm	Sprint...
17.		mmmsmm	Bryansk...

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ VURĞU

§64. Sözdəki hecalardan və cümlədəki sözlərdən birinin başqalarına nisbətən ucadan (qüvvətli) deyilməsi **vurğu** adlanır.

Dildə vurğunun xüsusi rolu vardır. Vurğunun yerini dəyişdirməklə eyni bir səs kompleksində və cümlədə müxtəlif mənalar ifadə etmək olur. Vurğunun yerini düzgün müəyyən etmək ədəbi tələffüz üçün son dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Mövcud dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilində də vurğunun bir neçə növü vardır.

VURĞUNUN NÖVLƏRİ

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində vurğunun başlıca olaraq üç növü mövcuddur: 1) heca vurğusu; 2) məntiqi vurğu; 3) həyəcanlı vurğu.

HECA VURĞUSU

§65. Sözdəki hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsinə **heca vurğusu** deyilir; məsələn: *torpaq, uşaq, danış, oxuma, söyləmə, deyibdir* və s.

Üzərinə vurğu düşən heca – **vurğulu heca** adlanır.

Sözdə vurğunun yeri çox müxtəlifdir. Belə ki, vurğu bütün dillərdə həmişə sözün bir hecası üzərinə düşür: həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda ola bilər. Bu cəhətinə görə heca vurğusu iki yerə bölünür: 1) sərbəst vurğu, 2) sabit vurğu.

Sərbəst vurğu. Sözün müxtəlif hecaları üzərinə düşən vurğuya **sərbəst vurğu** deyilir. Məsələn, alman dilində vurğu həmişə birinci hecaya düşdüyü halda, rus dilində sözün müxtəlif hecaları üzərinə düşə bilər: *veter, literatura, çitaet* və s. sözlərdə olduğu kimi.

Sərbəst vurğu bizim dilimiz üçün xarakterik deyildir.

Sabit vurğu. Sözün müəyyən hecası üzərinə düşən vurğuya **sabit vurğu** deyilir. Dünyada elə dillər vardır ki, onlardan bəzilərinə vurğu həmişə birinci, bəzilərinə isə sonuncu heca üzərinə düşür¹.

§66. Azərbaycan dilində vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərində olur: *ərik, giləs, taxıl, buğda, odun, qoyun, inək, qohum, vətən, qardaş* və s. Sözlərə bu və ya başqa şəkilçi qoşulduqda vurğu da əlavə olunan şəkilçi üzərinə keçir: *əkin – əkin+çi, toxum – toxum +luq, payız – payız+lıq* və s.

Dilimizdəki şəkilçilərin hamısı vurğu qəbul etmir. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Mənsubiyyət bildirən *-gil* şəkilçisi; məsələn: *Əh-məd+gil, xalam+gil, dayım+gil* və s.

2. Feilin inkar *-ma, -mə* şəkilçiləri; məsələn: *yaz+ma, danış+ma, bax+ma, süz+mə, gül+mə* və s.

3. Şəxs (sonluğu) şəkilçiləri; məsələn: *görür+əm, görür+sən, görür+ük, görür+sünüz, görür+lər*.

4. **İdi, imiş** və **isə** köməkçi feillərinin şəkilçiləşmiş formaları:

a) **idi** köməkçi feilin şəkilçiləşmiş; məsələn: *gedir+di, görmüş+dü, gəzir+di* və s.

b) **miş** köməkçi feilin şəkilçiləşmiş; məsələn: *danışacaq+miş, görür+müş* və s.;

¹ Çex dilində vurğu, bir qayda olaraq, sözün birinci hecasında olur.

c) **isə** köməkçi feilinin şəkilçiləşmiş; məsələn: *gəl-miş+sa, oxuyur+sa, görmüş+sa...*

5. Bəzi feili bağlama şəkilçiləri:

-kən şəkilçisi; məsələn: *gələr+kən, eşitmiş+kən, oxuyar+kən...*

-madan, -mədən şəkilçiləri: məsələn: *oxu+madan, gör+mədən, bil+mədən, anla+madan* və s.

Ahəngə görə **-məmiş** şəkilçisi; məsələn: *bil+məmiş, gör+məmiş, danış+mamış* və s.

6. Seçilmə mənasını bildirən sözləri düzəldən **-ca, -cə** şəkilçiləri; məsələn: *baş+ca, məzmun+ca, biz+cə* və s.

7. Dilimizdəki **ilə** qoşmasının şəkilçiləşmiş forması; məsələn: *Səməd+lə, külək+lə, atam+lə* və s.

8. Sual ədatları; məsələn: *oxuyur+mu? gəlir+mi? yazır+mi? görür+mi?* və s.

Bunlardan başqa, xəbər şəkilçiləri də vurğu qəbul etmir.

9. Xəbər şəkilçiləri; məsələn: *oxuyacaq+dir, gələcək+dir, bilib+dir, eşidib+dir* və s.

10. Əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçiləri (**-ın, -in, -un, -ün**); məsələn: *gəl+in, ged+in, apar+ın, qur+un* və s.

11. Familiya düzəldən **-ov, -yev** şəkilçiləri; məsələn: *Səlim+ov, Aslan+ov, Sarı+yev, Vəli+yev* və s.

Dilimizdə qoşa işlənən sözlərdə vurğu birinci sözün son hecası üzərinə düşür; məsələn: *ora-bura, ala-bula, dərə-təpə, ata-ana, yazı-pozu* və s.

Alınma sözlərin bir çoxunda dilimizin vurğu qanunu pozulur; məsələn: *kosmos, kompleks, Afrika, kafedra, akademik, fanatik, avtoqraf, avtobus, yarmarka, elektrik, elevator, astronomiya, botanika, biologiya, şahmat, fizika, kimya, paraqraf, dizel, partiya, lazer, xarakter, uvertüra, texnika, palata, plazma* və s.

MƏNTİQİ VURGU

§67. Cümlədəki sözlərdən birinin daha qüvvətli tələffüz edilməsinə **məntiqi vurğu** deyilir. Məntiqi vurğu, eyni zamanda, **söz vurğusu** da adlanır. Cümlədə üzərinə vurğu düşən sözə **vurğulu söz** deyilir.

Məntiqi vurğu sərbəst olduğundan cümlədəki sözlərdən hər birinin üzərinə düşə bilər¹. Dildə məntiqi vurğu vasitəsilə bir cümlə bir neçə məna bildirir. Başqa şəkildə deyilsə, məntiqi vurğu bu və ya digər "Cümlədə ifadə olunan fikri müxtəlif mənada anlamaq üçün"² imkan yaradır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində məntiqi vurğudan iki formada istifadə olunur:

Birinci formada cümlədəki sözlərin heç birinin yeri dəyişdirilmədən biri digərindən uca tələffüz olunur; məsələn:

1. *Fuad dərəcə getdi.*
2. *Fuad **dərəcə** getdi.*
3. *Fuad dərəcə **getdi.***

Bu misalların birincisində dərəcə başqasının deyil, Fuadın getdiyi, ikincisində Fuadın başqa yerə yox dərəcə, üçüncüsündə isə onun məhz dayanmadığı, getdiyi anlayışı ifadə olunmuşdur.

İkinci formada cümlədə məntiqi vurğu ilə deyilən söz xəbərin yanına gətirilir; məsələn:

1. *Mən səni dünən **muzeydə** gördüm.*
2. *Mən səni muzeydə **dünən** gördüm.*
3. *Mən dünən muzeydə **səni** gördüm.*
4. *Səni dünən muzeydə **mən** gördüm.*

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi", Bakı, 1960, səh.137.

² Yenə orada, səh. 136.

Bu misallarda vurğulu söz xəbərin yanına gətirilmiş və həmin sözlərin məntiqi vurğu ilə tələffüz edilməsi əsasında müxtəlif mənalar ifadə olunmuşdur.

HƏYƏCANLI VURĞU

§68. Hiss və həyəcan ifadə etmək üçün cümlədəki, abzasdakı müəyyən sözün, yaxud ifadənin qeyri-adi şəkildə tələffüz olunması **həyəcanlı vurğu**, yaxud **emfatik vurğu** adlanır. Həyəcanlı vurğuda sözdəki səslərin bəzisi uzadılaraq tələffüz edilir; məsələn: *Ceyran başının hərəkətilə yoğun hörüyünü dala atdı, geniş açılmış gözlərini Adilə zillədi: – Mən musiqini rəsmdən az sevmirəm. Ondan səhərə qədər desən də, yorulmaram. **Danış!** Səndə maraqlı söhbətlər olar (S.Qədirzadə). Dünənki müzakirədə **gözzəl** çıxış etdin. **Susmaq**, xeyr, bacarmaram!*

Burada *danış*, *gözzəl* və *susmaq* sözləri qeyri-adi formada tələffüz olunduğundan [ş], [z] və [s] səsləri uzadılmışdır. Dilimizdəki ümumi sözlərlə (qəşşəng, axxşam) yanaşı, xüsusi sözlər də (Rövvşən, İssmayıl) qeyri-adi şəkildə tələffüz edilə bilər.

Dildəki bütün nida cümlələri də həyəcanlı vurğu ilə deyilir.

Həyəcanlı vurğu ilə məntiqi vurğu arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, "...məntiqi vurğu ilə bu və ya digər sözə nəzər-diqqət cəlb edilir. Həyəcanlı vurğu ilə isə bu və ya digər söz hiss və həyəcanla dolğunlaşdırılır; məntiqi vurğu ilə danışanın əvvəlcədən fikrində tutduğu ifadə edilsə, həyəcanlı vurğu ilə məhz duyğular ifadə olunur)¹.

Deməli, məntiqi vurğu vasitəsilə hiss və həyəcanın emosionallığı daha da qüvvətləndirilir.

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi", Bakı, 1960, səh.138.

III. ORFOEPİYA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ORFOEPİYASI

ORFOEPİYA ANLAYIŞI

§69. Hər bir ədəbi dil, danışq dilindən fərqli olaraq, normalaşmış dildir. Müxtəlif normalara malik olmaq bu dili xarakterizə edən başlıca əlamətlərdəndir.

Ədəbi dilin bəzi normaları (leksik və qrammatik normalar) həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dil üçün ümumi, bəzi normalar (orfoqrafik normalar) ancaq yazılı dil üçün, bəzi normalar isə ədəbi dilin şifahi forması üçün səciyyəvi olur.

Şifahi ədəbi dil üçün səciyyəvi olan qaydalara **orfoepik qaydalar** deyilir. Bu qaydaların məcmusu isə **orfoepiya**¹ adlanır.

Şifahi ədəbi dil üçün xarakterik olan əlamətlər, qaydalar çoxdur. Bunların hamısı orfoepiyaya daxil deyildir. Orfoepiyanın obyektı aşağıdakılardır:

- 1) ayrı-ayrı səslərin və səs tərkiblərinin tələffüzü;
- 2) söz və ifadələrin tələffüzü;
- 3) qrammatik formaların tələffüzü.

Orfoepiya (orfoepik tələffüz) anlayışı ilə ədəbi tələffüz məfhumu heç də bir-birinin tam eyni deyildir. Orfoepiya dar mənada başa düşülür. Lakin ədəbi tələffüz çox geniş

¹ Orfoepiya – yunan sözüdür. *Orthos* – düzgün, *epos* – nitq deməkdir.

anlayışdır. Buna görə də ədəbi tələffüz anlayışına orfoepi-yaya aid olan qaydalardan əlavə, **vurğu** və **intonasiya** da daxildir.

§70. Ədəbi tələffüzün məzmununda vurğu və intona-siyanın xüsusi yeri vardır (Bax: səh. 130).

Vurğu şifahi nitqə aiddir. Dildə hər bir söz vurğu-ya görə düzgün tələffüz edilmədikdə məna pozula bilər, nitqin təsiri azalır. Buna görə də Azərbaycan dilində ədəbi tələffüzün tələblərinə əsasən *barmaq, qulaq, dəniz, ağac* söz-lərində vurğu son hecada, *Afrika, Asiya, Rusiya, London* söz-lərində isə birinci hecada tələffüz edilməlidir.

İntonasiya da şifahi dilə məxsusdur. İntonasiya güclü ifadə vasitəsidir. Bu, danışığa emosional rəng verdiyi üçün **nitqin melodikası** adlanır. İntonasiyaya görə cümlələrin düzgün tələffüz edilməməsi nitqin təsirini və effektini azaldır. Buna görə də intonasiya ədəbi tələffüzdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Orfoepiya qaydaları sabit deyildir. Bu, zaman keçdikcə dəyişir və təkmilləşir. Orfoepik qaydaların dəyişilməsi canlı bir prosesdir. Belə ki, hər bir qayda cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təkmilləşir və qismən dəyişir. Bu təkmilləş-mə və dəyişikliklər təbii və qanuni olaraq köhnənin aradan çıxması və yeninin əlavəsi ilə əlaqədar baş verir.

ORFOEPIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

§71. Hər bir şəxsin ən gözəl keyfiyyətlərindən biri onun zəngin nitq mədəniyyətinə malik olmasıdır. Yüksək nitq mədəniyyəti insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır. İstər məzmun, istərsə də zahirli cəhətdən düzgün olan nitq fikrin təsirli ifadə olunmasına xidmət edir. Buna

görə də “yüksək və zəngin dil mədəniyyəti olmadan böyük fikirləri və hadisələri ifadə etmək, həm də füsunkar bir təsirlə ifadə etmək mümkün deyildir” (S. Vurğun).

Fikir və düşüncələrin daha təsirli ifadə edilməsi üçün zəruri tələblərdən biri olan orfoepiya da nitq mədəniyyətinin ayrılmaz və ən vacib ünsürüdür.

Orfoepiyanın böyük ictimai əhəmiyyəti vardır. O, eyni sözün müxtəlif formalarda tələffüz olunmasına yol vermir. Ümumiyyətlə, düzgün tələffüz olunan dil vasitələri hər zaman fikrin asan və tez anlaşılmasına imkan yaradır. Bunun əsasında da insanlar bir-birini düzgün başa düşürlər. Orfoepik qaydalar poeziya üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu qaydalar vasitəsilə bədii nitqin estetik effekti, yaxud mahiyyəti daha da artır. Bütün bunlara görə də orfoepiyanın nəzəri-praktik cəhətdən öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Hazırkı şəraitdə orfoepiya məsələlərinə daha ciddi fikir verilir. Hər bir şəxsin ədəbi dildə, onun bütün qanunlarına riayət edərək danışması tələb olunur. Buna görə də ilk növbədə müəllim, alim, diktör və aktyorlar dilimizin tələffüz qaydalarını əsaslı surətdə bilməlidirlər.

§72. Orfoepik qaydaların heç kəs tərəfindən pozulmasına yol verilmir. Bu qaydalar hamı üçün vahid və məcburidir. Lakin bəzən danışığ zamanı orfoepik normaların pozulması halları olur. Orfoepiya normaları başlıca olaraq bir neçə səbəbdən pozula bilər: a) danışanın öz dialektinin; b) klassik ədəbi dilin; c) alınma sözlərin; ç) orfoqrafiyanın təsiri nəticəsində.

Danışıq zamanı orfoepik normaların pozulması dinləyicinin fikrini əsas məsələdən uzaqlaşdırır. Belə ki, “adətən biz danışanı dinləyərkən onun nitqinin səs cəhətinə bir o qədər də diqqət etmirik; əsasən mənaya fikir ve-

ririk. Lakin danışan adam vahid tələffüz qaydalarını pozduqda dinləyici sözün xarici cəhətinə, yəni səs cəhətinə də diqqət yetirməyə məcbur olur. Bunun nəticəsində isə onun diqqəti yayınır”¹.

Orfoepik normalardan uzaqlaşmaq ümumi anlaşıma işinə mane olur. Buna görə də orfoepik normaların pozulmasına qarşı müntəzəm mübarizə aparmaq, onu qorumaq lazımdır. Çünki bu, yüksək nitq mədəniyyəti uğrunda mübarizənin bir növüdür.

ORFOEPIYANIN ORFOQRAFIYA İLƏ ƏLAQƏSİ

§73. Orfoepiya ilə orfoqrafiya arasında həm fərq, həm də möhkəm əlaqə vardır. Orfoqrafiya sözlərin düzgün yazılışını, orfoepiya isə düzgün tələffüz olunmasını tələb edir. Buna görə də düzgün yazmaq üçün düzgün danışmağı, düzgün tələffüz etməyi bacarmaq lazımdır.

Orfoepiya ilə orfoqrafiyanın fərqi ondan ibarətdir ki, dildəki söz və ifadələr heç də həmişə yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Belə ki, bəzən söz və ifadədə bu və ya başqa səs müəyyən fonetik vəziyyətə düşərək yazıdan fərqli şəkildə tələffüz olunur. Lakin bu fərqlər çox böyük deyildir.

Orfoepiya ilə orfoqrafiya arasındakı fərqlərin silinməsi dil üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırda qanunauyğun şəkildə bunlar arasında yaxınlaşma prosesi sürətlə davam edir. Şübhəsiz ki, nəticədə bu proses bərabərləşməyə, yaxud da əhəmiyyətsiz dərəcəli fərqlərə aparıb çıxaracaqdır. Bunu dilin indiki vəziyyəti aydın göstərir.

¹ Ə.Əfəndizadə. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında, "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", IV buraxılış, 1955, səh. 7.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOEPIYASI, ONUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI TARİXİNƏ DAİR

§74. Azərbaycan ədəbi dili müəyyən orfoepiya qaydalarına malikdir. Bu qaydalar tədricən formalaşmışdır.

Ədəbi dilin normalarının təkmilləşdirilməsi məsələsi xüsusən XIX əsrdə çox ciddi şəkildə meydana çıxmışdır. Bu sahədə M.F.Axundovun böyük xidməti olmuşdur. O, ədəbi dilin tələffüz normalarını şifahi dil üzərində qurmağa və bunun da əsasında yazı ilə tələffüzü yaxınlaşdırmağa çalışmışdır. Orfoepiya sahəsində M.F.Axundovun bu prinsipi indi də ən aktual və faydalı prinsipdir.

XX əsrin əvvəlində də bu məsələ ictimaiyyətin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. C.Məmmədquluzadə öz elmi və bədii fəaliyyətində ədəbi tələffüz məsələlərinə xüsusi fikir vermişdir. Onun “Sirkə” hekayəsində bu məsələ daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik normalarının qaydaya salınması məsələsi yeni şəkildə meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, ümumi mədəniyyətin tərəqqisində dil mədəniyyəti inkişafının da xüsusi rolu vardır. Buna görə də XX əsrin I rübündən nitq mədəniyyəti məsələləri ziyalılarımızın nəzər-diqqətini daha çox cəlb etmişdir.

Hazırda Azərbaycan orfoepiyasının əsasını ziyalılarımızın tələffüzü təşkil edir ki, bunların da əksəriyyəti Bakıda mərkəzləşmişdir. Məlum olduğu kimi, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ölkənin hər yerindən Bakıya köçən çox olmuş və onlar öz danışığlarının ən yaxşı cəhətlərini ədəbi dilə gətirmişlər. Elə buna görə də məhz müasir ədəbi tələffüz bir dialektin yox, ümumi Azərbaycan dilinin ən yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirmişdir.

Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarının formalaşma və inkişaf tarixini də öyrənməyin böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Lakin orfoepiya qaydalarının formalaşma və inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Çünki müxtəlif dövrlərdə işlənən hər bir orfoepik norma yazıda əks olunmur. Bu məsələlər bəzi klassik bədii əsərlərdə (müəllifin öz nitqində), müxtəlif tarixlərdə yazılmış dilçilik materiallarında, xüsusən dilə aid vəsaitlərdə axtarıldıqda az və ya çox dərəcədə fakt verə bilər.

* * *

XX əsrdən öncə imkan və şərait olmadığından Azərbaycan dilinin orfoepiyasının öyrənilməsinə, əsasən, XX əsrdən başlanılmış, orfoepiya məsələlərinə dair bir sıra əsərlər meydana çıxmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, dilimizin səs sisteminin və ədəbi tələffüz məsələlərinin bəzi cəhətləri hələ istənilən şəkildə öz həllini tapmamışdır. Buna görə də müasir dövrdə, xüsusən orfoepiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında bir sıra vacib vəzifələr durur.

Birinci: Azərbaycan dili orfoepiyasının tarixi əsaslarını ciddi elmi axtarışlar üzərində tədqiq etmək.

Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarının formalaşma və inkişaf tarixini öyrənməyin böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Orfoepik tələffüz haqqında tarixi məlumat, hər şeydən əvvəl, klassikləri, o cümlədən Füzuli, Vaqif, Zakir, S.Şirvani və Sabiri düzgün oxumağa imkan verər, təhriflərə, məna dolaşıqlığına yol verməz.

İkinci: Müasir Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarını ətraflı müəyyənləşdirmək və sistemləşdirmək.

Məlumdur ki, orfoepiya qaydalarını dəqiq və dürüst şəkildə işləyib hazırlamaq ədəbi dilin inkişafında xüsusi rola malikdir. Orfoepiya normaları müəyyənləşdirilərkən

tələffüzlə yazının yaxşılaşdırılmasına daha çox fikir verilməlidir. Çünki bu, ədəbi dilin sürətlə inkişaf etməsinə kömək edir.

Üçüncü: Orfoepiya qaydalarına dair praktik vəsait hazırlamaq.

Dilin orfoepiyasına dair mükəmməl təsviri vəsaitin hazırlanması tələffüz qaydalarının yayılmasına və ictimaiyyət tərəfindən möhkəm mənimsənilməsinə böyük imkan yaradır. Bu sahədə müəyyən nailiyyət və təcrübə var, onu daha da inkişaf etdirmək, sanballı əsərlər yaratmaq lazımdır.

Orfoepiya məsələlərinin qaydaya salınmasında hər kəsdən əvvəl dialektoloqların üzərinə daha mühüm vəzifə düşür. Çünki həssas dialektoloq eyni zamanda yaxşı orfoepistdir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOEPİYASININ ƏSAS QAYDALARI

§75. Müasir Azərbaycan dili tarixən sabitləşmiş və fikrin ədəbi ifadə olunmasına xidmət edən bir sıra vahid¹ tələffüz qaydalarına malikdir. Bu qaydalar həm sait və samit səslərə, həm qrammatik formalara, həm də başqa dillərdən keçmiş və tələffüzündə fərqli cəhətlər olan sözlərə aiddir. Dilimizdəki ədəbi tələffüz normalarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Ə.Əfəndizadə onları üç şəkildə qruplaşdırmışdır².

1. Saitlərin tələffüzünə aid qaydalar.
2. Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar.
3. Bəzi qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar.

¹ Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasının qaydaları, əsasən, Ə.Dəmirçizadənin və Ə.Əfəndizadənin tədqiqatı üzrə izah olunur.

² Ədəbi tələffüzdə ikilik xarakteri daşıyan formaları qeyri-ədəbi norma hesab etmək olmaz; məsələn: qorxulu, qorxunc. Bunların hər ikisi müvazi işlənir və ədəbi normalardır.

SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜNƏ AİD QAYDALAR

§76. Saitlərin tələffüzünə dair ən ümumi və xarakterik qaydalar aşağıdakılardır:

A saitinin tələffüzü. Sözdəki yerindən və düşdüyü şəraitdən asılı olaraq *a* saiti bir çox hallarda uzun tələffüz edilir. Azərbaycan ədəbi dilində *a* saiti aşağıdakı qrup sözlərdə uzun tələffüz olunur:

1. Ahəng qanununa tabe olmayan sözlərdəki *a* saitli hecadan sonra incə saitli heca işlənən sözlərdə; məsələn:

Yazılır: Tələffüz edilir:

<i>Nadir</i>	N[ā]dir
<i>katib</i>	k[ā]tib
<i>sakit</i>	s[ā]kit
<i>bərabər</i>	bər[ā]bər
<i>qiraət</i>	qır[ā]ət
<i>cəsarət</i>	cəs[ā]rət
<i>mane</i>	m[ā]ne
<i>qabil</i>	q[ā]bil
<i>sahil</i>	s[ā]hil
<i>alim</i>	[ā]lim

2. Fars dilindən keçmiş və əslinə müvafiq tələffüz olunması tələb edilən sözlərdə; məsələn:

<i>qanun</i>	q[ā]nun
<i>asudə</i>	[ā]sudə
<i>ağah</i>	[ā]gah
<i>zalım</i>	z[ā]lım
<i>razı</i>	r[ā]zı və s.

3. Sözüün əvvəlində gələn fars mənşəli *na-* və *ba-* şəkilçilərində; məsələn:

<i>namərd</i>	n[ā]mərd
<i>narazı</i>	n[ā]razı
<i>narahat</i>	n[ā]rahat

- baməzə* b[ā]məzə
bahəm b[ā]həm və s.
4. Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrin xəbərindəki son [a] səsi uzun tələffüz edilir; məsələn:
O baxar? O bax[ā]r?
Bu yazar? Bu yaz[ā]r? Və s.
5. Bəzi Avropa mənşəli sözlərdə [a] səsi uzun tələffüz edilir; məsələn:
kabel k[ā]bel
baza b[ā]za və s.
6. Qoşa [a] yazılıanda uzun [a] kimi tələffüz olunur; məsələn:
saat s[ā]t
camaat cam[ā]t və s.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış bəzi sözlər [o] ilə yazılır, lakin [a] kimi tələffüz olunur; məsələn:

samovar sam[a]var
laborant lab[a]rant
Moskva M[a]skva
professor pr[a]fessor
protokol pr[a]takol
apostrof ap[a]strof
proqram pr[a]qram və s.

I saitinin tələffüzü. Bu sait aşağıdakı hallarda uzun tələffüz edilir:

1. Sadalama zamanı sözün sonuncu [ɪ] səsi uzun deyilir. Məsələn: ar[ī], sar[ī], dar[ī], yağ[ī] və s.

2. Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrin xəbərindəki son [ɪ] səsi uzadılır; məsələn:

Mən danışım? Mən danış[ī]m?
Mən yazım? Mən yaz[ī]m? Və s.

O saitinin tələffüzü. Dilimizdə *ov* səs tərkibli bəzi sözlərin tələffüz edilməsində [v] samiti düşür və [o] saiti bir az uzun tələffüz olunur; məsələn:

<i>lovğa</i>	l[ō]ğa
<i>dovşan</i>	d[ō]şan
<i>çovğun</i>	ç[ō]ğun. Və s.

U saitinin tələffüzü. [u] səsi mənşəcə alınma olan sözlərdə incə saitli hecadan əvvəl gəldikdə uzun tələffüz edilir; məsələn:

<i>nümunə</i>	nüm[u]nə
<i>Səbuhi</i>	Səb[u]hi
<i>xüsusi</i>	xüs[u]si
<i>Füzuli</i>	Füz[u]li

Ə saitinin tələffüzü. [ə] səsinin tələffüzündə aşağıdakı fərqlər vardır.

Qoşa [ə] saiti ilə yazılan sözlərdəki [ə] səsləri bir uzun [ə] kimi deyilir; məsələn:

<i>mətbəə</i>	mətb[ə]
<i>təccüb</i>	t[ə]ccüb
<i>təssüf</i>	t[ə]ssüf. Və s.

E saitinin tələffüzü. [e] səsi aşağıdakı hallarda uzun tələffüz olunur:

1. Bəzi alınma sözlərdə; məsələn:

<i>etiraf</i>	[ē]tiraf
<i>memar</i>	m[ē]mar
<i>elan</i>	[ē]lan. Və s.
<i>era</i>	[ē]ra
<i>epos</i>	[ē]pos. Və s.

2. Sadalama intonasiyası məqamında; məsələn:

<i>yər</i>	y[ē]r
<i>təl</i>	t[ē]l
<i>el</i>	[ē]l. Və s.

İ saitinin tələffüzü. [i] saiti aşağıdakı hallarda fərqli tələffüz olunur:

1. Bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərdə əslinə uyğun olaraq [i] səsi uzun tələffüz edilir; məsələn:

<i>Nəsimi</i>	Nəs[ī]mi
<i>Sima</i>	S[ī]ma
<i>vəsiqə</i>	vəs[ī]qə. Və s.

2. Qoşa *i* saiti ilə yazılan sözlərdəki [i] səsləri bir *i* kimi və uzun tələffüz olunur; məsələn:

<i>bədii</i>	bəd[i]
<i>təbii</i>	təb[i]. Və s.

3. Söz önündə gələn fars mənşəli **bi-** şəkilçisindəki [i] uzun deyilir; məsələn:

<i>bitərəf</i>	b[ī]tərəf
<i>bivəfa</i>	b[ī]vəfa
<i>bişərəf</i>	b[ī]şərəf. Və s.

4. Bəzi sözlərdə [i] qısa tələffüz edilir; məsələn:

<i>kişi</i>	k[i]şi
<i>pişik</i>	p[i]şik. Və s.

Ü saitinin tələffüzü. Bəzi sözlərdə [ü] saiti qısa tələffüz edilir; məsələn:

<i>tüfəng</i>	t[ü]fəng
<i>süpürgə</i>	s[ü]pürgə. Və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində bütün saitlər təkidlə sadalama və sual intonasiyası məqamında uzun tələffüz oluna bilir.

SAMİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜNƏ AİD QAYDALAR

§77. Samitlərin tələffüzünə dair səciyyəvi orfoepik qaydalar, əsasən, bunlardır:

Kar samitlərin tələffüzü

1. Sonu *k* samiti ilə qurtaran çoxhecalı sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi, yaxud söz işləndikdə [k] səsi nəfəsli [h] kimi tələffüz olunur¹; məsələn:

Yazılır:	Tələffüz edilir:
<i>ürəkli</i>	ürə[x']li
<i>bilikli</i>	bili[x']li
<i>gözlüklü</i>	gözlü[x']lü
<i>inək yağı</i>	inə[x'] yağı
<i>ərik şirəsi</i>	əri[x'] şirəsi

2. Sonu *k* samiti ilə bitən çoxhecalı sözlərdən sonra saitlə başlanan söz işləndikdə [k] səsi [y] kimi tələffüz olunur; məsələn:

<i>ərik ağacı</i>	əri[y] ağacı
<i>çörək aldı</i>	çörə[y] aldı
<i>külək əsir</i>	külə[y] əsir. Və s.

¹ Bu işarə şərti olaraq *nəfəsli h* adlanır. Bu nə *x*, nə də *h* səsidir. Bəzi ədəbiyyatda [y] səsinin kar qarşılığı kimi göstərilir.

3. Rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış bəzi sözlərdə [k] yazılır, lakin [q] samitinin qarşılığı kimi tələffüz olunur¹:

<i>kabinet</i>	[k']abinet
<i>kadr</i>	[k']adr
<i>kanal</i>	[k']anal
<i>kapital</i>	[k']apital
<i>kantata</i>	[k']antata
<i>kafedra</i>	[k']afedra
<i>kompas</i>	[k']ompas. Və s.

Bu tipli sözlərdə *k* samitindən sonra incə sait gəldikdə həmin səs incə tələffüz olunur; məsələn: *kilo*, *kino* və s.

4. Sonu *ç* samiti ilə qurtaran birhecalı sözlərdən sonra *t*, *d*, *s*, *z*, *n* samitləri ilə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə [ç] səsi [ş] kimi tələffüz olunur; məsələn:

<i>içdi</i>	i[ş]di
<i>üç dənə</i>	ü[ş] dənə
<i>keçsə</i>	ke[ş]sə. Və s.

5. Bəzi sözlərin ortasında qoşa gələn [t] səslərinin ikincisi [d] kimi tələffüz olunur; məsələn:

<i>əlbəttə</i>	əlbət[d]ə
<i>həttə</i>	hət[d]ə
<i>kəttə</i>	kat[d]ə. Və s.

6. Sözüün ortasında yanaşı işlənən iki kar samitin axıncısı cingiltiləşmiş şəkildə tələffüz olunur; məsələn:

<i>seçki</i>	seç[g]i
<i>kəskin</i>	kəs[g]in
<i>xəstə</i>	xəs[d]ə. Və s.

¹ Şorti olaraq [q] samitinin qarşılığı [k] işarəsi ilə göstərilir.

Cingiltili samitlərin tələffüzü

1. Sonu *d* samiti ilə bitən bəzi təkhecalı və ümumən çoxhecalı sözlər ayrılıqda deyildikdə, yaxud həmin sözdən sonra samitlə başlanan söz gəldikdə sondakı [*d*] kar tələffüz edilir; məsələn:

<i>dərd</i>	dər[t]
<i>dörd</i>	dör[t]
<i>savad</i>	sava[t]
<i>qənd</i>	qən[t]. Və s.

2. Sonu *c* samiti ilə bitən çoxhecalı sözlər ayrılıqda deyildikdə, yaxud ondan sonra samitlə başlanan söz gəldikdə [*c*] səsi kar tələffüz olunur; məsələn:

<i>ağac</i>	ağa[ç]
<i>çəkiç</i>	çəki[ç]
<i>ələc</i>	əla[ç]
<i>kərpikəsən</i>	kərp[ç]kəsən. Və s.

3. Sonu *b* samiti ilə bitən çoxhecalı sözlər ayrılıqda deyildikdə, yaxud da ondan sonra samitlə başlanan söz gəldikdə [*b*] səsi kar tələffüz edilir; məsələn:

<i>corab</i>	cora[b.] ¹
<i>cavab</i>	cava[b.]
<i>durub getdi</i>	duru[b.] getdi
<i>cavab verdi</i>	cava[b.] verdi

4. Sonu *g* samiti ilə bitən çoxhecalı sözlər ayrılıqda deyildikdə, yaxud da ondan sonra samitlə başlanan söz gəldikdə [*g*] səsi kar tələffüz olunur; məsələn:

<i>nəhəng</i>	nəhən[g.] ²
---------------	------------------------

¹ Karlaşmış [*b*] səsi şərti olaraq [*b.*] işarəsi ilə göstərilir.

² [*g*] səsinin karlaşması şərti olaraq [*g.*] işarəsi ilə göstərilir.

<i>ahəng</i>	ahən[g.]
<i>pələng</i>	pələn[g.]
<i>nəhəng maşın</i>	nəhən[g.] maşın
<i>pələng dərisi</i>	pələn[g.] dərisi. Və s.

5. Rus və Avropa mənşəli sözlərdə [t] səmindən əvvəl gələn *v* samiti [f] kimi tələffüz olunur; məsələn:

<i>avtomat</i>	a[f]tomat
<i>avtobus</i>	a[f]tobus. Və s.

6. Söz daxilində *b* və *m* samitlərindən əvvəl gələn [n] səsi [m] kimi tələffüz edilir; məsələn:

<i>zənbil</i>	zə[m]bil
<i>sümbül</i>	sü[m]bül. Və s.

7. Söz sonunda [q] səsi kar tələffüz olunur; məsələn:

<i>otaq</i>	ota[k']
<i>oxumaq</i>	oxuma[k']
<i>dodaq</i>	doda[k']. Və s.

8. *q* samiti söz ortasında kar samitdən əvvəl gəldikdə kar tələffüz olunur; məsələn:

<i>nöqsan</i>	nö[k']san
<i>məqsəd</i>	mə[k']səd
<i>iqtisadi</i>	i[k']tisadi. Və s.

9. Qoşa *q* samitli sözlərdəki birinci *q* səsi kar, ikinci isə cingiltili tələffüz olunur; məsələn:

<i>toqqə</i>	to[k']qa
<i>saqqal</i>	sa[k']qal
<i>baqqal</i>	ba[k']qal. Və s.

10. Sonu *q* samitli çoxhecalı sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi, yaxud söz gəldikdə [*q*] səsi [*x*] kimi tələffüz edilir; məsələn:

<i>qonaqlar</i>	qona[x]lar
<i>ocaqdan</i>	oca[x]dan
<i>papaq tikmək</i>	papa[x] tikmək
<i>torpaq becərmək</i>	torpa[x] becərmək. Və s.

11. Sonu *q* samitli çoxhecalı sözlərdən sonra saitlə başlayan söz gəldikdə [*q*] səsi [*g*] kimi tələffüz olunur; məsələn:

<i>papaq aldım</i>	papa[ğ] aldım
<i>uşaq əli</i>	uşa[ğ] əli. Və s.

12. Rus və Avropa mənşəli sözlərin çoxunda qoşa samitlərdən ancaq biri tələffüz olunur; məsələn:

<i>attestat</i>	atestat
<i>rejissor</i>	rejisor. Və s.

13. Sonu [*st*] səs birləşməsi ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi, yaxud, söz gəldikdə birləşmədəki [*t*] səsi tələffüz olunmur; məsələn:

<i>dostluq</i>	dosluq
<i>sərbəstlik</i>	sərbəslik
<i>sərbəst yazı</i>	sərbəs yazı

BƏZİ QRAMMATİK FORMALARIN TƏLƏFFÜZÜNƏ AİD QAYDALAR

§78. Azərbaycan ədəbi dilində qrammatik formalara dair müəyyənləşdirilmiş qaydalar, əsasən, aşağıdakılardır:

İsmə aid. İsmın çıxışlıq hal şəkilçiləri sonu *n* və *m* samiti ilə bitən sözlərə qoşulduqda **-dan, -dən** əvəzinə **-nan, -nən** tələffüz edilir; məsələn:

Yazılır:

atamdan

damdan

undan

Tələffüz edilir:

atam[n]an

dam[n]an

un[n]an. Və s.

Feilə aid. Nəqli keçmiş zaman və II şəxs tək, yaxud cəm şəkilçiləri qəbul etmiş feillərdə *ş* samiti tələffüz olunmur; məsələn:

gəlmişsən

gəlmişsiniz

görmüşsən

eşitmişsiniz

etmişsən

gəlmisən

gəlmisiniz

görmüsən

eşitmisiniz

etmisən. Və s.

Müəyyən gələcək zaman və I şəxs tək şəkilçisini qəbul etmiş feillər iki formada tələffüz olunur; məsələn:

baxacağam

gələcəyəm

biləcəyəm

deyəcəyəm

alacağam

baxacam

gələcəm

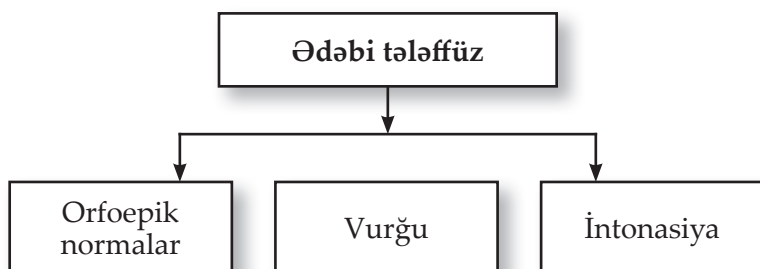
biləcəm

deyəcəm

alacam. Və s.

Bütün bu qeyd edilənlərdən əlavə, müasir ədəbi dili-miz üçün xarakterik olan daha bir sıra başqa qaydalar da vardır.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, aşağıdakı cədvəldə göstə-rildiyi kimi, haqqında bəhs olunan və onlara uyğun digər orfoepik normaların cəmi “ədəbi tələffüz” anlayışının bir komponentini təşkil edir.

Azərbaycan ədəbi tələffüzündən bəhs olunarkən hər üç komponentin (orfoepiya, vurğu, intonasiya məziyyətləri) kompleks halda götürülür. Ədəbi tələffüz məsələlərinin diqqətlə izlənilib tədqiq olunması müasir dilçiliyimizin gündəlik vəzifələrindəndir¹.

¹ Afad Qurbanov. "Tətbiqi dilçilik problemləri". Bakı, 2003.

IV. YAZI

AZƏRBAYCAN YAZISI

YAZI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

§79. Görmə vasitəsilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə – dilə köməkçi olan işarələr sisteminə **yazı** deyilir.

Yazı insan cəmiyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamış, onun ibtidai dövrdən bugünkü yüksək səviyyəyə qədər ucalmasına müəyyən dərəcədə xidmət etmişdir. İnsanların mədəni inkişafında yazı çox mühüm rola malikdir. Belə ki, yazı mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün əsas və qüvvətli vasitədir. Əsrlər boyu insanların əldə etdiyi mədəni mirasların tarix səhifələrində əks olunmasında və qorunub saxlanmasında yazı başlıca rol oynamışdır. Cəmiyyətin bütün inkişaf prosesində yaradılmış nailiyyətlər yazı vasitəsilə bizə gəlib çatmışdır. Yazının köməyi ilə bu gün biz ən qədim xalqların tarixini öyrənirik, onların adət-ənənələri, yaşayışları, ictimai quruluşları və s. cəhətləri ilə tanış oluruq. Həmçinin müasir xalqların tarixi və o cümlədən çox qədim keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının və bu xalqın yaşadığı yerdə əvvəl kimlərin və necə həyat sürdüyü haqqında məlumat ala bilərik.

Keçmişdəki bilik və təcrübələri öyrənmək və əldə olunmuş bilik və bacarıqları gələcək nəsillərə ötürmək üçün yazı həmişə xüsusi rol oynamışdır.

Yazı müasir insanların dünyagörüşlərinin formalaşmasında, onların tarixi şəxsiyyətlərin nəzəriyyələri ilə silahlanmasında, hərtərəfli inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dərin bilik üçün də yazı vacibdir. Belə ki, insan hər şeyi yadda saxlaya bilmir, xüsusən müasir dövrdə elmin, sənayenin, texnikanın və başqa sahələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə hər bir yeniliyi tez dərk etmək və yadda saxlamaq qeyri-mümkündür. Lakin yazı bu və ya başqa məsələni əks etdirərək, onu istənilən zamanda təsəvvürdə canlandırmağa, yenidən xatırlamağa kömək edir. Belə yadlaşma nəticəsində isə insanlarda bilik daha da dərinləşir və möhkəmlənir. Bununla yanaşı, yazı fikri daha da inkişaf etdirməyə imkan verir.

Nəhayət, yazı hər hansı ədəbi dilin inkişaf etməsinə, onun ifadə tərzini və üslubunu cəhətdən zənginləşməsinə böyük kömək edir. Hər bir ədəbi dil yazı vasitəsilə öz yüksək inkişaf mərhələsinə ucala bilər.

YAZININ ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§80. Yazının əmələ gəlməsinin çox qədim tarixi vardır. Yazı onlarca əsrlərin məhsuludur. Lap qədimlərdə insanlar ayrı-ayrı qruplar şəklində yaşamışlar. Həmin dövrdə bu qruplar arasında əlaqə ya zəif olmuş, ya da tamamilə olmamışdır. Lakin son dövrlərdə, yəni ictimai cəmiyyət quruluşu yaranmağa başladığında insan qrupları arasında iqtisadi, siyasi və s. əlaqələr yaranmağa başlamışdır. İnsan tayfaları bir-biri ilə müəyyən məqsədlər üçün müqavilə bağlamalı olmuşdur. Həmçinin insanlar öz duyğu, düşüncə, bilik və bacarıqlarını başqasına aydınlaşdırmaq istəmişlər. Belə bir tələbatı təkcə şifahi ünsiyyət ödəyə bilməmişdir. Çün-

ki şifahi yolla müəyyən fikri istənilən məsafəyə çatdırmaq mümkün olmurdu. Elə buna görə də ünsiyyət məqsədi ilə öz dillərini yaratmış olan insanlar bu sahədə də ehtiyaclarını ödəmək üçün ünsiyyətə köməkçi olan ikinci bir vasitəni – yazını yaratmağa başlamışlar. Yazının yaradılması (əsasən onun başlanğıc dövrü) heç bir xüsusi plan və say üzrə deyil, sadəcə olaraq tədrici yolla olmuşdur. Buna görə də belə fikrə əsaslanmaq olar ki, *yazı məkanla əlaqədar olaraq insanların səslə ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı zaman çox tədrici şəkildə zəruri tələbat əsasında əmələ gəlmişdir.*

Dilin əmələ gəlməsində olduğu kimi, yazı da ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən deyil, demək olar ki, bütün kollektivin vasitəsilə meydana çıxmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumiyyətlə, yazı birdən-birə meydana gəlməmişdir. Hələ yazının kəşfinə qədər olan dövrdə ibtidai insanlar öz fikir və düşüncələrini, xüsusən hadisə və məlumatları uzaq yerə çatdırmaq üçün müxtəlif əşyalardan istifadə etmişlər. Əşya vasitəsilə fikri ifadə etməklə yanaşı, insanlar ağac və daşları çapmış və ibtidai xətləri çəkməyi öyrənmişlər. Bu vasitələrin hamısı yazının əmələ gəlməsində xüsusi rol oynamışdır. Yazının formalaşması və inkişafı tarixində onun bir sıra tipləri meydana çıxmışdır.

YAZININ TIPLƏRİ VƏ İNKİŞAFI

§81. İnsanlar müasir yazı sistemini və yazı texnikasını bir neçə minillər ərzində əldə etmişlər.

Həmin dövrdə yazının üsulları, prinsipləri inkişaf edərək dəfələrlə dəyişmiş, müəyyən qanunauyğunluq əsasında tədrici səlisləşmə, asanlaşma, təkmilləşmə yolu ilə bizim bu gün istifadə etdiyimiz formaya gəlib çıxmışdır.

Yazının inkişaf tarixində onun dörd əsas tipi yaranmışdır:

1. Şekli (piktoqrafik) yazı.
2. Fikri (ideoqrafik) yazı.
3. Heca (silloqrafik) yazısı.
4. Səs (fonoqrafik) yazısı.

Yazının bu tiplərindən hər biri bu və ya başqa xüsusiyyətlərinə görə digərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

1. Şekli (piktoqrafik) yazı. Bu və ya başqa məlumat və hadisənin şəkillər vasitəsilə ifadə etdiyi yazıya **şekli**, yaxud **piktoqrafik** yazı deyilir. Piktoqrafik yazıdakı hər bir ünsür **piktoqram** adlanır.

Piktoqrafik yazıda hər şəkil (piktoqram) bir cümləni əks etdirirdi. Bu yazıda nitq sözlərə bölünməyərək bütöv cümlələr halında göstərilirdi.

Yazının ilk tipi olan şekli yazının tarixi çox qədimdir. Uzaq keçmişdə hər hansı bir hadisə və məlumatı ifadə etməkdən ötrü başqasına əşya göndərmək və s. vasitələrdən istifadə etmək insanlar üçün həmişə əlverişli və mümkün olmurdu. Buna görə də ibtidai insanlar “primitiv, qrafik xətlər çəkmək vərdişi əldə edərək” əşyanın özünü deyil, onun **şeklini çəkib** göstərmişlər.

Piktoqrafik yazılarla ifadə edilən mövzuların dairəsi bir o qədər geniş olmurdu. Bu yazı vasitəsilə ov səhnələri, müəyyən məlumatlar, vuruşma və qaçışma hadisələri, ticarət müqavilələri yazılırdı.

Qədimdə insanlar piktoqramları qayalar, daşlar, ağaclar, heyvan buynuzları və sümükləri üzərində cızmışlar.

Şekli yazı, ümumiyyətlə, yazı formalaşmasında bünövrə təşkil etməsinə baxmayaraq, öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Belə ki, bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa, şekli yazı təlim-təhsil məqsədi daşıyırdı. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fi-

kirlərini daha dəqiq və geniş əks etdirmək üçün müvafiq forma axtarmışlar. Şekli yazıya nisbətən, belə bir müvafiq forma **ideoqrafik yazı** olmuşdur.

2. Fikri (ideoqrafik) yazı. Nitqdəki sözlərin ideoqramlarla əks olunmasına **fikri**, yaxud **ideoqrafik yazı** deyilir. İdeoqrafik yazıdakı hər bir ünsür **ideoqram** adlanır. İdeoqramlara heroqliflər və digər şərti işarələr daxildir.

İdeoqrafik yazı sistemində hər bir işarə bütöv bir söz, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Buna görə də bu yazıya **söz yazısı** da deyilir.

İdeoqrafik yazı şekli yazı içərisində çox tədricən əmələ gəlmişdir. Bu yazının yaranmasının, əsasən, iki səbəbi olmuşdur:

Birinci, şekli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun ancaq şərti işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, “günəş” anlayışını bildirmək üçün çinlilər piktoqrafik yazıda günəş şekli çəkirdilərsə, sonrakı yazılarında bunun əvəzinə “günəşə oxşayan” heroqlif işlətmişlər. Deməli, əşya ilə şekil arasındakı oxşarlıq əlaqəsi kəsilmişdir.

İkinci, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu və ya başqa mücərrəd anlayışı piktoqramlarla vermək mümkün olmadığı üçün yazıya işarələr artırılmışdır. Bu işarələr isə, öz növbəsində, fikri yazının yaranmasına təsir etmişdir.

İdeoqrafik yazı ilə şekli yazı sistemi arasında möhkəm əlaqə olmuşdur. Başqa formada desək, nəinki əlaqə, hətta şekli yazı fikri yazı üçün bünövrə təşkil etmişdir. Buna görə də ilk ideoqramlar zahirən, bir növ, piktoqramlara oxşayırdı.

Yazı tarixi ilə məşğul olanlar ideoqramı piktoqramdan fərqləndirmək üçün onun formasına deyil, məzmununa fikir verməyi məsləhət bilmişlər. Çünki bunların mənaları dəyişə bilər, lakin bəzən forma dəyişmədən eyni ilə qalır. Piktoqramla ideoqramı bir-birindən fərqləndirmək üçün piktoqramların **bütöv hadisəni**, ideoqramların isə **ayrı-ayrı sözləri** bildirdiyi əsas götürülür.

İnsanlar minillər boyu inkişaf keçdikdən sonra fikri yazı meydana çıxmışdır. Fikri yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki nitqi sözlərə bölmək və bunun hər bir vahidini şərti işarələrlə göstərmək yazının yüksək forması olan hərfli yazının əsasını qoymuşdur.

Qədim dövrlərdə ideoqrafik yazı sistemindən Meksikada (Meksikanın cənubunda yaşayan asketlər), Misirdə, Çində və başqa yerlərdə istifadə edilmişdir. Bu ayrı-ayrı xalqların yazılarının hər biri müstəqil yolla inkişaf etmişdir.

Yazı tarixində Misir yazısı çox böyük rola malikdir. Bu yazı bir sıra başqa yazıların, o cümlədən Minoy yazısının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Minoy yazısı isə hərfli yazının yaranmasında xüsusi rol oynamışdır. Minoy yazısı da Misir yazısı kimi müəyyən inkişaf tarixinə malikdir. Bu yazının formalarını, tarixini göstərən bir sıra qədim abidələr vardır.

Hazırda ideoqrafik yazı sistemindən geniş şəkildə çinlilər istifadə edirlər.

İdeoqrafik yazı şəkli yazıdan üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, bunun da nöqsanları vardır. Belə ki, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmir və təlim üçün yararlı deyildir; bunun öyrədilməsi çox vaxt və gərgin zəhmət tələb edir. Buna görə də bəzi xalqlar yazının həmin tipindən fərqli olaraq, **heca yazısı** sistemindən istifadə etmişlər.

3. Heca (silloqrafik) yazısı. Şərti işarələrlə bütöv hecaları göstərən yazıya **heca**, yaxud **silloqrafik yazı** deyilir. Silloqrafik yazı sistemi insanların sözləri hecaya bölməyi bacardıqları dövrdən formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, qədim xalqlar sözləri heca ilə deməyə alışdıqdan sonra yazı ünsürləri hecaları göstərməyə xidmət etmiş və silloqrafik yazı meydana çıxmışdır. Silloqrafik yazıda hər hecanın müəyyən şərti işarəsi olmuşdur.

Silloqrafik yazı mənşəyinə görə şəkli və fikri yazıdan əmələ gəlmişdir. Heca yazısı qədim Misir, Minoy, Şumer

yazılarından təşəkkül tapmışdır. Bu yazılarda piktoqram və ideoqramlarla bərabər, silloqramlar da işlənmişdir.

Hazırda heca yazısından Yaponiyada istifadə olunur. Yaponiyadakı yazı sırf heca yazısı deyildir. Həmin yazı he-roqliflərlə qarışıqdır. Bu yazıdan hind sistemli braxmi və devanaqarada da istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, yazının inkişafı tarixində silloqrafik yazının xüsusi rolu olmuşdur. Bu, hərfli yazının hazırlan-masına böyük təsir etmişdir.

4. Səs (fonoqrafik) yazısı. Şerti işarələrlə dilin səsləri-ni əks etdirən yazıya hərfli, yaxud **fonoqrafik yazı** deyilir. Yazının başqa tiplərindən fərqli olaraq, hərfli yazıda dilin bu və ya digər səsi, əsasən, qrafemlərlə, yəni hərflərlə əks olunur. Bu yazı sistemində hərflərlə (qrafik işarələrlə) ya-naşı, digər işarələrdən, orfoqrafik işarələrdən də istifadə olunur.

Fonoqrafik yazı digər yazı tiplərindən təcrid olunmuş şəkildə deyildir. Bu yazı tipi tədricən ideoqrafik yazıdan əmələ gəlmişdir. Belə ki, ideoqrafik yazının işarələri get-ge-də bütöv sözü deyil, sözün səslərini bildirmiş və bunun da nəticəsində hərfli yazı meydana çıxmışdır. Fonoqrafik yazı da çox mürəkkəb prosesin məhsuludur; bu, bir neçə əsr boyu inkişaf edib formalaşmışdır.

Fonoqrafik yazı barbarlıq dövrünün üçüncü, yəni yüksək pilləsində əmələ gəlmiş və cəmiyyətin mədəni in-kişaf tarixində ən böyük hadisələrdən biri olmuşdur. Hə-min yazı cəmiyyətin barbarlıqdan mədəniyyət dövrünə keçməsində böyük rol oynamışdır.

Hərfli yazını dünyada ilk dəfə olaraq qarışıq şəkildə misirlilər işlətmışlər. Bunun təsiri nəticəsində sonralar di-gər xalqlar da hərfli yazıya keçməyə başlamışlar.

Hərfli yazılar xarakterinə görə müxtəlif formaya ma-lik olmuşdur. Belə ki, bəzi yazılarda samit səslər hərflərlə,

saitlər isə diakritik¹ işarələrlə göstərilmişdir. Buna indi də bəzi yazılarda təsadüf olunur. Məsələn, ərəb yazısında sa- itlər hərəkə deyilən diakritik işarələrlə göstərilir. Bu cür ya- zılar konsonant yazı, yəni samitlərdən ibarət yazı adlanır. Digər qrup yazılarda isə sözdəki həm sait, həm də samitlər hərflə göstərilir. Belə yazılar **əsl fonoqrafik yazı** adlanır.

§82. Fonoqrafik yazının iki növü vardır: **fonetik yazı** və **fonematik yazı**.

Dildəki bütün səslərin incəliklərini, müxtəlifliyini, kə- miyyət və keyfiyyətini əks etdirməyə xidmət edən yazı **fo- netik yazı** adlanır. Bu yazıya eyni zamanda **fonetik trans- kripsiya** da deyilir. Fonetik yazıda dilin bütün səsləri və onların variantları öz əksini tapır. Bu növ yazı, əsasən, bu və ya başqa dilin səs sisteminin tədqiqinə xidmət edir və elmi məqsəd üçün işlədilir.

Dilin ancaq əsas səslərini (fonemlərini) əks etdirən ya- zıya **fonematik yazı** deyilir. Fonoqrafik yazının bu növü eyni zamanda **fonoloji**, yaxud **adi yazı** da adlanır.

Fonematik yazı dilin bütün səs sistemini əks etdirmək imkanına malik deyildir; əgər belə bir imkana malik olmuş olsa idi, yazı məsələsi, daha doğrusu, onu mənimsəmək məsələsi çox çətinləşərdi.

Buna görə də fonoloji yazı praktik əhəmiyyət daşıya- raq nitqdəki fonemləri, yəni sözləri fərqləndirməkdə va- sitə ola bilən səsləri əks etdirməklə kifayətlənir.

Hərflə yazının inkişaf tarixində ən yüksək pillədir. Bu yazı həm yazmaq, həm də oxumaq üçün sadə, asan və çox əlverişlidir. Hərflə yazı asan və tez yazılıb oxunması, eləcə də fikrin bütün incəliklərini geniş və aydın əks etdirmək cəhətdən özündənəvvəlki yazı tiplərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

¹ Diakritik yunan sözüdür, fərqləndirici deməkdir.

Hərflı yazı, demək olar ki, dünya dillərinin quruluşuna uyğun gəlir. Buna görə də dünya xalqlarının əksəriyyəti, o cümlədən azərbaycanlılar da bu yazı sistemindən istifadə edirlər.

AZƏRBAYCAN YAZISININ TARİXİNDƏN

§83. Azərbaycan çox qədim ölkədir. Burada sakin olan insanlar ən qədim zamanlardan, təqribən daş dövründən başlayaraq öz fikir və düşüncələrini başqalarına çatdırmaq üçün primitiv şəkildə yazıdan bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Belə bir mülahizəni Azərbaycan ərazisində olan qədim abidələr, xalqın tarixi, adət və ənənələri aydın sübut edir.

Azərbaycanlılar hələ qədim zamanlarda xətlı yazının əmələ gəlməsi üçün əsas amillərdən biri olan **əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi** üsulundan istifadə etmişlər. Bu vasitə xalq arasında çox geniş yayılmışdır. Əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi dünya xalqlarının həyatında çox müxtəlifdir. Belə ki, bunlardan bəzisi müəyyən qrup xalqlarda bir-birinə oxşayır, bəzisi isə tamamilə fərqlənir. Azərbaycanlıların da bu məqsədlə istifadə etdikləri vasitələrin bəzisi digər xalqların işlətdiyi vasitələrə oxşayır. Lakin bunu başqa xalqlardan alınma kimi izah etmək doğru olmaz. Çünki əşyaya şərti mənə vermək halları xalqımızın öz dünyagörüşü, adət və ənənələri ilə bağlıdır. Bunların əsasını xalqın öz təcrübə və əməlləri təşkil edir.

Əşyaya şərti mənə vermək vasitəsilə fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandırmaq üçün, yaxud yada salmaq məqsədi ilə barmağa sap bağlamaq, bazarda bir neçə şey almaq üçün qadınların öz kəlağaylarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalıqlarıdır.

Azərbaycanlılar qədim zamanlarda yazının ilk tipi olan şəkli yazıdan istifadə etmişlər. Başqa xalqlar kimi, azərbaycanlılar da şəkilləri, əsasən, iki məqsəd üçün, yəni bəzək və yazı üçün işlətmişlər.

Qədim zamanlardan başlayaraq azərbaycanlılar müəyyən əşya, xüsusən qab hazırladıqda bəzək vermək üçün onun üstündə insan, heyvan, quş, bitki və s. müxtəlif şəkil və naxışlar çəkmişlər. Məsələn, Azərbaycanın tunc dövrünə aid son vaxtlarda arxeoloqlar tərəfindən Mingəçevirdə tapılmış saxsı qablar naxış, insan və heyvan şəkilləri ilə bəzəklidir. Yaxud “Şamaxor rayonunda qazıntılar zamanı tapılmış tunc kəmər üzərində başı üstə kaman tutan ovçunun şəkli vardır”¹.

Bütün bunlar və ya bu tipli digər şəkillər əslində yazı deyildir. Çünki burada müəyyən ardıcıl fikir izah olunmur. Deməli, hər şəkli yazı adlandırmaq olmaz. Yazı adlanan şəkillər müəyyən hadisəni, əhvalatı əks etdirir. Azərbaycanda belə şəkillər vardır. Bunlar Azərbaycanda şəkli yazıdan istifadə olunduğunu aydın göstərir.

Azərbaycanlılar sonralar yazının digər tiplərindən də istifadə etmişlər. Hazırkı Azərbaycan yazısı nitqin məzmununu səslərlə əks etdirən sadə və asan yazıdır.

Başqa bir sıra xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlılarda da müasir yazı sisteminin tərkibi başlıca olaraq üç növ ünsürdən ibarətdir²:

1. Hərflər işarələri – a) e, ə, ı, i, ...; b) b, p, d, t, ...
2. Rəqəmlər işarələri – a) 1, 2, 3, 4, 5, ...; b) I (bir), V (beş), X (on), ...
3. Durğu işarələri – . (nöqtə), ! (nida), ? (sual), ...

¹ Azərbaycan tarixi, Bakı, 1958, səh. 58.

² Müasir yazılarda elm sahələri ilə bağlı müəyyən işarələr də işlənir. Məsələn, transkripsiya işarələri, riyazi işarələr (-, +, :, x) və s.

V. ƏLİFBƏ

AZƏRBAYCAN YAZISININ ƏLİFBASI

ƏLİFBƏ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

§84. Hər bir dilin yazısında işlədilən hərf işarələrinin məcmusuna **əlifba**¹ deyilir. Bir qayda olaraq, əlifbada hərf-lər sıra ilə düzülür. Hərflərin sıra ilə düzülüşü şərti xarak-terdədir. Lakin bunun xüsusi praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bütün lüğətlərin və siyahıların tərtibində hərflərin sırasından istifadə olunur ki, bu da oxucunun işini qismən asanlaşdırır.

Əlifbanın tarixi çox qədimdir. İnsanlar öz nitqlərini fonetik cəhətdən təhlil etməyə alışdıqları zaman səsləri işa-rələrlə, yəni hərflərlə əks etdirməyə başlamışlar.

Əlifbanın əmələ gəlməsinə dair dünya alimləri arasında çox müxtəlif fikirlər vardır. Bunların bəzisi misirliləri, bəzisi minoyları, bəzisi finikiyalıları əlifbanın yaradıcısı hesab edir-lər. Lakin əlifbanın yaradılmasında həm misirlilərin, həm mi-noyların, həm də finikiyalıların xüsusi rolu olmuşdur.

Yazı tarixində ilk dəfə olaraq səsləri əks etdirən işarə-lər bizim eraya qədər III əsrdə Misir yazısında əmələ gəl-mişdir. Həmin işarələr ancaq samitləri bildirirdi.

¹ *Əlifba* sözü ərəb əlifbasının birinci (a – *əlif*) və ikinci (b – *ba*) hərflərinin adlarının birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Misir yazısında 25 belə işarə var idi. Misirlilər birinci dəfə olaraq hərflər yaratdıqlarına baxmayaraq, saf hərflili fonetik yazıdan istifadə edə bilməmişlər. Bunların hərfləri heroqliflərlə qarışıq şəkildə işlənmişdir.

Qədim Misir yazısı minoy yazısının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Müəyyən zaman ərzində Misir yazısından hecayə minoy yazısına bəzi işarələr keçmiş və bununla bərabər, həmin yazıda hecaları bildirmək üçün bir sıra işarələr də meydana gəlmişdir.

Qədim yazılardakı hər bir işarə, yəni hərflər təbiətdə mövcud olan canlı, yaxud cansız əşyalara bənzədilərək yaradılmış və həmin əşyanın adı ilə adlandırılmışdır; məsələn:

A – alef. Bu hərflər öküz başına bənzədilərək düzəldilmişdir. Belə ki, A hərfini başı üstə çevirdikdə öküz başına oxşayır. Alef – öküz deməkdir.

R – reş. Bu hərflər adamın boyun və başına bənzədilərək yaradılmışdır. Reş – adam başı deməkdir.

M – mem. Bu hərflər su dalğasına bənzədilərək düzəldilmişdir. Mem – su deməkdir və s.

Finikiyalılar minoy yazısındakı işarələri və bunların adlarını götürüb eyni formada işlətməyə başlamışlar. Minoy yazısındakı işarələr o dilin quruluşuna uyğun olaraq hecaları bildirirdi. Lakin finikiyalılar bu işarələri götürdükdə onların dilinə uyğun gəlməmişdir. Buna görə də minoy yazısında ayrı-ayrı **hecaları** bildirən işarə finikiyalıların yazısında bu və ya başqa samit **səsi** əks etdirmişdir.

Beləliklə, konsonant Finikiya əlifbası yaranmışdır. Bu, əlifba tarixində böyük kəşf idi.

Əlifba tarixində yunanların da böyük rolu olmuşdur. Yunanlar mövcud əlifbadan istifadə edərək özlərinə əlifba yaradarkən sait səslərə aid də işarələr müəyyənləşdirmişlər. Bununla ilk dəfə olaraq əsl əlifba meydana çıxmışdır.

Deməli, əlifba tarixində finikiyalıların xidməti ilk dəfə olaraq işarələrlə – hərflərlə samit səsləri əks etdirməkdən, yunanların xidməti isə həm samit, həm də saitləri göstərərək **əsl əlifba**nı yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Müasir dövrümüzdə hər hansı əlifbanın üstünlüyünü müəyyən edən başlıca **xüsusiyyət** ondakı hərflərin sayca az, yazılışca asan, quruluşca isə gözəl olmasında, həmçinin dilin fonetik sistemini özündə əks etdirə bilməsindədir.

Əlifba – aid olduğu **ədəbi dilin inkişaf**ında mühüm rol oynayır.

§85. Dünyada 250-dən çox əlifba var. Bunlar hərflərin miqdarına, quruluşuna, xətlərin istiqamətinə və s. görə bir-birindən fərqlənir. Yer üzündə bir-birinin tam eynini təşkil edən əlifba yoxdur. Lakin bəzi əlifbalar quruluşlarına, hərflərin zahiri görünüşünə az və ya çox dərəcədə bir-birinə oxşayır; bunlar bir mənbədən əmələ gələn və biri digəri üzərində yaradılan müxtəlif əlifbalardır.

Məlumdur ki, tarixən qədimdə xalqların hamısı özləri üçün xüsusi əlifba yaratmamışlar. Nisbətlə götürüldükdə, çox az xalqın öz xüsusi əlifbası olmuşdur. Xüsusi əlifbası olmayan xalqlar mədəni inkişaflarının müəyyən dövrlərində başqa xalqların mövcud əlifbalarından istifadə edərək özlərinə məxsus əlifba düzəltmişlər.

Deyilənlərdən aydın olur ki, bir neçə dilin yazısı üçün eyni şərti işarələrdən – hərflərdən istifadə oluna bilər. Lakin bir cəhəti bilmək lazımdır ki, bir dilə aid olan əlifba eyni ilə başqasına tətbiq edilmir. Çünki təbii olaraq, hər dilin səs sistemində özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də bir dilin mövcud əlifbasından istifadə edilərək bu və ya başqa dil üçün əlifba yaradıldıqda həmin dilin təbiəti, xüsusiyyətləri nəzərə alınır və buna əsasən mənbə kimi istifadə edilən əlifbanın uyğun

gəlməyən bir sıra hərfləri atılır, eyni zamanda, səciyyəvi səsləri bildirmək üçün lazımı qədər yeni şərti işarə – hərf əlavə olunur. Müasir Azərbaycan əlifbası qeyd etdiyimiz qaydada yaradılmışdır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

§86. Müasir Azərbaycan ədəbi dili fonetik sisteminin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq Azərbaycan dilinin yazısı üçün 32 hərf (qrafik işarə) qəbul edilmişdir.

Əlifbamızdakı hər bir hərfin adı vardır. Məlumdur ki, ayrı-ayrı əlifbalarda hərflərə müxtəlif prinsip üzrə ad verilir.

Müasir Azərbaycan əlifbasındakı hərflərə ad verilər-kən bir sıra əlifbalardan (xüsusiən ərəb əlifbasından) fərqli olaraq aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Sait səsləri göstərən hərflərə həmin saitin adi kəmiyyətə tələffüzünə uyğun olaraq ad verilmişdir; məsələn:

Səs	<o>	<ö>	<u>	<ü>	...
Hərf	"o"	"ö"	"u"	"ü"	...
Hərfin adı	o	ö	u	ü	...

2. Samitləri göstərən hərflərin adı samit səsi bildirən hərfə *e* hərfinin artırılması ilə düzəldilmişdir. Bu qayda ilə samitlərin adları düzəldilərkən *e* hərfi səsi bildirən bəzi hərflərin əvvəlinə, bəzi hərflərin isə sonuna artırılır. Əlifbamızda samitlərdən ancaq *f* hərfinin və sonorların adlarında *e* hərfi əvvələ düşür; məsələn: *el, em, en, er*.

Bütün bunlardan başqa, yerdə qalan samitlərin adlarında *e* saiti hərfin sonuna əlavə edilir; məsələn: *be, ve, qe* və s.

Azərbaycan əlifbasındakı hərflərin hər biri dilimizin bu və ya başqa səslərini əks etdirir.

Azərbaycan əlifbası

Hərflərin sıra nömrəsi	Hərflər	Hərflərin adı	Hərflərin sıra nömrəsi	Hərflər	Hərflərin adı
1.	A	a	17.	Q	qe
2.	B	be	18.	L	el
3.	C	ce	19.	M	em
4.	Ç	çe	20.	N	en
5.	D	de	21.	O	o
6.	E	e	22.	Ö	ö
7.	Ə	ə	23.	P	pe
8.	F	fe	24.	R	er
9.	G	ge	25.	S	se
10.	Ğ	ğe	26.	Ş	şe
11.	H	he	27.	T	te
12.	X	xe	28.	U	u
13.	I	ı	29.	Ü	ü
14.	İ	i	30.	V	ve
15.	J	je	31.	Y	ye
16.	K	ke (ka)	32.	Z	ze

§87. Müasir Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin səslərinə müvafiq tərtib olunduğundan miqdarca o qədər də çox olmayan hərfləri ilə Azərbaycan dilinin yazısını lazımi dərəcədə təmin edir. Bu əlifbada heç bir səsi bildirməyib, lüzumsuz işlənən hərf yoxdur. Buradakı hər bir hərfin müəyyən vəzifəsi mövcuddur və bunların köməyi ilə dilimizdəki əsas səslər – fonemlər əks oluna bilər. Xalqımız bu münasib əlifbaya birdən-birə nail olmamışdır. Bunun uzun bir tarixi vardır.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASININ TARİXİNƏ DAİR QISA MƏLUMAT

§88. Azərbaycan xalqı tarixən müxtəlif ictimai, siyasi və digər səbəblər üzündən bir sıra əlifba sistemindən istifadə etməli olmuşdur. Xalqımızın ən qədim dövrlərdə müxtəlif əlifbalardan istifadə etdiyini bizə qədər gəlib çatan onlarca yazılı abidə sübut edir.

Azərbaycanlılar ayrı-ayrı dövrlərdə aşağıdakı müxtəlif quruluşlu əlifbalardan istifadə etmişlər:

1. Qədim milli türk əlifbalarından (qədimdən VII əsrin II yarısına qədər);
2. Ərəb qrafikalı əlifbadan (VII əsrin II yarısından XX əsrin 1929-cu ilinə qədər);
3. Latın qrafikalı əlifbadan (1929-1940-cı illər);
4. Kiril qrafikalı əlifbadan (1940-1992-ci illər);
5. Yenidən latın qrafikalı əlifbadan (1992-ci ildən).

1. QƏDİM MİLLİ TÜRK ƏLİFBALARINDAN İSTİFADƏ OLUNMASI

§88a. Qədim azərbaycanlılar tarixin uzaq keçmişində, milli-mənəvi mədəniyyətlərini yaradıb inkişaf etdirərkən, heç şübhəsiz, başlıca mənəvi mədəniyyət vasitəsi olan əlifbadan istifadə etmişlər. Keçmişdə xalqımızın müraciət etdiyi, bəhrələndiyi ümumməşhur qədim Türk-Uyğur və Orxon-Göytürk əlifbaları olmuşdur. Gələcək elmi axtarışlar bu sahədə daha əsaslı fikirlər söyləməyə əsas verəcəkdir.

2. ƏRƏB ƏLİFBASINDAN İSTİFADƏ OLUNMASI

§89. Azərbaycan xalqının ərəb əlifbasından istifadə etməsi ərəblərin istilasına əlaqədar olmuşdur. VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra azərbaycanlıların işlətdiyi yazı sistemi sıradan çıxarılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan yazısında uzun zaman ərəb əlifbası işlədilmişdir.

Ərəblər Azərbaycanı istila etdikləri ilk gündən öz əlifbalarını da bizə qəbul etdirmişlər.

Ərəb əlifbası aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik bir əlifbadır:

1. Ərəb əlifbası sami dillərin fonetik sisteminə əsasən yaradılmışdır. Sami dillər isə öz fonetik tərkibinə görə türk sistemli dillərdən tamamilə fərqlidir.
2. Bu əlifbada ərəb dilinin səslərini əks etdirən 28 qrafik işarə vardır. Bunlardan 3-ü uzun saitlərə, 25-i isə samitlərə aiddir. Qısa saitlər (3 sait) yazılmaz, bunları sözlərə oxucunun özü artırır.
3. Əlifbadakı işarələrin istiqaməti sağdan soladır. Buna görə sözlər sağdan sola doğru yazılır.
4. Hərflərin çoxu sözün əvvəlində, ortasında və sonunda yazılarkən şəklini dəyişib başqa qrafik formaya düşür.
5. Bəzi hərflər şəkli cəhətdən bir-birinə oxşayır, bunlar ancaq nöqtələrlə fərqləndirilir.
6. Bəzən sözün oxunmasını asanlaşdırmaq üçün sətiraltı, sətirüstü işarələrdən istifadə olunur.

Ərəb əlifbası mövcud əlifbalara nisbətən öz xüsusiyyət və quruluşuna görə, ümumiyyətlə, çox mürəkkəb və çətin əlifbadır.

Azərbaycanlılardan qabaq ərəb əlifbasını farslar qəbul etmiş və onlar əlifbaya yeni dörd hərf (*ç, j, p, g*) artırmışlar. Azərbaycanlılar isə ərəb əlifbasını farsların əlavəsi ilə birlikdə götürmüşlər.

Azərbaycan yazısında ərəb əlifbasından istifadə olunarkən dilimizin fonetik xüsusiyyətləri, demək olar ki, nəzərə alınmamış və bu əlifba eyni ilə yazımıza gətirilmişdir. Buna görə də Azərbaycan yazısında işlənən ərəb əlifbasında bir sıra nöqsanlar, çatışmazlıqlar meydana çıxmışdır:

1. Bu əlifbada dilimizin səslərini əks etdirməyən səkkiz artıq hərf var idi.
2. Dilimizdəki bütün saitlərə aid bu əlifbada xüsusi işarə – hərf yox idi.
3. Bir işarə ilə Azərbaycan dilinin bir samiti və bir neçə saiti bildirilirdi. Məsələn, vav (') hərfi həm [v] samitini, həm də [o], [u], [ü], [ö] saitlərini göstərirdi.
4. [o], [u], [ü], [ö] səsləri söz başında gələndə vav (') hərfinin əvvəlinə əlif (')) hərfi artırılaraq, həmin səslər iki işarə (')) vasitəsilə bildirilirdi.
5. Bəzi saitlər yazılmadığı üçün söz çox müxtəlif şəkildə oxunurdu; məsələn:

gəl
gül
gil

gl = ج

6. Hərflərdəki nöqtələr yazı işini ağırlaşdırırdı. Nöqtələrin miqdarı, yeri, qoyuluşu sözün mənasını dəyişirdi. Elə buna görə də hələ XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli ərəb əlifbasının bu cəhəti haqqında demişdir:

*Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi sözümüzü şur eylər.
Gah bir hərf süqut ilə qılır nadiri nar.
Gah bir nöqtə qüsur ilə gözü kur eylər¹.*

¹ M.Füzuli. Əsərləri. I cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958, səh. 46.

7. Ərəb əlifbası təlim işini ağırlaşdırırdı. Bu əlifba bəzi sözlərin yazılış və oxunuşunda ciddi çətinlik törədirdi.
8. Bu əlifba mətbəə, teleqraf işləri, çap və nəşriyyat üçün o qədər də yararlı deyildi.

Bütün bu nöqsan cəhətləri ilə uzun dövr istifadə olunmuş ərəb əlifbası, doğrudan da, yazımızı ağırlaşdırır, orfoqrafiyamızı dolaşdırır, əbəbi dilimizin, mədəniyyətimizin inkişafına, tərəqqi etməsinə mane olurdu. Buna görə də əlifbamızı asanlaşdırmaq, yazımızı ağır vəziyyətdən, çətinlikdən çıxarmaq məsələsi müxtəlif dövrlərdə görkəmli yazıçı və alimlərimizin nəzər-diqqətini həmişə özünə cəlb etmiş, onları düşündürmüşdür.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan yazısını asanlaşdırmaq üçün əlifbada dəyişiklik etmək ideyası XIX əsrdə meydana çıxmışdı. Bu ideyanı irəli sürən böyük mütəfəkkir M.F.Axundov olmuşdur. O, ərəb əlifbasının Azərbaycan yazısı üçün yararsız olduğunu göstərərək demişdir: “Ərəblər bizim minillik səltənətimizi zavala uğratdılar; şan-şövkətimizi bada verdilər, vətənimizi xarabazara çevirdilər və bütün bunlara əlavə olaraq, bizim boynumuza elə bir əlifba da bağlamışlar ki, onun sayəsində hətta adi savad sahibi olmaq belə bizim üçün ən çətin işlərdən olmuşdur”.

Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov ərəb əlifbasında bütün sait səslərə aid hərflərin olmamasını, bəzi hərflərin eyni şəkilli olmasını, yəni bir-birinə oxşamasını, nöqtələrin çoxluğunu, hərflərin bitişərək müxtəlif formaya düşməsinə nöqsan hesab etmişdir. M.F.Axundov həmin əlifbanın xüsusilə tədris üçün yaramadığını, çox ağır olduğunu göstərərək deyirdi ki, bu əlifbanı 3–4 ilə ancaq öyrənmək olur, ilk gündə əlifbanı öyrənmək uşağa riyaziyyatı öyrənməkdən çətin gəlir. Elə buna görə də uşaq ondan bezir və ona nifrət edir.

M.F.Axundov ərəb əlifbasının bütün çatışmazlıqlarını müəyyən etdikdən sonra yeni bir əlifba layihəsi düzəltmək fikrinə düşmüşdür.

Həmçinin o, təkcə Azərbaycan yazısını deyil, ümumiyyətlə, ərəb əlifbasından istifadə edən bütün xalqların yazılarını asanlaşdırmağı nəzərdə tutmuşdur. Böyük mütəfəkkir bu haqda demişdir: “Son zamanlarda İslam əlifbasının ərəb, fars və türk dillərinin yazılışı və oxunmasındakı nöqsanlarını müşahidə edərək, həmin dillərin öyrənilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə İslam yazı qaydalarını dəyişdirməyi lazım bildim”¹.

M.F.Axundov əlifba məsələsini dövrün çox vacib işlərindən hesab edirdi. O, bu məsələyə ciddi yanaşmağı tələb edir və öz xüsusiyyətlərinə görə mövcud ərəb əlifbasından fərqli olan, tədris, nəşriyyat işlərini asanlaşdırabilən əlifba yaratmağı lazım bilirdi. Buna görə də o deyirdi: “...Bizə elə bir əlifba ixtira etmək lazımdır ki, onun nəticəsində üç məqsədə çatmaq mümkün olsun. Yəni birinci – asan oxumaq; ikinci – asan yazmaq; üçüncü – asan çap etmək. Ancaq belə olduqda köhnə əlifbanı dəyişdirmək vacib işlərdən sayıla bilər”².

M.F.Axundov yazımızı asanlaşdırmaq uğrunda 20 ildən artıq inadla çalışmışdır. Onun bu sahədəki fəaliyyətini iki mərhələyə bölmək olar:

1. İlk mərhələdə M.F.Axundov ərəb əlifbasında islahat aparmaq məqsədini qarşıya qoymuşdur.
2. Sonrakı mərhələdə isə o, ərəb əlifbasından tamamilə əl çəkmək tələbini əsas tutmuşdur.

Birinci mərhələdə M.F.Axundov “ərəb əlifbasını dəyişdirmək, ona sait hərflər əlavə etmək, nöqtələri atmaq

¹ M. F.Axundov. Əsərləri, III cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, səh. 92.

² M.F.Axundov. Əsərləri, III cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, səh. 188-189.

yolu ilə yeni bir əlifba layihəsi tərtib etmək" fikrinə düşmüşdür.¹ Həmin məqsədlə o, ərəb əlifbasının islahı üçün layihə hazırlamışdır. Bu layihədə köhnə ərəb əlifbası saxlanılmış, lakin onda bir sıra yeniliklər edilmişdir. Yeni əlifbanın necə tərtib edilməsi prinsipləri haqqında M.F.Axundov məktublarının birində deyir: "...Bütün nöqtələri atdım, indiyə qədər yazılmayan sait hərfləri əlifbaya daxil etdim, onların hər birisi üçün gözəl şəkillər ixtira etdim. Əlifbanı çatışmayan hərflərlə tamamladım, hərflərin hər birisi üçün nöqtələrin köməyi olmadan bir şəkil tapdım..."²

M.F.Axundov bu yeni əlifba layihəsini Avropanın beş mühüm dövlətinə və İrana göndərmişdi. 1863-cü ildə isə özü Türkiyəyə getmiş və əlifba layihəsini dövlət başçılığına vermişdi. Türkiyədə yeni əlifba layihəsi müzakirə olunarkən ciddi mübahisələr meydana çıxmış və bu layihənin bəzi cəhətləri bəyənilməmişdi. M.F.Axundov, özünün dediyi kimi, Türkiyədən kədər və təəssüflə qayıtmağa məcbur olmuşdu. Lakin bu müvəffəqiyyətsizlik onun iradəsinə əks təsir bağışlaya bilməmişdi. Buna görə də o öz fikrindən əl çəkməyərək həmin sahədəki fəaliyyətini yenə davam etdirməli olmuşdu.

M.F.Axundov Türkiyədən qayıtdıqdan sonra əlifbanın daha bir sıra vacib cəhətləri üzərində düşünmüşdür. O, əvvəllər əlifbaya ancaq saitlərə hərf artırmaq, nöqtələri çıxarıb atmaq, hər hərfə xüsusi şəkil düzəltməklə kifayətlənmişdisə, sonra bunlardan əlavə, hərfin sözdə bitişik yazılmamasını da lazım görmüşdü. Lakin M.F.Axundov bu məsələdə işə çox həssaslıqla yanaşmış, hərfin söz tərkibində hər növ bitişməsinə deyil, onun qrafik quruluşunun dəyişdirilərək bitişik yazılmasının əleyhinə olmuşdur.

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, səh. 127.

² Yenə orada, səh. 78.

M.F.Axundov hərflərin quruluşunda dəyişiklik edilmədən sözdə onların bir-birinə bitişməsinə sürətlə yazmaq vasitəsi hesab etmiş və bu xüsusda demişdir: "...Müxtəlif şəkillər (yəni, hərflər – **A.Q.**) yazının sürətlə yazılması xatirinə əsl tərkibini itirmədən bir-birinə bitişsələr və bu bitişmə əlaməti hərfin tərkib hissəsi hesab olunmayıb, sürətlə yazmaq vasitəsi olarsa, mətləbə xələl yetirməz"¹.

M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahına dair bir sıra layihə tərtib etmişdir. Bütün bu layihələrdən əsas məqsəd yazını sadələşdirmək və xalqın asan və tez savadlanmasına xidmət etmək idi. M.F.Axundov əlifba məsələsi üzərində daim düşünür, daha asan bir əlifba yaratmağa çalışırdı.

İkinci mərhələdə M.F.Axundov ərəb əlifbasını islah etmək yox, onu başqası ilə, xüsusən soldan sağa yazılan əlifba ilə dəyişdirmək fikrinə gəlir. O, xəttin sağdan sola çəkilməsinin yazını çətinləşdirən vasitələrdən biri olduğunu göstərərək demişdir: "...Biz bunu bilməliyik ki, hər cür xəttin sol tərəfdən sağ tərəfə çəkilməsi onun sağdan sola çəkilməsindən asandır. Kağız üzərində səttarə qoyub, cədvəl çəkənlər bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edə bilərlər. Buna görə də yazını sağdan sola yazan biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düçar etmişik"².

M.F.Axundov sillabik xətlə ərəb əlifbasının hərflərindən tamamilə imtina edərkən ancaq sağdan sola yazılan əlifba – xətlə əlifbanın hərflərini qəbul edir. O, bu haqda deyir: "Soldan sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri samitlər sırasına daxil edilən və bütün nöqtələri atılmış əlifbadan başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etmirəm və heç vaxt qəbul etməyəcəyəm"³.

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, səh. 194.

² M.F.Axundov. Əsərləri. III cild, Bakı, 1962, səh. 7.

³ Yəni orada, səh. 192-193.

M.F.Axundov Avropa xalqları əlifbasından, əsasən, latın hərflərinin qəbul edilməsini lazım bilmiş və buna dair layihə hazırlamışdı. Onun yeni əlifbası 42 işarədən ibarət idi. Bunlardan 32-si samit, 10-u isə sait səslərə aiddir.

Yeni əlifba uğrunda M.F.Axundov çox böyük əmək sərf etmiş və məqsədinə nail olmaq üçün bütün imkanlara əl atmışdır. Lakin ciddi maneələrə rast gəldiyi üçün onun dövründə yeni əlifba qəbul edilməmişdir. Uzaqgörən ən böyük mütəfəkkir M.F.Axundov öz zamanəsində baş tutmayan bu gözəl ideyanın həyata keçirilməsini gələcək nəsillərə tapşırırmışdı:

*Bu daimi olmayan dünyada mənim ömrüm
Həsrət və qüssə ilə başa çatdı.
Vətən sevgisi çoxluğunun üzündən
Çox tədbirlərə əl atdım,
Ancaq səyim bir nəticə vermədi.
Bu əsrdə bir könül sahibi görmədim...
...Bu işi, bu zəhmət və əziyyəti başa çatdırmağı
Gələcək nəsllə tapşırdım¹.*

XIX əsrin sonunda M.F.Axundovun bu ideyası çox ciddi şəkil alır. Əlifba məsələsinə dair M.F.Axundovun fikirlərini “Əkinçi” qəzeti müdafiə edir, həmin ideyanın həyata keçirilməsini lazım bilir.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən 1905-ci ildən başlayaraq bu, mətbuatda dövrün vacib məsələlərindən biri kimi bir daha qarşıya qoyulur; bununla əlaqədar müxtəlif məqalələr dərc olunur. Buna baxmayaraq, XX əsrin I rübünə qədər həmin məsələ nəticəsiz qalmış, yazımızda ərəb əlifbası yenə də öz hökmünü sürmüşdür.

¹ M.F.Axundov. Əsərləri. III cild, Bakı, 1962, səh. 209-210.

XX əsrin 20-ci illərinin lap ilk günlərində əlifba məsələsi mühüm mədəni tədbirlər içərisində əsas məsələlərdən biri kimi meydana çıxır. Bu məsələyə dair dövlət tərəfindən xüsusi tədbirlər görülür.

Həmin dövrdə əlifba məsələsinin həllində iki fikir meydana çıxmışdır. Birincisi, müəyyən qrup ziyalılar ərəb əlifbasında islahat aparıb onu yazımızda saxlamaq fikrini irəli sürürlər. İkincisi, digər qrup ziyalılar ərəb əlifbasını tamamilə atıb, Avropa sistemli yeni əlifba yaratmaq fikrini müdafiə edirlər. Birinci fikrin tərəfdarları belə güman edirdilər ki, guya Azərbaycan yazısından ərəb əlifbası çıxarılsa, Azərbaycanda maarif işi onillərlə geri düşər və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tamamilə unudula bilər. Həmçinin onlar deyirdilər ki, guya əlifbanı başqası ilə əvəz etmək üçün respublikada kifayət qədər elmi kadr, elmi ocaqlar yoxdur, islahatçılar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün əlifbanı İslam birliyi ilə bağlayır və göstərirdilər ki, əlifba dəyişərsə, İslam birliyi dağıla bilər.

İkinci fikrin tərəfdarları isə bütün bunların əsassız olduğunu, ərəb əlifbasının yazıdan çıxarılması üçün çox əlverişli imkan və şərait yarandığını, ictimai mühitin buna kömək etdiyini göstərirdilər. Ərəb əlifbasını tamamilə yazıdan çıxarmaq və bunun əvəzində latın əlifbası əsasında Azərbaycan əlifbası düzəltmək fikri həm ziyalılar, həm də bütün Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən bəyənilirdi. Buna görə də 1922-ci ildən başlayaraq ərəb əlifbasını tədrici yolla yazımızdan götürmək üçün müəyyən tədbirlər görüldü və **1929-cu il yanvarın 1-dən bu əlifba tamamilə yazımızdan çıxarıldı.**

3. LATİN QRAFİKASI ƏSASINDA DÜZƏLDİLMİŞ AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

§90. XX əsrin 20-ci illərindən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin çiçəklənmə dövrü başlanmışdı. Uzun dövr öz nöqsanları ilə yazımızı çətinləşdirən ərəb əlifbası isə bu tərəqqinin tələblərinə qəti cavab verə bilmir, onun çatışmayan cəhətləri daha bariz şəkildə özünü göstərirdi. Buna görə də ictimaiyyətimiz yeni tələblərə uyğun yeni əlifba forması axtarmalı oldu və böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikası əsasında yaratmağı məqsədəuyğun hesab etdi.

Latın əlifbası əsasında yeni Azərbaycan əlifbası yaratmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi təşkil etdi. Bu komitə yeni əlifba layihəsini hazırladı, həmin əlifba layihəsi 1922-ci ildə elan edildi.

Layihədə Azərbaycan dilinin bütün əsas səslərinə aid hərf (yəni 32 hərf) və bir apostrof işarəsi göstərilmişdi. Əlifba tərtib olunarkən dilimizdəki bu və ya digər fonemi əks etdirmək üçün hərf müəyyən etdikdə üç prinsipə əsaslanılmışdı:

1. Latın əlifbasının hərfləri, demək olar ki, eyni ilə götürülmüşdü; məsələn:

Saitlər: *a, ı, o, u, e, i,*

Samitlər: *b, c, d, f g, h, j, k, l, m, n, p, v, t, q, r, s, z.*

2. Latın əlifbasındakı bəzi hərflərin şəkli dəyişdirilmişdir; məsələn: saitlərdən “*o*” hərfinin ortasından xətt çəkməklə *ö* hərfi, *e* hərfinin istiqaməti dəyişdirilib (başüstə qoymaqla) *ə* hərfi düzəldilmişdi.

Samitlərdən *ç* (*s*), *g* (*°l*), *j* (*z*), sağır nun (*ŋ*) da müəyyən dəyişikliklə yaradılmışdı.

3. Çatışmayan bəzi hərflər rus əlifbasından alınmışdı; məsələn: z, x hərfləri; z hərfi ş səsini ifadə edirdi.

1922-ci ildə tədrici olaraq azərbaycanca nəşr olunan bəzi qəzetlərdə latın əlifbası əsasında hazırlanmış yeni əlifba ilə kiçik məqalələr nəşr edilməyə və dərsliklər buraxılmağa başlanmışdı¹.

1923-cü ildə mətbuatda bu əlifbanın təbliğinə xüsusi yer verilir, əlifbanın əhəmiyyətindən danışılır, bunun çox böyük hadisə, gözəl təşəbbüs olduğundan bəhs edilirdi.

1924-cü ildə Azərbaycan MİK idarə, müəssisə və təşkilatlarda yeni əlifbanın tətbiqi üçün qərar verdi. Qərarda deyilirdi ki, yeni Azərbaycan əlifbası dövlət əlifbası hesab edilib məcburi sayılsın və "Azərbaycan SSR daxilində ümumi idarə, müəssisə və təşkilatlar hər növ ərizə və sənədləri yazılmış hürufatla qəbul edib cavab versinlər". Həmçinin orada göstərilmişdi ki, yeni əlifba ərəb əlifbası ilə müvazi şəkildə işlənilsin. Ərəb əlifbası ilə yanaşı işlənən yeni əlifba tezliklə həyatda öz üstünlüyünü göstərdi. Buna görə də ərəb əlifbasına qarşı mənfi münasibət get-gedə güclənir, yeni əlifba isə rəğbətlə qarşılanırdı.

1925-ci il may ayının 25-də Bakıda keçirilən Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayında məktəblərdə yeni əlifbaya keçmək haqqında məsələ müzakirə edilmiş və yeni əlifbaya keçməyin vaxtı çatdığı qeyd olunmuşdu. 1925–1926-cı tədris ilində ibtidai məktəblərdə dərslər yeni əlifba əsasında keçilməyə başlanmışdı.

1926-cı il fevral ayının 26-dan martın 6-na kimi Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay keçirilmişdi. Həmin qurultayda əlifba məsələsi 3 gün müzakirə olunmuşdu. Bu məsələ müzakirə edilərkən iki fikir irəli sürülmüşdü. Birincisi, ərəb əlifbasını islah etmək və onu yazıda sax-

¹ A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair, Bakı, 1958, səh.188.

lamaq, ikincisi, ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etmək. Qurultay ikinci məsələni müdafiə edərək yeni Azərbaycan əlifbasını bəyənmiş və aşağıdakı qətnaməni qəbul etmişdi: “Yeni (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah edilmiş ərəb əlifbası üzərindəki üstünlüyünü və texniki asanlıqını və habelə ərəb əlifbasına nisbətən yeni əlifbanın mədəni-tarixi cəhətdən və tərəqqi etibarı ilə son dərəcə böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay bütün türk-tatar xalqlarına və habelə başqa xalqlara, bu islahatı öz aralarında keçirə bilmək üçün Azərbaycanın və Sovetlər İttifaqının başqa respublikalarının təcrübə və metodunu öyrənməyi tövsiyə edir”.

İlk dəfə olaraq yeni əlifbanın Azərbaycanda qəbul edilməsi başqa xalqlar üçün nümunə oldu. Keçmiş Sovetlər birliyində yaşayıb ərəb əlifbasından istifadə edən xalqlar, o cümlədən, tatarlar, qazaxlar, başqırdlar, türkmənlər, özbəklər və başqaları öz yeni əlifbalarını yaratdılar. Bu böyük hadisə Türkiyədə də latın əlifbasına keçmək ideyasını qüvvətləndirmiş və türklərin həmin sahədəki təşəbbüsünə müəyyən təsir göstərmişdi.

Latın əlifbası əsasında düzəldilmiş Azərbaycan əlifbasından 1922-ci ildən 1940-cı ilə kimi istifadə olunmuşdur. Həmin dövrdə yeni əlifba mədəni quruculuğumuzda xüsusi rol oynamışdır. Bu əlifbanın ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, o, yazımızdan çətin ərəb əlifbasını tamamilə çıxardı, respublikamızda savadlanma işini sürətləndirdi.

Bütün bunlarla yanaşı, latın əlifbası əsasında düzəldilmiş yeni əlifba xalqımızın mədəni həyatının tələblərinə istənilən səviyyədə cavab verə bilmirdi: tədris işini, xüsusən Azərbaycan məktəblərində rus və tədris rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi ni ağırlaşdırır, mətbəə işlərini çətinləşdirirdi. Buna görə də dilimizin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirən, tədris və

nəşriyyat sahələrindəki çətinliyi aradan qaldıra bilən daha müvafiq və mükəmməl bir əlifba yaratmaq tələbi qarşıya çıxmışdı. Belə bir əlifba rus qrafikası əsasında yaradılan əlifba oldu.

4. KİRİL QRAFİKASI ƏSASINDA YARADILMIŞ AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

§91. Ərəb əlifbasından birdəfəlik əl çəkib latın qrafikası əsasında öz əlifbalarını yaradan türkdilli bir sıra xalqlar müəyyən vaxtdan sonra tədris və çap işlərini yüngülləşdirmək üçün daha əlverişli bir əlifbaya – kiril qrafikasına əsaslanan əlifbaya keçmək təşəbbüsü göstərdilər.

Azərbaycanda rus qrafikası əsasında yeni əlifba yaradılması məsələsi 1939-cu ilin əvvəllərindən qaldırılmışdı. Həmin ildə əlifba komitəsi yaradılmış, bu komitə rus əlifbası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini hazırlayıb 1939-cu ilin may ayında müzakirəyə vermişdi.

Layihədə 32 hərf və bir apostrof işarəsi göstərilmişdi: *a, b, v, q, d, e, ə, j, z, i, y, k, ʹ, κ, l, m, n, o, ø, p, r, s, t, u, γ, f, x, h, ç, ʹ, ş, ı (apostrof).*

Layihədə rus əlifbasındakı *ə, ö, ü, e, g, h, ğ, c* hərf və işarələrindən istifadə olunmamışdır. Dilimizin səsləri üçün rus əlifbasında olmayan hərflər əvəzinə həm başqa əlifbadan hərf götürülmüş, həm də mövcud hərflərin əsasında yeniləri düzəldilmişdir. Rus dilindəki qoşa (y+g) bildirən *e* hərfi Azərbaycan dilində [e] səsinə göstərmək üçün işlədilmişdir.

Əlifba məsələsi 1939-cu ilin iyul ayında Ali Sovetin II sessiyasında da müzakirə olundu. Müzakirədə iştirak edənlər iki fikir irəli sürüldülər: birincisi, rus əlifbasında heç bir dəyişiklik etmədən onu eyni ilə götürmək; ikincisi,

bu əlifbanı dəyişmək və dilimizin səs sisteminə uyğunlaşdıraraq yeni Azərbaycan əlifbası yaratmaq. Birinci fikrin tərəfdarları onu əsas tuturdular ki, rus əlifbasını eyni ilə qəbul etmək rus dilindən alınma sözlərin yazılışını əslinə müvafiq şəkildə saxlamaq üçün vacibdir. Onlar hətta Ы (myaqkiy znak) işarəsini də qəbul etməyi və bəzi Azərbaycan sözlərində bu işarəni işlətməyi lazım görürdülər. Aydın məsələdir ki, bu fikrin tərəfdarlarının səhvi dilimizin xüsusiyyətlərini, səs sistemini nəzərə almamalarından irəli gəlirdi. Lakin rus əlifbasında dəyişiklik edərək onu qəbul etmək tələbini irəli sürənlər bu mühüm cəhəti əsas tutmaqda tamamilə haqlı idilər.

Nəhayət, bütün müzakirələrdən sonra rus əlifbası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan əlifbası layihəsindəki 32 hərfə də 4 hərf (я, ю, у, э) əlavə olunaraq, 36 hərf və bir apostrof işarəsindən ibarət yeni əlifba qəbul olundu. Həmin hərflər və işarələr bunlardır: а, б, в, г, д, е, з, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, ю, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, э, ю, я (apostrof).

Rus əlifbası əsasında yeni Azərbaycan əlifbası aşağıdakı qaydada düzəldilmişdir:

1. Rus əlifbasında olub Azərbaycan dilinin səslərinə uyğun gələn hərflər eyni ilə götürülmüşdür; məsələn: а, б, в, г, д, е, з, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, ю, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ.

2. Rus dili üçün xarakterik olan səsləri bildirən hərflərin bir qismi götürülməmiş, bir qismi isə yersiz olaraq Azərbaycan əlifbasına daxil edilmişdir; məsələn:

Götürülməyən hərf və işarələr: ё, ъ, ъ, ъ.

Yersiz olaraq götürülənlər: я, ю, э, у.

3. Azərbaycan dilinin bəzi xarakterik səsləri üçün rus əlifbasındakı mövcud hərfə diakritik işarələr artırmaqla, yaxud hərflərin formasını müəyyən dərəcədə dəyişməklə yeni hərf düzəldilmişdir; məsələn:

ç hərfindən ʈ hərfi (ç – ʈ)

k hərfindən κ hərfi (k – κ)

u hərfindən ʏ hərfi (u – ʏ)

4. Çatışmayan bəzi hərflər latın əlifbasından götürülmüşdür; məsələn: *h* hərfi.

5. Bəzi hərflər latın əlifbası əsasında düzəldilmiş Azərbaycan əlifbasından alınmışdır; məsələn: *ə, ö* hərfləri.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısının rus əlifbası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifba ilə aparılmasına dair qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanuna əsasən **1940-cı ildən yazımızın yeni əlifba əsasında aparılmasına başlanılmışdır.**

Qəbul olunmuş yeni əlifbanın özündə də sonralar bəzi dəyişikliklər, düzəlişlər edilmişdir. 1947-ci ildə *ü* hərfi, 1958-ci ildə isə *я, ю, э* hərfləri əlifbamızdan çıxarılmış və *ü* hərfi latın əlifbasındakı *j* hərfi ilə əvəz edilmişdi. Bütün bu dəyişikliklər əlifbamızın xeyrinə olaraq onu daha da təkmilləşdirib mükəmməlləşdirmişdi.

5. YENİDƏN LATIN QRAFİKASI ƏSASINDA HAZIRLANMIŞ AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

§91a. Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasını dəyişdirmək ideyası keçmiş Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində meydana gəlmişdir. Yenidən latın qrafikalı əlifbadan istifadə etmək XX əsrin 90-cı illərində az bir zaman ərzində ümumxalq arzusuna çevrilmişdir. Xalq milli-mənəvi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, yazı məsələlərində də öz istəyinə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu.

Əldə edilmiş müstəqillik və azadlıq latın əlifbasını bərpa etmək zərurətini ortaya çıxardı. Bu zərurət zamanın tələbindən irəli gəlirdi. Belə ki, illərdən bəri bir-birindən

elmi və mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqlarının əlaqələrini yaratmaq üçün latın əlifbası daha təsirli vasitələrdən biri idi.

Latın əlifbası dünyanın ən geniş yayılmış sadə və müasir əlifbalarındandır. Latın əlifbasının tarixi kökləri türk xalqları ilə bağlı olmuşdur. Elmi məlumatlara görə, latın əlifbasının sahibi olan etrusklar etnik cəhətdən iki türk tayfasından ibarət imiş. Bunlar məşhur **tur** və **sak** tayfaları idi. Keçmişdə **tur** və **saklar** birləşərək güclü dövlət yaratmış və dünya mədəniyyəti xəzinəsini öz nailiyyətləri ilə – yaratdıqları gözəl və mədəni əlifba ilə daha da zənginləşdirmişlər. Qonşuluqda olan latius adlanan tayfalar etrusklarla müharibə edib, onları məğlubiyyətə uğratmış və digər mədəni sərvətləri ilə yanaşı əlifbalarını da özlərininki etmişlər.

Milli müstəqilliyin bəhrəsi olan yeni latın qrafikalı əlifbanın reallaşdırılması üçün ölkəmizdə xeyli nəzəri və əməli işlər görülmüşdür. Yeni əlifba layihəsinin hazırlanması dilçilərimizə həvalə olunmuşdur. Bu problemin həyata keçirilməsi üçün yuxarı təşkilatın göstərişi ilə **Əlifba Komissiyası** yaradılmışdır. Komissiya Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü *Afad Qurbanovun* sədrliyi ilə Əlyazmaları İnstitutunda işə başlamışdır. Məsələnin həllinə dilçilərlə bərabər ədəbiyyatçılar, tarixçilər, şərqşünaslar, etnoqraflar, yazıçı və şairlər, orta və ali məktəb müəllimləri, mətbuat və nəşriyyat işçiləri və digər ziyalılar cəlb edilmişdir.

Əlifba məsələsi respublikada çox geniş müzakirə obyekti olmuşdur. 6–7 ay davam edən müzakirələr ölkənin bir çox idarə, təşkilat və müəssisələrində, xüsusi olaraq ali məktəb kollektivlərində keçirilmiş, ətraflı və dərin fikir mübadilələri aparılmışdır. Əlifbanın dəyişdirilməsinə mane olanlar ciddi tənqid edilmişdir.

İstər müzakirələrdəki çoxsaylı çıxışlarda, istərsə də respublikanın müxtəlif bölgələrindən, azərbaycanlıların yaşa-

dıqları bəzi xarici ölkələrdən alınmış külli miqdarda məktublarda yeni yaradılacaq əlifbanın bu və ya digər məsələlərinə – hansı əlifbanın götürülməsinə, hərflərin quruluşca seçilməsinə və hərflərin əlifba cədvəlində düzülüşünə... dair bir sıra mülahizə və təkliflər irəli sürülürdü. Hansı əlifbanı götürmək barədə aşağıdakı təkliflər göstərilmişdi.

1. Qədim Türk-Uyğur, yaxud Orxon-Göytürk əlifbasını müasir tələblərə uyğun hazırlayıb işlətmək;
2. Keçmişdə istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbada islahat aparmaq;
3. Dünyada oxşarı olmayan, tamamilə yeni bir əlifba düzəltmək;
4. Latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq.

Böyük əksəriyyət dördüncü təklifin məqsədə daha uyğun olduğunu müdafiə etmişdir. Bu təkliflə bağlı üç fikir səslənmişdir:

- 1) Latın əsaslı müasir türk əlifbasını olduğu kimi götürmək;
- 2) XX əsrin 20-ci illərinə qədər istifadə olunmuş əlifbada heç bir dəyişiklik etmədən eyni ilə qəbul edib işlətmək;
- 3) Latın qrafikalı yeni müstəqil əlifba tərtib etmək.

Üçüncü mülahizə əsas götürülərək məhz komissiyanın sədri A.Qurbanov tərəfindən hazırlanmış müasir **əlifbamızın layihəsi** müzakirəyə verilmişdir. Televiziya və mətbuat vasitəsilə əlifba layihəsi geniş ictimaiyyətə çatdırılmış və çoxlu məsləhət və qeydlər alınmışdır. Komissiya onları nəzərdən keçirərək müəyyən nəticəyə gəlmişdir. Yeni layihədə, hər şeydən əvvəl, **apostrof işarəsinin** əlifbadan – hərflər sırasından çıxarılması diqqəti daha çox cəlb edirdi. Deməliyə ki, vaxtı ilə əlifbaya apostrof işarəsi əsassız olaraq daxil edilmişdir. Belə ki, apostrof heç bir səsi bildirmir və buna görə də onu ayrı-ayrı səslərin işarəsi olan hərflərlə eyni cərgədə vermək elmi cəhətdən doğru ola bilməz. Apostrof mahiyyətə orfoqrafik işarədir.

VI. QRAFİKA

AZƏRBAYCAN QRAFİKASI

QRAFİK SİSTEM HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

§92. Dilin ayrı-ayrı səslərinin yazıda hərflərlə əks-
olunma forma və üsullarına dilçilikdə **qrafika**¹ deyilir.
Qrafika yazıda istifadə olunan xətlərin (cizgilərin) tərkibi-
ni təyin edir. Qrafik sistem hərflərdən və yazıda istifadə
olunan digər işarələrdən ibarətdir. Qrafikanın əsasını əlif-
ba təşkil edir. Buna görə də əlifbanın tərkibi dəyişən kimi
yazının qrafik sistemi də müxtəlifləşir. Deməli, əlifba ilə
qrafika bir-birinin eyni olmayıb, bir-birinə çox yaxındır.
Eyni zamanda, bunlardan birincisi ikinci üçün çox zəruri-
lik təşkil edir. Qrafikanın vəzifələri, başlıca olaraq, aşağı-
dakılarla müəyyənləşdirilir:

1. Qrafika əlifbadakı bu və ya başqa bir hərfin hansı fo-
nemi bildirdiyini və necə oxunduğunu müəyyənləşdirir. Bir
sıra dillərin əlifbalarında işlənən eyni formaya malik şərti
işarələr – hərflər işləndiyi əlifbalarda müxtəlif dillərin eyni,
yaxud yaxın fonemlərini bildirir. Məsələn, *v*, *r*, *t* və s. hərflər
alman və Azərbaycan dillərində, demək olar ki, eyni
fonemi əks etdirir. Lakin başqa əlifbalardakı bu hərflər

¹ Qrafika – yunanca *graphike* – *yazıram, şəkil çəkirəm* sözündəndir. Qrafika sözü aşağıdakı
mənalarda işlənir: birincisi, təsviri incəsənətdə çizgilər və xətlərlə çəkilmiş rəsm əsərləri mə-
nasını bildirir. İkincisi isə, dilçilikdə yazı haqqında elmin, nəzəriyyənin bir hissəsi olaraq
hərflərin cızılması, formaları və hərflə səs arasındakı münasibəti və s. aydınlaşdırır.

eyni fonemi deyil, tamamilə fərqli fonemləri bildirir. Bunu Azərbaycan və rus əlifbasının müqayisəsində aydın görmək olar.

Azərbaycan əlifbasında: Rus əlifbasında:

r hərfi [*r*] səsinə bildirir *p* hərfi [*p*] səsinə göstərir

v hərfi [*v*] səsinə bildirir *ø* hərfi [*ø*] səsinə göstərir

Misallardan göründüyü kimi, bir dilin qrafikasını bilmədən onun əlifbasını öyrənmək mümkün olmadığı kimi, əlifbanı bilmədən də müəyyən dilin yazı sistemini mənimsəmək mümkün deyildir. Buradan bir daha aydın olur ki, qrafika əlifba ilə, əlifba isə yazı ilə bağlıdır.

2. Qrafika əlifbadakı hərflərin dildəki fonemləri nə dərəcədə əks etdirdiyini və bir hərfin neçə vəzifə daşdığını və s. aydınlaşdırır.

3. Qrafika hərflərin formalarını, onların yazılış şəkillərinin necə cızıldığını və bir-biri ilə bitişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir¹.

Qrafikanın bu ümumi cəhətlərinə əsasən indi Azərbaycan əlifbasındakı hərflərin quruluşuna və digər xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏLİFBASINDAKI HƏRFLƏRİN QURULUŞ VƏ FORMALARI

§93. Azərbaycan əlifbasında hərflər quruluşuna görə həm *kiçik*, həm də *böyük* olur. Həmçinin hərflərin *çap* və *əl yazısı* formaları da mövcuddur.

¹ Hərflərin ünsürlərinin qəşəng və düzgün yazılması kalliqrafiya (hüsn-xət) fənnindən öyrənilir.

Azərbaycan hərflərinin çap forması ilə əlyazısı şəkli bir-birindən az-çox fərqlidir. Cədvələ baxın:

HƏRFLƏRİN FORMALARI

Hərflərin çap forması						Hərflərin əlyazma forması					
Sıra №-si	Böyük hərflər	Kiçik hərflər	Sıra №-si	Böyük hərflər	Kiçik hərflər	Sıra №-si	Böyük hərflər	Kiçik hərflər	Sıra №-si	Böyük hərflər	Kiçik hərflər
1.	A	a	17.	Q	q	1.	<i>A</i>	<i>a</i>	17.	<i>Q</i>	<i>q</i>
2.	B	b	18.	L	l	2.	<i>B</i>	<i>b</i>	18.	<i>L</i>	<i>l</i>
3.	C	c	19.	M	m	3.	<i>C</i>	<i>c</i>	19.	<i>M</i>	<i>m</i>
4.	Ç	ç	20.	N	n	4.	<i>Ç</i>	<i>ç</i>	20.	<i>N</i>	<i>n</i>
5.	D	d	21.	O	o	5.	<i>D</i>	<i>d</i>	21.	<i>O</i>	<i>o</i>
6.	E	e	22.	Ö	ö	6.	<i>E</i>	<i>e</i>	22.	<i>Ö</i>	<i>ö</i>
7.	Ə	ə	23.	P	p	7.	<i>Ə</i>	<i>ə</i>	23.	<i>P</i>	<i>p</i>
8.	F	f	24.	R	r	8.	<i>F</i>	<i>f</i>	24.	<i>R</i>	<i>r</i>
9.	G	g	25.	S	s	9.	<i>G</i>	<i>g</i>	25.	<i>S</i>	<i>s</i>
10.	Ğ	ğ	26.	Ş	ş	10.	<i>Ğ</i>	<i>ğ</i>	26.	<i>Ş</i>	<i>ş</i>
11.	H	h	27.	T	t	11.	<i>H</i>	<i>h</i>	27.	<i>T</i>	<i>t</i>
12.	X	x	28.	U	u	12.	<i>X</i>	<i>x</i>	28.	<i>U</i>	<i>u</i>
13.	I	ı	29.	Ü	ü	13.	<i>I</i>	<i>ı</i>	29.	<i>Ü</i>	<i>ü</i>
14.	İ	i	30.	V	v	14.	<i>İ</i>	<i>i</i>	30.	<i>V</i>	<i>v</i>
15.	J	j	31.	Y	y	15.	<i>J</i>	<i>j</i>	31.	<i>Y</i>	<i>y</i>
16.	K	k	32.	Z	z	16.	<i>K</i>	<i>k</i>	32.	<i>Z</i>	<i>z</i>

Bir sıra başqa yazılarda olduğu kimi, Azərbaycan yazısında da hərflərin çap şəkillərini fərqləndirmək və oxumaq çox asandır.

Bunların əlyazısı şəkli isə sürətli yazmaq üçün müvafiqdir. Sözləri yazarkən çox zaman qələmin ucunu qaldırmaq lazım gəlmir. Bu da, əlbəttə, əlifbamızın müsbət əlamətlərindəndir.

§94. Azərbaycan əlifbasının əlyazması şəklində bəzi hərflər özündən əvvəl və sonra gələn hərflə bitişir. Söz tərkibində əksər hərflər bitişdirilərkən eyni qaydaya tabe olur. Bəziləri isə ümumi qaydadan fərqlənərək müstəsna-lıq təşkil edir.

Hərflərin asan şəkildə bir-biri ilə bitməsi məhz sürətli yazmağa imkan verir və yazının estetik keyfiyyətini daha da artırır.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASININ HƏRFLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ SƏSLƏRİN NİSBƏTİ

§95. Azərbaycan dilinin səsləri ilə əlifbasındakı hərfləri miqdarca müqayisə etdikdə aydın olur ki, dilimizdəki səslərin sayı çox, əlifbamızdakı hərflərin miqdarı isə azdır. Bu vəziyyət ondan irəli gəlmişdir ki, dilimizdə olan bütün səslərin çalarlıqlarını, müxtəlif şəkildə tələffüzünü əks etdirmək üçün əlifbada xüsusi hərflər göstərilməmişdir. Əgər əlifbamızda dilimizdəki bütün səslərin çalarlıqlarına aid hərf olsa idi, onda yazımız ağırlaşar, oxumaq və yazmaq işi olduqca çətinləşərdi.

Məlumdur ki, əlifbanın vəzifəsi dilin əsas səslərini – fonemlərini yazıda əks etdirməkdir. Hər dilin səslərini

necə əks etdirmək isə o dilin əlifba və qrafikası üzərinə düşür. Azərbaycan əlifbası vasitəsilə Azərbaycan dilinin səsləri aşağıdakı şəkildə əks olunur.

SƏİT SƏSLƏRİN ƏKS OLUNMASI

§96. Azərbaycan dilinin saitlərini əks etdirmək üçün 9 hərfdən istifadə olunur. Dilimizdəki sait fonemlərlə onları bildirən hərflərin kəmiyyəti bir-birinə uyğundur.

1. **a** saiti **a** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *ağ, az, at, aş, and, saç, baş, yağ, dağ, daş, var, mal, ada, ayna, ata, ala, açar* və s.
2. **ı** saiti **ı** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *qız, qır, qın, qırx, qıç, sırf, tığ, zığ, xış, qıfil, qırmızı, qırğı, qılinc* və s.
3. **o** saiti **o** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *o, ov, ot, ord, ox, toy, boy, dost, xoş, top, alov* və s.
4. **u** saiti **u** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *un, su, buz, quş, tuş, puç, qul, pul, tut, ulu, ucuz, uyğun, uzun, uduş, ulduz* və s.
5. **ə** saiti **ə** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *əl, ət, tək, dən, mən, sən, lək, gəl, kəsir, məktəb, tələbə* və s.
6. **e** saiti **e** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *ev, el, sel, kef, gecə, qəzet* və s.
7. **i** saiti **i** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *il, iş, iz, iy, ilk, irq, irs, çil, gil, çit, dil, diş, diz, siz, biz, iti, indi* və s.
8. **ö** saiti **ö** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *öz, öd, ön, böl, söz, göz* və s.
9. **ü** saiti **ü** hərfi ilə əks olunur; məsələn: *üz, ün, üç, üzr, künc, üfüq, süd, gül, ütü* və s.

Yuxarıdakı misallarda hərflər sait səslərin adi kəmiyyətdəki tələffüzünü bildirir. Məlumdur ki, bəzi saitlər ədəbi dildə adi, qısa və uzun tələffüz olunur. Məsələn, *Sabir* və *təyin* sözlərindəki, [a], [ə] səsləri söz tələffüzlərinə görə yuxarıda verilmiş misallardakı [a], [ə] saitlərindən fərqli-

dir. Həmin sözlərdə həm [a], həm də [ə] uzun tələffüz olunur. Saitlərin belə uzun tələffüz edilməsini bildirmək üçün Azərbaycan əlifbasında xüsusi hərflər yoxdur. Bəzi alınma sözlərdə uzun tələffüz olunan saitlər aşağıdakı şəkildə əks olunur:

1. Saitlərin uzun tələffüz olunmasını əks etdirmək üçün müəyyən sait hərf qoşalaşdırılıb işlədilir; məsələn: *saat, maarif, maaş, camaat, təəccüb, təəssüf, təbii* və s.

Bu qaydadan [a], [ə] və [u] səslərinin uzunluğunu bildirmək üçün istifadə olunur.

2. Bəzən sait səsin uzunluğu heç bir əlamətlə əks olunmayıb, ancaq səsin adi kəmiyyətdə tələffüzünü bildirən hərflər qeyd olunur; məsələn: *adil, aqil, alət, ali, alim* və s.

Bu sözlərdə [a] səsinin uzun tələffüz edildiyini müəyyənləşdirmək oxucunun üzərinə düşür.

SAMİT SƏSLƏRİN ƏKS OLUNMASI

§97. Yazıda Azərbaycan dilinin samitlərini əks etdirmək üçün 23 hərfdən istifadə olunur. Əksər hallarda samit səslərin miqdarı ilə hərflərin sayı bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn, *vətən* sözünü götürək. Bu sözdə üç samit səs vardır. Buradakı samit səslər uyğun şəkildə üç xüsusi hərflə (*v, t, n*) göstərilir. Lakin bəzən səsle hərf arasında belə uyğunluq olmur. Məsələn, *kişi* və *kurs* sözlərindən birincisində iki (*k, ş*), ikincisində isə üç (*k, r, s*) samit səs olmaqla cəmi beş samit səs vardır. Amma hərfin sayına gəldikdə, bu iki sözdə dörd samit hərf işlənir. Buradan aydın olur ki, müasir dilimizdəki samit fonemlərlə əlifbamızdakı samit hərflərin sayı bir-birinə uyğun deyildir. Bu uyğunsuzluq, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir. 1. Dilimizdəki cingiltili *q* samitinin kar qarşılığı olan səsə [k'] əlifbamızda xüsusi

hərf yoxdur¹. Bu səsin yazıda əks olunmasına dair professor Ə.Dəmirçizadə belə yazır: “Azərbaycan dilində [k'] səsi son dərəcədə az işlənən bir samitdir. Məhz buna görə də yazıda k' samitini bildirən xüsusi hərf yoxdur və bu səs, yerinə görə, bəzi sözlərdə – yəni alınma sözlərdə k hərfi ilə; məsələn: *kolxoz*, *kommunist*, bəzi sözlərdə isə söz ortasında q samiti ilə qoşa gəldikdə k' samiti q hərfi ilə yazılır: məsələn: *hoqqa* (hoq'qa), *saqqal* (sak'qal) və s.”².

2. Dilimizdəki cingiltili y samitinin kar qarşılığına aid olan səsə [x'] məxsus hərf yoxdur.³ Bu səs haqqında da prof. Ə.Dəmirçizadə deyir: “Lakin [y] səsinin kar qarşılığı kimi tanıdığımız x' samiti” heca başında, heca ortasında işlənmir; bu samit ancaq heca sonunda ola bilər. Buna görə də əgər hecanın və ya sözün sonunda [k] yazılırsa, belə hecalarda və sözlərdə saitlərdən sonra k hərfi [x'] kimi tələffüz olunur; məsələn: *çiçəx'*, *çörəx'*, *kələx'*, *kəx'lix'*.⁴

Əlifbamızda bu iki səsi ifadə edən xüsusi hərflər olmadığından ayrı-ayrı səsə aid bəzi hərflər iki, üç vəzifə yerinə yetirir.

1) Müasir Azərbaycan əlifbasında k hərfinin üç vəzifəsi vardır:

a) həmin hərfin əsas vəzifəsi budur ki, o, cingiltili [g] səsinə əks etdirən hərfin kar qarşılığını bildirir; məsələn: *kar*, *kor*, *kim*, *kənd*, *kəllə*, *küçə*, *kilim*, *kirpi* və s.

b) yazıda k hərfi əlavə vəzifə olaraq cingiltili [q] səsinin kar qarşılığı olan səsi bildirir; məsələn: *kabinet*, *kadr*, *kənal*, *kantata*, *kapital*, *karton*, *kassa*, *kafedra*, *komanda*, *kombayn*, *komediya*, *komitə* və s.

¹ Dilimizdəki [q] səsinin kar qarşılığı şərti olaraq “k” hərfi ilə göstərilir.

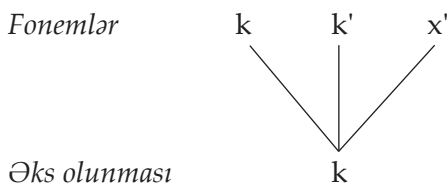
² Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”, Bakı, 1960, səh. 71-72.

³ Dilimizdəki [y] səsinin kar qarşılığı şərti olaraq [x'] hərfi ilə göstərilir.

⁴ Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”, Bakı, 1960, səh. 78.

c) **k** hərfinin ikinci əlavə vəzifəsi cingilti [y] səsinin qarşılığını ifadə etməsindən ibarətdir; məsələn: *inəx'*, *döşəx'*, *kəpənəx'* və s.

k hərfinin vəzifəsini sxemlə aşağıdakı formada göstərmək olar.

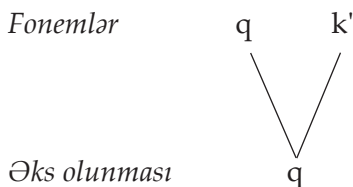

2) Əlifbamızdakı **q** hərfi ikivəzifəlidir:

a) **q** hərfi başlıca olaraq kipləşən, saf, küylü və cingilti samiti bildirir; məsələn: *qaş*, *qaz*, *qar*, *quş*, *qum*, *qapı* və s.

b) **q** hərfi az miqdar sözdə cingilti [q] səsinin qarşılığı olan səsi əks etdirir; məsələn: *marak'* (maraq), *tok'qa* (toqqa) və s.

q hərfinin vəzifəsini sxem əsasında aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

Deməli, əlifbamızda xüsusi işarəsi olmayan [k'] səsi **q** və **k** hərfləri, [x'] səsi isə **k** hərfi vasitəsilə yazıda öz əksini tapır. Bütün bunlardan başqa, yerdə qalan səslərlə onların hərfləri arasında tam uyğunluq vardır.

VII. ORFOQRAFIYA

AZƏRBAYCAN ORFOQRAFIYASI

ORFOQRAFIYA HAQQINDA MƏLUMAT

§98. Ədəbi dil normalaşdırılmış dil olduğundan onun istər şifahi, istərsə də yazılı növlərində müəyyən normalardan, qaydalardan istifadə olunur. Ədədi dilin yazılı növündən istifadə olunan orfoqrafik qaydaların məcmusuna **orfoqrafiya**¹ deyilir. Orfoqrafiya sözlərin bütün qrammatik formaları üçün vahid yazı qaydaları müəyyənləşdirir. Buna görə də bütövlükdə orfoqrafiyanı təşkil edən qaydalar sözün hissələrinə – kök və şəkilçiyə, sözün ayrı, bitişik və defislə yazılmasına, sözün baş hərfinin böyük yazılmasına, sözün hissəsinin sətirdən-sətrə keçirilməsinə və s. aid olur.

Yazılı ədəbi dilin inkişafında orfoqrafiya xüsusi rol oynayır. Belə ki, ümumxalq tərəfindən qəbul edilmiş düzgün və vahid orfoqrafik qaydalar yazını sabitləşdirir, onun imkanlarını artırır və bunun da əsasında yazılı ədəbi dil inkişaf edir. Eyni zamanda, orfoqrafiya ədəbi dil ilə danışığ dili arasındakı fərqlərin azalmasına xidmət edir. Bundan başqa, orfoqrafiya qaydaları dialekt fərqlərinin məhdudlaşdırılmasına da çox böyük təsir göstərir.

¹ Orfoqrafiya – mənşəcə yunan sözü olub iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə *orthos* – düzgün, ikinci hissə *grapho* – yazıram deməkdir.

Bütün bu vəzifələrin həlli üçün orfoqrafiyanın bir sıra xüsusiyyətləri, vacib əlamətləri vardır. Orfoqrafiya üçün ən əsas hesab edilən əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Yazıda orfoqrafiya qaydalarına riayət etmək hamı üçün **məcburidir**. Orfoqrafiya qaydalarını dəyişmək, yaxud ona əlavələr etmək üçün heç kəsə hüquq verilmir. Buna görə də mövcud orfoqrafiya qaydalarına riayət etməmək yazıda səhvlərə yol vermək deməkdir. Hamı orfoqrafik qaydalara eyni dərəcədə riayət etməli, onun qaydalarını pozmamalıdır. Çünki yazıda savadsızlığa və ya az-çox səhvə yol verilməsi oxu işini çətinləşdirdiyi kimi, fikir dolaşıqlığı da əmələ gətirə bilər.
2. Orfoqrafiya qaydalarının ikinci xüsusiyyəti nitqin məzmununu *aydın və düzgün* şəkildə əks etdirməsidir. Orfoqrafiya yazılı ünsiyyət üçün fikrin düzgün yazılmasına xidmət edir.
3. Orfoqrafiya qaydaları *vahid* olur. Orfoqrafiya bir sözün, yaxud ünsürün iki formada yazılıb dolaşıqlıq əmələ gətirməsinə imkan vermir. Çünki bir çox tərəddüdlər, iki formada yazmaq halları yazı mədəniyyətinə əks təsir göstərir, onu (yazını) ağırlaşdırır.
4. Orfoqrafiya qaydaları mümkün qədər *sabitlik* tələb edir. Mövcud orfoqrafik qaydalar qeyri-sabit olub, tez-tez dəyişdikdə xalqın mədəni ehtiyaclarını istənilən qədər və istənilən şəkildə ödəyə bilmir, bütün kütlənin savad mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Lakin bir cəhəti unutmamaq olmaz ki, orfoqrafiya qaydalarının sabitliyini onun həmişə bir yerdə donub qalması kimi başa düşmək düzgün deyildir.
5. Orfoqrafiya daima dilin inkişafını izləyir, köhnəlmiş qaydaları atıb, yenilərini qəbul etmək yolu ilə təkmilləşir, inkişaf edir. Dildəki dəyişikliklər müntəzəm olaraq qanunauyğun surətdə orfoqrafiyada öz əksini tapır.

§99. Orfoqrafiya qrafika ilə möhkəm surətdə əlaqədardır. O, qrafikanın verdiyi imkanlardan istifadə edir. Orfoqrafiya ilə qrafika bir-birinə bağlı olduğundan qrafikada olan bu və ya başqa dəyişiklik eyni zamanda orfoqrafiyada da özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilinin qrafikası müəyyən dövrdə iki müstəqil səsin (**y, a**) bir hərflə **я** yazılmasına yol verirdi; bu hal orfoqrafiyada da öz əksini tapmışdı. Həmin hərf əlifbadan götürüldüyü üçün orfoqrafiyamızda da müvafiq dəyişiklik aparmaq tələb olundu.

Orfoqrafiya qrafika ilə sıx əlaqədar olduğu kimi, həm də müəyyən cəhətdən ondan fərqlənir. Orfoqrafiyanın qrafikadan fərqi ondadır ki, qrafikada dilin ayrı-ayrı səslərinin yazıda hansı vasitələrlə və necə əks olunması imkanları tələb olunur. Lakin orfoqrafiyada sözlərin və onların hissələrinin yazılışı müəyyənləşdirilir.

Orfoqrafiya qaydaları müəyyən prinsiplər əsasında tərtib edilir.

AZƏRBAYCAN ORFOQRAFİYASININ PRİNSİPLƏRİ

§100. Hər bir dilin yazısında hərc-mərcliyə, dolaşıqlığa yol verməmək və onun düzgün yazı qaydalarını yaratmaq üçün müəyyən prinsiplərdən istifadə olunur. Orfoqrafiyanın bir neçə prinsipi vardır. Lakin müxtəlif dillərdə orfoqrafiyanın bütün prinsiplərindən deyil, hər dilin xüsusiyyətinə müvafiq olan prinsiplərdən istifadə edilir.

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında üç prinsip əsas götürülür: fonetik prinsip, morfoloji prinsip, ənənəvi prinsip¹.

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları. Bakı, 1958, səh. 3.

AZƏRBAYCAN ORFOQRAFİYASININ FONETİK PRİNSİPİ

§101. Hər bir sözün müasir ədəbi tələffüz əsasında yazılmasını tələb edən prinsipə *fonetik prinsip* deyilir. Bu prinsip üçün sözlərin deyilişi əsas meyar hesab olunur, yəni söz deyildiyi kimi yazılır; məsələn:

Deyilir:*ata**qara**iki**mən**gəl(mək)**tez***Yazılır:***ata**qara**iki**mən**gəl(mək)**tez. Və s.*

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında başlıca prinsip fonetik prinsip hesab olunur. Dilimizdəki sözlərin çox his-səsi bu prinsip əsasında, yəni deyildiyi kimi yazılır.

Azərbaycan dilinin yazısı üçün tək-cə fonetik prinsipi götürmək olmaz. Çünki ümumxalq Azərbaycan dilin-də eyni formada tələffüz olunan sözlərdən başqa, onun dialekt və şivələrində çox müxtəlif şəkildə tələffüz olunan sözlər də vardır. Məsələn, *atandan* sözünü götürək. Bu söz ayrı-ayrı yerlərdə *atonnan*, *atannan* formalarında tələffüz olunur. Əgər belə sözlər hər yerin tələffüzünə uyğun ya-zılrsa, onda yazımızda hərc-mərclik, dolaşıqlıq əmələ gələr. Elə buna görə də müxtəlif şəkildə tələffüz olunan sözlərin bir formada yazılmasını müəyyən etmək üçün yazımızda başqa orfoqrafik prinsiplərdən də istifadə olunur.

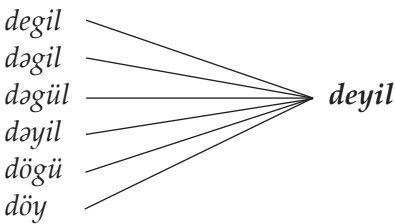
AZƏRBAYCAN ORFOQRAFİYASININ MORFOLOJİ PRİNSİPİ

§102. Müxtəlif şəkildə tələffüz olunan morfemlərin (sözün mənalı hissələrinin) eyni formada yazılmasını tələb edən prinsip *morfoloji prinsip* adlanır. Bu prinsip sözün mənalı hissələrinə əsaslanır. Morfoloji prinsipə əsasən, dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, müxtəlif şəkildə tələffüz olunan kök və şəkilçilər deyildiyi kimi yox, vahid qayda-da, yəni bir formada yazılır; məsələn:

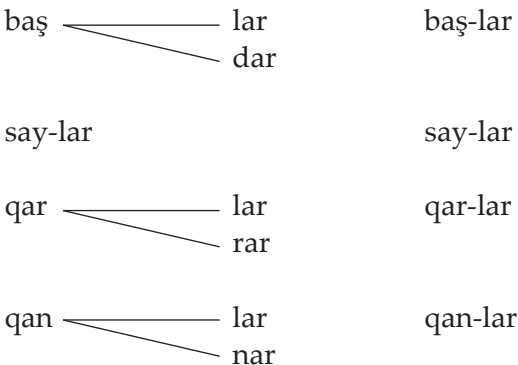
Söz köklərinə aid misal:

Deyilir:

Yazılır:

Şəkilçilərə aid misallar:

göz — lər göz-lər
 dər

əl-lər əl-lər

sir — lər sir-lər
 rər

gün — lər gün-lər
 nər

Göründüyü kimi, *deyil* sözü bir neçə formada, cəm şəkilçiləri isə *-lar*; *-lər*; *-dar*, *-dər*, *-rar*, *-rər*; *-nar*, *-nər* və s. şəklində tələffüz edilməsinə baxmayaraq, morfoloji prinsip üzrə yazıda həmin sözlərin ancaq *deyil* variantından və şəkilçilərin ahənginə görə *-lar*, *-lər* formasından istifadə olunur.

Morfoloji prinsipin mahiyyəti ondadır ki, bu prinsipin müxtəlif morfemlərdə olan səs dəyişmələrinin yazıya keçməsinə yol vermir və vahid qayda yaradır.

AZƏRBAYCAN ORFOQRAFİYASININ ƏNƏNƏVİ PRİNSİPİ

§103. Sözüün müasir tələffüzünə əsasən yazılmasını deyil, onun tarixi yazılış formasının saxlanılmasını tələb edən prinsip *tarixi*, yaxud *ənənəvi prinsip* adlanır. Bu prinsipə əsasən sözün tarixən necə yazıldığı əsas götürülür. Bunun nəticəsidir ki, bəzi sözlər ədəbi dildə tələffüz edildiyi şəkildə yazılmır. Buna görə həmin sözlərin tələffüzü ilə yazılışı bir-birindən az-çox fərqlənir; məsələn, *əlbətdə*, *hətdə* deyilir, *əlbəttə*, *həttə* yazılır.

Bundan başqa, dilimizdəki sonu [q] və [x] səsləri ilə tələffüz edilən çoxhecalı sözlərin q hərfi ilə yazılmasında da ənənəvi prinsip əsas tutulur.

Azərbaycan yazısında ənənəvi prinsipdən az istifadə olunur. Çünki ənənəvi prinsip yazıda bir o qədər də əlvərilə deyildir. Bu prinsip, ümumiyyətlə, yazını ağırlaşdırır. Lakin buna baxmayaraq, bəzi xalqların yazısı bu prinsip üzərində qurulmuşdur. Məsələn, fransız orfoqrafiyasının əsasını ənənəvi prinsip təşkil edir.

ŞƏKİLÇİLƏRİN YAZILIŞI

§104. Müasir Azərbaycan dilindəki şəkilçilərin hamısı eyni şəkildə yazılır. Burada bəzi şəkilçilər bitişdiyi sözün son hecası ilə həmahəngləşir; lakin bəzisi bu qaydaya tabe olmur. Buna görə də şəkilçilər üç cür yazılır:

1. Bir cür yazılan şəkilçilər. Dilimizdəki şəkilçilərin müəyyən qrupu bitişdiyi sözün ahənginə tabe olmayaraq bir cür yazılır; məsələn:

-kar şəkilçisi: *zəhlə+kar, təmiz+kar, ziyarət+kar, sənət+kar* və s.

-dar şəkilçisi: *əmək+dar, heyvan+dar, ev+dar, məhsul+dar* və s.

-vi şəkilçisi: *ailə+vi, tərbiyə+vi, sıra+vi, kütə+vi...*

Dilimizdəki **-gil** (xalam+gil), **-daş** (vətən+daş), **-varı** (üzük+varı), **-stan** (Gürcü+stan)¹, **-baz** (oyun+baz), **-keş** (zəhmət+keş), **-dan** (gül+dan) və s. şəkilçilər də bir cür yazılır.

2. İki cür yazılan şəkilçilər. Şəkilçilərin müəyyən qismi bitişdiyi sözün son hecasının ahənginə (qalın və incəliyə görə) tabe olaraq iki cür yazılır. Belə şəkilçilərdə ancaq açıq saitlər iştirak edir; məsələn:

¹ *-stan* şəkilçisi bəzi sözlərə bitişərkən şəkilçidən əvvəl ahəngə görə *ı, i, u, ü* saitlərindən biri artırılır: Türkmənistan və s.

-ca, -cə şəkilçisi: *bala+ca, yekə+cə* və s.

-lar, -lər şəkilçisi: *heyvan+lar, kitab+lar, kəndli+lər, üzüm+lər* və s.

-sa, -sə şəkilçisi: *oxu+sa, danış+sa, birləş+sə, bil+sə* və s.

Müasir Azərbaycan dilindəki **-ma, -mə** (danış+ma, gül+mə), **-qan, -kən** (dalaş+qan, sürüş+kən), **-ğan, -gən** (ağ-la+ğan, deyin+gən) və s. şəkilçilər də iki cür yazılır.

3. Dörd cür yazılan şəkilçilər. Şəkilçilərin müəyyən hissəsi isə ahəng qanununa əsasən dörd cür yazılır. Bunlar tərkibində qapalı saitlər olan şəkilçilərdir; məsələn:

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi: *baş+lı, dəyər+li, od+lu, söz+lü* və s.

-lıq, -lik, -luk, -lük şəkilçisi: *insan+lıq, yer+lik, qohum+luq, göz+lük* və s.

Dilimizdəki **-çı, -çi, -çu, -çü; -sız, -siz, -suz, -süz; -ğın, -gin, -ğun, -gün** və s. şəkilçilər də bu şəkildə yazılır.

SÖZLƏRİN BİTİŞİK, YARIMBİTİŞİK (DEFİSLƏ) VƏ AYRI YAZILMASI

§105. Sözlərin bitişik, yarımbitşik və ya ayrı yazılması müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasının ayrıca bölməsidir. Bu şöbənin özünəməxsus bir sıra qaydaları vardır ki, bunlar orfoqrafiya üçün çox vacibdir.

Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsas prinsipləri (fonetik, morfoloji, ənənəvi) dildəki ayrı-ayrı bütöv sözlərin yazılışına aiddir. Bu prinsiplər tərkibində iki və daha artıq söz olan nitq vahidinə aid ola bilmir. Elə buna görə də sözün bitişik, yarımbitşik və ayrı yazılması qaydalarının əsasını başqa prinsiplər təşkil edir. Burada leksik prinsiplər, söz və söz birləşmələrinə müvafiq prinsiplər əsas götürülür.

Müasir Azərbaycan dilində sözlərin bitişik, yarımbitşik (defislə) və ayrı yazılması halları dilin lüğət tərkibi ilə bağlı-

dır. Belə ki, sözlərin bu cür yazılması dilin leksik sisteminə olan dəyişikliyi əks etdirir. Dilin lüğət tərkibində həmişə dəyişmə, inkişaf prosesi mövcuddur. Bu proses tam şəkildə olmasa da, özünü yazıda və onun orfoqrafiyasında göstərir¹.

1. Sözlərin bitişik yazılması. Bir vurğu və bir mənaya malik olub, tamamilə bir leksik vahidə çevrilmiş mürəkkəb sözlər bitişik yazılır; məsələn: *Ağdaş, Qarabağ, itburnu, əlüzyuyan, onbirillik, sözdüzəldici* və s. Azərbaycan dilində bitişik yazılan mürəkkəb sözlərin formaları çox rəngarəngdir. Onları aşağıdakı misallar üzərində aydın müşahidə etmək olar; məsələn: *beşillik, ucdantutma, qaymana, aqsüzən, alyazması, yeniyetmə, açıqfikirli, əvəzədlməz, canbir, əlüstü, dalbadal, qarasaqqal, maşınqayırma, qanunauiyğun, Hacıbala, Xanməmməd, Qızqayıt* və s.

Sözlərin bitişik yazılması mürəkkəb leksik vahidlərin sabitləşdiyini göstərir və bunun daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Mürəkkəb sözün bitişik yazılmasına riayət edilmədikdə bəzən məna təhrif olunur.

2. Sözlərin yarımbitşik (defislə) yazılması. Dildə tamamilə bir mürəkkəb leksik vahidə çevrilməyən sözlər defislə yazılır; məsələn: *əmin-amanlıq, gediş-gəliş, kürd-şahnaz, ildən-ilə* və s. Yarımbitşik yazılan sözlər çox müxtəlifkomponentlidir. Bu cəhəti aşağıdakı misallarda aydın görmək olar; məsələn: *ala-bəzək, ad-san, iş-güc, elə-belə, ordan-burdan, tərzi-hərəkət, cənub-şərq, dinməz-söyləməz, qeyri-kafi, işləyə-işləyə, başlar-başlamaz, əlli-altmış, ədəbi-bədii* və s.

3. Sözlərin ayrı yazılması. Sözlərin ayrı yazılması həm əsas nitq hissələrinə, həm də köməkçi sözlərə aid ola bilər. Məsələn, dilimizdəki zərflərdən *birə beş, birə on* və s.; köməkçi nitq hissələrindən *belə ki, demək ki, madam ki, yoxsa ki, və yaxud da* bağlayıcıları və s. ayrı yazılır.

¹ Orfoqrafiya bütün dəyişiklikləri deyil, əsasən leksik dəyişiklikləri əks etdirir.

Sözlərin bitişik və ya yarımbitişik yazılmasının bir çox qaydaları vardır. Bu, hər nitq hissəsinin öz xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

SÖZLƏRİN BAŞ HƏRFLƏRİNİN BÖYÜK YAZILMASI

§106. Dünya yazılarının hamısında hərflərin böyük forması yoxdur. Buna görə də bəzi yazılarda sözlər eyni hərflərlə, yəni hərfin kiçik forması ilə yazılır. Məsələn, gürcü yazısında böyük hərf olmadığından hətta xüsusi isimlər də kiçik yazılır. Azərbaycan yazısında hərflərin həm kiçik, həm də böyük forması işlənir. Yazımızda sözlərin baş hərflərinin böyük yazılması heç də formal xarakter daşımayıb (misra başında yazılması nəzərə alınmasa) müəyyən vəzifəyə malikdir. Xüsusilə böyük hərflərdən semantik əsasda istifadə olunması bu və ya başqa omonim sözlərin fərqləndirilməsinə xidmət edir; məsələn:

*Qacar:– Başım **ıldırım** töksə də fələk,*

Qanlı qılıncımla hökm edəm gərək.

Qacar:– Nə olsun? Bədbəxtəm, bədbəxtəm, inan!

*Tutaq ki, **ıldırım**, Teymur, Çingiz xan*

Hamısı mənəmmiş, nə olsun sonu?.. (S.Vurğun)

Böyük hərflərdən istifadə qaydalarının əsasında xüsusi prinsiplər durur.

Müasir Azərbaycan yazısında aşağıdakı hallarda sözün ilk hərfi böyük yazılır¹:

¹ Burada ümumi şəkildə bəhs olunur. Sözlərin ilk hərfinin böyük yazılmasına dair bütün xüsusiyyətləri öyrənmək üçün “Qaydalar” (1958) kitabçasına müraciət etmək lazımdır.

Mətnin və ya abzasın əvvəlində. Mənzum olmayan hər bir mətn və ya abzasın əvvəlindəki sözün birinci hərfi böyük yazılır.

Misraların əvvəlində. Mənzum əsərlərdə misranın əvvəlində gələn sözün ilk hərfi böyük yazılır:

Məsələn;

*Payız ömrümüzün xəzan çağıdır.
Bu çağın özünün gözəlliyi var.
Bütün fəsillərdən fərqlənir payız.
Onun qızıl ömrü, qızıl rəngi var.
Payızda yarpaqlar, otlar saralar.
Dağlar başındakı bulud qaralar.
Payızda sevənlər toy-büsat qurar.
Sevən könuəllərin məhəbbəti var.* (Həcər Emin qızı)

Şeirin formasından asılı olaraq bəzən misraların birinci hərfi böyük yazılmaz.

Durğu işarələrindən sonra. Yazıda işlənən durğu işarələrindən sonra aşağıdakı hallarda sözlərin birinci hərfi böyük yazılır:

Nöqtə işarəsindən sonra. Cümlənin sonunda qoyulmuş nöqtədən sonra gələn sözün birinci hərfi böyük yazılır; məsələn:

Almaz: – *Yoldaşlar, mən bilirəm ki, bu kənddə mənim dilimdən və mənim haqqımda bir çox əsassız sözlər danışılmaqdadır. Kütləyə əsaslanmayan hər bir təşəbbüs ölümə məhkumdur. Ona görə də biz istəyirik ki, kütlə bizim fikrimizi aydın bilsin. Bizim fikrimiz kütlənin fikri olsun, heç bir şey örtülü qalmasın* (C.Cabbarlı).

Sual işarəsindən sonra. Cümlənin, yaxud ayrı-ayrı sözlərin sonunda qoyulmuş sual işarəsindən sonra gələn sözün birinci hərfi böyük yazılır; məsələn:

Canım, hara getdi bu? Burada küllənib qalası deyilik ki? Vaqon yola düşər, sonra miniklər mənim atamı yandırarlar (C.Cabbarlı).

Nida işarəsindən sonra. Aşağıdakı hallarda nida işarəsindən sonra gələn sözün birinci hərfi böyük yazılır:

a) Nida işarəsi cümlənin əvvəlində, nida sözlərindən, yaxud xitablardan sonra işləndikdə; məsələn:

Şahzadə! Əfsus, min əfsus ki, sizinlə həmsöhbət olmaq şərəfindən məhrumam (M.F.Axundov).

b) Nida işarəsi cümlənin sonunda işləndikdə; məsələn:

Mən heç vaxt sənə demirəm ki, məni tərif et! Belə təvəqqe ancaq mənə əskiklik gətirib, mənim şanimə toxunar (Ə.Haqverdiyev).

Çox nöqtədən sonra. Çox nöqtədən sonra gələn sözün birinci hərfi böyük yazılır; məsələn:

İmamyar: – Uşaq olma, a kişi... Mənimlə mala şərikin deyil ki... Xoşu gəlmir, özü köçsün getsin, başqa yerdə otursun (C.Cabbarlı).

Vaqif: – Canan üz döndərdi... Dövrən bivəfa,
Pozuldu gördüyüm hər zövqü səfa. (S.Vurğun)

Çox nöqtədən sonra gələn sözün birinci hərfi hər yerdə böyük yazılmır. Əgər nöqtə cümlənin ortasında işlənirsə, onda çox nöqtədən sonrakı söz kiçik hərflə yazılır; məsələn:

Əhmədin anası gedib keyfiyyəti bir neçə qonşuya dedi. Bu qonşudan o qonşuya, Gülpəridən Xanpəriyə, Xanpəridən, Şahpəriyə... gecə vaxtı Mirzə Cavadın həyatı arvadlarla doldu (Ə.Haqverdiyev).

İmamyar: – Yox a... qardaşoğlu... bu heç bir fikir deyil ki, sən eyləyirsən (C.Cabbarlı).

Xüsusi şəxs adları və təxəllüslər. Xüsusi ad, ata adı və familiyaların, həm də təxəllüs bildirən sözlərin ilk hərfi böyük yazılır; məsələn:

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı qədim tarixi olan əsrlər ərzində Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli Axun-

dov, Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir, Nəriman Nərimanov, Haq-verdiyev kimi böyük və tərəqqipərvər yazıçıların yaratdığı klassik ədəbi irsimizin ən yaxşı ənənələrini mənimsəyərək, onlara əsaslanaraq inkişaf etmiş və bugünkü mərhələyə gəlib çıxmışdır ("Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", III cild).

Xüsusi astronomik adlar. Xüsusi astronomik adların ilk hərfi böyük yazılır; məsələn: *Mars, Ay, Günəş, Yer...*

Ay, Günəş, Yer sözləri xüsusi astronomik termin kimi işlənmədikdə kiçik hərflə yazılır; məsələn: *Onun ay kimi cəmalı adamı heyran edirdi.*

Xüsusi coğrafi adlar. Xüsusi coğrafi adlar iki cür yazılır:

a) İki sözdən ibarət olan mürəkkəb coğrafi adlarda ikinci söz əsas coğrafi adı bildirirsə, onda hər iki sözün birinci hərfi böyük yazılır; məsələn: *İkinci Şıxlı, Yuxarı Oruzman, Qaş Muğanlı, Yaxın Şərq, Şimali Amerika* və s.

b) İki sözdən ibarət olan mürəkkəb coğrafi adların tərkibində olan *ocean, dəniz, ada, boğaz, düz* və sair sözlərin baş hərfi kiçik yazılır; məsələn: *Sakit ocean, Qara dəniz, Nargin adası, Kerc boğazı, Mil düzü* və s.

Küçə, prospekt və meydan adları. Küçə, prospekt və meydan adlarının birinci hərfi böyük yazılır. Belə adların tərkibində olan *küçə, prospekt* və *meydan* sözləri kiçik yazılır; məsələn: *Vaqif küçəsi, Neftçilər prospekti, Gənclər meydanı* və s.

Tarixi hadisə və sülalə adları. Tarixi dövrlərin, hadisələrin və sülalələrin adlarının ilk hərfi böyük yazılır; məsələn: *Paris kommunası, Səfəvilər sülaləsi* və s.

Tarixi hadisələrə təyinedici söz artırıldıqda həmin söz də böyük hərflə yazılır; məsələn: *Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı* və s.

Tarixi sənədlərin və yazılı abidələrin adları. Ən mühüm dövlət sənədlərinin və yazılı abidələrin adları böyük hərflərlə yazılır. Belə hallarda həmin tərkibə daxil olan xüsusi mürəkkəb adlar da böyük yazılır; məsələn: *Azərbaycan*

Respublikasının Konstitusiyası, Orxon-Yenisey abidələri, Cü-cəkənd yazılı abidələri və s.

Tarixi gün adları. Tarixi gün adlarının birinci sözünün ilk hərfi böyük yazılır; məsələn: *Mətbuat günü, İyirmi yan-var, İyirmi səkkiz may* və s.

Tarixi gün, yaxud inqilabi bayramların adlarının tərkibindəki saylar rəqəmlə yazılanda, rəqəmdən sonra gələn söz böyük hərfə yazılır; məsələn: *1 May, 8 Mart* və s.

Dövlət, respublika və vilayət adları. Dövlət və respublika rəsmi adlarını və eləcə də muxtar vilayət adlarını təşkil edən bütün sözlərin baş hərfi böyük yazılır; məsələn: *Azərbaycan Respublikası, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti* və s.

Muxtar olmayan vilayət və eləcə də ölkə adları tərkibindəki sözlərin ancaq birincisinin ilk hərfi böyük yazılır; məsələn: *Kursk vilayəti, Krasnodar ölkəsi* və s.

Belə adların tərkibində xüsusi ad olduqda həmin ad da böyük hərfə yazılır; məsələn: *Cənubi Qazaxıstan şəhəri* və s.

Təşkilat, idarə və müəssisə adları. Təşkilat, idarə və müəssisə adlarını bildirən sözlərin ilk hərfi böyük yazılır. Belə mürəkkəb adlarda köməkçi söz işlənərsə, həmin söz kiçik hərfə yazılır; məsələn; *Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi* və s.

Vəzifə və fəxri adlar. Yüksək vəzifə və fəxri adların bütün sözlərinin baş hərfi böyük yazılır; məsələn: *Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin Sədri, Əməkdar elm xadimi* və s.

Dırnaqda göstərilən adlar. Dırnaqda yazılan əsər, jurnal, qəzet və s. adların birinci hərfi böyük yazılır; məsələn: *"Kəndli qızı"* (əsəri), *"Azərbaycan məktəbi"* (jurnalı), *"Ədəbiyyat və incəsənət"* (qəzeti) və s.

Dirnaqda yazılan adlar içərisində xüsusi ad olanda həmin sözün də ilk hərfi böyük yazılır; məsələn: *"Bahadır və Sona"* (romanı), *"Fərhad və Şirin"* (pyesi) və s.

§107. Azərbaycan dilində *ğ* və *ı* ilə başlayan söz olmadıqından böyük *ğ* və *ı* hərflərindən ancaq başlıq və şüarlarda istifadə olunur.

İXTİSAR EDİLƏN SÖZLƏRİN VƏ QISALTMALARIN YAZILIŞI

§108. Müasir Azərbaycan yazısında başqa xalqların yazılarında olduğu kimi, sözlərin bütöv işlənməsi ilə yanaşı, bəzi sözlərin ixtisar edilməsi və qısaldılması halları da vardır. Bunların hər birinin özünəməxsus səciyyəvi yazılış formaları mövcuddur¹.

İXTİSAR EDİLƏN SÖZLƏRİN YAZILIŞI

Sözlərin ixtisarı quruluşlarına görə iki cür olur: sadə ixtisarlar, mürəkkəb ixtisarlar.

Sadə ixtisarlar sözlərin ixtisar olunma formasına əsasən bir neçə şəkildə olur: a) bu və ya başqa müəyyən söz və ya sözlər ixtisar edilərkən sözün ancaq birinci hərfi saxlanılır, qalan hərflər isə yazılmır. İxtisarın sonunda nöqtə işarəsi qoyulur; məsələn:

c. (cild)

h. (hissə)

b.k. (bu kimi)

m.v. (müəllif vərəqi) və *s;*

b) müəyyən söz ixtisar olunarkən sözün ancaq bir cə hərfi deyil, onun bir hissəsi yazılır. İxtisardan sonra nöqtə işarəsi qoyulur; məsələn:

dos. (dosent)

¹ İxtisar edilmiş sözlərin və qisaltmaların yazılış qaydaları prinsipləri dilin əsas orfoqrafik prinsipləri ilə az da olsa əlaqədardır.

prof. (professor)

ad. (adına)

səh. (səhifə)

yol. (yoldaş) və s.;

c) sadə ixtisarlər ancaq yazıda işlənir. Bunlar oxunarkən bütöv şəkildə tələffüz olunur.

Mürəkkəb ixtisarlər aşağıdakı formalarda yazılır:

a) iki və daha artıq sözdən ibarət olan mürəkkəb ixtisarlər bitişik şəkildə yazılır; məsələn: *partbilet* (partiya bileti) və s.;

b) idarə və müəssisə adlarını bildirən mürəkkəb ixtisarləri təşkil edən sözlərin birincisinin ilk hərfi böyük yazılır; məsələn: *Azərittifaq*, *Azərnəşr*, *Azərkıtab* və s.;

c) mürəkkəb ixtisarlər həm yazıda, həm də şifahi nitqdə eyni dərəcədə işlənə bilər.

QISALTMALARIN (ABREVIATURLARIN) YAZILIŞI

Müasir Azərbaycan dilindəki qısaltmaların yazılışında aşağıdakı cəhətlər vardır:

1) Qısaltmalar böyük hərflərlə yazılır:

Hərflərin adları ilə oxunanlar; məsələn: *BMT* (beemte) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və s.

Qeyd. Bu növ qısaltmaların bəzində hərflərin adı rusca olduğu kimi deyilir; məsələn: *BK* (beka) – Bakı Komitəsi və s.

Səslərlə oxunanlar; məsələn: *TEC* (tec) – Tələbə Elmi Cəmiyyəti, *RİH* (rih) – rayon icra hakimiyyəti, *AKTA* (akta) – Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyası.

Bütöv sözlərlə oxunanlar; məsələn: *ETŞ* (Elmi Texniki Şura), *EA* (Elmlər Akademiyası) və s.

Bu növ qısaltmalar hərf-söz kimi tələffüz edilməyib, ancaq yazıda işlənir.

2) Qısaltmalarda hərflərdən sonra nöqtə qoyulmur; məsələn: *MDU* (Moskva Dövlət Universiteti), *ASE* (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası), *OİK* (Ordu İdman Klubu) və s.

3) Qısaltmalara (hərflər) şəkilçi əlavə edildikdə sonrakı səsə ahəngi nəzərə alınır; məsələn: *ADU*-nun, *ADPU*-nun və s.

4) Qısaltmalar rəqəmlə göstərilən sayla işlənib müəyyən ad bildirdikdə qısaltma ilə rəqəm arasında defis qoyulur; məsələn: *İL-18* (təyyarə), *Mİ-4* (vertolyot) və s.

5) Ad və familiyaların qısaltmasında nöqtədən istifadə olunur; məsələn: *M.V.Vidadi*, *C.Cabbarlı* və s.

HƏM İXTİSAR VƏ HƏM DƏ QISALTMADAN İBARƏT OLANLARIN YAZILIŞI

Xüsusi mürəkkəb adların, eyni zamanda, müəyyən hissəsi ixtisar edilir və digəri qısaltıldıqda ancaq ixtisar olunan sözün baş hərfi böyük yazılır və ixtisardan sonra nöqtə qoyulur; məsələn: *AzərTAC* və s.

SÖZÜN HİSSƏSİNİN SƏTİRDƏN-SƏTRƏ KEÇİRİLMƏSİ QAYDALARI

§109. Sətrin sonunda bu və ya başqa sözün bütöv yazılması mümkün olmadıqda, yəni söz sətrə sığmadıqda onun müəyyən hissəsi zərurət nəticəsində ikinci sətrə keçirilir. Belə hallarda sözün mənasının təhrif edilməməsi və onun oxunmasının çətinləşməməsi üçün müəyyən qaydalara riayət olunur. Həmin qaydalar *sözün hissələrinin sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları* adlanır.

Azərbaycan dilində sözkeçirmənin əsasını heca qanunu təşkil edir. Belə ki, sözün sətrə sığmayan hissələri sətirdən-sətrə ancaq hecalarla keçirilir.

Müasir Azərbaycan dilində həm bütöv, həm ixtisar edilmiş, həm də qısaldılmış sözlərə aid müvafiq sözkeçirmə qaydaları mövcuddur.

BÜTÖV SÖZLƏRƏ AİD QAYDALAR

§110. 1. Bütöv sözlərin hissələri sətirdən-sətrə tam hecalarla keçirilir; məsələn:

<i>ul-duz</i>	<i>sir-daş</i>
<i>xo-ruz</i>	<i>əmək-dar</i>
<i>şə-hər</i>	<i>bir-lik. Və s.</i>

2. Çoxhecalı sözlər sətrin sonundakı yer nəzərə alınaraq hissələrə bölünüb yeni sətrə keçirilir; məsələn:

<i>müəl-limlik</i>	<i>tə-ləbələr</i>
<i>mü-əllimlik</i>	<i>tələ-bələr</i>
<i>müəllim-lik</i>	<i>tələbə-lər</i>

3. Ancaq bir səsdən ibarət olub sözün əvvəlində gələn hecalar sətirdən-sətrə keçirilmir; məsələn:

<i>a-ristokrat</i>	<i>u-cuzluq</i>
<i>e-zamiyyə</i>	<i>ü-mumiyyətlə</i>
<i>i-cazə</i>	<i>o-xumaq. Və s.</i>

4. Birinci hecası ancaq bir səsdən ibarət olan ikihecalı sözlər sətirdən-sətrə keçirilmir; məsələn:

<i>a-şiq</i>	<i>ə-lək</i>
<i>a-ta</i>	<i>e-pos</i>
<i>o-dun</i>	<i>ü-rək</i>
<i>u-zaq</i>	<i>ü-züm. Və s.</i>

5. Birinci və ikinci hecanın ancaq saitdən ibarət olan sözlərdə əvvəlinci hecaları bir-birindən ayıraraq sətirdən-sətrə keçirmək olmaz; məsələn: *a-ilə, a-eroqraf, a-erostat* və s.

Belə sözləri aşağıdakı formada keçirmək olar; məsələn: *ai-lə, ae-rostat, ae-roqraf, ae-rometr* və s.

6. Bir hərfdən ibarət olub, sözün sonunda gələn heca yeni sətərə keçirilmir; məsələn:

<i>ibtida-i</i>	<i>ictima-i</i>
<i>bədi-i</i>	<i>təbi-i</i>
<i>şü-a</i>	<i>mətbə-ə. Və s.</i>

7. Söz tərkibində saitlər arasında olan eynicinsli qoşa samitlər sözkeçirmə zamanı bir-birindən ayrılır. Bunlardan biri sətirin sonunda saxlanılır, ikincisi isə yeni sətərə keçirilir; məsələn:

<i>min-nət</i>	<i>səy-yarə,</i>
<i>ləz-zət</i>	<i>dər-rakə,</i>
<i>qül-lə</i>	<i>təfək-kür,</i>
<i>sək-kiz</i>	<i>məhəb-bət,</i>
<i>nəzəriy-yə</i>	<i>mürək-kəb. Və s.</i>

İXTISAR OLUNMUŞ SÖZLƏRƏ VƏ QISALTMALARA AİD QAYDALAR

§111. 1. İxtisar sözlər hecalarla sətirdən-sətərə keçirilir; məsələn: *Az-neft, part-bilet* və s.

2. Bir neçə sözdən ibarət olan ixtisarı hissələrə bölüb sətirdən-sətərə keçirmək olmaz; məsələn: *və s.* (və sair), *və b.k.* (və bu kimi), *və i.* (və ilaxır).

3. Böyük hərflə yazılan mürəkkəb qisaltmaları ayırub onun bir və bir neçə hərfini sətirdən-sətərə keçirmək olmaz; məsələn: *ADPU-A-DPU, AD-PU, ADP-U* (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti), *AHIŞ-A-HİŞ, AH-İŞ* (Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurası), *ASE-A-SE, AS-E* (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası) və s.

4. Böyük hərflərlə və rəqəmlərlə yazılan mürəkkəb qisaltmalardakı hərfləri rəqəmlərdən ayırub sətirdən-sətərə keçirmək olmaz; məsələn: *QAZ-31* (markalı maşın), *TU-104* (markalı təyyarə) və s.

5. Ad və ata adının qısaltmasının bir-birindən, yaxud da familiyadan ayırır nə sətrin sonunda qoymaq, nə də yeni sətəre keçirmək olar. Bunlar ancaq bir sətirdə yazılır; məsələn: *M.P.Vaqif, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadı, N.Nərimanov* və s.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası öz praktik cəhətinə görə bir sıra orfoqrafiyalardan fərqlənir. Bizim müasir orfoqrafiya məişətə daxil olmuş və yazılı ünsiyyət üçün çox gözəl imkan yaradır, xalqımızın mədəni inkişafına, onun savadlanmasına lazımi qədər xidmət edir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası bugünkü səviyyəyə yüksələnə qədər müəyyən inkişaf tarixi keçmişdir.

AZƏRBAYCAN ORFOQRAFİYASININ TARİXİNƏ DAİR QISA MƏLUMAT

§112. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası öz inkişaf tarixində bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Bu dəyişikliklər həm əlifba ilə, həm də dildəki bu və ya başqa dəyişikliklərlə əlaqədar olmuşdur. Məlum olduğu üzrə, orfoqrafiya əlifba ilə çox bağlıdır. Buna görə də əlifba dəyişdikcə orfoqrafiyada da müəyyən dəyişiklik əmələ gəlir. Azərbaycan yazısında ərəb, latın və rus əlifbalarından istifadə olunduğu üçün daha çox dəyişikliklər olmuşdur.

Ərəb əlifbası Azərbaycan orfoqrafiyasını həddindən artıq ağırlaşdırır və çətinləşdirirdi. Bu əlifbanın tələbləri əsasında ərəb və fars sözləri o dillərdə olduğu kimi yazılırdı. Eyni zamanda, ərəb əlifbasından istifadə edilərkən yazımızda sabit qayda-qanun yox idi. Bu vəziyyət xalqın ümumi mədəniyyətinin inkişafına böyük maneə törədirdi. Elə buna görə də XIX əsrin orfoqrafiya məsələləri görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir.

XIX əsrin böyük sənətkarı, mütəfəkkir alim M.F.Axundov öz dövründə Azərbaycan yazısında sabitliyin olmadığını görüb, orfoqrafiyamızın qaydaya salınmasına böyük səy göstərmişdir.

Onun bu sahədəki ən böyük xidməti yazımızda fonetik prinsipi irəli sürməsində, bunu həm nəzəri, həm də əməli surətdə əsaslandırmasında olmuşdur.

M.F.Axundov xalqın savadlanmasını asanlaşdırmaq üçün dilimizdəki ərəb və fars sözlərini öz tələffüzümüzə uyğun şəkildə yazmağı müvafiq bilirdi. O, sözün deyildiyi kimi yazılması prinsipini ən kütləvi, ən xəlqi prinsip hesab edirdi. Buna görə M.F.Axundov ərəb və fars dillərindən keçmə sözləri, məsələn, *adəm* sözünü *adam*, *toxm* sözünü *toxum*, *cift* sözünü *cüt*, *müğəyyəd* sözünü *muğayat*, *övrət* sözünü *arvad*, *qaidə* sözünü *qayda* şəklində yazmağı vacib hesab etmiş və bunu elmi surətdə əsaslandırmışdır.

M.F.Axundov yazımızı asanlaşdırmaq məqsədi ilə ilk dəfə olaraq köhnə yazı qaydalarını pozmuş, dilimizin öz xüsusiyyətlərinə müvafiq və sözü tələffüzə əsasən yazmağın təməlini qoymuşdur. O öz pyeslərini hansı qaydalara əsasən yazdığı haqqında məruzələrinin birində belə demişdir: “Orfoqrafiya məsələlərinə gəlincə, hələlik bu sahədə sabit bir qayda-qanun olmadığına görə mən indiyə qədər öz həmyerlilərimin yazı işlərində tətbiq etdikləri və tatarların (azərbaycanlıların – A.Q.) öz tələffüzlərində işlətdikləri əlamətləri, vurğuları və sairə əsas qəbul etmişəm”¹.

M.F.Axundov orfoqrafiya məsələlərinə öz yaradıcılığında xüsusi yer verməklə kifayətlənməyib, bu məsələyə daim nəzər yetirir, qəzetləri izləyir, başqalarına məsləhət və göstərişlər verirdi. O, orfoqrafiyaya dair qəzet işçiləri qarşısında aşağıdakı tələbləri qoyur və deyirdi: “Sizin qəzetinizin əsas məziyyətlərindən biri ifadənin gözəlliyi,

¹ M.F.Axundov. Əsərləri. III cild, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1961, səh. 200.

ibarələrin zəifliyi və aydınlığı, *orfoqrafiyanın düzgünlüyü* (kursiv mənimdir – A.Q.) olmalıdır. Çünki sizin qəzetiniz başqa məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır. Orfoqrafiyaya gəlincə, sizin gələcəkdə təyin etdiyiniz mühərrir mənim Azərbaycan dilində olan komediyalarımın orfoqrafiyasına riayət etməlidir”.

Azərbaycan dili orfoqrafiyasında fonetik prinsipə geniş yer verilməsində və ümumiyyətlə, yazımızın sadələşdirilməsində M.F.Axundovun xüsusi rolu olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində də orfoqrafiya problemi prinsiplə məsələlərdən hesab edilmiş, onu (orfoqrafiyanı) daha da asanlaşdırmaq, xəlqiləşdirmək üçün bir sıra işlər görülmüşdür. Bu dövrdə tərtib olunan dərsliklərdə müəlliflər ərəb dili orfoqrafiyasına riayət etməyib, ərəb və fars sözlərini Azərbaycan dilində tələffüz edildiyi kimi yazmağa çalışmışlar. Xüsusən 1907–1908-ci illərdə yazılmış “İkinci il” dərsliyində köhnə orfoqrafiya qaydaları pozulmuş, bəzi məsələlərdə Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Məsələn, həmin kitabda cəm şəkilçisinin tək cə bir şəkildə deyil, ahəngə tabe edilərək *-lar* və *-lər* formasında yazılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bundan başqa, daha bir sıra məsələləri Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun yazmağı lazım bilmişlər.

Azərbaycan orfoqrafiyasında özünə yer tapmış dolaşıqlığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə M.Mahmudbəyov 1911-ci ildə “İmlamız” adlı kitabça yazmış və o dövr Azərbaycan dili orfoqrafiyasının vəziyyətini belə xarakterizə etmişdir: “İmla məsələsi həm mühüm, həm də müşkül bir məsələdir. Mühümdür onun üçün ki, biçarə məktəblilərimiz oxuduqları kitabların hərəsində bir imlaya rast gəlir; hər müəllim bir imla çıxarıb şagirdlərinə təlim edir;

hər mühərrir, hər qəzetçi bir imla ilə yazır. Bu, bəs deyil, hər kəs öz imlasını səhih sayıb özlərinə də bu imla ilə yazmağı tövsiyə edir. Bu isə dilini ədəbi dil sanan qövmə yaraşmaz bir haldır”.

Mahmud bəy Mahmudbəyov Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üçün hansı prinsipin əsas götürülməsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə belə demişdir: “Türk (Azərbaycan) dilinin imlası üçün əsaslı dəstəvüz nə ola bilər? Tələf-füzmü, hazırdakı imlamı? Ya dilin qanunu?”

Müəllif bunlardan orfoqrafiya üçün üçüncünü, yəni dilin qanunlarını nəzərə almağı lazım bilmiş və demişdir: “İmlada birlik olmaq üçün dilin əsasını, qanunlarını ariyib toplamaq, bu əsas və qanunlar üzrə imla üçün müstəqil üsul tərtib etmək lazımdır”.

M.Mahmudbəyovun bu kitabının o dövr üçün xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

§113. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına dair bir çox işlərin görülməsinə baxmayaraq, 1920-ci illərə qədər dilimizin orfoqrafiyası öz düzgün həllini tapmamışdı. Azərbaycanda 1920-ci illərdən sonra, başqa sahələrdə olduğu kimi, elm, mədəniyyət də sürətlə inkişaf etməyə başladı. Belə bir dövrdə orfoqrafiyamızın çatışmazlıqları daha aydın şəkildə üzə çıxdı. Bu çatışmazlıqlar, nöqsanlar mətbuatın, məktəblərin işini xeyli çətinləşdirirdi. Buna görə də həmin dövrdə orfoqrafiyanı sahmana salmaq, onun qaydalarını düzəltməyi tələbatı ciddi şəkildə meydana çıxdı. Həmin dövrdə orfoqrafiya məsələlərini qaydaya salmaq, keçmişdəki kimi ayrı-ayrı şəxslərin işi olmayıb ümumxalq işi, dövlət işi xarakteri aldı. Bunun üçün dövlət tərəfindən xüsusi tədbirlər görüldü.

1922-ci ildən başlayaraq, yeni yazımın tədricən latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməsi ilə əlaqədar ola-

raq, orfoqrafiya məsələsinə də xüsusi fikir verildi, fonetik və morfoloji prinsip əsasında vahid orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək tələbi irəli sürüldü.

1928-ci ildə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarını müzakirə etmək üçün birinci orfoqrafiya konfransı çağırıldı. Bu konfransda keçirilmiş müzakirələrdən sonra 1929-cu ildə “İmla lüğəti” çap olundu.

Bundan sonra həmin dövrdə dilimizin yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib edildi.

Yeni orfoqrafiya qaydalarının tezləri 1931-ci ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsində çap olundu. Bu tezlərdə sözlər mənşəcə 3 qrupa (Azərbaycan sözləri, ərəb və fars sözləri, rus və beynəlmiləl sözlər) bölünmüş və hər qrupa aid yazı qaydaları göstərilmişdi.

1931-ci ildə **ikinci orfoqrafiya konfransı** çağırıldı. Burada həmin tezlər geniş müzakirə olundu, bundan sonrakı illərdə Azərbaycan dili orfoqrafiyası qaydalarının layihəsi hazırlandı; 1936-cı ildə təsdiq edildi və çap olundu.

Bu orfoqrafiya qaydalarının Azərbaycan dili orfoqrafiyasının inkişaf tarixində xüsusi rolu olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dili yazı qaydalarını elmi əsasda qurmaq üçün bir başlanğıc idi. İlk dəfə nəşr olunmuş orfoqrafiya qaydalarının nə kimi məqsəd daşdığı belə izah edilirdi: “Azərbaycan-türk ədəbi dilinin bu yeni orfoqrafiya qaydaları birinci (1928) və ikinci (1931) orfoqrafiya konfranslarından sonra Azərbaycan-türk dilində meydana gələn mühüm dəyişiklikləri hesaba almaqla bərabər, keçmiş ərəb-fars və qədim türk ənənəvi və mühafizəkar orfoqrafiya ünsürlərindən dilimizi tamamilə azad etmək və ədəbi dilimizlə canlı şivələr və rus internasional elementləri arasındakı əlaqə və münasibətləri doğru olaraq əks etdirməyə çalışır”.

Bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bu orfoqrafiya qaydalarında bir sıra ciddi nöqsanlara da yol verilmişdi. Bura-

da yersiz olaraq bir sıra sözlərin Azərbaycan dilinə müvafiq deyil, türk (osmanlı) dili ifadəsinə uyğun yazılması (*çox* əvəzinə *çoq*, *tox* əvəzinə *toq* və s.) göstərilmişdi ki, bu da səhv idi. “Qaydalar”da bəzi sözlərin yazılışında fonetik prinsip nəzərə alınmadığı və bəzi beynəlmiləl sözlərdə isə təhrifə yol verildiyi üçün bu qaydalar ictimaiyyət tərəfindən bəyənilməmiş, bir sıra etirazlar meydana çıxmışdı. Buna görə də 1937-ci ildə yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi hazırlanmış, bu layihə geniş xalq kütləsinin müzakirəsindən sonra 1938-ci ildə təsdiq olunmuş və çap edilmişdi.

Bu orfoqrafiya qaydalarının orfoqrafiyamızın nizama salınmasında müəyyən təsiri olmuşdur. 1936-cı ildə nəşr edilmiş “Qaydalar”dan fərqli olaraq, burada xalq dili əsas götürülərək fonetik prinsipə daha geniş yer verilmiş, dilimizə yad olan ünsürlər (yazı qaydaları) aradan çıxarılmış, rus və beynəlmiləl sözlərin mənbə dildəki kimi yazılması göstərilmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, həmin orfoqrafiya qaydaları da dilimizin xüsusiyyətlərini və onun inkişafı nəticəsində əmələ gələn yenilikləri tam əks etdirə bilmirdi. Həm də bir qədər sonra əlifbamız dəyişdirilib rus qrafikası əsasında yenidən yaradılmışdı. Elə buna görə də yeni orfoqrafiya qaydaları hazırlamaq tələbi qarşıya çıxmışdı. Yeni hazırlanan orfoqrafiya qaydaları 1940-cı ildə Xalq Komissarları Soveti tərəfindən təsdiq edilmiş və həmin ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adı altında nəşr olunmuşdu.

1940-cı ildə çap olunmuş “Qaydalar” fonetik və morfoloji prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Bu “Qaydalar”da orfoqrafiyamızın daha da təkmilləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Lakin bununla bərabər, həmin “Qaydalar”da “bir sıra ciddi elmi səhvlər, öz əhəmiyyətini itirmiş maddələr, həddindən artıq istisnalar və s. mövcud idi. Digər tərəfdən, həmin orfoqrafiya qaydalarının bəzi maddələri

Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe edilməmişdi.¹ Buna görə də 1952-ci ildə Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutu həmin orfoqrafiya qaydalarında bir daha bəzi dəyişikliklər etməyi və yeni layihə hazırlamağı lazım görmüşdür. Hazırlanmış layihə 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən təsdiq edilərək həmin ildə nəşr olunmuşdur.

Bu “Qaydalar”da dilimizin daxili inkişaf qanunlarının daha ciddi şəkildə nəzərə alınmasına baxmayaraq, bir sıra səhvlərə də yol verilmişdi. Burada, hər şeydən əvvəl, apostrof işarəsi yazımızdan çıxarılmış, söz ortasında ey-nicinsli qoşa samitlə yazılan əcnəbi sözlərə xüsusi qayda verilməmiş, bəzi ədatlar səhv olaraq nida başlığı altında göstərilmiş və s. Buna görə də “Qaydalar” tənqid edilmiş və 1955-ci ildə təzədən layihə hazırlanmışdır. Həmin layihə dəfələrlə və geniş şəkildə müzakirə edildikdən sonra 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən təsdiq olunmuş və həmin ildə də çap edilmişdir.

Yeni orfoqrafiya qaydaları özündənəvvəlki qaydalardan quruluşca fərqlidir. Əvvəlki orfoqrafiya qaydalarının quruluşunda olan nöqsanlar burada təkrar olunmur. Belə ki, orfoqrafiya qaydaları hazırlanarkən əvvəlki orfoqrafiya qaydalarının quruluşunda elmi cəhətdən nöqsan olduğunu, ayrı-ayrı bəhslərdə dolaşıqlıq müşahidə edildiyini nəzərə alaraq, mövcud orfoqrafiya qaydaları tamamilə yeni quruluşda tərtib edilmişdir”.² 1958-ci ildə nəşr olunmuş “Qaydalar”da, düzgün olaraq, yazıda sabitləşmiş qaydalar eyni ilə saxlanılmış, bəzi qaydalar isə çıxarılmış, dolaşıqlıq törədən bir sıra qaydalar daha da dəqiqləşdirilmişdi. Bununla yanaşı, oraya bir neçə yeni qayda da artırılmışdı.

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası, Bakı, 1954, səh. 5.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1955, səh. 3.

1958-ci ildə təsdiq edilmiş “Qaydalar”da qismən dəqiq olmayan maddələr də olmuşdu. Məsələn, 8-ci paraqrafda birinci, bəzən də sonrakı hecalarda *o* saiti olan alınma sözlərin ədəbi tələffüzə uyğun olaraq *a* ilə yazılması (Adessa, Maskva və s.) qeyd edilmişdi. Lakin bu qaydanın sonradan (1959-cu ildə) yenidən dəqiqləşdirilməsi lazım görülmüşdü.

Axıncı **orfoqrafiya lüğəti 1975-ci ildə** nəşr olunmuşdu.¹ Həmin nəşrdə verilmiş orfoqrafiya qaydalarında bəzi misallar dəyişdirilmiş və tire ilə yazılan sözlər, cəm şəkilçisi qəbul edən tarixi şəxsiyyət və ədəbi surətlərin adları, heyvanlara verilən və alleqorik əsərlərdə işlədilən adlara dair qeydlər əlavə olunmuşdu.

Beləliklə, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının inkişaf tarixi göstərir ki, dilimizin orfoqrafiya qaydaları ayrı-ayrı illərdə dəfələrlə müzakirə edilib təkmilləşdirilərək, həmişə vahid yazı normalarına doğru inkişaf etdirilmişdir. Hazırda Azərbaycan orfoqrafiyasının **yenidən hazırlanmasına** böyük ehtiyac vardır².

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (artırılmış və təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri), Bakı, 1975, səh. 6.

² Afad Qurbanov. “Tətbiqi dilçilik problemləri”. Bakı, 2003.

VIII. LEKSİKOLOGİYA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA ANLAYIŞ

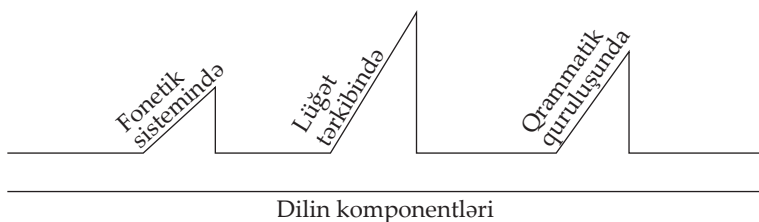
§114. Dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmusuna *lüğət tərkibi* deyilir. Dilin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı dövrdən onunla əlaqədar şəkildə yaranır. Buna görə də ilk dövrlərdə dilin lüğət tərkibi kasıb olur və sonralar get-gedə kəmiyyət və keyfiyyətcə zənginləşib inkişaf edir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də belə bir inkişaf yolu keçmişdir.

Lüğət tərkibi dil üçün zəruri materialdır. Bu materialdan söz birləşmələri, cümlələr yaradılır. Dildə müəyyən fikri ifadə etmək üçün sözlər qrammatik quruluşun vasitəsilə birləşmə və cümlə şəklinə düşür.

Dilin komponentləri zaman keçdikcə müntəzəm şəkildə inkişaf edir, dəyişikliyə uğrayır. Fonetik sistemə və qrammatik quruluşa nisbətən lüğət tərkibi daha çox dəyişkəndir. Əgər lap qədim dövrlərdən başlamış dilimizin fonetik, yaxud da qrammatik quruluşu nəzərdən keçirilsə, çox az dəyişiklik olduğuna təsadüf edilir. Lakin dilimizin lüğət tərkibi daima inkişaf edir, onda, demək olar ki, hər zaman az-çox dəyişikliklər nəzərə çarpır.

Lüğət tərkibindəki dəyişiklikləri, dilin başqa sahələrinə nisbətən, təxminən, 18-ci şəkildəki kimi təsəvvür etmək olar.

Dilin lüğət tərkibindəki bu dəyişiklik xalqımızın həyatı, mədəniyyəti və onun inkişafı ilə əlaqədardır. Çünki dilin lüğət tərkibi, eyni zamanda, mənsub olduğu xalqın tarixini əks etdirir. Cəmiyyətdə baş verən, demək olar ki, hər bir hadisə, yaranan hər bir yeni anlayış söz və ifadə vasitəsilə öz əksini dilin lüğət tərkibində tapır. Məsələn, bir neçə il bundan əvvəl nə kosmonavt anlayışı, nə də bu məfhumu bildirən söz bizə məlum idi.

Şəkil 18.

Lakin sovet cəmiyyətində yeni bir anlayış – kosmonavt anlayışı yarandıqdan sonra dildə də bu məfhumu ifadə edən *kosmonavt* sözü əmələ gəlmişdir.

Dilin lüğət tərkibi ancaq yeni sözlərin deyil, köhnəlməmiş sözlərin hesabına da dəyişir. Məlum olduğu üzrə, dil cəmiyyətlə bağlıdır. Buna görə də cəmiyyətdə köhnəlməmiş məfhumları ifadə edən sözlər məfhumlarla birlikdə tədricən istifadədən düşür. Məsələn, vaxtilə dilimizdə geyim növlərindən birinin adını bildirən *çuxa*, kənd təsərrüfatı alətlərinin adını ifadə edən *cüt*, *şana* sözlərinin işlənməsinə baxmayaraq, hazırda bu sözlərdən nitqimizdə fəal şəkildə istifadə olunmur.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin miqdarı köhnəlməmiş sözlərin miqdarından dəfələrlə çox olur. Hər bir dilin zənginliyini göstərən amillərdən biri məhz onun lüğət tərkibinin çoxcəhətli və zəngin olması ilə müəyyən edilir. Müasir Azərbaycan dilində elmin, sənayenin, sənətin, iqtisadiyyatın və s. ayrı-ayrı sahələrinə aid çox müxtəlif söz və ifadələr vardır. Bu əlamətdar cəhət Azərbaycan dilinin də müasir zəngin dillərdən biri olduğunu göstərir.

Dilin lüğət tərkibi əsas və əlavə hissələrdən ibarət olur. Əsas hissəyə daxil olan sözlər və ifadələr ən zəruri əşya və məfhumların, hadisələrin adlarını bildirir. Bu cür söz və ifadələr dildə uzun müddət yaşayır və hamı tərəfindən başa düşülür, müntəzəm işlədilir. Ümumməqbul sözlər və ifadələr (məsələn: *ata, ana, su, dağ, torpaq, meşə, ağac, yer, bir, beş, mən, biz, başa düşmək, yada salmaq, bel bağlamaq, dilə gəlmək, canından keçmək, ürəyi getmək, cavab vermək...*) dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsinə daxildir. Dialektizmlər, arxaizmlər, loru sözlər, vulqarizmlər, dar sahə terminləri lüğət tərkibinin əlavə hissəsinə aiddir: məsələn: *reanimasiya, leksikografiya, əsrük, qımıldanmaq, zəvzəmək, mırıldamaq, təngildəmək, qısqı gəlmək, cıbrığınu çıxartmaq, tünbətün düşmək...*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏVİ VAHİDLƏRİ

§115. Dil – vahidlərdən ibarətdir. Vahidlərsiz hər hansı bir dilin mövcudiyyətini, onun varlığını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Dilin quruluşunun təkcə bir sahəsində deyil, onun həm fonetik və qrammatik quruluşunda, həm də lüğət tərkibində bir sıra vahidlər vardır. Buna görə də bütün fonemlər, morfemlər, leksemlər, frazemlər, cüm-lələr... dil vahidləridir.

Bu dil vahidləri üçün iki cəhət xarakterikdir; hər bir vahid, birincisi, başlıca zahiri əlamətə – səslənməyə, ikincisi isə, əsas daxili əlamətə – mənaya, yaxud məzmununa malik olmalıdır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi vahidlərə görə iki yerə bölünür: a) leksik vahidlər; b) frazeoloji vahidlər.

Leksik və frazeoloji vahidlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Lakin bunları bir-birinin eyni təşkil edən vahidlər kimi götürmək doğru olmaz. Çünki bunlardan hər biri fərdi cəhətlərə malikdir.

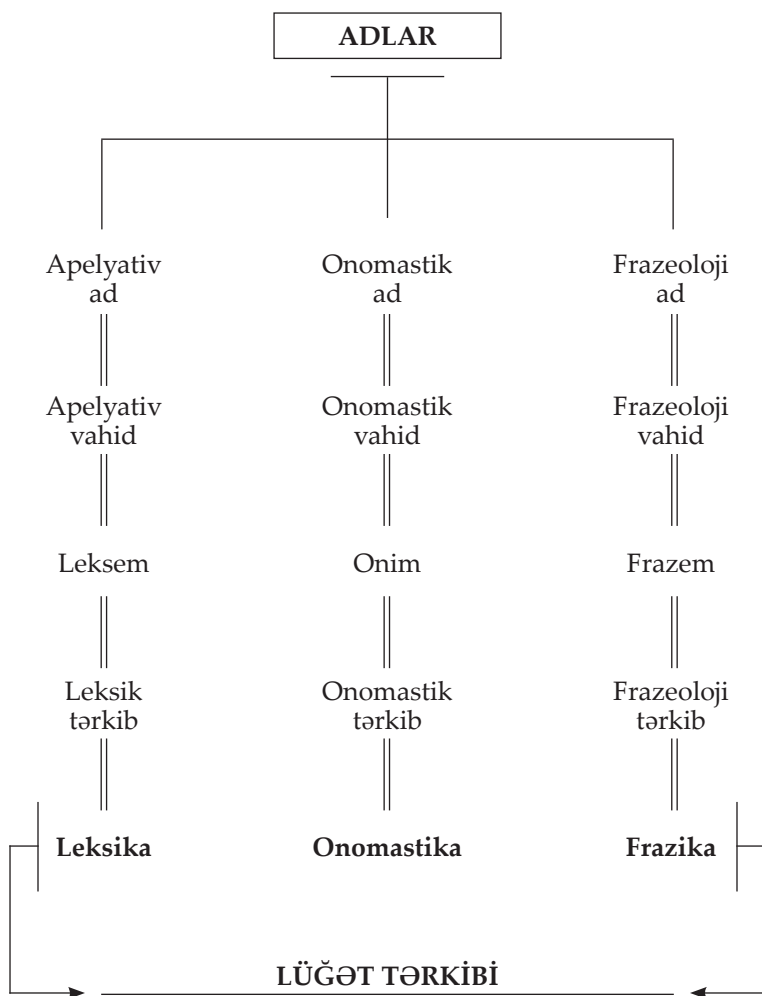
Leksik vahidlər dildə müstəqil olan tək-tək sözlərdir. Leksik vahidlərə *söz*, yaxud *leksem* də deyilir. Leksik vahid (söz) dilin daha konkret və əsas vahididir. Belə ki, dilin bütün digər vahidləri sözün zəminində əmələ gəlir. Buna görə də leksik vahid olmadan digər vahid də ola bilmir. Məsələn, *məktəb* sözü leksik vahidi olmadan *-li* morfoloji vahidinin – morfeminin şəxs anlayışını (məktəbli) ifadə etməkdə heç bir rolu ola bilməz. Bununla bərabər, bütün fonemlər – səs vahidləri sözdə əks olunur və hər növ qrammatik vahidlər də sözlə ifadə edilir. Deməli, *leksem* – söz, ümumən dildə və xüsusən dilin lüğət tərkibində mərkəzi vahiddir.

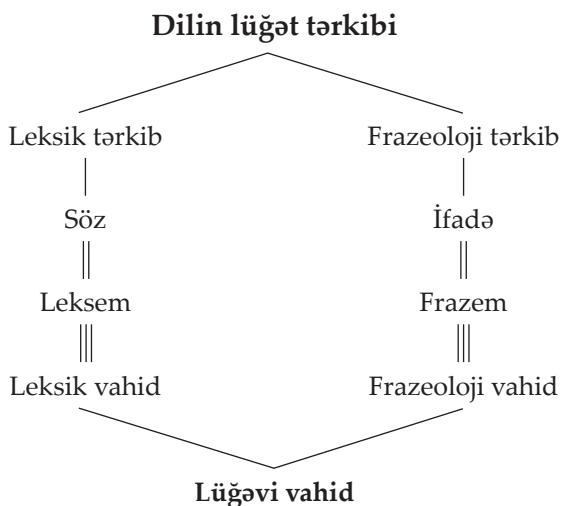
Bütün leksik vahidlərin cəmi dilin leksik tərkibini təşkil edir.

Frazeoloji vahidlər dildə müstəqil mənası olan bölünməz birləşmə və ifadələrdir. Dildəki frazeoloji vahidlərə həmçinin *frazem*, yaxud *ifadə* də deyilir. Frazeoloji vahidlərin hamısı birlikdə dilin frazeoloji tərkibini təşkil edir.

Yuxarıda deyilənləri əyani olaraq belə formada ümumiləşdirmək olar.

Deməli, həm leksik, həm də frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibində müstəqil mövcud olan lüğəvi vahidlərdir.

Leksik vahidlər:

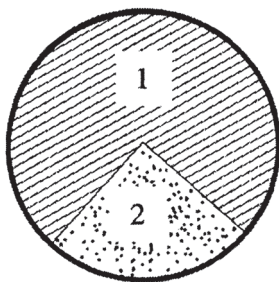
Dinləmək
Yaşamaq
Anlamaq
Dayanmaq
Öldürmək

Frazeoloji vahidlər:

Qulaq asmaq
Ömür sürmək
Başa düşmək
Ayaq saxlamaq
Canını almaq. Və s.

Dildəki leksik vahidlərə (leksemlərə) nisbətən frazeoloji vahidlər (frazemlər) azdır. Bunun, təxmini olaraq, 19-cu şəkildə göstərildiyi formada təsəvvür etmək mümkündür.

Dilin lüğəvi vahidləri olan leksem və frazemlərin bir-birinə yaxın və fərqli əlamətləri nəzərə alınaraq, bunlardan ayrı-ayrı sözlər leksikada, bölünməz birləşmə, ifadə və ibarələr isə frazeologiya bəhsində öyrənilir.

Şəkil 19.
1. leksik tərkib;
2. frazeoloji tərkib

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASI

LEKSİKA ANLAYIŞI

§116. Dildə olan bütün sözlərin məcmusuna **leksika**¹ deyilir. Leksikaya tək-tək müstəqil sözlər daxildir. Bu sözlərin və bunların aid olduğu ayrı-ayrı söz qruplarının özlərinəməxsus xarakterik əlamətləri vardır.

Dilin leksik sistemi leksikologiyada öyrənilir. Leksikologiyanın² tədqiq obyektı sözlərdir. Söz dilçilik elminin başqa şöbələrində də tədqiq olunur. Lakin dilçiliyin digər şöbələrindən fərqli olaraq, burada söz təklikdə tədqiq olunur və onun mahiyyəti, təbiəti və s. cəhətləri öyrənilir.

Leksikologiyada hər bir söz dilin lüğəvi vahidi kimi aşağıdakı cəhətdən tədqiq olunur:

- 1) dilin leksik sistemində sözün mövqeyi, mahiyyəti aydınlaşdırılır;
- 2) sözlər mənşəyinə görə izah olunur;
- 3) söz qrupları, sözün istifadə edilmə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Bunlardan əlavə, leksikologiyada leksik tərkibin həcmi və bunun inkişaf prosesinin tarixi də müəyyənləşdirilir.

LEKSİKOLOGİYANIN NÖVLƏRİ

§117. Dilin leksik sistemi müxtəlif cəhətdən tədqiq edildiyi, öyrənildiyi üçün leksikologiyanın bir neçə növü meydana çıxmışdır.

¹ Leksika (*leksikos*) yunan sözüdür. Bu söz yunan dilində "sözlər" mənasını ifadə edir.

² Burada leksikologiya termini ancaq sözlərin cəmindən (leksikadan) bəhs edən elmi şöbə kimi götürülür.

Tarixi leksikologiya. Dilin leksik tərkibinin təşəkkülü, formalaşması, onun dəyişməsi və inkişafını tarixilik baxımından öyrənən leksikologiya **tarixi leksikologiya** adlanır.

Leksika tarixi cəhətdən tədqiq olunarkən dilin inkişaf mərhələləri, dövrləri nəzərə alınır, dildə bu və ya digər sözün yaranması və onun taleyi, istifadədən qalması səbəbləri izah olunur.

Müqayisəli leksikologiya. Dildəki ayrı-ayrı leksik vahidləri müqayisəli şəkildə öyrənən leksikologiya **müqayisəli leksikologiya** adlanır. Müqayisəli leksikologiyada, əsasən, qohum dillərin leksik tərkibi müqayisə edilir. Müqayisəli leksikologiya dillərin qohumluğunu, bunların bir mənbədən törədiklərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Təsviri leksikologiya. Dilin leksik sisteminin müasir inkişaf səviyyəsi təsvir olunan leksikologiyaya **təsviri leksikologiya** deyilir. Təsviri leksikologiya tarixilikdən təcrid olunmur. Burada bu və ya digər leksik ünsür tədqiq edilərkən tarixi faktlara da müraciət olunur. Müasir Azərbaycan ədəbi dili təsviri leksikologiyasının əsas vəzifəsi dilimizin hazırkı inkişaf səviyyəsini geniş və dəqiq təsvir etməkdən ibarətdir.

SÖZ LEKSİKANIN ƏSAS VAHİDİDİR

§118. İnsanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dil sözlərdən ibarətdir. Buna görə də sözsüz dilin varlığını təsvir etmək mümkün deyildir. İnsan fikirləri, əsasən, söz vasitəsilə öz ifadəsini tapır. Bütün bunlara görə də söz yalnız leksikanın yox, ümumiyyətlə dilin başlıca vahidi sayılır.

Söz nədir? Söz dilin leksik tərkibini təşkil edən əsas lüğəvi vahiddir. Söz bu və ya başqa əşya (*taxta, yağ, balıq*), şəxs (*Munis, Sona*), hərəkət (*gəlmək, getmək, görmək*), keyfiyyət (*yaxşı, pis*), hadisə (*külək, üsyan*) və sairin adıdır.

Buna görə də kainatda mövcud olan bütün şeylər, mücərrəd anlayışlar sözlərlə adlandırılır. Deməli, dildə sözün başlıca rolu, onun əsas vəzifəsi ad olmaqdır. Söz yalnız əşyanın deyil, həm də hal və hadisənin, əlamətin miqdarının adını bildirir.

Dilçilikdə bəzi alimlər hər dilin özünə uyğun sözün yarandığını söyləyirlər. Həqiqətən, sözə tərif verərkən onun hansı dildə olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Çünki ayrı-ayrı dillərdə olan sözlərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir, burada fərqli cəhətlər vardır. Söz hər bir dilin öz daxili qayda-qanunları əsasında yaranıb, müəyyən səs, yaxud səs kompleksinə və mənaya malik olan dil vahididir.

Deməli, hər bir sözün yaranması və onun varlığı üçün iki əlamət – səslənməyə və mənaya malik olması əsasdır. Bunlardan biri olmasa, sözü təsəvvür etmək mümkün deyildir.

§119. İnsan onu əhatə edən maddi varlıqları, onların əlamətlərini, xassə və xüsusiyyətlərini bilmək üçün mütləq öz təsərrüfatını ümumiləşdirməli olur. Məsələn, inkişaf, yaşayış, müdafiə, təhsil, yarış, səmərələşdirmə anlayışlarını mənimsəmək üçün bunlara dair olan bir sıra əşya və hadisə haqqındakı təəssüratları ümumiləşdirmək lazım gəlir. Belə ümumiləşdirmələr ancaq sözlərlə mümkün olur.

Ümumiləşdirmə prosesində sözün ümumiləşə bilməsi də əsas cəhətlərdəndir. Dildəki sözlərin əksəriyyəti ümumi ola bilər. Lakin sözlərin ümumilik dərəcəsində eyniyyət yox, müxtəliflik müşahidə edilir. Belə ki, bəzi sözlər az ümumiləşdiyi halda, müəyyən sözlər son dərəcə geniş ümumilik xarakteri ala bilər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *elə*, *belə*, *bu*, *o* sözləri olduqca ümumi xarakterlidir. Bu sözləri istənilən məqamda istənilən sözlərlə yanaşı işlətmək olur: *elə alim*, *elə kitab*, *elə ölkə*, *elə xalq*, *elə məktəb*, *elə*

küçə, elə zavod, elə fikir, elə bitki, elə quş, elə heyvan, elə gül, belə söhbət, belə xəyal, belə mülk, belə dünya, belə millət, belə gün, bu dəniz, bu uşaq, bu səhra, bu çay, bu ağac, bu torpaq, bu qələm, bu yağış, o kəs, o müəllim, o şəhər, o görüş, o qəlb, o maddə, o paltar, o qərar, o qurultay, o məşın, o kənd, o tarla, o bina və s.

SÖZÜN DAXİLİ VƏ ZAHİRİ CƏHƏTİ

§120. Söz səs “donu geymiş” mənadır. Buna görə də hər bir söz həm zahiri, həm də daxili cəhətlərə malikdir. Sözün səslənməsi onun zahiri cəhətidir. Məsələn, *kağız* sözünü götürək. Bu sözdə beş səs vardır; bunlar müəyyən səs kompleksi əmələ gətirərək *kağız* sözünün formasını təşkil edir.

Dildəki sözlər fonem tərkibinə görə çox müxtəlifdir. Bu cəhətdən sözləri şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Birsəsli sözlər; məsələn: *o* (əvəzlik), *a! ə!* (nida) və s.
2. İkisəsli sözlər; məsələn: *ad, az, ay, at, ət, su, bu, və, ağ, əl, il* və s.
3. Üç və çoxsəsli sözlər; məsələn: *beş, tək, sel, dörd, gözəl, bacarıq, birləşmə* və s.

Birsəsli söz Azərbaycan dilində və eləcə də digər türk dillərində çox azdır.

Sözün bu və ya başqa məna ifadə etməsi onun *daxili cəhətidir*. Yuxarıda misal göstərdiyimiz *kağız* sözünün daxili cəhəti onun qamışdan, ağacdən hazırlanan və əsasən, yazı ləvazimatı olan müəyyən bir əşya mənasını bildirməsidir. Buna görə də dildə səs sisteminə və leksik, yaxud qrammatik mənaya malik olmayan söz yoxdur və ola da bilməz.

İLKİN VƏ DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR

§121. Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibindəki sözlər də mənşəcə quruluşlarına görə çox müxtəlifdir. Belə ki, müəyyən mənanı bildirmək üçün dilimizdə elə sözlər vardır ki, bunlar çox qədim və ilkin sözlərdir. Lakin elə sözlər də vardır ki, sonradan yaranmışdır. Bu müxtəlifliyinə əsasən dilimizdəki sözlər iki yerə bölünür: ilkin sözlər; törəmə sözlər.

İlkin sözlər. Yalnız bir kökdən ibarət olan sözlərə **ilkin**, yaxud **əslî söz** deyilir; məsələn: *balıq, qol, qara, bel, sel, göy quş, daş, ağac, torpaq, mən, sən, yer, göy, gün* və s.

Əslî sözlər hər bir dilin leksik tərkibinin qədim söz laylarını təşkil edir. Çünki belə sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti mövcud olduğu dilin formalaşdığı, təşəkkül tapdığı dövrlərdə əmələ gəlir.

Düzəltmə sözlər. İnsan şüurunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq mövcud sözlərdən düzəldilmiş yeni mənalı sözlərə **düzəltmə sözlər** deyilir. Məsələn, Azərbaycan dilində lap qədim dövrlərdə insan bədəninin bir üzvünü bildirmək üçün *əl* sözü meydana çıxmışdır. Sonradan inkişafı ilə bağlı olaraq bu sözdən yeni – *əlbəl, əlbəyaxa, əlbir, əlbombası, əlvərişli, əldəqayırma, əldəyirmanı, əldəyməz, əldəstəyi, əliağır, əliaçıq, əliaşağı, əliboş, əlidolu, əliyəri, əliyüngül, əliuzun, əlyetməz, əlyazması, əlləşmək, əlsiz-ayaqsız, əlüzyuyan, əlüstü, əlçatmaz* və s. kimi sözlər düzəldilmişdir. Deməli, bütün bu düzəltmə sözlərin əslini *əl* sözü təşkil edir.

§122. Düzəltmə söz ancaq əslî sözlərdən yox, düzəltmə sözlərin özlərindən də əmələ gəlir. Bunu *əl* sözündən düzəldilmiş *əlcək, ələk, əlli* (bu söz ancaq etimoloji cəhətdən düzəltmədir) sözlərində aydın görmək olur; məsələn:

ələk – ələkli, ələkçi, ələkçilik və s.

alcək – alcəkli, alcəklik, alcəkçi və s.

alli – alliillik, allimanatlıq, allinci və s.

Göründüyü kimi, sözlərin sonradan yaradılmasında – düzəldilməsində bir deyil, bir neçə yoldan istifadə edilir. Bunu nəzərə alaraq törəmə – düzəltmə sözləri iki qrupa bölmək olar: sadə düzəltmə yolla əmələ gələn sözlər; mürəkkəb düzəltmə yolla əmələ gələn sözlər.

Bir kök və sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə düzəldilən sözlər sadə düzəltmə yolla əmələ gələn sözlərdir. Bunları da iki qrupa bölmək mümkündür:

- 1) bir kök və bir şəkilçi vasitəsilə: *baş-lıq, baş-çı, baş-la* və s.
- 2) bir kök və bir neçə şəkilçi vasitəsilə: *baş-çı-lıq, lüğət-çi-lik* və s.

Bu yolla düzələn sözlər qrammatika kitablarında, sadəcə olaraq düzəltmə sözlər adlanır.

İki və daha artıq kökün birləşdirilməsi, yaxud da bunlara sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması ilə yaradılan sözlər mürəkkəb düzəltmə yolla əmələ gələn sözlərdir; məsələn: *tozsoran, itburnu, hazırcaıvab, balıqçulağı, alagöz, yeddiillik, beşmərtəbəli* və s.

Bu yolla düzələn sözlər isə qrammatika kitablarında, adətən, mürəkkəb söz adı altında verilir.

Azərbaycan dilindəki ilkin sözlərin bəzilərindən ancaq sadə düzəltmə yolla, bəzilərindən isə həm sadə, həm də mürəkkəb düzəltmə yolla yeni söz yaratmaq olur; məsələn:

Əsli sözlər	Düzəltmə sözlər	
	Sadə düzəltmə	Mürəkkəb düzəltmə
göz	göz-lük	acgöz
boş	boş-luq	boşqab
üç	üç-üncü	üçbucaq
daş	daş-lıq	daşkəsən
isti	isti-lik	istiot və s.

Dilin leksik tərkibində törəmə-düzəltmə sözlər ilkin sözlərə nisbətən daha çoxdur. Bu isə təbii və qanunidir. Çünki dil inkişaf etdikcə və zaman ötdükcə dildə yeni sözlərin sayı artır.

QOHUM SÖZLƏR

§123. Dildə biri digərindən törəyən sözlər qrupuna **qohum sözlər** deyilir. Məsələn: *pillə – pilləli, pilləkən; baş – başçı, başlıq, başlamaq, başlanğıc, başlıca, qoçaq – qoçaqlaşmaq, qoçaqlıq, qoçaqca, döş – döşlə-mək, döşləmə, döşlü, döşlük...*

Qohum sözlər təbii olaraq əsas nitq hissələrinin hamısında mövcuddur. Lakin isim və feillərdə belə söz qrupları daha çox müşahidə olunur.

Sözlərin qohumluğu şərti məna daşıyır. Leksik vahidlərin mənşəcə təhlili zamanı sözlərin müəyyən cəhətini əks etdirmək üçün “qohum sözlər” termini meydana çıxmışdır. Dilçilikdə bu termin çox işlənir.

ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ SÖZLƏR

§124. Hər bir dilin leksik tərkibini təşkil edən sözlərin əksəriyyəti ad bildirir. Lakin ad bildirən sözlərin hamısı heç də eyni dərəcədə məna ifadə etmir. Belə ki, bunların bir qrupu ümumi, digər qrupu isə xüsusi adı əks etdirir. Dildəki leksik vahidləri “ümumi” və “xüsusi” söz meyarına görə təsnif etdikdə üç qrup meydana çıxır:

1. Ümumi ad bildirən sözlər – ümumi sözlər. Bu növ sözlər, adətən, eynicinsli varlıqların birini digəridir. Məsələn, *adam, insan* dedikdə fərqləndirilmədən ümumi şəkildə bütün şəxslər nəzərdə tutulur.

2. Xüsusi ad bildirən sözlər – xüsusi sözlər. Bu növ sözlər, adətən, eynicinsli sözlərin birinin digərindən fərqləndirmək üçün meydana gələn leksik vahidlər sistemidir. Məsələn, *çay, kənd, şəhər* sözləri ümumi, *Kür, Söyüdlü, Sumqayıt* sözləri isə xüsusidir.

Dilin leksik tərkibində xüsusi sözlərin mövqeyi, bunların təsnifi, xüsusiyyətləri onomalogiya şöbəsində öyrənilir.

3. Həm ümumi, həm də xüsusi ad bildirən sözlər.

Bəzi sözlər ümumi məna ilə bərabər, xüsusi ad kimi də işlənir. Məsələn: *arif, vəqif, ildırım, gözəl, fidan, yaxşı* sözləri ümumi, *Arif Vəqif, İldırım* (oğlan adları), *Gözəl, Fidan, Yaxşı* (qız adları) sözləri isə xüsusi ad bildirir.

QƏDİM VƏ MÜASİR SÖZLƏR

§125. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər də tarixilik baxımından bir-birindən fərqlənir. Belə ki, bunların dilimizdə yaranma, yaxud dilimizə daxilolma tarixi təbii olaraq eyni zamanda deyil, müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Uzaq keçmişdən dilimizdə mövqe tutan sözlər **qədim**, yaxın zamanlarda təşəkkül tapmış sözlər isə **müasir sözlər** adlanır. Məsələn, *dilimizdəki baş, ayaq, göz, qaş, burun, qol, dirnaq, barmaq, ağız, boğaz, bədən, ağac, daş, çörək, taxıl, at, beş, on, min, tez, gec, ağ, qırmızı, gəl, get, gör, bil* və sair sözlərin tarixi qədim olduğu üçün bunlar qədim sözlər hesab olunur. Lakin *avtobus, fabrik, avtomobil, kino, teatr, institut, dekan, zal, kabinet, kassa, kafedra, loja, jurnal, metod, muzey, oçerk, obraz, pedaqoq, tribuna, sintetik, plakat, peyzaj, prezident, kauçuk, metal, vagon, telefon, teleqraf, tramvay, tiraj, rayon, ton, zona, sentner, seminar, sement, konkret, texnik, maşın, aqronom, mexanizator, semestr* və s. yüzlərcə belə sözlərin dilimizdəki tarixi bir o qədər də qədim deyildir və buna görə də dilimiz üçün gənc sözlərdir.

KOMMUNİKATİV VƏ EKSPRESSİV SÖZLƏR

§126. Dilin əsas vəzifəsi fikri ifadə etməkdir. Bu vəzifənin icrasına imkan yaradan vahidlər **kommunikativ sözlər** adlanır, məsələn:

*Qəlbimdə min sözüm, min söhbətim var,
Mən deyim, siz deyin, dil yorulmasın. (B.Vahabzadə)*

Bu parçadakı hər bir vahid müəyyən məna bildirir və buna əsasən də ümumi fikir, mülahizə ifadə edilir. Məhz buna görə də yuxarıdakı *qəlb, min, söz, söhbət, var, mən, demək, siz, dil, yorulmaq* vahidləri kommunikativ sözlərdir.

Dildə müəyyən qrup sözlər də vardır ki, bunlar hiss və həyəcan ifadə edir. Məsələn:

*Ax! ...Necə kef çəkməli aygəm idi,
Onda ki övladı-vətən xam idi! (Ə.Sabir)*

Bu ifadədəki “ax” səs kompleksi ekspressiv mahiyyətlidir. Buna görə də həmin söz dildə hiss və həyəcan ifadə olunmasına imkan yaradır. Belə dil vahidləri **ekspressiv sözlərdir**.

SƏSTƏQLİDİ SÖZLƏR

§127. Dilin leksik tərkibində müəyyən qrup sözlər vardır ki, bunlar əmələ gəlməsinə, xüsusiyyətlərinə, işlənməsinə görə digər sözlərdən fərqlənir. Məsələn:

*Nəydi işıqlanan azca kənarda?
Axıb şırıl-şırıl çaydı parlayan!*

*Sanki min rəng alan büllur sularda
Günəşdi parlayan, aydı parlayan! (N.Xəzri)*

Bu parçadakı "şırıltı" sözü çay axarkən eşidilən səsin təqlidi əsasında meydana çıxmışdır. Buna görə də belə leksik vahidlərə dilçilikdə **səstəqlidi sözlər** deyilir. Dilimizin leksik tərkibində bu növ sözlərin müəyyən mövqeyi vardır. Eyni zamanda bunlar çox müxtəlif hadisələri əks etdirir. Məsələn:

Vijj! – vjıltı, vjıldamaq...
Vıgğ! – vıgıltı, vıgıldamaq...
Vıyy! – vıyıltı, vıyıldamaq...
Vızz! – vızıltı, vızıldamaq...
Vıqq! – vıqqıltı, vıqqıldamaq...
Vaqq! – vaqqıltı, vaqqıldamaq...
Qaqq! – qaqqıltı, qaqqıldamaq...
Qağğ! – qağıltı, qağıldamaq...
Pırr! – pırıltı, pırıldamaq...
Gurr! – gurultu, guruldamaq...
Qıjj! – qıjıltı, qjıldamaq...
Qıgğ! – qıgıltı, qıgıldamaq...
Gupp! – guppultu, guppuldamaq...
Tıqq! – tıqqıltı, tıqqıldamaq...
Cırr! – cırıltı, cırıldamaq...
Xırr! – xırıltı, xırıldamaq...
Tapp! – tappıltı, tappıldamaq...
Tırr! – tırıltı, tırıldamaq...
Şırr! – şırıltı, şırıldamaq...
Tıss! – tısıltı, tısıldamaq...

Azərbaycan dilindəki bəzi canlıların, heyvan və quşların da adı səstəqlidi əsasında yaranmışdır: *tısbağa, qurbağa, qarğa...*

Səstəqlidi sözlər bu və ya digər cəhətdən əks etdirdiyi hadisə ilə bağlı olur. Bu kateqoriya sözlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, sözyaratma sistemini inkişaf etdirməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də səstəqlidi sözlər sisteminin dildəki mövqeyi düzgün qiymətləndirilməlidir.

SAF VƏ HİBRİD SÖZLƏR

§128. Milli Azərbaycan dilinin özünəməxsus olan hər bir leksik vahidi **saf söz** adlanır. Məsələn: *ata, ana, oğul, uşaq, qız, oğlan, qoyun, quzu, göy, yer, dağ, dərə, at, ocaq, daş, göl* və s.

Hibrid termini dilçiliyə təbiət elmlərindən gəlmişdir. Bu termin biologiya və botanikada çox geniş işlənən leksik vahidlərdəndir. Bunun ümumi mənası iki müxtəlif mənbədən əmələ gəlmiş hər hansı bir şeyi bildirməkdir. Elmi məlumatlardan aydın olduğu kimi, botaniklər bəzi bitkilərin calaşdırılması əsasında bir sıra yeni mahiyyətli bitki meydana çıxarmışlar. Bu üsuldən istifadə edərək bioloqlar da müəyyən yeniliklər əldə etmişlər.

Hibrid termini yuxarıdakı mənada dilçilikdə də özünə yer tapmışdır. Dil haqqında elmdə iki müxtəlif mənşəli sözün qovuşması əsasında formalaşan vahidlərə *hibrid söz* deyilir. Məsələn: *təbriknamə, adətkar, cavabdeh* və s. Bu sözlərin birinci tərəfi mənşəcə ərəb, ikinci tərəfi isə fars dilinə məxsusdur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *hibrid mənşəli sözləri* iki qrupa bölmək olar:

a) Azərbaycan və alınma sözlərin qovuşmasından yaranmış hibridlər. Məsələn: *sözbaz – söz(a)¹+baz*,

¹ Mötərizədəki (a) hərfi Azərbaycan, (ə) hərfi ərəb, (f) hərfi fars, (y) hərfi yunan, (l) hərfi latın, (i) hərfi ingilis, (fr) hərf birləşməsi fransız sözlərini bildirir.

yeməxana – *yemək(a)+xana*, *manqabaşı* – *manqa+başı(a)*, *metalyayan* – *metal+yayan(a)*, *kinoqurğu* – *kino+qurğu(a)*, *metalkəsən* – *metal+kəsən(a)*, *toyxana* – *toy(a)+xana*, *konservədici* – *konserv+ edici(a)*, *dördmetrlik* – *dörd(a)+metr+lik(a)*, *ikibortlu* – *iki(a)+bort+ lu(a)*, *çoxfiqurlu* – *çox(a)+fiqur+lu(a)*, *düzxətli* – *düz(a)+xət+li*, *şüasaçma* – *şüa+saçma(a)*, *minaatan* – *mina+atan(a)*, *məhvədici* – *məhv+edici(a)* və s.

b) Ancaq qeyri dillərin sözlərinin qovuşması əsasında formalaşmış hibrid vahidlər. Məsələn: *hikmətamiz* – *hikmət(a)+amiz(f)*, *xətakar* – *xəta(a)+kar(f)*, *dəvakar* – *dəva(a)+ kar(f)*, *cazibədar* – *cazibə(a)+dar(f)*, *tərkib-bənd* – *tərkib(a)+bənd(f)*, *iqamətgah* – *iqamət(a)+gah(f)*, *kəmhövsələ* – *kəm(f)+hövsələ(a)*, *sadələvh* – *sadə(f)+ləvh(a)*, *xoşniyyət* – *xoş(f)+niyyət(a)*, *xoşhal* – *xoş(f)+hal(a)*, *həmfikir* – *həm(f)+fikir(a)*, *həmcins* – *həm(f)+cins(a)*, *avtokar* – *avto(y)+kar(u)*, *ampermetr* – *amper(fr)+metr(y)*, *hemoqlobin* – *hemo(y)+qlobin(l)* və s.

Hibridləşmə prosesi dillərdə çox geniş yayılmış hadisədir. Ümumlingvistik təlimdə qeyd edildiyi kimi, bu hadisə bütün dünya dillərində mövcuddur və hər bir dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

MƏNŞƏ CƏHƏTDƏN MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LEKSİK TƏRKİBİ

§129. Müasir ədəbi dilimizin leksik tərkibində Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, mənşəcə çox müxtəlif sözlər də vardır. Bunların bir qismi qədim və müasir türk dilləri ilə ortaqlı olan, bir qismi isə tamamilə başqa sistemli dillərdən keçmə sözlərdir.

Bütün bunlara əsasən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibini mənşəcə iki yerə bölmək olar:

I. Azərbaycan sözləri, II. Alınma sözlər.

I. AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

XALIS AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

§130. Dilimizin varis olaraq öz mənbə dilindən aldığı və müxtəlif dövrlərdə özünün yaratdığı sözlərin hamısı **xalis Azərbaycan sözləri** adlanır. Bu qrup sözlər, eyni zamanda, başqa qohum dillər üçün də xalis söz hesab olunur.

Dilimizin leksik tərkibinin başlıca hissəsini xalis Azərbaycan sözləri təşkil edir ki, bu da öz növbəsində dilimizin milli müstəqilliyini şərtləndirir.

Dilimizdəki xalis Azərbaycan sözləri qohum və yaxın dillərlə olan münasibətinə görə üç yerə bölünür: türk dilləri ilə ortaq sözlər; həm türk, həm də monqol dilləri üçün ortaq olan sözlər; xüsusən Azərbaycan sözləri.

1. Türk dilləri ilə ortaq sözlər. Xalis Azərbaycan sözləri içərisində ən əsas yeri türk dilləri üçün ortaq və ümumi olan sözlər tutur. Bu qrup sözlər qədim dövrlərdən başlayaraq həm Azərbaycan dilində, həm də başqa qohum dillərdə işlənmiş və indi də işlənir; məsələn:

Dillər	Sözlər			
	diş	yun	gülmək	bel
Azərbaycan	diş	yun	gülmək	bel
Qazax	diş	jün	gülü	bel
Qırğız	diş	jün	gülüü	bel
Tatar	teş	йон	gölü	bil
Türkmən	diş	yün	gülmek	bil
Özbək	tiş	юнq	kulmok	bel

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki ortaq sözlər çox müxtəlif sahələrə aiddir:

1. Ad bildirən sözlər: *oğlan, ata, qadın, gəlin, qardaş, böyük, boyun, dil, qanad, qulaq, gün, ay, göz, gümüş, arpa, buğda, dağ, yer, bala* və s.
2. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər: *ağ, qara, uzun, qısa, göy, yaşıl, yaxşı, yaman, pis* və s.
3. Miqdar və kəmiyyət bildirən sözlər: *bir, iki, üç, dörd, beş, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış* və s.
4. Hal və hərəkət bildirən sözlər: *getmək, qayıtmaq, uçmaq, tutmaq, açmaq, vermək, baxmaq, görmək, durmaq, yatmaq, tapmaq, oturmaq, kəsmək, açmaq, asmaq, yarmaq, pozmaq, yemək* və s.

Bunlardan başqa, türk dilləri üçün ümumi olan əvəzliliklər (*mən, sən, biz, siz*) və köməkçi sözlər də vardır.

Türk dilləri üçün ümumi olan sözlərin qohum dillərdə işlənmə dərəcəsi eyni deyildir. Belə ki, bəzi sözlər bütün dillərdə, bəzi sözlər isə bir qrup dildə işlənir. Buna görə də türk dilləri üçün ortaqlı olan sözlər iki qrupa bölünür:

1) bütün türk dillərində işlənən ortaqlı sözlər; məsələn: *ana, oğul, qız, demək* və s.;

2) bəzi türk dillərində işlənən ortaqlı sözlər; məsələn: *çuğullamaq* sözü bütün türk dillərində deyil, ancaq türkmən və Azərbaycan dillərində işlənir.

Ortaqlı sözlərin fonetik, semantik və morfoloji fərqləri. Türk dilləri üçün ortaqlı olan sözlərin hamısı qohum dillərdə eyni forma və eyni mənada işlənmir. Bunlarda bir sıra fərqlər vardır:

Fonetik fərqlər. Ortaqlı olan sözlərdəki fonetik fərqlər həm saitlərə, həm də samitlərə aid ola bilər; məsələn:

Azərbaycanca

orta

iş

iz

göz

Tatarca

urta

eş

ez

güz. Və s.

Semantik fərqlər. Türk dilləri üçün ümumi olan bəzi sözlər bu və ya başqa dildə bir məna, digərində isə başqa məna ifadə edir. Məsələn, *daylaq* sözüünə fikir verək. Bu söz Azərbaycan dilində atın balası mənasını bildirir. Lakin həmin söz, yəni *daylaq* (tailaq) sözü qazax, uyğur, özbək, qaraqalpaq və s. dillərdə ikiillik *dəvə balası* mənasında işlənilir¹.

Ortaqlı sözlərdə morfoloji fərqlər də vardır. Bütün yuxarıda deyilənlər və türk dillərində ortaqlı sözlərin çox olması bunların bir kök dildən törəndiyini göstərən amillərdir.

2. Türk və monqol dilləri ilə ortaqlı sözlər. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində elə sözlər də vardır ki, bunlar həm türk, həm də monqol dilləri üçün ortaqlıdır; məsələn: *nökər, ayran, balta, bulaq, yara, zil, bel², qabırğa, saqqal, elçi, zindan, qarovul, ordu, maral, boz, qonur, kürən³* və s.

Türk və monqol dilləri üçün ortaqlı olan bu tipli sözlərin sərhədini dəqiq müəyyən etmək olduqca çətinidir.

3. Xüsusi Azərbaycan sözləri. Azərbaycan dilinin xüsusi bir dil kimi formalaşmasından sonra yaranan sözlərə **xüsusi Azərbaycan sözləri** deyilir. Bu sözlər ancaq Azərbaycan dilinə məxsusdur və buna görə də həmin sözlər yalnız bizim dilimiz üçün səciyyəvi hesab olunur. Məsələn, *danışmaq* sözünü götürək. Bu söz, başqa qohum dillərdən fərqli olaraq, dilimizdə söhbət etmək mənasında işlənilir və Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir⁴.

Dilimizdəki *azəri, Azərbaycan, külək* sözləri, leksik vahidləri də belə sözlərdəndir.

¹ А.М.Щербак. Название домашних и диких животных в тюркских языках, сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», Москва, 1961, стр. 107.

² Н.А.Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, сб. «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, лексика, Москва, 1962.

³ F.Sədvakasov. Uyğur dilinin leksiklik tərkibi, "Uyğur filologiyası məsələləri", №2, Almuta, 1961.

⁴ Н.З.Гаджиева, А.А.Коклянова. Глаголы речи в тюркских языках, сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», Москва, 1961, стр. 372.

Xüsusi Azərbaycan sözləri xalqımızın həyatı, ənənəsi, adəti, məşğuliyyəti, yaşadığı ərazinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq yaranır. Belə sözlər həm ədəbi dildə, həm də danışq dilində ola bilər; məsələn: *yerpənək, vəzəri, boranı* və s.

Xüsusi Azərbaycan sözlərinin əksəriyyəti quruluşca düzəltmə sözlərdir. Bu qrup sözlər həm türk və monqol dilləri üçün ortaqlı olan, həm də başqa dillərdən alınan sözlərdən əmələ gəlir; məsələn: *müəllimlik, qəzetçi* və s. Bu sözlərin kökü alınmadır, lakin şəkilçi Azərbaycan dilinə məxsusdur. Deməli, bu sözlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğun düzəldiyi üçün xüsusi Azərbaycan sözləridir. Dilimizin lüğət tərkibindəki xüsusi Azərbaycan sözləri xalis Azərbaycan sözləri içərisində müəyyən mövqe tutaraq öz qrammatik xüsusiyyətləri, üslubi imkanları və s. görə başqa sözlərdən fərqlənir.

AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§131. Hər bir dilin sözlərinin müəyyən xüsusiyyətləri olduğu kimi, bizim dilimizdəki xalis Azərbaycan sözlərinin də bir sıra fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

- Söz kökünün ilk səsi samitlə başlananda onun arxasınca, əsasən, sait səs gəlir və bu qayda davam edir; məsələn: *gəlin, qanad, sümük, burun, qulaq, çiçək* və s.
- Söz kökünün ilk səsi saitlə başlananda onun arxasınca, əsasən, samit gəlir və bu qayda davam edir; məsələn: *ət, əl, un, üz, iki, iri, üzüm, örüş, ələk, ərik, atək* və s.
- Azərbaycan sözləri, əsasən, bir, iki və üçhecalı olur; məsələn: *at, göz, biz, qar, iz, qum, papaq, barmaq, yağış, yarpaq, kəpənək* və s.

Azərbaycan sözləri ən çox bir və ikihecalı olur. Xalis Azərbaycan sözləri içərisində üçhecalı söz kökləri nisbətən azdır.

- Azərbaycan sözlərində vurğu sözün son hecası üzərinə düşür; məsələn: *qarpız, arpa, qırmızı, sarı, açıq, bağlı, badam, bəzək, dodaq, yovşan, manat* və s.
- Azərbaycan sözləri müəyyən ahəngə tabe olur. Buna görə də sözlərdə, əsasən, qalın və incə saitlərin bir-birini izləməsi möhkəm bir qanun kimi özünü göstərir; məsələn: *yarpız, yağış, işçilər, getmək, görüşmək* və s.

Azərbaycan sözləri üçün, əsasən, aşağıdakı cəhətlər xarakterik deyildir.

- 1) Sözün əvvəlində iki samitin yan-yana işlənməsi¹; məsələn: *bloknót, proqram, stansiya, prospekt, praktika, spirt, statistika, plitə, planşet, brezent, plomb, plakat, planet, platforma, plenum, plan, projektor, proloq, protokol, profil, proses, psixoloji, stenoqram, strategiya, tropik, tranzit, snayper, skipidar, slavyan, triko* və s.
- 2) Sözün əvvəlində, ortasında və axırında iki müxtəlif və iki eyni saitin qoşa işlənilməsi; məsələn: sözün əvvəlində: *ailə, aid, aeroflot, aerostat*; sözün ortasında: *səadət, real, okean, şüur, təəssüf*; sözün sonunda: *ibtidai, ictimai, məcmuə, müdafiə, mətbəə, faciə, iddia, təbii, bədii* və s.

Azərbaycan dili sözlərinin daha bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri ola bilər və vardır. Burada ən ümumi cəhətləri göstərməklə kifayətləndik.

¹ Bəzi sözlər istisnadır. Məsələn, sağağün və s.

II. ALINMA SÖZLƏR

ALINMA SÖZ ANLAYIŞI

§132. Dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və başqasından söz almışdır. Bu proses indi də mövcud dillərdə davam edir.

Bu və ya digər dilin başqa dildən aldığı sözə **alınma söz** deyilir. Başqa dillərdən yalnız sözlər deyil, ifadə və şəkilçilər də alına bilər. Alınma sözlər bütün dillərdə eyni kəmiyyət təşkil etmir, bunların bəzilərindən çox, bəzilərindən isə az olur. Alınma sözlərin çoxluğu nə dilin müstəqilliyini inkar edir, nə də onun təsir qüvvəsini azaldır.

SÖZLƏRİN ALINMASININ FORMA VƏ YOLLARI

Sözlər bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda, müxtəlif səbəblərdən və bir sıra yollarla keçir.

1. Zəruri və məcburi alınma sözlər. Başqa dillərdən müəyyən tələbatla bağlı olaraq alınan sözlər zəruri alınmalardır. Bunlar dilin inkişafında xüsusi rol oynayır. Belə ki, xalq öz inkişafı, mədəni yüksəlişi ilə əlaqədar yeni yaranan məfhumları, əsasən, bu sözlərin köməyi ilə ifadə edir.

Zorakılıq nəticəsində alınan, yaxud keçən sözlər isə məcburi alınmalardır. Bu qrup sözlər ərəb istilaları dövründə dillərə keçən leksik vahidlərdir. Bunların çoxu dinlə əlaqədar məfhumları ifadə etmişdir.

Azərbaycan dilində tarixən bu qrup alınmanın hər iki növü olmuşdur.

2. Ədəbi və danışiq dili vasitəsilə alınma sözlər. Ədəbi dilin istər yazılı, istərsə də şifahi yolu ilə, əsasən, elmi,

siyasi və s. terminlər, beynəlmiləl sözlər alınır. Ədəbi dilin yazılı forması əsasında, yəni kitab vasitəsilə keçən sözlərin çoxu məhdud dairədə işlənir.

Danışiq dili vasitəsilə alınan sözlər daha çox məişətə, həyat tərzinə, təsərrüfata və s. aid olur.

Azərbaycan dilində həm ədəbi dil, həm də danışiq dili vasitəsilə başqa dillərdən söz alınmışdır və indi də bu hər iki yoldan istifadə olunur.

3. Vasitəli və vasitəsiz alınma sözlər. Hər bir dil başqa dilin sözlərini ya birbaşa özü, ya da özgə bir dilin vasitəsilə alır. Başqa dilin sözləri bilavasitə mənbə dildən alınmışsa, bunlar vasitəsiz alınma sözlər sayılır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki fars və rus sözləri vasitəsiz alınmadır.

Sözlər bilavasitə mənbə dildən yox, başqa bir dilin vasitəsilə alınmışsa, bunlar *vasitəli alınma sözlər* hesab edilir. Dilimizə keçmiş Avropa mənşəli sözlər məhz bu qəbildəndir, çünki həmin leksik vahidlər bizim dilə, əsasən, rus dili vasitəsilə keçmişdir.

ALINMA SÖZLƏRİN TALEYİ

§133. Alınma sözlərin dildə işlənməsində, onun lüğət tərkibindəki başqa sözlərlə qaynayıb-qarışa bilməsində aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir:

- Alınma söz ədəbi dildə işlənə bilər. Bu zaman həmin söz tam vətəndaşlıq hüququ qazanaraq ədəbi dilin həm şifahi, həm də yazılı növündə müəyyən məfhumu ifadə edir. Belə sözlər daxil olduğu dilin sözləri hüququnda istifadə edilir;
- Alınma sözlərin bəziləri ədəbi dildən çıxıb yalnız dialektə işlənə bilər. Yaxud da danışiq dili vasitəsilə alınan söz ancaq dialektə qalır;

- Alınma söz dildən çıxı bilir. Bu proses bir neçə yolla davam edir;
- dilin öz sözü alınma sözü sıxışdırıb aradan çıxarır, məsələn, vaxtilə yazılı ədəbi dilimizdə öz sözlərimizlə yanaşı, sər (*baş*), xaq (*torpaq*), səng (*daş*), xab (*yuxu*), şəb (*gecə*) və s. fars sözləri işlənmişdir. Həmin sözlər dilimizdə yersiz olaraq işləndiyinə görə sonralar Azərbaycan sözləri bunlardan istifadə olunmasına imkan verməmişdir;
- Alınma sözlər bir-birini sıxışdırır. Məsələn, xeyli vaxtdan bəri dilimizdə işlənmiş *firqə*, *darülfünun*, *nəhv*, *sövtiyyat* sözlərini sonralar *partiya*, *universitet*, *sintaksis*, *fonetika* sözləri əvəz etmişdir;
- Söz məfhumla əlaqədar olduğundan bu və ya başqa məfhum köhnəldiyi üçün alınma söz də həmin məfhumla birlikdə köhnəlir və tədricən unudulur.

Xalqımızın inkişafı tarixində dilimizə çoxlu miqdarda alınma söz keçmişdir. Bu sözlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxilolma tarixi müxtəlif dövrlərlə bağlıdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

§134. Azərbaycan dilinin leksik tərkibində həm qonşu, həm də qonşu olmayan xalqların sözləri vardır. Bütün bu sözlər dilimizə təsadüfi olaraq deyil, əsasən, aşağıdakı səbəblər nəticəsində daxil olmuşdur:

- 1) Tarixən xalqımız bir sıra istilalara məruz qalmış və bunun nəticəsində dilimizə sözlər keçmişdir;
- 2) Xalqımız öz tarixi boyu onu şərqdən, qərbdən, cənub və şimaldan əhatə edən xalqlarla qardaşlıq, dostluq münasibətində yaşamış və onlarla mədəni, siyasi əlaqə yaratmışdır. Bu əlaqələr əsasında dilimizə bir sıra sözlər daxil olmuşdur;

- 3) Azərbaycanın coğrafi şəraiti dilimizə söz keçməsinə imkan vermişdir. Belə ki, qədimdə ticarət edənlərin çoxu Azərbaycandan keçmiş və bura mərkəz olmuşdur;
- 4) Obyektiv inkişaf qanunları ilə əlaqədar olaraq başqa dilin sözləri dilimizə keçmiş və keçir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ ALINMA SÖZLƏRİN TƏSNİFİ

§135. Alınma sözləri müxtəlif cəhətdən təsnif etmək olar. Belə ki, dildəki alınma sözlərin alınma tarixinə, işlənmə dairəsinə, mənşəyinə və s. görə qruplaşdırmaq olar. Həmçinin sözlər mənşəyinə görə təsnif olunarkən onların hansı dilə aid olunduğu, yaxud da hansı dil vasitəsilə başqa dilə keçdiyi əsas götürülür. Alınma sözlər təsnif edilərkən mənbə dil nəzərə alındıqda daha düzgün təsəvvür əldə edilir. Buna görə də sözlər təsnif olunarkən mənbə dil əsas götürülməlidir.

Azərbaycan dilindəki alınma sözləri mənbəyinə görə aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür:

1) Ərəb mənşəli sözlər; 2) fars mənşəli sözlər; 3) rus mənşəli sözlər; 4) Avropa mənşəli sözlər; 5) Qafqaz mənşəli sözlər.

1. ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

§136. Azərbaycan dili leksikasının müəyyən hissəsini ərəb dilindən daxil olmuş sözlər təşkil edir. Bunlar VII əsrdə ərəblərin Orta Asiyanı və Qafqazı işğal etdikləri dövrdən başlayaraq Azərbaycan dilinə keçən sözlərdir.

Ərəb dilindən dilimizə keçən sözlər çox müxtəlif sahələrə aiddir. Məsələn: *adət, aləm, adi, alim, ağıl, beyt, başsar, bəsit, vahid, varis, valeh, vərəq, vəkalət, vəhdət, vacib, qalib, qələm, qadir, qamət, qane, qüdrət, qarət, qafiyə, qəddar, qəzəl, qəmər, qərar, qiraət, dərs, dəlil, dərc, diqqət, dövlət, elm, eşq, elan, əlac, əzəl, əsər, əməl, əmr, əla, ədib, əza, əsas, əbədi, əcəl, zəfər, zülmət, zəhmət, ibarə, ibarət, inkişaf, iqtisad, keyfiyyət, kitab, kədər, laqeyd, ləzzət, ləğv, lövhə, libas, mühəndis, məqsəd, məqbul, mane, nəfis, nüfuz, nəğmə, rütbə, rəhbər, sürət, sakit, səhifə, sifət, taqət, təbliğ, tədbir, təsvir, təshih, təsir, üslub, ünsür, ünnən, ünsiyyət, fənn, hilal* və s.

Dilimizə ərəb dilindən xüsusi şəxs adları da keçmişdir, məsələn: *Əhməd, İsmət, Mustafə, Kamil* və s.

Ərəb mənşəli sözlərin əksəriyyəti həm ədəbi dildə, həm də danışiq dilində geniş işlənir.

2. FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

§137. Azərbaycan dilinin leksik tərkibində müəyyən miqdar fars sözü də vardır. Azərbaycan dilinə fars sözlərinin daxil olması əsasən XIII–XIV əsrlərdən başlamışdır. Bu proses ərəb dilinin get-gedə öz nüfuzunu itirməsi və fars dili təsirinin Qafqazda qüvvətlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Məlum olduğu üzrə, XIII–XIV əsrlərdən başlayaraq istər Orta Asiyada, istərsə də Qafqazda ərəb dili sıxışdırılmış və bunun yerini fars dili tutmağa başlamışdır. Bu zaman fars dili bir tərəfdən başqa dillərə təsir etmiş, digər tərəfdən isə ərəb sözlərinin daha geniş yayılmasına imkan yaratmışdır. Həmin dövrün xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən H.Mirzəzadə bu barədə yazır: “Ərəblərdən sonra hakimiyyət başında duran farslar, XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycanda ağalığ edən monqollar və başqaları rəsmi dövlət

işlərində fars dilindən istifadə etmiş, yazı dilində fars sözlərinin saxlanması ilə bərabər mövcud ərəb sözlərinin də yayılmasına şərait yaratmışlar”.

Müxtəlif dövrlərdə dilimizə keçmiş fars sözləri varlığını və eləcə də insan fəaliyyətinin bu və ya başqa sahələrinə məxsus sözlərdir, məsələn: *avaz, ahəng, atəş, azad, aqah, aludə, arzu, asayış, böhtan, bəd, badə, bəndə, bəxş, didə, güdəz, peyk, rəvan, sayə, ustad, xəstə, xudbin, şikəst* və s.

Dilimizdəki fars sözləri öz kəmiyyətinə görə ərəb sözlərindən azdır. Bunların çoxu dilimizə, əsasən, bədii ədəbiyyat vasitəsilə daxil olmuşdur.

§138. Ərəb və fars dillərinin təsiri dilimizin tarixində müsbət hadisə hesab olunmur. Çünki ərəb, yaxud fars dillərinin təsiri bu və ya başqa dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qarşılıqlı inkişaf etməsinə xidmət etməyərək, yerli dilləri sıxışdırıb sıradan çıxarmaq qorxusu altına salırdı. Belə bir vəziyyət isə dilin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Ərəb və fars dillərinin mənfi təsiri uzun zaman Azərbaycan dilinin zənginləşməsinə, onun inkişafına ciddi şəkildə mane olmuşdur.

İstər ərəb, istərsə də fars dillərinin təsirinə qarşı lap qədimdən xalqlar arasında nifrət hissi əmələ gəlmişdir. Türk dillərində danışan xalqlar ərəb və fars dillərinin mənfi təsirindən qurtarmağa böyük səy göstərmişlər. Bu məqsədlə Azərbaycanda ərəb və fars ünsürlərinə qarşı mübarizənin tarixi çox qədimdən başlamışdır. Hələ XIII-XIV əsrlərdə ərəb və fars ünsürlərinə xalq dili möhkəm müqavimət göstərir, bədii ədəbiyyatda Azərbaycan sözləri getdikcə çoxalırdı.

Ərəb və fars ünsürlərinə qarşı mübarizə XV əsrdə daha ciddi xarakter almışdır. H.Mirzəzadənin qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə, yəni “XV əsrdə Səfəvilərin hakimiyyəti

yət başına gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda milli hökumət yaranır. Bu yeni dövlətin sayəsində Azərbaycan dili yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoyur. Azərbaycan dilinin öz lüğət ehtiyatı hesabına lüğətdə təmizlənmə aparılır, get-gedə ərəb və fars dili sözləri sıxışdırılır, Azərbaycan sözlərinə üstünlük verilir”.

Ərəb və fars sözlərinə qarşı olan mübarizə sonrakı dövrdə də böyük alim və sənətkarlar tərəfindən davam etdirilmişdir.

3. SLAVYAN MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

§139. Rus dili müasir dövrün ən zəngin, mütərəqqi və çox geniş yayılmış dillərindən biridir. Bu dil dünyanın bir sıra dillərinə tarixən yüzlərcə söz vermiş və onların inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin zənginləşməsində də rus dilinin müəyyən təsiri olmuşdur. Rus dilinin Azərbaycan dilinə olan təsiri uzaq keçmişdən başlayır. Qədim dövrlərdən tutmuş indiyə kimi rus dilindən dilimizə onlarca söz keçmişdir. Həmin sözlərin keçməsi tarixini, təxminən, üç dövrə ayırmaq olar:

- 1) Qədim zamanlardan ta XIX əsrin II yarısına qədərki dövr;
- 2) XIX əsrin II yarısından XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövr;
- 3) 1920-ci ildən sonrakı dövr.

Birinci dövrdə dilimizə keçən sözlərin miqdarı olduqca az idi.

İkinci dövrdə belə sözlərin miqdarı sürətlə artmışdır. Bunun səbəbi hər iki xalq arasında yaranan mədəni əlaqələrlə bağlı idi. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan

Rusiyanın tərkibinə ilhaq edildikdən sonra qabaqcıl rus və Azərbaycan ziyalıları arasında geniş əlaqə yaranmışdır. Mədəni əlaqələr artdıqca sözlərin miqdarı da çoxalmışdır. Bu dövrdə hətta rus sözləri də şeirimizə daxil edilmişdir.

Üçüncü dövr ən məhsuldar dövrdür. Bu dövrdə dilimizə rus dilindən çox müxtəlif sahələrə aid sözlər keçmişdir.

Bunun əsas səbəbi rus dilinin beynəlxalq aləmdə böyük nüfuza yiyələnməsi, SSRİ-də xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Rus dilindən Azərbaycan dilinə sözlər iki yolla keçmişdir: ədəbi dilin vasitəsilə; danışiq dili vasitəsilə.

Hazırda da rus dilindən bu iki yolla söz alınır. Rus dilindən alınan sözləri məzmununa görə iki qrupa bölmək olar:

- 1) məişətə aid sözlər; məsələn: *stəkan, stol, stul, çaynıq, adyıl, bakal* və s.
- 2) elm, sənaye, texnika, siyasət və s. sahələrə aid sözlər; məsələn: *sovet, bolşevik, dekabrist, menşevik, kated, artel* və s.

4. AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

§140. Azərbaycan dilinin leksik tərkibində başqa bir sıra xalqların, o cümlədən Avropa xalqlarının dillərinə aid sözlər də vardır. Bu dillərdən sözlər rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir.

Rus dili Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin inkişafında iki vəzifəyə malik olmuşdur: birincisi, bu dil Azərbaycan dilini öz sözləri ilə müntəzəm zənginləşdirmiş, ikincisi, başqa dillərdən, xüsusən Avropa dillərindən sözlər almaqda vasitəçi rolunu daşımışdır. Buna görə də rus dili Azərbaycan dili üçün həm *vasitəçi*, həm də mənbə dil olmuşdur.

Azərbaycan dilinin leksikasına rus dili vasitəsilə keçən, əsasən, aşağıdakı dillərin sözləri vardır:

Latın sözləri; məsələn: *akademiya, akt, aspirant, assistant, auditoriya, qlobus, qonorar, dekan, diktatura, diktör, direktor, dissertasiya, institut, intonasiya, kanal, klassik, kurs, laborant, norma, orden, prospekt, proses, radio, respublika, seriya, universitet, forma, familiya, personal* və s.

Yunan sözləri; məsələn: *pedaqoq, avtomat, patriot, aqronom, azot, antonim, atom, astronomiya, demokratiya, dialektika, dialoq, drama, dramaturgiya, ideya, kafedra, poema, poeziya, stadion, telefon, filosof, filoloq* və s.

İngilis sözləri; məsələn: *klub, kombayn, lift, mitinq, park, folklor, futbol, tunel, rels* və s.

Fransız sözləri; məsələn: *avanqard, adres, albom, artist, balet, beton, bloknot, briqada, büro, gastronom, drap, hektar, janr, loja, marşal, milyon, milyard, partizan, pavilyon, pasport, personaj, reportaj, redaktor, turist, felyeton, palto, kostyum, kabinet* və s.

Alman sözləri; məsələn: *abzas, marka, sex, ştat, bint, qalstuk, kurort, şlyapa* və s.

İtalyan sözləri; məsələn: *ariya, balerina, benzin, duet, kvartet, konsert, libretto, novella, pianino, solo, faşizm, opera, balkon* və s.

Holland sözləri; məsələn: *matros, rupor, vimpel, kompas, reydlər* və s.

Bunlardan başqa, ispan, polyak və s. dillərin də ünsürləri vardır.

§141. Rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən sözlər alınması dilimizin inkişafında xüsusi rola malik bir hadisə olmuşdur. Həmin alınma sözlər Azərbaycan sözlərinin heç birini sıxışdırıb aradan çıxarmağa səbəb olmamışdır, çünki bunlar, əsasən, dilimizdə qarşılığı olmayan

sözlərdir. Buna görə rus dili və rus dili vasitəsilə başqa Avropa dillərindən alınan sözlərlə dilimizin lüğət tərkibində başlıca olaraq iki keyfiyyət əldə edilmişdir:

- 1) bu qrup sözlərlə dilimizin leksikası, onun sinonimikası daha da zənginləşmişdir;
- 2) dilimizdə elmi terminlər sistemi inkişaf etdirilmişdir.

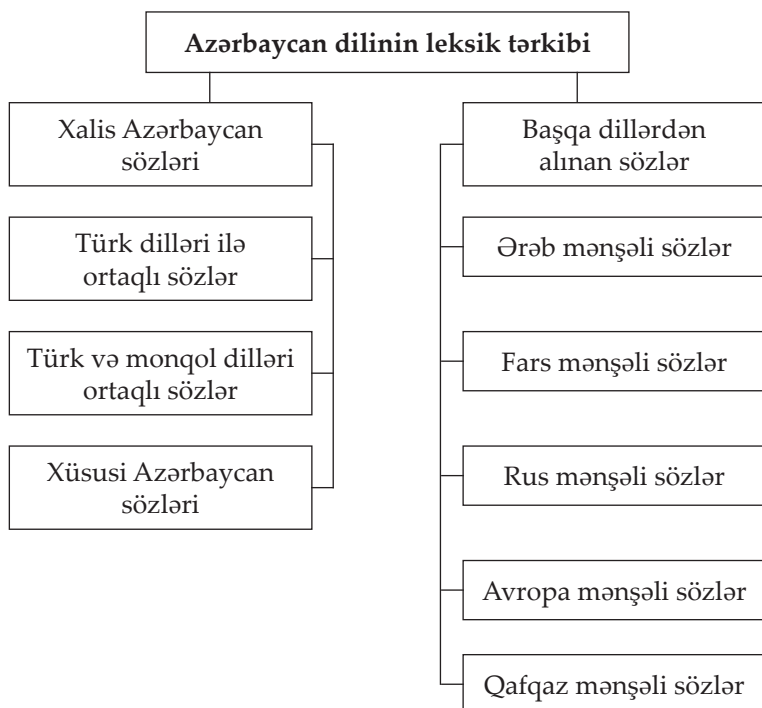
Görkəmli Azərbaycan ziyalıları Azərbaycan dili ilə rus dili arasında əlaqə yaradılmasını hələ keçmiş zamanlarda lazım və vacib bilmişlər. XIX əsrin görkəmli alimi M.F.Axundov rus dilinin mahiyyətini düzgün başa düşərək onu çox yüksək qiymətləndirmiş və demişdir: "...Mən rus dilini yaxşı bilirəm. Hazırkı əsrdə rus dili həm inşa cəhətdən, həm də başqa cəhətlərdən gündən-günə tərəqqi edir və incə mətləblərin ifadəsi üçün, doğrudan da, misilsiz bir dildir".

XX əsrdə yaşayıb-yaradan söz ustaları, o cümlədən C.Məmmədquluzadə və başqaları M.F.Axundovun bu təşəbbüsünü davam etdirmiş, yazıçılardan C.Cabbarlı, M.S.Orduvadi, A.Şaiq və b. sənətkarlarımız da Azərbaycan dilinin zənginləşməsində rus dilinin müsbət təsirini yüksək qiymətləndirmişlər.

5. QAFQAZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

§142. Azərbaycan xalqı qərinələrdən bəri Qafqazda sakin olan xalqlarla qonşu olmuş və dostluq, qardaşlıq, məhribanlıq şəraitində yaşamışdır. Həmin xalqların sevinci, arzu və istəkləri qəm və qüssələri bir olmuşdur. Qafqazda yaşayan xalqlar arasındakı tarixi əlaqələr nəticəsində onların dilləri arasında da qarşılıqlı münasibətlər yaranmış və bu dillər bir-birinə söz verib, söz almışlar. Konkret bir misal göstərək: Azərbaycan dilinə gürcü dilindən bir sıra sözlər keçmişdir.

Azərbaycan dilinin mənşəcə leksik tərkibini göstərən cədvəl

Məsələn: *cancur*, *berzan*¹, *cad*, *xarço*, *kinto*², *müşə*³ və s.

Dilimizə bu kimi gürcü sözlərinin keçmə tarixi qədimdir. Məsələn, *cad* sözünə yazılı ədəbiyyatımızda hələ XVIII əsrdə təsadüf etmək olur:

*Ey mənə göstərən qatığı, cadı,
Onu yeyən tapar külli muradı.* (M.V.Vidadi)

¹ Misallar M.Şirəliyevin "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" adlı kitabından götürülmüşdür.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1975.

³ Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, I cild, I buraxılış, V., 1930.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin təsir dairəsindən danışarkən (bax: səh. 17-19) bu dildən gürcü dilinə də xeyli söz keçdiyini qeyd etmişdik. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilindən gürcü dilinə daha çox söz daxil olmuşdur. Hətta Azərbaycan dili gürcü dilinə öz sözlərindən verməklə bərabər, ərəb və fars sözlərinin gürcü dilinə keçməsində də vasitəçi rolunu oynamışdır. Dilimizdə Dağıstan dillərindən də keçən bir sıra leksik ünsürlər vardır. Bu məsələ dilçiliyimizdə geniş tədqiq olunmalıdır.

ADİ VƏ BEYNƏLMİLƏL ALINMA SÖZLƏR

§143. Azərbaycan dilinin leksik tərkibindəki alınma sözlər işlənmə dairəsinə, məna və mahiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu cəhətdən onlar iki yerə bölünür: adi alınma sözlər, beynəlmiləl alınma sözlər.

Adi alınma sözlər. Ancaq keçdiyi və mənsub olduğu dillərdə bu və ya başqa anlayışı ifadə edən alınma sözlərə **adi alınma söz** deyilir; məsələn: *qanun, əsas, əlamət, zövq, imkan, katib, kafi, sətir, tədris* və s.

Ərəb dilindən keçmiş bu sözlər bir neçə dildə işlənmiş olsa da, yenə adi söz sayılır. Çünki bunlar beynəlmiləl sözlərin meyarına uyğun gəlmir.

Beynəlmiləl alınma sözlər. Müxtəlif sistemli bir sıra dünya dillərində işlənilib, elmə, texnikaya, siyasətə, mədəniyyət və incəsənətə aid anlayışları ifadə edən sözlərə **beynəlmiləl sözlər** deyilir; məsələn: *proletar, demokrat, roman, opera* və s.

Beynəlmiləl sözlərlə qohum dillərdə olan ortaq sözləri bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, bunlar arasında zahirən oxşar olan cəhətlər vardır. Ortaqlı sözlər də bir neçə dildə işlənir, eyni mənanı bildirir. Lakin bu söz-

lər ancaq qohum dillərdə istifadə olunur, həm də siyasi, elmi-texniki, mədəni hadisə və anlayışları ifadə etmir. Amma beynəlmiləl sözlər isə qohum olmayan azı 4-5 dildə işlənir və yuxarıda göstərilən mənaları ifadə edir. Deməli, beynəlmiləl sözləri adi sözlərdən fərqləndirən birinci meyar onun ifadə etdiyi mənadır, ikinci meyar isə qohum olmayan 4–5 dildə işlənməsidir.

Beynəlmiləl sözlərin ən çoxu yunan və latın sözlərindən, müəyyən qismi isə rus sözlərindən ibarətdir.

Azərbaycan dilinə beynəlmiləl sözlərin keçməsinin tarixi, əsasən, XIX əsrdən başlayır. Bu dövrdə dilimizdə aşağıdakı sözlər işlənmişdir: *proqres, teatr, ateist, deputat, despot, fanatizm, liberal* və s.

Müasir Azərbaycan dilində beynəlmiləl sözlər xüsusi mövqe tutur. Bu qrup sözlər elm, incəsənət, texnika, mədəniyyət və s. sahələrdəki yenilikləri əhatə edir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

§144. Dünya dillərindən hər birinin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Buna görə də hər bir dil başqasından söz alarkən onu öz fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir və buna uyğun işlədir. Azərbaycan ədəbi dili də başqa dillərin sözlərini öz normalarına uyğun şəkildə qəbul edir. Sözləmə prosesində dilimizin tələblərinə uyğun gələn sözlər alındığı dildə olduğu şəkildə, yəni dəyişdirilmədən, eyni ilə götürülür. Bunun əksinə olaraq, dilimizin qaydalarına uyğun olmayan sözlər isə dəyişdirilir. Bu baxımdan dilimizdəki alınma sözlər iki qrupa bölünür: dəyişiklik edilmədən mənimsənilən sözlər, dəyişiklik edilərək mənimsənilən sözlər.

1. DƏYİŞİKLİK EDİLMƏDƏN MƏNİMSƏNİLƏN ALINMA SÖZLƏR

§145. Alınma söz dilin fonetik sistemi və qrammatik quruluşuna uyğun gəldikdə və bu dilin daxili qaydalarına xələl gətirmədikdə həmin sözlər heç bir dəyişiklik edilmədən götürülür. Azərbaycan dilində bir sıra sözlər bu şəkildə mənimsənilmiş və hazırda da əslində olduğu kimi işlənir; məsələn: *beton, vaqon, vannə, zavod, vitamin, vulkan, ekran, yumor, kanal, kollektiv, maqnit, marka, monoloq* və s.

Bu cür mənimsənilmə ən çox beynəlmiləl sözlərdə özünü göstərir. Həmçinin ədəbi dilin yazılı növü ilə keçən sözlərin əksəriyyəti də bu şəkildə mənimsənilir.

2. DƏYİŞİKLİK EDİLƏRƏK MƏNİMSƏNİLƏN ALINMA SÖZLƏR

§146. Alınma söz keçdiyi dilin sözlərindən fərqləndikdə həmin dilin fonetika və qrammatikasının müqavimətinə rast gəlir, az və ya çox dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bundan başqa, müxtəlif səbəblərdən bəzi alınma sözlərin mənasında da dəyişiklik olur. Ümumiyyətlə, dildə alınma sözlərin dəyişiklik edilərək mənimsənilməsi çox mürəkkəb bir prosesdir.

Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin başlıca olaraq aşağıdakı formalarda mənimsənildiyini göstərmək olar:

1. Sözdə müəyyən fonetik dəyişiklik edilərək mənimsənilməsi

§147. Hər bir söz başqa dilə keçərkən o dilin fonetik sisteminə uyğunlaşmalı olur. Belə bir tələb nəticəsində

sözdə çox müxtəlif şəkildə dəyişiklik baş verir. Bunlardan bir neçəsini göstərək:

1) *Sözdə bir səs başqası ilə əvəz olunur; məsələn:*

Mənbə dillərdə:	Azərbaycan dilində:
adəm	ə → a adam
atəş	e → ə atəş
zəndan	e → i zindan
təvəllod	o → ü təvəllüd
vedro	o → ə vedrə. Və s.

Bu dəyişiklik ancaq saitlərdə deyil, samitlərdə də vardır; məsələn: *ğərib* (qərib), *rəğs* (rəqs) və s. Bundan başqa, sözdə bir və bir neçə səs dəyişə bilər. Məsələn, *enşa* (inşa) sözündə bir səs, yəni *e* səsi *i* səsi ilə əvəz olunursa, *ğorbət* (qürbət) və *vokzal* (vağzal) sözlərində isə 2 səs (*ğo* → *qü*, *ok* → *ağ*) bir-birini əvəz edir.

Alınma sözlərdə saitlərin dəyişilməsi ən çox ahəng qanunu ilə əlaqədar olur. Məlumdur ki, sözdəki saitlərin həmcinsləşməsi Azərbaycan dili üçün ən xarakterik olan cəhətlərdəndir. Elə buna görə də "...bir sıra alınma sözlər dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılarkən birinci növbədə bunların ahəng qanununa tabe olması nəzərdə tutulur"¹. Lakin bəzən ahəng qanununun əksinə olan hadisə də baş verir; məsələn: *stakan* – *stəkan*.

2) *sözə bu və ya başqa səs artırılır; məsələn:*

Mənbə dillərdə:	Azərbaycan dilində:
şəhr	(ə) şəhər
zəhr	(ə) zəhər
fəsl	(i) fəsil
zehn	(i) zəhin. Və s.

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi", API-nin nəşri, Bakı, 1960, səh. 104.

Bu qayda müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Belə ki, bəzi sözlərdə həm səs dəyişikliyi, həm də səsartımı olur; məsələn: *esm-isim*, *fekr-fikir* və s.

3) *Sözdən bu və ya digər səs ixtisar edilir*. Alınma sözlərdə müəyyən səsin düşməsi, əsasən, iki formada özünü göstərir:

- a) rus dilindən və bu dilin vasitəsilə başqa dillərdən alınmış bəzi sözlərin sonundakı sait ixtisar olunur; məsələn: *dram* (drama), *idiom* (idioma), *apteka* (apteka), *nota* (nota), *faner* (fanera), *fabrik* (fabrika) və s;
- b) alınma sözlərdəki Azərbaycan dilinə yad olan səs düşür. Məsələn, ərəb dilində olan boğaz səsləri bizim dildə işlənmədiyinə görə bu dildən alınma sözlərdə həmin səs düşür; məsələn: *muğallim* (*müəllim*). Azərbaycan dilində olan alınma sözlər içərisində daha əsaslı dəyişikliyə uğrayanları da vardır; məsələn: *nomer* – *nömrə*, *komitet* – *komitə*, *kopeek* – *qəpik* və s.

Dilimizdəki alınma sözlərdən ən çox ərəb və fars sözlərində dəyişiklik müşahidə olunur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan fərqli alınma sözlərin hamısı, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, dəyişikliklərə uğramışdır.

2. Sözlərin semantik dəyişiklik əsasında mənimsənilməsi

§148. Bu qayda ilə sözlərin mənimsənilməsinin özü də çox müxtəlif ola bilər. Bunları, təxminən, aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- alınma söz keçdiyi dildə öz mənasını müəyyən dərəcədə dəyişə bilər;
- bəzən söz öz ilk mənasını tamamilə dəyişir və yeni mənada işlənir;

- bəzi alınma sözlər mənbə dildə bir neçə məna bildirir, lakin bu söz keçdiyi dildə bir mənanın ifadəsinə xidmət edir;
- alınma söz keçdiyi dildə əlavə olaraq bir neçə məna ifadə edə bilər.

Azərbaycan dilinə keçmiş bəzi sözlər, mənbə dildəkindən fərqli olaraq, yeni mənada işlənir. Məsələn, *gümrah* sözü fars dilində *yolunu azmış* mənasını bildirir. Lakin bizim dildə *sağlam* mənasını ifadə edir. *Sərbəst* sözü fars dilində *başıbağlı* mənasında işlənir. Bizim dilimizdə isə bu söz *müstəqil*, *azad* mənasını bildirir.

Azərbaycan dilinə keçmiş bəzi alınma sözlər ilk mənası ilə yanaşı, başqa mənalarda da işlənir. Məsələn, *arif* sözünə nəzər yetirək. Bu söz ilk mənası ilə *bilici*, *hər şeydən baş çıxaran* anlayışlarını ifadə edir. Lakin bizim dilimizdə *arif* sözü həm öz əsas mənasında, həm də başqa mənada, yəni xüsusi şəxs adı kimi işlənir. Dilimizdəki *vəqif*, *camal* və s. sözlər də bu qəbildəndir.

Bunlardan başqa, bəzi alınma sözlər mənbə dildə müəyyən əşya anlayışını ifadə etdiyi halda, bizim dilimizə keçdikdən sonra ancaq xüsusi şəxs adını bildirir. Məsələn, *xurşid* sözü farsca *günəş* deməkdir. Azərbaycan dilində isə xüsusi qadın adıdır. Sözləmə prosesində baş verən bu hadisə çox geniş və rəngarəngdir.

3. Sözlərin müəyyən qrammatik dəyişiklik əsasında mənimsənilməsi

§149. Alınma sözlərin qrammatik dəyişiklik əsasında mənimsənilməsi də çox təsadüf olunan haldır. Türk sistemli dillərdə sözlər, təxminən, aşağıdakı formalarda qrammatik dəyişikliyə uğraya bilər:

- a) Mənbə dildəki bu və ya digər nitq hissəsinə aid olan söz alınma nəticəsində keçdiyi dildə başqa nitq hissə-

sinə çevrilir; məsələn: güzəran sözü fars dilində *keçən* deməkdir, özü də feili sifətdir. Azərbaycan dilində isə bu söz *yaşayış* mənasında işlənir və nitq hissəsinə görə isim olur.

- b) Bu və ya başqa söz mənbə dildə müstəqil söz olduğu halda, başqa dilə keçəndə şəkilçiləşir; məsələn: *şünas* sözü fars dilində müstəqil mənaya malik olduğu halda, bizim dilimizdə şəkilçi kimi işlənir.

Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmiş sözlərin bəzisi bu qaydada mənimsənilmişdir.

BASQA DİLLƏRDƏN ALINMA SÖZLƏRƏ MÜNASİBƏT

§150. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər dilimizin orijinallığına, müstəqil inkişaf etməsinə mane olmur və ola da bilməz. Əsrlər boyu dilimizə keçmiş yüzlərlə söz dilimizdə o dərəcədə qaynayıb-qarışmış ki, bunların alınma olduğunu xüsusi tədqiqata əsaslanmadan çoxları təsəvvürünə gətirə bilmir. Məhz buna görə də belə sözləri dildən çıxarmağa ehtiyac yoxdur. Bu qrup sözlər dildən çıxarılsa (əgər bu, mümkün olsa) dilimiz heç bir xeyir görməz, əksinə, zəifləyər. Halbuki dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş bəzi sözlərin dildən çıxarılması haqqında fikir söyləyənlər də olmuşdur. Lakin həmin “təşəbbüslər” dilimizin inkişafı üçün müsbət mahiyyət kəsb edə bilməmiş və edə də bilməzdi.

Başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün vacib olan prosesdir. Lakin bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün başqa dildən söz almaq dilin həyatında olduqca məsuliyyətli məsələdir. Buna görə də söz almaq çox böyük həssaslıq və ehtiyatlılıq tələb edir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZ QRUPLARI

§151. Dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün vahidlər hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işlənə bildiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənir. Bundan başqa, dildə bəzi sözlərdən az, bəzi sözlərdən isə çox istifadə olunur və s.

Bütün bu cəhətlər nəzərə alınaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası, əsasən, aşağıdakı söz qruplarına bölünür: ümumişlək sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru sözlər, vulqar sözlər.

ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

§152. Cəmiyyət və kainata aid əşya, hadisə, əlamət və s. anlayışların adını bildirib dildə çox işlənən sözlərə **ümumişlək sözlər** deyilir. Bunlar hamı tərəfindən eyni dərəcədə və eyni mənada başa düşülür; məsələn:

*Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini,
Təbiət ilhama çağırır məni!* (S.Vurğun)

Bu parçadakı sözlərin hamısı ümumişləkdir. Çünki bunlar və həmin qəbildən olan digər sözlər Azərbaycan dilində danışanlar üçün eyni dərəcədə aydındır.

Ümumişlək sözlər dilin leksik tərkibinin, başlıca olaraq, əsas hissəsini təşkil edir və ən zəruri, həyati anlayışları əks etdirir. Bu sözlər maddi varlığa və eləcə də insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə aid olur; məsələn:

- a) ad bildirənlər: *ata, ana, ev, ağac, od, su,ət, yağ, bal, daş, inək, qoyun* və s.
- b) əlamət və keyfiyyət bildirənlər: *yaxşı, pis, ağ, qırmızı, boz, acı, şirin, uca, böyük, kiçik* və s.
- c) miqdar və kəmiyyət bildirənlər: *beş, on, yüz, min, az, çox* və s.
- ç) hal və hərəkət bildirənlər: *getmək, gəlmək, gülmək, oxumaq, yatmaq, durmaq, gəzmək, döymək* və s.

Ümumişlək sözlər dilin hər bir üslubunda, yəni bədii, elmi, ictimai, rəsmi üslubunda işlənə bilir və işləndiyi nitqdə fikrin bütün dərinliyi ilə sadə və təbii ifadə olunmasına imkan verir.

POETİK SÖZLƏR

§153. Yüksək obrazlılığa, emosionallığa və ifadəliliyə malik olan sözlərə **poetik sözlər** deyilir.

Poetik söz nitqə incəlik verir və onu bədiiləşdirir; məsələn:

*Ey əzəli can ilə **cananımız!**
Eşqi-ruhundur ədəbi şanımız!* (Nəsimi)

*Hə, balam, doğrusu, ay **dadaş**, mən dəxi
Məsləhət ondan o yana bilmərəm...* (M.Ə.Sabir)

Bu misallardakı **canan** və **dadaş** sözləri poetik sözlərdir. Bunlar ümumişlək və digər sözlərdən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Ədəbi dildə poetik sözlər müxtəlif yollarla meydana gəlir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək:

1) Bəzi poetik sözlər xalq poeziyasından gəlir; məsələn:

*Düşüb can dara, yerdə,
Qalıb qanara yerdə.
Öldürdü canan məni,
Getdi can ara yerdə.* (Bayatı)

Tarixən folklor poeziyası üçün xarakterik olan *canan* sözü öz poetikliyi saxlayaraq ədəbi dilə keçmişdir.

2) Bəzi poetik sözlər ədəbi dilin yeni söz yaratmaq imkanları əsasında əmələ gəlir; məsələn:

*Kürün qırağında, Muğan düzündə,
Zəmişi, tarlası suyun gözündə,
Salmanlı adlanan bir kəndciyəz var.* (S.Vurğun)

Bu misaldakı *kənd* sözü şəkilçi vasitəsilə *kəndciyəz* formasında poetikləşmişdir.

3) Başqa dillərdən keçmiş bəzi sözlər poetik xarakter almışdır. Məsələn:

*Ot satan, pambuq atan, halva qapan,
Hər gələn bəhs ediyor milyondan,
Əcəba sən onu haradan aldın,
Şübhəsiz, başqalarından çaldın.* (H.Cavid)

Dilimizdəki mənşəcə başqa dillərə məxsus olan *əlvida*, *səma*, *səyə*, *əfsus*, *mavi* və s. kimi sözlər fikrin obrazlı ifadə olunmasına xidmət etdiyi üçün poetikləşmiş vahidlərdir.

4) Səstəqlidi sözlər müxtəlif işlənmə məqamlarında obrazlılıq yaradır:

a) Səstəqlidi söz təbiət səslərini olduğu kimi əks etdirdikdə; məsələn:

*Meşədə tək gəzirdim bir az ov edim deyə,
Bütün hər şey üzümə gülürdü çiçək kimi,
Sən kollar arasında pırr... edib çıxdın göyə,
Zəfər axşamlarında atılan fişəng kimi.* (S.Rüstəm)

Burada *pırr*ltı anlayışı *pırr* səs kompleksi vasitəsilə təbii ifadə edildiyi üçün fikir daha obrazlı əks olunmuşdur.

b) Səstəqlidi sözlərin iki dəfə təkrarlanması əsasında; məsələn:

*Hərdən ürəyim qılırdı tıp-tıp,
Canını zi həvəs edərdi gup-gup.* (Xətai)

Yaxud:

*Həmin o qüdrətli cəsur dostların,
Qadir əllərilə, inanın buna,
Şırıl-şırıl axıb qarışacaqdır,
Bir zaman Kür suyu, Samur suyuna!* (O.Sarıvəlli)

Və yaxud:

*Gəray bəy aradan çıxdığı zaman
Gülpəri cəhrəni götürüb daldan
Çırpır-yapışdırır lap təpəsindən.
İgid bir qadının aslan səsindən
O xain başını tutub çarparaq,
Qaçır mənzilinə taraqhataraq.* (S.Vurğun)

Göründüyü kimi, burada *tıp*, *gup*, *şırıl*, *taraq* ünsürlərinin təkrarlanması nəticəsində fikir obrazlı ifadə edilmişdir.

c) Səstəqlidi sözlərdən əmələ gəlmiş feillərin qarşısında həmin söz kökünün təkrarlanması nəticəsində; məsələn: *"Məncə, əvvəlki şöhrətini qaytarmalı, yenə də gur-gur guruldamalısan"*. (Ə.Vəliyev)

Ümumiyyətlə, səstəqlidi sözlərdən bu formada (*vıy-vıy vıyıldamaq, cır-cır cırıldamaq, xır-xır xırıldamaq, qır-qır qırıldamaq...*) istifadə olunması dilin bütün üslublarında yüksək obrazlılıq yaratmağa imkan verir.

Dildə poetik sözlər olduğu kimi, poetik ifadələr də vardır; məsələn:

*Mən qartalam, qıy vuranda havada
Düşmənlərim **tir-tir** əsir yuvada.* (Ə.Qasımov)

Bu misaldakı *qıy vurmaq, tir-tir əsmək* ifadələri poetik xarakter daşıyır. Dildəki poetik söz və ifadələrin hamısı *poetizm* adlanır. Poetizmlər ədəbi dilin bədii üslubunda daha çox işlənir.

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

§154. Fəal şəkildə istifadədən qalan sözlərə *köhnəlmiş* söz deyilir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müəyyən miqdar köhnəlmiş söz vardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *ağa, nökar, bəy, girvənkə, çuxa, arxalıq, qul, şana, cüt* və s.

Köhnəlmiş ünsürlər hər bir dilin keçmiş vəziyyətini əks etdirən vasitədir. Buna görə də belə ünsürlərin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. F.Engels deyir: *"Ana dilinin materiyası və forması yalnız o zaman anlaşıla bilər ki, onun baş verməsi və tədricən inkişafı izlənilsin.* Bu isə, əvvələn,

onun öz ölgünləşmiş formalarını, ikincisi isə, qohum, canlı və ölü dilləri diqqətlə izləmədən mümkün deyildir”¹.

Dildə bu və ya başqa bir sözün köhnəlməsi olduqca mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Buna görə də bu və ya digər sözün köhnəlməsi üçün süni olaraq sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Söz dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqədar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnələ bilir. Hər bir sözün taleyi onun ifadə etdiyi məna ilə, xidmət etdiyi xalqın düşüncəsi ilə bağlı olur. Bütün bunlara əsasən də sözün köhnəlməsi obyektiv qanunauyğunluq əsasında meydana çıxır.

Bəs köhnəlmiş sözlər necə müəyyən edilir? Bu qrup sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün *əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir*. Köhnəlmiş hər bir söz dilin bugünkü vəziyyəti ilə yoxlanılır, onun nə dərəcədə işlənilib-ışlənmədiyi aydınlaşdırılır. Köhnəlmiş söz müəyyənləşdirilərkən *tarixilik prinsipi* əsas götürülür. Yəni hər bir fakta tarixilik cəhətdən yanaşılır.

Məsələn, XIX əsrdə M.F.Axundovun əsərlərində *yüz-başı, murov, yasavul* və s. kimi sözlər işlənilmişdir. Bu sözlər hazırkı dövr üçün köhnəlmişdir. Lakin XIX əsrdə bunlar fəal istifadə olunan adi sözlər idi. Deməli, bu və ya başqa söz bir dövr üçün adi, digər dövr üçün arxaik ola bilər.

§155. Dildə köhnəlmiş sözlərin köhnəlmə dərəcəsi eyni olmur. Belə ki, bəzi sözlər az, bəzi sözlər isə çox köhnəlir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan dilindəki köhnəlmiş sözləri iki qismə bölmək olar:

a) *Ancaq müasir ədəbi dil üçün köhnəlmiş sözlər.* Bu qrup sözlər vaxtı ilə ədəbi dildə də olub, hazırda ümumxalq Azərbaycan dilinin yalnız dialekt və şivələrində işlənir; məsələn:

¹ F.Engels. “Antidüinq”. Azərneşr, Bakı, səh. 305.

*Səndən neçə min can ayrı düşdü,
Tən ya çürüdü, ya sayru düşdü.* (Xətai)

Can mey andırdı əhl tövbəyə təkrar gül. (M.Füzuli)

*Ünümdən titrədi tamam vilayət,
Elə sandılar ki, qopdu qiyamət.* (M.P.Vaqif)

Bu misralardakı *sayru* sözü *xəstə* mənasında, *andırmaq* sözü *yada salmaq*, *xatırlamaq* mənasında dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Səs mənasında olan *ün* sözü isə bəzi dialekt və şivələrdə hələ də yaşayaraq *səs* sözü ilə qoşalaşmış şəkildə (*səsi-ünü*) işlənir.

b) *Ümumdil üçün köhnəlmiş sözlər*. Bu qrup sözlər vaxtı ilə dildə işlənib, indi isə nə ədəbi dildə, nə də danışiq dilində istifadə olunmayan sözlərdir. Belə sözlərə, əsasən, qədim abidələrin dilində təsadüf olunur; Məsələn:

*Oğlun sağdır, **əsəndur**, avdadır* ("Kitabi-Dədə Qorqud")

Bu misaldakı *əsən* sözü X–XI əsrlərdə *salamat* mənasında işlənmiş, indi isə, demək olar ki, tamamilə köhnəlmişdir.

Dildə istər az, istərsə də çox dərəcədə köhnəlmiş olan hər hansı bir söz bu və ya digər qohum dillərdə fəal söz kimi işlənə bilər. Bunu başqa şəkildə desək, qohum dillər üçün ortaqlı olan sözlərin bir dildə köhnəlməsi həmin sözün digər dillərdə də köhnəlməsi üçün şərt ola bilmir.

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN TƏSNİFİ

§156. Köhnəlmiş sözlərin hamısı eyni əlamətlərə malik olmayıb, bir qrupu digərindən bu və ya başqa xü-

susıyyətləri ilə fərqlənir. Bunlardan bəziləri ifadə etdikləri məfhumdan ayrılaraq, bəziləri isə məfhumla bərabər köhnəlmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan dilindəki köhnəlmiş sözlər iki yerə bölünür: *tarixizmlər*, *arxaizmlər*.

1. Tarixizmlər

§157. İfadə etdikləri əşya və hadisə ilə birlikdə köhnəlmiş sözləri şərti olaraq **tarixizm** adlandırmaq olar; məsələn: *divanbəyi*, *yüzbaşı*, *qazı*, *yasavul*, *darğa*, *cüt*, *çuxa*, *qurşaq* və s.

Tarixizmlər, əsasən, dövlət quruluşu, ictimai vasitə və münasibətlərlə bağlı meydana çıxan köhnəlmiş sözlərdir. Buna görə də tarixizmlərin ifadə etdikləri anlayışların köhnəlməsi başlıca olaraq cəmiyyətin və ictimai quruluşun yüksək tərəqqisi və inkişafı ilə əlaqədardır. Bu qrup sözlər müxtəlif dövrlərdə meydana çıxdığı üçün bunların bəzisi qısa, bəzi isə uzun tarixə malikdir. Məsələn: *qolçomaq*, *rəncbər*, *mədrəsə*, *mollaxana* və s. kimi sözlər, təxminən, 80 il bundan əvvəl köhnəlməyə başlamışdır. Lakin bəzi sözlər, hətta lap yaxın zamanlarda köhnəlmiş, yaxud köhnəlməkdədir. Hazırda dilimizdəki *patefon* sözü belə bir proses keçirməkdədir.

Tarixizmlər müxtəlif sahələrə aid ola bilər; məsələn:

Vəzifə adı bildirənlər: *koxa*, *darğa*, *onbaşı*, *kəndxuda*, *ta-cir*, *carçı* və s.

Silah adı bildirənlər: *qalxan*, *şəspər*, *aynalı*, *berdanqa* və s.

Ölçü (çəki) adı bildirənlər: *misqal*, *tağar*, *batman*, *girvənkə* və s.

Geyim adı bildirənlər: *çuxa*, *qurşaq*, *əba*, *arxalıq* və s.

Alət adı bildirənlər: *xış*, *cüt*, *şana* və s.

Dini anlayış bildirənlər: *dərviş*, *töycü* və s.

Müəssisə adı bildirənlər: *mədrəsə*, *mollaxana*, *qazamat* və s.

Deməli, köhnəlmiş sözlərdən tarixizmləri müəyyən edən əsas meyar həm sözün, həm də onun ifadə etdiyi an-

layışın fəal istifadədən qalmasıdır; bunların hər ikisinin köhnəlməsidir.

2. Arxaizmlər

§158. Arxaizm¹ geniş anlayışdır. Dilin bütün sahələrində, yəni səs sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, orfoqrafiyasında, orfoepiyasında arxaizm hadisəsi vardır. Buna əsasən arxaizmlər bir neçə növə bölünür: *fonetik*, *lüğəvi* və *qrammatik* arxaizmlər. Bunlardan lüğəvi arxaizmlər leksikologiya bəhsində öyrənilir.

Lüğəvi arxaizmlər

Sözün ifadə etdiyi vahid anlayışla bağlı olan əşya və hadisənin qalması, lakin ya sözün özünün, ya da onun ancaq mənasının köhnəlməsinə **lüğəvi arxaizm** deyilir. Dildə lüğəvi arxaizmlər, əsasən, bu və ya başqa anlayışı ifadə edən sözlə bərabər, ikinci bir sözün (yəni sinonimin) əmələ gəlməsi və bunların bir-birini sıxışdırması əsasında yaranır. Məsələn, hələ lap qədim zamanlarda çalib-oxuyan şəxs mənasını bildirmək üçün dilimizdə *ozan* sözü işlənmişdir. *Qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər* ("Kitabi-Dədə Qorqud").

Lakin müəyyən vaxtdan sonra bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar *aşıq* sözü meydana çıxmış və bu söz *ozan* sözünü istifadədən salmışdır. Beləliklə, *ozan* sözü arxaikləşmişdir.

Dilimizdə sözlərin arxaikləşməsinin müxtəlif təzahürləri vardır. Belə ki, bəzi sözlərin özü, bəzi sözlərin isə mənası köhnəlir. Buna görə də arxaik sözlər bir-birinin eyni olmayıb, müxtəlif növlüdür.

¹ Arxaizm yunan sözüdür, *archai* os (qədim) deməkdir.

Lüğəvi arxaizmlərin növləri

§159. Azərbaycan dilində lüğəvi arxaizmlərin iki növü vardır: leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər.

Leksik arxaizmlər. Əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılıb tamamilə arxaik plana keçən sözlər **leksik arxaizmlər** adlanır; məsələn: *ayıtmaq* (demək), *əsrük* (sərxoş), *yey* (yaxşı), *irişmək* (çatmaq), *uyumaq* (yatmaq), *iraq* (uzaq), *yağı* (düşmən), *dan* (səhər), *arı* (təmiz), *yazı* (çöl), *sov* (söz), *varmaq* (getmək), *sası* (üfunətli), *tanıq* (şahid) və s.

Bu sözlər dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçmişdir və müasir ədəbi dilimizdə fəal işlənmə iqtidarı olan leksik vahidlər hüququna malik deyildir. Bunlar unudulmuş, ya da unudulmaq prosesini keçirən sözlərdir.

Semantik arxaizmlər. Öz əvvəlki formasını saxlayıb, ancaq mənası köhnəlmiş sözə **semantik arxaizm** deyilir. Məsələn, keçmişdə *kişi* sözü *adam*, *insan* mənasında işlənmişdir; məsələn:

*Həm səbrü qərarü taqətim yox,
Dəxi kişi ilə ülfətim yox. (Xətai)*

Bu söz insan, adam sözlərinin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq öz mənasından uzaqlaşmış, əvvəlki mənası arxaikləşmişdir. Hazırda bu söz, əsasən, cins mənasında işlədilir. Eləcə də hər sözü qədimdə *kişi* mənasını bildirmiş, sonradan *ailə üzvü* mənasında işlənilmişdir.

Deməli, semantik arxaizmin leksik arxaizmdən əsas fərqlərindən biri odur ki, semantik arxaizmə uğramış söz başqa mənada yenə də dilin lüğət tərkibində işlənir. Lakin leksik arxaizm istifadədən düşür.

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ ROLU

§160. Köhnəlmiş sözlər (tarixizm və arxaizmlər) xüsusi üslubi imkanlara malikdir. Bunlardan həm tarixə aid elmi əsərlərdə, həm də bədii yaradıcılıqda istifadə edilir.

Köhnəlmiş sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində, başlıca olaraq, aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün işlənir.

1. Təsvir və tədqiq olunan dövrün tarixi xüsusiyyətlərini real əks etdirmək üçün. Elmi üslubda tarixə aid əsərlərdə tarixizm və arxaizmlər keçmiş hadisə və anlayışların dəqiq və olduğu kimi ifadə edilməsinə xidmət edir. Lakin bədii üslubda – bədii əsərlərin dilində isə daha çox bədii vəzifə daşıyır. Bədii yaradıcılıqda tarixi mövzular işlənərkən bunlardan zəruri ifadə və təsvir vasitəsi kimi istifadə olunur; məsələn: *Bahar bir müddət rəncbərə nökrəçilik etdi. Onu gah xırman sürməkdə, gah da cütə minməkdə işlədirdilər. Töylə səkisində Bahara yer vermişdilər. O, gecəni üç-dörd saat burada şirin yuxuya gedərdi. Gizildəyən dizlərini bükər, arxalığını üstünə çəkər, axur süpürgəsini başı altına qoyub yatardı* (M.Cəlal).

Göründüyü kimi, yazıçı bu parçada təsvir etdiyi dövrün ictimai bərabərsizliyini, kənd təsərrüfatının və mədəniyyətin zəifliyini ifadə etməkdə *rəncbər, nökrəçilik, cüt və arxalıq* sözlərindən istifadə etmişdir.

Demək, bədii əsərdə köhnəlmiş sözlərdən istifadə etmək ehtiyacı əsərin tələblərindən irəli gəlir.

2. Nitqdə istehza, kinayə, zarafat, məsxərə çalarlığı yaratmaq üçün. Köhnəlmiş sözlər satira və yumor üçün çox müvafiq vasitələrdəndir. Bunların vasitəsilə nitqdə kinayə və istehza, məsxərə və zarafat çalarlığı daha aydın ifadə oluna bilər; məsələn:

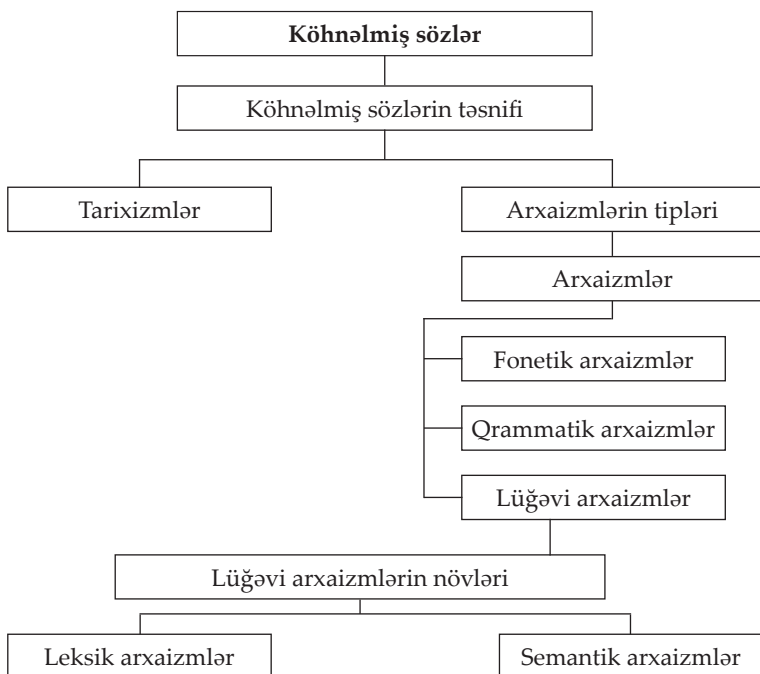
*Sən ağa, mən ağa,
İnəyimizi kim sağa?*

Bu misaldakı *ağa* sözü vasitəsilə bütün ifadənin məzmununa kinayə, istehza tonu verilmişdir.

3. Nitqdə təntənə çalarlığı yaratmaq üçün. Bədii üslubda təntənəli nitq yaratmaqda da köhnəlmiş sözlər xüsusi rola malikdir.

*Dostun dar günündə dost üz çevirməz,
Ey könül! Bir quş ol, ellər dolan, gəz.
De ki: yağılardan öc almayınca,
Qisas qılıncımız qınına girməz!* (Ə.Cəmil)

Bu misaldakı *öc* sözü qisas mənasını bildirir, şeirə bədii zərurət əsasında gətirilmişdir. Təntənə çalarlığı üçün köhnəlmiş sözlərdən ən çox nəzm əsərlərində istifadə olunur.

NEOLOGİZMLƏR

§161. Dildə təzəcə yaranan, yaxud da dilə yenicə daxil olan sözlərə **neologizm**¹ deyilir. Neologizm hadisəsi arxazmin tam əksini təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibinə müxtəlif dövrlərdən başlayaraq daxil olan yeni sözlər həmişə neologizm olaraq qalmır. Bunlar zaman keçdikcə işlənmə məqamından, nə vaxt meydana çıxmasından, anlaşılma dərəcəsindən asılı olaraq get-gedə dəyişilir. Buna görə də *yeni söz*, *təzə söz* anlayışları nisbi və şərti götürülərək dövrlərlə əlaqədar olan hadisə kimi başa düşülür. Dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçən bu və ya başqa bir söz təşəkkül tapdığı dövr üçün neologizm kateqoriyasından çıxıb (əgər yaşamaq hüququ qazanıbsa) lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək işlək sözlərə çevrilə bilər. Məsələn, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq *traktor*, *pioner*, *mağaza*, *muzey*, *vaqon*, *telefon*, *kino*, *avtomobil*, *aqronom*, *mexanik*, *texnik*, *ton*, *rayon*, *əməkqün*, *zərbəçi* və s. kimi sözlər dilimiz üçün neologizm hesab edilirdi. Lakin hal-hazırda bunlar, demək olar ki, neologizm deyildir. Çünki bu sözlər dilimizin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçmişdir, orada özünə müəyyən mövqe tutaraq digər işlək sözlərdən fərqlənmir. Eyni zamanda bunlar danışıq prosesində ciddi üslubi rəngarəngliyə malik olan təzə söz kimi də təsəvvür edilmir.

Bütün bu qeyd olunan xüsusiyyətlərə əsasən demək olar ki, dildə yeni sözün *neologizm hesab edilməsinin əsas meyarı onun daxil olduğu dövrdəki işlək sözlərdən fərqlənməsi, təzəlik əlamətini saxlaması, yenilik çalarlığını əks etdirən üslubi keyfiyyətini mühafizə etməsidir*.

¹ Neologizm – iki yunan sözündən, yəni *neos* (yeni) və *logos* (söz) leksemlərindən əmələ gəlmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində yenilik ruhunu müha-fizə edən *kibernetika*, *kosmodrom* və s. kimi sözlər yuxarı-da deyilən digər cəhətlərə görə də ümumişlək sözlərdən fərqləndiyi üçün hal-hazırda əsl neologizmlər hesab edilir.

NEOLOGİZMLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§162. Neologizmlər istehsalatın, elmin, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni yaranmış anlayışı, hadisə və keyfiyyətləri bildirmək üçün əmələ gəlir. Neologizmlərin yaranmasında elmin rolu xüsusilə böyükdür.

Müxtəlif sahələrə dair zəngin neologizmlərin əmələ gəlməsi sosializm cəmiyyəti üçün daha çox xarakterik olan hadisə idi. Çünki sosializm əlamətdar hadisələr, bö-yük kəşflər dövrü idi. Orada yaranan hər bir yenilik, bü-tün ixtiralar isə söz vasitəsilə öz əksini dildə tapırdı. Elə buna görə də sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif sahələrə dair yüzlərlə neologizm daxil olmuşdur¹. Bu neologizmlər iki mənbədən – birin-cisi, öz dilimizin daxili imkanları əsasında (*azadlıq, yed-diillik, solçuluq, bərabərlik* və s.), ikinci isə başqa dillərdən söz almaq əsasında (*sosializm, marşal, kapitan, direktor* və s.) yaranmışdır.

NEOLOGİZMLƏRİN TIPLƏRİ

§163. Neologizmlərin əmələgəlmə mənbələri müxtəlif olduğu kimi, əmələgəlmə səbəb və məqsədləri də müxtə-lifdir. Bunlardan bəziləri yeni anlayış və hadisələri ad-

¹ Sovet quruluşu ilə əlaqədar neologizmlər dilçilikdə sovetizm adlanır.

landırmaq üçün yaranır, bəziləri isə üslubi məqsəd üçün əmələ gəlir. Buna görə də neologizmlər iki yerə bölünür: *ümumi neologizmlər, fərdi-üslubi neologizmlər*.

Ümumi neologizmlər. Müəyyən tələbata müvafiq olaraq ümumxalq dilində meydana çıxan neologizmlər **ümumi neologizmlər** adlanır; məsələn: *təyyarəçi, radio, televizor, kino, teatr, süllhsevər, aktyor, arxiv, aptek, bayraqdar, bayramqabağı, balet, opera, qənaətləndirici, demokratikləşdirmə, respublika, elektriklişmə* və s. Dilimizin lüğət tərkibinə tarixən külli miqdarda bu qəbildən olan neologizmlər daxil olmuşdur.

Fərdi-üslubi neologizmlər. Şair və yazıçıların, alim və mətbuat işçilərinin müəyyən məqsədlərlə əlaqədar yaratdıqları neologizmlər **fərdi-üslubi neologizmlər** adlanır. Bu qrup neologizmlər iki cür olur: birincisi, müstəqil neologizmlər, ikincisi, kontekst neologizmlər. İkinci forma neologizmlər sırf bədii sənətkarlıqla bağlıdır.

Şair və yazıçıların üslubunun söz yaradıcılığı cəhəti ilə bağlı olaraq yaranan sözlərin bəziləri ümumi neologizmlər sırasına daxil olur, bəziləri isə belə bir əlamət və keyfiyyət kəsb edə bilmir; məsələn:

*Qərbi sarmışdı dumanlar, sislər,
Acılar duyurdu içindən Azər.
Özləyib Şərqi həməən çıxdı yola,
Bəlkə bir düşgünə yardımçı ola. (H.Cavid)*

Bu misaldakı *özləmək* şairin fərdi üslubu ilə bağlı sözdür. Ümumiləşmədiyi üçün ədəbi dilin fəal tərkibinə keçə bilməmişdir.

NEOLOGİZMLƏRİN NÖVLƏRİ

§164. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan neologizmlər məna və formalarına görə müxtəlif şəkildədir. Bunlar, təxminən, üç növə bölünür:

- 1) **Leksik-semantik neologizmlər.** Dildə həm məna, həm də forması yeni olan neologizmlər **leksik-semantik neologizm** adlanır; məsələn: *imic, kompüter, menecer, referent, dizayner, şoumen, biznes* və s.
- 2) **Leksik neologizmlər.** Ancaq formaca yeni olan neologizmlər **leksik neologizm** adlanır; məsələn: **şura** (*hökumət*) – **sovet** (*hökuməti*), **darülfünun** – *universitet* və s. Bu misallardakı **sovet** və **universitet** sözləri dilimizdə sonradan meydana çıxmışdır.
- 3) **Semantik neologizmlər.** Yalnız mənası təzə olan neologizmlər **semantik neologizm** adlanır; məsələn: *müqəddəs, yoldaş* və s.

Bunlardan *müqəddəs* sözü keçmişdə dini anlayışla bağlı olaraq *toxunulmaz* mənasını ifadə edirdi; hazırda isə *hər şeydən üstün, əziz* mənasında (*müqəddəs* ana, *müqəddəs vətən*) işlənir. Həmçinin *yoldaş* sözü əvvəllər birgə səfərə çıxan, yol gedən mənasını bildirdiyi halda, indi *həyat yoldaşı, həmfikir* və s. mənalarını ifadə edir. Azərbaycan dilində neologizmlərin birinci tipinə – leksik-semantik neologizmlərə aid sözlər daha çoxdur.

LÜĞƏVİ NEOLOGİZMLƏRİN TALEYİ

§165. Dildə meydana çıxan neologizmlər bütün fəaliyyətləri boyu neologizm olaraq qala bilmədikləri üçün iki istiqamətdə dəyişir:

- bunların bir qrupu dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək ümumişlək xarakter alır. Müxtəlif dövrlərdə əmələ gəlmiş və yarandığı dövrlərdə neologizm kimi tanınan həmin sözlərin əksəriyyəti bu yolu keçmişdir;
- neologizmlərin digər qrupu az müddətdən sonra köhnəlir, arxaikləşir. Bunlardan bəziləri əvvəl dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçir, sonradan köhnəlir. Bəziləri isə passiv lüğətdə olduğu zamandan arxaikləşir.

TERMINLƏR

§166. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən söz və ifadələr öz təbiətlərinə görə eyni xarakterə malik deyildir. Belə ki, bəzən sözlər xüsusiləşmiş məna kəsb edərək, xüsusi sahələrlə əlaqədar müəyyən anlayışı bildirirsə (*sait, samit, isim, feil...*), bəzi sözlər isə kainat və məişətə aid əşya adını, yaxud da insanın və digər canlıların bu və ya başqa cəhətinə məxsus əlamət, keyfiyyət, hal, hərəkət və s. (*gözəl, yaxşı görmək, baxmaq, bilmək...*) bildirərək işlənir. Bu cəhətdən sözlər ümumi şəkildə iki cür qruplaşdırılır: adi sözlər, terminlər.

Adi söz nəyə deyilir? Dilimizdəki *ağac, su, adam, torpaq, sarı, yaşıl, boz, beş, on, mən, sən, gəlmək, getmək, söyləmək, baxmaq* və s. adi sözlərdir.

Adi sözlərin hamısı nitq prosesində ancaq adi söz kimi qalır. Bunlardan bəzisi dildə həm adi söz, həm də termin şəklində işlənir; məsələn:

Adi söz kimi:

sifət
quruluş
iz

Termin kimi:

sifət (dilçilik termini)
quruluş (fəlsəfə termini)
iz (geologiya termini)

*tuşu**ayrı**tuşu* (kimya termini)*ayrı* (riyaziyyat termini)

Bu cəhəti nəzərə almaqla sözləri daha konkret şəkildə olaraq üç yerə – yəni: a) ancaq adi söz (*danışmaq, gülmək, yerimək...*), b) həm adi söz, həm də termin (*səs, say, dil...*), c) yalnız termin (*fonetika, orfoepiya, qrafika...*) olan sözlər qrupuna da bölmək olar.

Bəs termin nədir? Bu suala təxminən belə cavab vermək olar: *Termin* – elm, texnika, siyasət və mədəniyyətə aid xüsusilaşmış mənalı söz və ifadələrdir.

Terminlərə aid aşağıdakı söz və ifadələri misal göstərmək olar.

Dilçiliyə dair terminlər: *abzas, arqo, arxaizm, tabelik, ikihecalı, defis, dialekt, idiom, inversiya, birləşmə, intonasiya, təsnif, monoftonq, diftonq, qoşma, purizm, onomoloq, sintaksis, uzlaşma, tire, frazeologiya, etimoloq, nitq hissəsi, sözdüzəldici şəkilçi* və s.

Ədəbiyyatşünaslığa dair: *antiteza, ballada, variant, disput, dram, dramaturgiya, janr, klassik, kuplet, lirika, lirik, novella, oçerk, pafos, povest, portret, poema, proloq, pyes, roman, simvol, süjet, tip, traktat, folklor, şarj, epizod, epopeya* və s.

Pedaqogika və psixologiyaya dair terminlər: *abituriyent, attestasiya, daltonizm, dekan, didaktika, dominant, dosent, instinkt, universitet, integrasiya, laborant, metod, metodika, metodist, pedaqogika, professor, dərslər ili, ali məktəb, əmək tərbiyəsi, giriş müsahibəsi, körpələr evi* və s.

Müasir dilimizdə bütün elm sahələrinə – *ictimai* elmlərə, *təbiət* elmlərinə və *texnika* elmlərinə aid bu kimi külli miqdarda termin vardır.

§167. Hər bir elmi termin elmi anlayışı əks etdirir. Elmi anlayışları bildirən bütün terminlər aid olduqları

elmin yaranmasında, formalaşması və inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Elə buna görə də terminlərə elmi münasibət bəsləməmək, onları qarışdırmaq kimi hallar elmin tərəqqisinə mənfi təsir göstərir¹.

Terminlər quruluşuna görə iki cür olur:

1) *Bir sözdən ibarət terminlər*; məsələn: *fonem, cümlə, zərf, tamamlıq, təyin, sintaksis, qrammatika, üslub, fənn, dəkanlıq, dahilik, fərziyyə, intizam, məşğələ, əzbərçilik, yayılma, həqiqilik, hafizə, irsiyyət, təkrar, məşq, ədəb* və s.

2) *Bir neçə sözdən ibarət terminlər*; məsələn: *ahəng qanunu, budaq cümlə, vasitəli nitq, ismin halları, dilin lüğət tərkibi, sözün məna quruluşu, dərs planı, uşaq bağçası, evristik müəssisə, məhsuldar təxəyyül, əxlaqi tərbiyə, təbii ayanilik, psixi fəaliyyət, təbii nəticələr üsulu, hissələrin qeyri-sabitliyi* və s.

Terminlər, adətən, təkmənalı (monosemantik) olur və hər hansı bir məfhumu dəqiq ifadə edir. Buna görə də terminlər işləndiyi mətndən, əhatə edildiyi sözlərdən və sairdən asılı olmayaraq, hər yerdə eyni mənada başa düşülür; məsələn:

*Biabır oluruq... Bir qulaq asın,
Olarını **maşınlar** boş-bekar qalsın?!
İşin-gücün belə qızğın çağında?
Axsamlar yığışb öyrənirdiniz –
Sürə bilirsiniz traktoru siz. (O.Sarıvəlli)*

Göründüyü kimi, bu şeir parçasındakı *maşın* və *traktor* sözləri şifahi danışqda, siyasətdə hansı mənada işlənirsə, bədii üslubda yazılmış əsərlərdə də həmin mənadaadır.

Terminlər işlənmə dairəsinə görə iki yerə bölünür:

- ümumişlək terminlər; məsələn: *professor, bələdiyyə, dövlət* və s.

¹ Afad Qurbanov. "Termin və terminologiya". Bakı, 2003.

- xüsusi (dar sahə) terminlər; məsələn: *semantika, fonologiya, tembr, akustika...*

Terminlər emosional və obrazlı xüsusiyyətə malik deyildir. Eyni zamanda bu qrup sözlərdə nəvazişlik çalarlığı da olmur; məsələn:

*Odur... Odur... Qəhrəmanım toz içində nəfəs alır,
Ekskavator boz dağlara nəbə çəkir, haray salır...*

Yaxud:

*Ekskavator təpələri lay-lay açır, lay-lay qazır,
Qoca alim saxsı yıgıb yer altında tarix yazır...* (S.Vurğun)

Bu misallardakı *ekskavator* sözü öz mənasmda işlənilərək maşının bir növünün adını bildirir və bundan əlavə heç bir emosionallıq və sair xüsusiyyətə malik deyildir.

Lakin terminlər ədəbi dilin bədii üslubundan başqa, digər üslubları üçün, xüsusən elmi üslub üçün xarakterik dil vahidləridir. Ümumiyyətlə, terminlər elmi üslubu şərtləndirən ən başlıca ünsürlərdir. Bunlarsız elmi üslub təsəvvür edilə bilməz.

§168. Termin necə yaranır? Bu suala ətraflı cavab vermək üçün, hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, dildəki terminlərin hər biri müəyyən tələbat əsasında əmələ gəlir. Zəruriyyət olmadan özbaşına heç bir termin yaranmır.

Termin yaradıcılığında iki mənbədən istifadə olunur. Bunlardan birinci və başlıcası dilin öz daxili imkanları, ikincisi isə başqa dillərin vasitələridir. Hazırda termin tərtibi işində, başqa dillərdən ən çox Avropa dillərinə müraciət edilir.

Yuxarıda göstərilən hər iki mənbə əsasında termin yaradıcılığının bir neçə prinsipi vardır. Termin tərtib edi-

lərkən dilimizin öz xüsusiyyətləri nəzərə alınır, onun qayda və qanunlarına əsaslanılır.

Termin yaradıcılığında aşağıda qeyd olunan üç əlamət hökmən diqqət mərkəzində durmalıdır: 1) təkmənalılıq; 2) azkomponentlilik; 3) sinonimsizlik.

1) *Terminin təkmənalılığı*. Təkmənalılıq termin üçün ən başlıca əlamətlərdən biridir. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi əhəmiyyəti nisbətən azalır, çünki çoxmənalı terminlər elmi anlayışların aydın əks olunmasına lazımi imkan yaratmır.

Dilimizdəki terminlərin, o cümlədən dilçiliyə dair terminlərin bəziləri çoxmənalıdır. Məsələn, *frazeologiya* termini iki mənada – birincisi, dildə olan ifadə və ibarələrin məcmusu (frazeoloji tərkib), ikincisi isə frazeoloji tərkib haqqında elm mənasında işlənir. Eləcə də *ifadə* və *ibarə* terminləri dilçilik ədəbiyyatında ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən çox müxtəlif mənada işlədilir. Bəzi dilçilər *ifadə* termini altında iki və daha artıq sözdən ibarət olan hər cür birləşmələri nəzərdə tutur, bəzi dilçilər isə əksinə, həmin mənada *ibarə* terminindən istifadə edirlər.

Dilimizdə bu kimi çoxmənalı terminlər bəzən anlaşılmaqlıq və dolaşıqlıq yaradır. Lakin bu, keçici xarakter daşıyan haldır; gec-tez belə terminlərin dəqiqləşdiriləcəyinə şübhə etmək olmaz.

2) *Terminin azkomponentliliyi*. Terminlərin azkomponentli olması onun yaxşı əlamətlərindəndir. Məlumdur ki, müəyyən anlayış bir sözlə əks olunanda onu mənimsəmək, yadda saxlamaq və ondan istifadə etmək də asan olur; məsələn: *nida, neologizm, həmcins, xitab, sadalama, lüğət, filoloq, dodaqlanma, məsdər, tarixizm, şəkilçi, əlifba* və s.

Termin tərtibində bu və ya digər anlayışın, imkan daxilində, bir sözlə əks etdirilməsi vacibdir.

3) *Terminin sinonimsizliyi*. Terminlərin əsas əlamətlərindən biri də onların sinonimlərinin olmaması ilə əlaqə-

dardır. Bu əlamətə görə, əsasən, dildə hər bir anlayış ancaq bir terminlə əks olunmalıdır. Bir anlayışa dair bir neçə terminin, yəni **terminoloji dubletlərin** olması elmi anlayışların mənimsənilməsini müəyyən dərəcədə çətinləşdirir.

Müasir dilimizdə bir anlayışın müxtəlif terminlərlə ifadə edilməsi halları vardır; məsələn: *lüğətçi – leksikoqraf, lüğətçilik – leksikoqrafiya, mənaşünaslıq – semasiologiya, mənbəşünaslıq – etimologiya, fəal – aktiv* və s.

Geniş şəkildə müvazi işlənən bu terminlərin və həmin qəbildən olan digər terminlərin birini müəyyənləşdirib istifadə etmək, şübhəsiz ki, daha məqsədamüvafiq hesab edilməlidir.

Hər bir elm sahəsinə aid terminlər **sistem** təşkil edir. Lakin bu sistem həmişə stabil olaraq qalmır, müəyyən dövrlər ərzində onda bəzi dəyişikliklər etmək, düzəltmə, dəqiqləşdirmə aparmaq ehtiyacı doğurur ki, bunun da nəticəsində terminlər sistemi daha da təkmilləşir¹.

Terminlər sistemindəki dəyişiklik bir neçə səbəbdən baş verə bilər. Həmin səbəblərdən ən başlıcası bunlardır:

- a) Terminin ifadə etdiyi anlayışın xarakterinin, yaxud həcmnin dəyişilməsi əsasında;
- b) Terminin aid olduğu elmin inkişaf etməsi nəticəsində.

Bu səbəblərə görə terminlər sistemindəki bir sıra termin tamamilə köhnəyə bilər. Azərbaycan dilçiliyində vaxtı ilə işlənən bəzi terminlərin köhnələrək yeni terminlərlə əvəz olunmasını buna misal göstərmək olar:

Köhnəlmiş terminlər:

sövtiyyat
sərf
nəhv

Yeni terminlər:

fonetika
morfologiya
sintaksis

¹ Afad Qurbanov. "Azərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri". Bakı, 2002, səh. 55.

sərf-nəhv	qrammatika
izafət	yyəlik hal
məfuli ileyh	yönlük hal
məfuli beh	təsirlik hal
məfuli fih	yerlik hal
məfuli ənh	çıxışlıq hal
zəmir	əvəzlik və s.

Nəhayət, yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, vaxtı ilə terminin düzgün tərtib edilməməsi və ya ayrı-ayrı müəlliflərin bu və ya digər terminlə razılaşmaması əsasında mövcud terminlərdə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Məsələn, dildə *heca yazısı* əvəzinə *hecayi yazı*, *səs yazısı* əvəzinə *səsli yazı* terminləri də işlənir. Belə hal bəzən ümumiləşərək nəticədə terminlərin qoşalaşmasına səbəb olur, yaxud da məntiqsizliyə gətirib çıxarır ki, bu da elmdə xoşagəlməz bir vəziyyət yaradır.

DİALEKTİZMLƏR

§169. Dildə dialektizm də çox geniş anlayışdır. Dialektizm, əsasən, qeyri-ədəbi dil üsurləri hesab edilən söz, ifadə, səs xüsusiyyəti və qrammatik formalardır. Adətən, dialektizmlər ədəbi zəmin əsasında qurulmuş nitqdə, yaxud bu və ya digər bədii əsərin dilində nəzərə çarpa bilər.

Dialektizmlərdə dialekt və şivələrin müxtəlif xüsusiyyətləri, yəni həm səslərə, həm sözlərə, həm də qrammatik quruluşa aid xüsusiyyətlər əks olunduğu üçün bunların aşağıdakı növləri vardır:

- fonetik dialektizmlər,
- lüğəvi dialektizmlər,
- qrammatik dialektizmlər.

Fonetik dialektizmlərdə bu və ya başqa şivənin ədəbi dildən fərqli olan müəyyən fonetik xüsusiyyəti özünü göstərir; məsələn:

*Dahilər yaradan ey böyük ana,
Şeirimin hər sözü alqışdır sana!* (S.Vurğun)

Burada *sənə* əvəzinə *sana* işlənmişdir. Belə bir vəziyyət, yəni şəxs əvəzliliklərindən II şəxsin təkli yönük halda işlənərkən qərb qrupu dialekt və şivələrində *sana* formasında tələffüz edilir.

Qrammatik dialektizmlərdə ayrı-ayrı dialekt və şivəyə məxsus olan morfoloji və sintaktik xüsusiyyət ifadə edilir. Belə bir cəhət bədii əsərlərdəki bəzi surətlərin dilində aydın müşahidə olunur.

Lüğəvi dialektizmlərdə isə müxtəlif şivəyə aid olan lüğəvi dialekt xüsusiyyətləri əks olunur. Buna görə də bu və ya başqa dialekt və şivəyə məxsus olub, ədəbi dildə işlənmiş sözlərə, ifadələrə **lüğəvi dialektizm** deyilir.

Ədəbi dildə dialektizm kimi tanınan vahidlərin çoxu elə dialektizm olaraq qalır, bəziləri isə dialektizm çərçivəsindən kənara çıxa bilər; məsələn:

*Ulduzlar sayrışır mavi göylərdə,
İnsanlar çalışır, yaradır yerdə.* (S.Vurğun)

Misaldakı *sayrışmaq* sözü öz tarixinə görə lüğəvi dialektizmdir. Şair tərəfindən işlənmiş bu söz hazırda ədəbi hüquq qazanaraq ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

§170. Lüğəvi dialektizmlər xarakterinə görə, əsasən, dörd cür olur: leksik, leksik-semantik, semantik və frazeoloji dialektizmlər.

Leksik dialektizmlər. Ədəbi dildə qarşılığı olan dialektizmlər *leksik dialektizm* adlanır; məsələn: *qəlbi* (uca), *becid* (tez) və s.

Bu qrup dialektizmlərə dilçilik ədəbiyyatında *xüsusi dialektizmlər* də deyilir. Lakin əslində bunlar sinonim dialektizmlərdir. Ona görə də bu cür dialektizmlərin ifadə etdiyi mənalарın özünəməxsus ədəbi şəkildə ifadə forması – yəni sözü olur. Bu dialektizmlər isə öz dialekt çalarlığını saxlayaraq həmin sözlə qoşalaşır və beləliklə də sinonimik vahidlər meydana çıxır. Əgər bu qrup dialektizmlərin ədəbi dildə dialekt çalarlığı nəzərə alınmasa, onlar sadəcə dublet dialektizm olur.

Leksik-semantik dialektizmlər. Müəyyən ərazidə, yaxud ərazilərdə yaşayan kütlə üçün xarakterik məfhumu bildirən sözlər *leksik-semantik dialektizmdir*. Bu cür dialektizmlərə müəyyən ərazi ilə bağlı geyim, hadisə, əşya və sair adlarını misal göstərmək olar. Məsələn, *dələmə* sözünə fikir verək. Bu dialektizm Tovuz, Qazax, Borçalı, Zəngilan ərazisində pendir hazırlamaq üçün südün maya tutmuş formasına deyilir.

Belə dialektizmlər eyni zamanda *etnoqrafik dialektizm* də adlanır. Bu, ona görə etnoqrafik adlanır ki, müəyyən yerlə, müəyyən qrup insanın işi, fəaliyyəti və s. ilə bağlıdır.

Deməli, etnoqrafik dialektizmlərdə həm məfhum, həm də onu ifadə edən söz dialektə aid olur.

Semantik dialektizmlər. Ədəbi dildə olan bu və ya digər bir sözün dialektdə başqa mənada işlənməsi nəticəsində *semantik dialektizm* əmələ gəlir. Məsələn, ədəbi dilimizdə işlənən **qara** sözü **ağ** sözünün əksinə olan mənanı bildirir. Lakin həmin səs kompleksi dialekt və şivələrimizdə *mürəkkəb, ey yaz, on iki dərs* və s. mənalarda işlənir¹. Bu

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.

mənaların heç biri ədəbi dil üçün səciyyəvi deyildir. Məhz buna görə də bunlar semantik dialektizmlərdir.

Ədəbi dilə məxsus olmayan sabit ifadə və ibarələr isə *frazеoloji dialektizm* adlanır. Bunlardan da bədii əsərlərdə geniş istifadə olunur.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, dialekt və şivələrdə çoxlu miqdarda səciyyəvi sözlər vardır; məsələn: cələfsiz (arıq), zağar (qısaboy), salaxana (avara), əppək (çörək), taytamaq (axsamaq), cöyüz (qoz), zərdə (yerkökü), tüpü (qarboranı), şoqqax (qırıq, sınıq); çin-qoy (əsəbi) və s¹.

§171. Dialekt sözləri bədii üslub üçün yararlı ifadə və təsvir vasitələrindən sayılır. Buna baxmayaraq, bədii əsərin dilinə hər cür dialekt sözünü gətirmək olmaz. Bədii ədəbiyyatda həmin sözlərdən, başlıca olaraq, *yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə olunur*.

Bu məqsədlər üçün bədii əsərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük sənətkarlıq tələb edir. Çünki həddindən artıq dialekt sözü işlətdikdə yazıçının dili qəlizləşir və anlaşılmazlıq yaradır; bu isə əsərin bədii effektini azaldır, onun təsir gücünü zəiflədir. Azərbaycan dilinin zəngin dialekt və şivələri, demək olar ki, bütün dövrlərdə söz sənətkarlarını çox maraqlandırmışdır. Klassik şair və yazıçılarımız bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh. 112.

LORU SÖZLƏR

§172. Dildə ifadə etdiyi mənasına görə nisbətən elvən, saya xarakterli olan söz qrupu da vardır ki, bunlar **loru sözlər** adlanır; məsələn: *Nə deyim, Hacı, cəlalın məndə olaydı, görərdin lələşin nə lələşdir.*

Yaxud:

*Vəqta ki, danışdız, vüzara oldu xəbərdar,
Mütləq görəcəklər ki, **cibişdana** zərər var.* (M.Ə.Sabir)

Misallardakı *lələş*, *cibişdana* loru sözlərdir. Dilimizdəki *ləlimək* (yalvarmaq), *qanmaq* (anlamaq), *dartmaq* (çəkmək), *yollamaq* (göndərmək), *baldır* (qıç), *əkilmək* (getmək) və s. kimi sözlər də saya, yəni loru xarakterlidir.

Loru sözlər, çox güman ki, öz yerlilik xüsusiyyətlərini get-gedə itirmiş olan dialekt ünsürləridir. Bunu keçid xarakterli bəzi sözlərdə görmək olur; məsələn:

*Yaşıl otlar öpər dəqiqədə bir,
Pənbə tombul lətif ayaqlarını,
Axışığı ən kiçik sular xəndan,
Ninni söylər o şux üçün hər an.* (H.Cavid)

Bu misaldakı *tombul* və *ninni* sözləri artıq məhdud dairədə mənimsənilmə çərçivəsindən çıxıb bir çox dialekt və şivədə eyni mənada işlənməkdədir.

Loru sözlə dialekt sözü arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci qrup sözləri, yəni loru sözləri hamı başa düşür, leksik dialektizmlər isə ancaq müəyyən qrup yerli əhali tərəfindən işlədilir.

Loru sözlərdən də bədii əsərlərin dilində hadisəni real və canlı təsvir etmək, surətin nitqini fərdiləşdirmək və s. məqsədlər üçün istifadə olunur.

VULQAR SÖZLƏR

§173. Kobud və qeyri-ədəbi sözlər *vulqarizm*, yaxud **vulqar sözlər** adlanır; məsələn: *veyillənmək* (gəzmək əvəzinə), *goplamaq* (danışmaq əvəzinə), *kaftar*, *donquldanmaq*, *dəmdəməki* və s.

Vulqar sözlər öz mənalарına görə iki qrupa bölünür: kobud sözlər, söyüş xarakterli sözlər:

a) Kobud sözlər. Bu qrup sözlər anlayışın az və ya çox dərəcədə kobud şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, yemək əvəzinə *tıxmaq*, *gumbuldatmaq*; *çoxdanışan* əvəzinə *heyvərə* sözləri işləndikdə məna kobud ifadə edilmiş olur. Eyni zamanda bunların vasitəsilə haqqında danışılan əşya və ya şəxsə – müraciət olunan şəxsə mənfi münasibət bəsləndiyi bildirilir; məsələn:

*İndi, ey heyvərə, varınsa hünər,
Söylə, təbirini bilirsən ağər?! (S.Vurğun)*

Misaldakı *heyvərə* sözü ilə müraciət olunan şəxsə qarşı təhqiramiz məna, mənfi münasibət ifadə edilmişdir.

b) Söyüş xarakterli sözlər. Vulqarizmdə bu qrup sözlərin ifadə etdikləri mənada söyüş mövcud olur; məsələn:

*Görsən tanımazsan yarımşaqqalı,
Çıxıb əndazədən dövləti, malı.
Xandəmirov çaldı-çapdı mahalı,
O ki var tutub özün keçəl qurumsaq. (Q.Zakir)*

İtil, cəhənnəm ol, nadürüst! Mən səni tanıyıram, sən nə yuvanın quşusan (A.Səhhət).

Gəl bundan sonra nanəcibə yaxşılıq elə. Çörəyini belə adama yedirincə itə tullasan, bundan min dəfə yaxşıdır (Ə.Haqverdiyev).

Bu misallardakı *qurumsaq*, *nadürüst*, *nanəcib* sözləri öz mənalarına görə söyüş xarakterli vulqarizmlərdir.

§174. Bədii əsərlərdə vulqar sözlərin əsas üslubi və zifələri surətin nitqini fərdiləşdirməyə, onun daxili aləmini açmağa, mədəni keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə kömək etməkdən ibarətdir. Bu qrup sözlər də bədii üslubda müəyyən bədii zərurət və tələb əsasında işlənir.

Bədii əsərlərin dilinə hər cür vulqar sözü gətirmək olmur. Çünki vulqarizmlər ehtiyatla işlənmədikdə əsərin bədii keyfiyyətinə təsir edir, onu zəiflədir. Ədəbi janrlarda, xüsusən dramatik əsərlərin dilində vulqar sözlərin işlənilməsi müsbət hadisə deyildir. Belə ki, dram əsərləri kütləvi tamaşa əsəri olduğundan hətta aktyorun ifadə edə bildiyi vulqar sözlər belə tamaşaçıya pis təsir göstərir. Buna görə də dramaturqlar bu qrup sözlərə daha ehtiyatla və daha məsuliyyətlə yanaşmalı olurlar.

Ümumiyyətlə, şit və biədəb olan vulqar sözlərin ədəbi dildə işlənməsinə qətiyyən yol verilmir.

Müasir dövrdə xalqımızın mədəni səviyyəsinin sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda yüksək nitq mədəniyyətinə nail olmaq üçün nitqdə vulqar sözlərə qarşı ciddi mübarizə aparmaq lazımdır.

ARQO SÖZLƏR

§175. *Arqo* məhdud işlənmə dairəsinə malik olan söz qrupudur¹. Arqolar müəyyən peşə adamları arasında gizli anlaşıma vasitəsi kimi işlədilən sözlərdir.

Arqo sözlər – arqotizmlər törəniş etibarilə əvvəllər müəyyən dar mühitdə yaranmış olsa da, sonralar genişlənilib bir çox peşə sahələrində istifadə edilmiş – zadəgan arqoları, hərbi arqolar, idman arqoları və s. yaranmışdır. Tələbələrin dilində “quyruq” (“iki qiymət”, kəsir mənasında), alverçilərin dilində “kalan”, bəzi aşçıların dilində “lafda” (kişi), “dünüf” (qız), kün (ev) və s. arqo sözlərdəndir.

Arqo sözlər, əsasən, üç yolla: milli dilə məxsus sözlərə gizli şərti məna verməklə, qondarma sözlər hesabına və alınma sözlərin köməyi ilə yaradılır.

JARQON SÖZLƏR

§176. *Jarqon* da məhdud sosial işlənmə dairəsinə malik söz qrupudur². Arqo və jarqon sözlər bir-birinə çox yaxındır və dilçilikdə çox vaxt eyni mənada işlədilir. Lakin peşəkarlar arasında işlədilən gizli anlaşıma vasitəsindən – arqo sözlərdən fərqli olaraq, jarqon sözlər daha çox ali zümrə arasında işlədilən əcnəbi danışığı kimi dərk olunur. Məsələn, vaxtilə rus zadəganları fransız dilində, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda varlı sinfin nümayəndələri ərəb, fars dillərində kəkələməklə həmin dillərdən jarqon kimi istifadə etmişlər.

¹ *Arqo* – fransız sözü olub, əvvəllər oğrular, dilənçilər mənasında, sonralar oğru və dilənçi danışığı kimi formalaşmış və daha sonralar mənasını genişləndirmişdir.

² Jarqon latın və fransız dillərində quş civiltisi, qarğa dili mənalarında işlənən sözdür.

Jarqonizmlər də geniş yayılaraq hazırda burjua jarqonu, dəftərxana jarqonu, dənizçilik jarqonu, sinfi jarqon və s. kimi təzahür formalarına malikdir.

Arqo və jarqon sözlər dil üçün zərərli və yabançı sözlərdir. Lakin bunların yeni bir dilə çevrilmək qorxusu yoxdur, çünki arqotizmlər və jarqon sözlər bir qrup leksik və frazeoloji vahiddən ibarət olub, qrammatik quruluşa malik deyildir və başlıca olaraq canlı danışiq dilində işlədilir.

Arqo və jarqon sözlər bədii ədəbiyyatda mühüm tipikləşdirmə vasitələrindən deyildir və ona görə də ehtiyatla, həm də az işlədilir. M.F.Axundov "Aldanmış kəvakib" povestində, C.Məmmədquluzadə "Ölülər" komediyasında, "Anamın kitabı" pyesində, Ü.Hacıbəyli "O olmasın, bu olsun" əsərində jarqon ünsürlərindən tipikləşdirmə vasitəsi kimi istifadə etmiş və mənfi obrazlarla yanaşı, başqa dillərdən jarqon kimi istifadə etmə hallarının özünü də ifşa etmişlər.

Dili korladığına görə arqo və jarqon sözlərə qarşı mübarizə aparılmalıdır. Lakin müəyyən elm sahələri üzrə terminlərlə ifadə olunan xüsusi jarqon da vardır. Bunlar ümumelmi anlayışlar sisteminin yaranmasına kömək edir.

SƏNƏT-PEŞƏ SÖZLƏRİ

§177. Dildə hamının başa düşdüyü, zəruri olaraq işlətdiyi ümumişlək sözlərlə yanaşı, müəyyən bilik, peşə və sənət sahəsində işlədilən və həmin sahənin adamlarının daha çox istifadə etdiyi sözlər də vardır ki, bu cür vahidlərə *xüsusi sahə* və ya *sənət-peşə sözləri* deyilir.

Hər bir sənət və peşə sahəsində çalışanların dilində həmin sənət və peşə ilə bağlı spesifik sözlər olur. Bu növ sözlər, adətən, sabit xarakterli olur və tarixən az dəyişir.

Sənət-peşə sözlərinin bir qismi ümumişlək, bir qismi məhdud dairədə işlənmək xüsusiyyətinə malik olur. Elə buna görə də müəyyən bir sənət və peşə ilə bağlı bir çox sözləri başqa peşənin və ya sahənin adamları bilmir, zərurət olmadan nitqdə işlətmir. Çəkməçilərin işlətdiyi **rant, stelka, şavro** kimi sözləri, şübhəsiz ki, neft mədənlərində çalışanlar bilmədiyi kimi, neft istehsalı ilə məşğul olanların işlətdiyi bir sıra spesifik söz və birləşmələri də, təbii olaraq, çəkməçilər və eyni zamanda, başqa sənət sahibləri öz nitqlərində işlətmirlər.

Dildə heyvandarlıqla, balıqçılıqla, dülgərliklə, bənnalıqla, arıçılıqla, bağçılıqla, dəmirçiliklə və s. sənət sahələri ilə bağlı əşya, hadisə və alətləri ifadə edən saysız-hesabsız sənət-peşə sözləri işlənməkdədir. Belə sözlər, əksərən, dilin öz sözlərindən ibarət olur.

Müasir dövrdə elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı sənət-peşə sözləri də müntəzəm olaraq çoxalır və zənginləşir. Sənət-peşə sözlərinin bir qismi tədricən ümumiləşərək ədəbi dil terminləri sırasına keçir.

EKZOTİK SÖZLƏR

§178. Mənşəcə başqa dilə məxsus olub hər hansı bir xalqın məişətini, onun adət-ənənəsini, milli xüsusiyyətlərini göstərən leksik vahidlərə *ekzotik söz* və ya *ekzotizm* deyilir. Məsələn,

Eldar: – Bu nədir?

Gürcü: – Çonquri deyirik buna, Sizin saz kimidir. (S.Vurğun)

Bu nümunədəki *çonquri* sözü mənsubiyyətə gürcü dilinə aiddir. Həmin dildə simli çalğı alətinin adıdır. Azər-

baycan dilində *çonquri* sözünün ekvivalenti yoxdur. Belə bir cəhət – ekzotizmin qarşılığının olmaması onun diqqəti cəlb edən əlamətlərindəndir.

Dildə ekzotizmlər müxtəlif səbəblərdən meydana çıxır. Hər şeydən əvvəl, ekzotik sözlər xalqlar, ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və dostluq əlaqələri əsasında yaranır.

Azərbaycan dilində ekzotik sözlərin meydana gəlməsinin xüsusi tarixi vardır. Bu qrup sözlər lap qədimdən, ilk dəfə qonşu xalqlarla münasibət əsasında dilimizdə özünə yer tapmışdır. XIX əsrə qədər ərəb-fars mənşəli, sonrakı illərdə isə bu tip Avropa sözlərindən istifadə edilmişdir. Son illərdə ekzotik sözlərin də coğrafiyası xeyli genişlənməşdir.

Müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunan ekzotik sözləri, təxminən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Pul vahidlərinin adlarını bildirən sözlər: **dollar** (ABŞ, Kanada, Avstraliya), **marka** (Almaniya, Finlandiya), **frank** (Fransa), **lirə** (Türkiyə), **lira** (İtaliya), **funt sterlinq** (İngiltərə), **şilling** (Avstriya), **ley** (Rumıniya), **lev** (Bolqarıstan), **lek** (Albaniya), **forint** (Macarıstan), **kron** (Çexoslovakiya*, Danimarka), **dinar** (İraq, Yuqoslaviya**), **rupi** (Hindistan), **rupiya** (Pakistan), **əfqani** (Əfqanıstan), **rial** (İran), **yuan** (Çin), **donq** (Vyetnam), **iena** (Yaponiya) və s.
2. Musiqi alətlərinin adını bildirən sözlər: **balalayka** (rus simli musiqi aləti), **bandura** (Ukrayna simli musiqi aləti), **gitar** (ispan simli musiqi aləti), **qonq** (İndoneziya zərb musiqi aləti), **padura** (abxaz, acar simli musiqi aləti) və s.

* ** İndi bu adda ölkələr mövcud deyil və təbii ki, onların yerində yaranan dövlətlərin pul vahidləri də müxtəlifdir – red.

3. Rəqs adlarını bildirən sözlər: **qopaq** (Ukrayna xalq rəqsi), **menuet** (fransız bal rəqsi), **çardaş** (macar xalq rəqsi), **xorumi** (gürcü xalq rəqsi), **tanqo** (qədim ispan xalq rəqsi).
4. Xörək adlarını bildirən sözlər: **xaş**, **satsivi**, **tabaka**, **borş**, **xarço**, **qulyaş** və s.
5. İçki adlarını bildirən sözlər: **balzam**, **viski**, **likör**, **cəcə (araq)** və s.
6. Vəzifə adlarını bildirən sözlər: **mer**, **ser**, **lord** və s.

Dilimizdə ekzotik rəngini, çalarlığını saxlayan daha bir sıra mövzulara aid (meyvə adı – banan, ananas... geyim adı – kimano, frak...) sözlər də vardır.

§179. Ekzotik sözlər müasir mətbuat səhifələrində və bədii ədəbiyyatda da geniş müşahidə olunur. Bədii ədəbiyyatda bunlardan müəyyən üslubi tələblərlə bağlı istifadə edilir. Məsələn:

*Amadu! Qardaşım, ucalt səsinə,
Sən ümid gözləmə **kraldan**, **serdən**.*

Yaxud:

*Ancaq kefindən də qalmadı bir an,
O, birinci girdi hər bir salona,
Can əsirgəmədi tanışlarından,
Fraklı serlər də baş aydı ona. (S.Vurğun)*

Göründüyü kimi, burada müəllif *kral*, *ser*, *frak* sözlərini işlətməklə yerli kolorit ifadə etməyə nail ola bilmişdir. Bu sözlər kapitalizm quruluşu prinsipləri ilə bağlı əcnəbi ölkə anlayışı yaratmağa imkan vermiş, *frak* sözü ilə *ser* vəzifəli şəxslərin geyim fərqi, xüsusiyyəti aydın təsvir olunmuşdur.

İstər mətbuat səhifələrində və istərsə də bədii ədəbiyyatda ekzotik sözlərdən istifadə etmək böyük məsuliyyət və bacarıq tələb edir. Müəllif bu qrup sözlərə çox ehtiyatla yanaşmalı, onları yersiz şəkildə yazıya gətirməməlidir. Çünki yerli-yersiz işlənən hər bir ekzotizm mətnin oxunmasını ağırlaşdırar və nəticədə fikir dolaşıklığı, anlaşılmazlıq yarada bilər.

Dildə işlənən ekzotizmlər alınma sözə çevrilə bilər. Bu, əsasən, ekzotik sözün ifadə etdiyi əşya ilə birlikdə mənim-sənilməsi zamanı olur. Ümumiyyətlə, ekzotizmlərin alınma sözə çevrilməsi prosesi dildə progressiv hadisədir. Bu hadisə dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinə öz müsbət təsirini göstərir. Məsələn, vaxtilə ekzotik söz olan piano indi dilimizdə alınma sözlər cərgəsində xüsusi yer tutmuşdur, hamı tərəfindən aydın dərk edilir və geniş işlənən sözə çevrilmişdir.

Ekzotik sözlər dildə mövcud olan varvarizm hadisəsinə daha çox oxşayır. Lakin bunlar bir-birindən mahiyyətcə tamamilə fərqli hadisələrdir.

VARVARİZMLƏR

§180. Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də **varvarizm** adlanan hadisə özünə müəyyən yer tapmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, varvarizmlər bəzi əlamətlərinə görə ekzotik sözlərə bənzəyir. Lakin varvarizmləri müəyyənləşdirməyin meyarı vardır. Belə ki, varvarizm üçün əsas meyar işləndiyi başqa dildə onun qarşılığının olmasıdır. Məsələn: *“Əgər bundan sonra da müsəlmanların üzünə müqəddəs hökumət idarələri müqəddəs Afanasi adı ilə “prazdnik” deyilib bağlanacaq, dəxi nə azadbaşlıqdır”* (C.Məmmədquluzadə). *“Hacı Səməd ağa: – Rəiyyət nə qədər avam olsa, bir elə bəy üçün məsləhətdir. Hərgah bunlara biz elm*

*oxutsaq, gərək sonra gedib dilənək. Hərəsi gedib başına bir şapka taxıb deyəcək ki, mən **abrazonam**”* (Ə.Haqverdiyev). “*Səhvi namusla boynuna almaq əvəzinə müxtəlif bəhanələr də gətirmək istəyirlər, bilirsiniz, belə **povedeniya** üçün adamı...*” (M.Cəlal).

Bu nümunələrdəki *bedni, çestni, padvadit, prazdnik, abrazon* və *povedeniya* sözlərinin hər birinin Azərbaycan dilində qarşılığı vardır, buna görə də həmin sözlər yazıçının işlətdiyi varvarizmlərdir. Dilimiz üçün isə bunlar təsadüfi sözlərdir.

Varvarizmlər dildə çox geniş yayılaraq, həm şifahi və həm də yazılı nitqdə işlənir.

§181. Şifahi dildə varvarizmlərin işlədilməsi. Müasir dövrdə istər savadlı və istərsə də azsavadlı şəxslərin nitqlərində tez-tez varvarizmlərə müraciət etmələri müşahidə olunur. Məsələn, nitqdə belə sözlər işlənir: **obşem, vaabşe, davay, paka, dakazat eləmək, həştad** və s. şifahi danışqda bu növ varvarizmlərin işlədilməsi məqsədsiz və yersizdir. Buna görə də başqa dilin bu və ya digər sözünü lüzumsuz olaraq dildə işlətmək ancaq və ancaq doğma dili korlamaqdır. Dili qorumaq, onu inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə dilə təsadüfi gələn ünsürlərə qarşı mübarizədən başlamaq lazımdır¹.

§182. Yazılı dildə varvarizmlərin işlədilməsi. Yazılı ədəbiyyatda varvarizmlərin müxtəlif növləri vardır və bunlardan müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunur:

1. Bədii ədəbiyyatda varvarizmlər. Bədii mətnlərdə varvarizmlər müəyyən üslubi vəzifələr üçün işlədilir:

- Varvarizmlər vasitəsilə yerli kolorit yaradılır.
- Varvarizmlərdən satira yaratmaq, ifşa etmək məqsədilə istifadə olunur; məsələn:

¹ Afad Qurbanov. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, 1999.

*Baş tutdu müəllimlərin iclası, **siyezdi**,
Ey vay, **uçitellər** yenə dərkər olacaqlar!*

Yaxud:

*Məgər bular deyil övladi-paki-dindaran?
Tuturlar **uşqulda** məkan bu boyda, bu boyda! (M.Ə.Sabir)*

Ümumiyyətlə, Sabir satira yaratmaq məqsədilə öz şeirlərində varvarizmlərdən çox geniş istifadə etmişdir.

Varvarizmlərdən obrazın nitqini fərdiləşdirmək üçün istifadə edilir; məsələn: *Həsən bəy: – Məşhur **uçonıy** Darvin də bütün hamıya **dokazət** eylədi ki, insan meymundan əmələ gəlir. Darvinin bu sözü ilə **soqlasit** olmaq üçün gedib Afrikadakı “buşmen”lərə və “kontinton”lara baxmaq lazım deyil. Ancaq **dovolno çto**, bizim bu məclisimizdə oturan Məşədi İbadə baxmaq lazımdır. Bu sözlər ilə mən Məşədi İbadı **askarbit** eyləmək istəmirəm, mən özüm də meymuna bənzəyirəm. Amma bir o qədər yox. **No** Məşədi İbad isə lap aranıqutan meymunudur ki, durubdur. Mən yenə **povtarit** eləyirəm ki, mənim qəsdim Məşədi İbadı **askarbit** eyləmək deyildir. Ancaq mən onu nəzərinizə yetirmək istəyirəm ki, **pozvolte**, Məşədi İbadın nəyi və harası Rüstəm bəyə xoş gəlir ki, gözəl qızı olan **madmazel** Gülnazı ona verir? Rüstəm bəy öz qızını, mənim **mneniyama** görə, Məşədi İbadın **istinni** müsülmanın olmağına görə veribdir, ona görə yaşasın Rüstəm bəy! (Ü.Hacıbəyli).*

Bu bədii parçada işlənən *uçonıy, dokazət, saqlasit, dovolno çto, askarbit, no, povtorit, pozvolte, mneniya, istinni* sözlərinin – varvarizmlərin köməyi ilə danışanın nitqi fərdiləşdirilmiş, onun kimliyi daha inandırıcı xarakterizə olunmuşdur.

Bədii ədəbiyyatda müəyyən məqam və məqsədlə əlaqədar olaraq varvarizmlər iki formada işlənir: birincisi, hər bir söz mənşə dildə olduğu kimi, yəni əslinə tam uy-

ğun (dovolno, pozvolte...) işlənir. İkincisi, bu və ya digər söz dəyişdirilərək, başqa cür desək, təhrif olunmuş formada işlənir: şkol – uşkol (C.Məmmədquluzadə), škola – uşqul (Sabir), obrazovaniya – obrazon (Ə.Haqqverdiyev), pomoshnik – bamaşnik (Ə.Vəliyev) və s.

Elmi-publisistik əsərlərdə varvarizmlər. Varvarizmlərin, qeyd etdiyimiz kimi, çox müxtəlif növləri var. Bunların dildə qarşılıqlı olmasına baxmayaraq, müəyyən növü tərcümə edilmədən dilin bərabərhüquqlu vahidləri kimi işlənir. Məsələn, **pravda** sözünə nəzər yetirək. Bu söz xüsusi qəzet adı kimi dilimizdə tərcümə olunmadan istifadə edilir və onun ifadə etdiyi məna asanlıqla dərk olunur.

Dilimizdə bu cür varvarizmlərin sahəsi çox genişdir. Bunları mənalarına görə bir neçə mövzuda qruplaşdırmaq olar:

- *Mətbuat adları:* qəzetlər – “Komsomolskaya pravda”, “Pionerskaya pravda”, “Literaturnaya qazeta”, “Uçitelskaya qazeta”, “Sovetskiy sport”..., jurnallar – “Oqonyok”, “Nauka i jizn”, “Russkiy yazık v şcole”, “Voprosı yazıkoznaniya”, “Drujba narodov”...
- *Nəşriyyat adları:* “Nauka”, “Vıssaya škola”, “Mısl”, “Molodaya qvardiya”, “Prosveşeniye”...
- *Futbol komandalarının adları:* “Çernomorets”, “Metalist”, “Şaxtyor”...

Ümumlinqvisistik təlimə görə, varvarizmlərdən bu qaydada istifadə olunması beynəlxalq xarakterlidir.

Dildə varvarizmlərin hər bir növündən son dərəcə ehtiyatla istifadə etmək tələb olunur. Bu sahədə ziyalıların, xüsusən televiziya və radio işçilərinin üzərinə daha çox məsuliyyət düşür.

IX. ONOMALOGİYA

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASI ANLAYIŞI

§183. Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin məcmusu *onomastika*, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə *onomalogiya*¹ adlanır. Onomalogiyada xüsusi sözlərin yaranma qanunauyğunluqları, dildə işlənmə məqamları, inkişaf prosesləri aydınlaşdırılır, hər cür onomastik vahidin elmi təsnifi və təsviri verilir. Bu şöbə dilçiliyin leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, fonetika, sözyaratma və başqa şöbələri ilə sıx əlaqədədir.

Onomalogiya Azərbaycan dilçiliyinin gənc sahəsidir. Son zamanlara qədər bu sahə diqqət mərkəzindən kənar qalmışdı. İxtisasçılar onomastika məsələləri ilə təsadüfdən-təsadüfə az-çox məşğul olmuşlar. İndi ümumtürkoloji dilçilikdə onomastik tədqiqata meylin güclənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərinə dair də sistematik geniş elmi tədqiqat işləri meydana çıxmağa başlamışdır. Bu sahədə xüsusi sözlərin növlərinə aid külli miqdarda material toplanılmış, təcrübə əldə edilmişdir. Onomastikanın bu və ya digər problemlərini işıqlandıran dissertasiya, diplom və kurs işləri yazılmışdır. Elmi tədqiqatın müsbət nəticələri əsasında onomastik leksikaya *tədris marağı* formalaşmışdır.

¹ Onomalogiya – *onoma* – ad, *logos* – təlim sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Tərəfimizdən irəli sürülmüş bu termin ad haqqında elm anlayışını ifadə edir.

Onomastik leksikanı nə təşkil edir? Şəxs, qəbilə, tayfa, xalq, millət, yer adları: heyvan və quşlara verilmiş xüsusi adlar: səma cisimlərinin fərqləndirilməsində istifadə olunan xüsusi sözlər... dilin onomastikasında əhatə olunur.

Onomastikaya daxil olan hər bir vahid dilin lüğət tərkibinin üzvüdür. Bu üzvlər də, başqa vahidlər kimi, mənsub olduğu dilin ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir və öz qidasını həmin dildən alır.

Onomastik vahidlər özünəməxsus spesifik cəhətlərə malikdir. Bunların hər biri sosial işarədir. Ona görə də bəzi mühüm məsələlərin açılmasında bunların xüsusi rolu vardır. Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin tədqiqi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir: a) dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək üçün onomastik vahidlərin tədqiqi son dərəcə vacibdir; b) onomastik vahidlərin çoxunda indi dildə olmayan forma və anlayışların izi qala bildiyinə görə bunların tədqiqi dilçiliyin ən mürəkkəb və mühüm sahələri hesab edilən dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat üçün zəruri faktlar verə bilər; c) onomastik materialın öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı tarix, etnoqrafiya, sosiologiya və coğrafiya elmlərinin bir sıra problemlərinin açılmasına kömək edir; ç) onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi mədəniyyətinə təsir edən vasitələrdəndir.

Bütün bunlarla bərabər, deməliyə ki, Azərbaycan dilçiliyində həll olunmamış onomastika məsələləri hələ də vardır. Onomastikanın bu və ya digər cəhətləri lazımı səviyyədə işıqlandırılmamış qalmış, elmə aydın olmayan, dilçilik üçün maraqlı çox şey var. Buna görə də onomalogiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında bir sıra vacib vəzifələr durur. Hər şeydən əvvəl, onomastikaya dair terminlər dəqiqləşdirilməlidir. Məlumdur ki, hər bir elmdə terminoloji qarışıqlıq elmin ləng inkişaf etməsinə səbəb

olur. Dilçilikdə onomastika iki mənada (onomastik vahidlərin cəmi və elm şöbəsi) işlənir. Toponimika toponim vahidlərin cəmi və ya toponimlər haqqında bilik mənasında istifadə olunur və s. Onomastik vahidlər nəzəriyyəsinin yaradılması təxirəsalınmaz vəzifədir. Bunun üçün onomastik mənbələri (qədim abidələri, salnamələri, tarixi sənədləri, arxiv materiallarını, xəritələri, yaşayış məntəqələrinin siyahılarını, müxtəlif məqsədli kartotekalarını, xalq yaradıcılığı toplusunu, yazılı ədəbiyyatı, ekspedisiya materiallarını...) diqqətlə araşdırmaq, hər bir ünsürü linqvistik təhlilə cəlb edib elmi nəticələrin ümumiləşdirilməsinə nail olmaq lazımdır.

Nəhayət, onomalogiyanın tədqiqat obyektini aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməlidir:

- dilimizin leksikasındakı xüsusi sözlərin müxtəlif cəhətlərini araşdırmaq;
- xüsusi sözlərin mənşəyini, areallığını, dil mənsubunu müəyyənləşdirmək;
- xüsusi sözlərin struktur cəhətlərini, yaranma yollarını, semantikasını, dildəki üslubi çalarlarını və s. öyrənmək.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ONOMASTİK SİSTEMİ

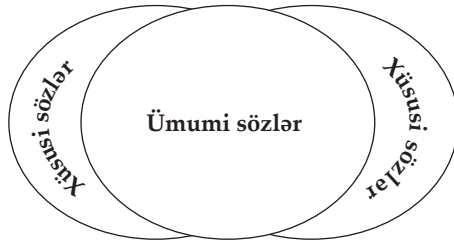
§184. Dilin ümumi leksik sistemində onomastik leksikanın xüsusi mövqeyi vardır. Buraya daxil olan vahidlər müxtəlif cəhətlərinə görə ayrı-ayrı sistem və yarım sistemlər təşkil edir. Müasir dilimizin onomastik sistemi dil faktları ilə olduqca zəngindir. Burada antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər və ktematonimlərin müxtəlif yaranma yolları, struktur əlamətləri,

dil tərkibi və s. kimi səciyyəvi cəhətlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilinin ümumi leksik sistemində xüsusi sözlərin həcmi azlıq təşkil edir. Bunu, təxminən, qrafik formada aşağıdakı kimi (bax: şəkil 20) təsəvvür etmək olar.

§185. Azərbaycan ədəbi dilindəki onomastik vahidlər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dilimizdəki xüsusi sözlərin quruluşu diqqəti cəlb edir. Bunlar iki cür olur: *əsl* və *düzəltmə*.

Əsl xüsusi sözlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: *Quba, Kür, Aydın, Laçın, Zümrüd* və s.

Sadə düzəltmə xüsusi söz kökə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Məsələn: *Saatlı, Azadə, Qorxmaz, Muğan* və s.

Şəkil 20

Mürəkkəb yolla düzələn xüsusi sözlər iki və ya daha artıq söz köklərinin birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: *Balakişi, Qazıməmməd, Hacıqabul, Dərələyəz, Nənəqız, Sarıköynək* və s.

Azərbaycan onomastik sistemində düzəltmə xüsusi sözlər çoxluq təşkil edir.

Mürəkkəb yolla düzələn xüsusi sözlərin böyük qismi təyini söz birləşmələri əsasında yaranmışdır. Məsələn: *Daşburun, İlangözü, Maraltəpəsi, Qaraqız, Sarıgül, Dəvəquşu, Hacıylek* və s. xüsusi sözlər I, II, III növ təyini söz birləşmələri əsasında yaranmışdır.

Onomastik vahidlər komponentlərin miqdarına görə də fərqlənir; məsələn:

- a) birkomponentli – *Şəki, Araz, Azər, Ömər, Rəsim, Bakı...*
- b) ikikomponentli – *Ağdam, Ağbulaq, Başkeçid, Əliağa, Ağahüseyn, Səmədağa, Məmmədhasən...*
- c) üçkomponentli – *Məmmədquluzadə, Ağarəhimova...*

Onomastik vahid adi sözdən özünün qeyri-sabit olmasına görə fərqlənir. Belə ki, adi söz bu və ya başqa mənanın ifadəsinə kömək edərək dildə, əsasən, sabitləşir, lakin onomastik sözlərin müəyyən qrupu müxtəlif səbəbdən tez-tez dəyişə bilər: məsələn: Azərbaycanın şəhərlərindən biri vaxtilə Gəncə adlandırılmış, sonra bu ad dəyişdirilib Yelizavetpol, daha sonra isə Kirovabad adlandırılmışdır, hazırda yenidən köhnə adı Gəncə bərpa edilmişdir.

ONOMASTİK LEKSİKANIN TƏSNİFİ

§186. Dilçilik elmində dilin başqa vahidlərində olduğu kimi, onomastik leksikanın təsnifində də müəyyən prinsiplərə əsaslanılır. Onomastik vahidlər təsnif olunarkən, əsasən, məna və məzmun nəzərə alınır. Belə ki, eyni xarakterli və səciyyəli mənanı bildirən sözlər xüsusi qrupda birləşdirilir. Bu cəhəti nəzərə alaraq dilimizdəki xüsusi sözləri aşağıdakı qruplara bölmək olur:

1. <i>Antroponimlər</i>	5. <i>Zoonimlər</i>
2. <i>Etnonimlər</i>	6. <i>Kosmonimlər</i>
3. <i>Toponimlər</i>	7. <i>Ktematonimlər</i>
4. <i>Hidronimlər</i>	

Ümumlingvistik təlimdə bu cür qruplaşdırma, eyni zamanda, onomalogiyanın yarımqrupları da adlandırılır.

§187. Təcrübə göstərir ki, onomastik tədqiqat iki aspektdə, yəni sinxronik və diaxronik planda aparılıqda yüksək nəticələr əldə etmək olur. Diaxronik tədqiqat tarixi aspektdə aparılır. Bəzi alimlər bu qrup dil vahidləri üçün diaxronik aspekti əsas istiqamət hesab edirlər.

Sinxronik aspektdə tədqiqat apardıda onomastik materialın bütün müasir məsələləri nəzərdə tutulur.

Burada başqa cəhətlərlə yanaşı, onomastik leksikanın üslubi vəzifələri də təhlil obyektinə çevrilir.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, dildəki xüsusi adların tədqiqində bəzən xalq etimologiyasına müraciət olunur. Lakin xalq etimologiyası ilə tədqiq olunan məsələnin çox az hissəsi doğru ola bilər. Həqiqətə bürünmüş kimi görünən bəzi əfsanə elmi tədqiqatda faydasız olaraq əfsanə kimi qalır.

Onomastik tədqiqatda dilçiliyin ümumi elmi metodlarından istifadə edilir. Burada təsviri, tarixi, müqayisəli, qarşılaşdırma, üslubi və areal metod daha faydalı hesab olunur.

ANTROPONİMLƏR

§188. Antroponimlər¹ onomastik leksikanın bir hissəsini təşkil edir. Antroponimlərə şəxs adları, soyadları, familiya, təxəllüs və ləqəblər daxildir.

Antroponimik proseslər dünya dillərində çox müxtəlifdir. Elə xalqlar vardır ki, məsələn, islandlar familiyadan istifadə etmirlər. Yaxud bolqarlar, çeqlər, polyaklar ata adını işlətmirlər və s.

¹ Antroponim – yunan mənşəli *anthropos* (insan) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu terminin mənası şəxs adı deməkdir.

Müasir Azərbaycan dilində müxtəlif onomaloji proseslər nəticəsində antroponimik vahidlərdən istifadənin aşağıdakı qaydaları formalaşmışdır:

1) Antroponimlərin dördüzvlü (fəmiəliya, soyad, ad, ata adı və qohumluq bildirən söz) formasından istifadə etmək qaydası;

I	II	III	IV
<i>Qurbanov</i>	<i>Səlim</i>	<i>Məhəmməd</i>	<i>oğlu</i>
<i>Qasımova</i>	<i>Ayşən</i>	<i>Hüseyn</i>	<i>qızı...</i>

Bu qaydadan ictimaiyyətdə çox geniş istifadə olunur.

2) Antroponimlərin üçüzvlü (ad, ata adı və qohumluq bildirən söz) formasından istifadə etmək qaydası; məsələn:

I	II	III
<i>Nadir</i>	<i>Qədir</i>	<i>oğlu</i>
<i>Aynurə</i>	<i>Azər</i>	<i>qızı...</i>

Bu qaydadan həm ictimaiyyət, həm də şair və yazıçılar tərəfindən geniş istifadə edilir. Antroponimlərdən bu üsulda istifadəyə indi daha çox təsadüf olunur.

3) Antroponimlərin ikiüzvlü formasından istifadə olunması qaydası; məsələn:

I	II
<i>Süleyman</i>	<i>Rüstəm</i>
<i>Əhməd</i>	<i>Cavad</i>
<i>Mehdi</i>	<i>Hüseyn...</i>

Bu qaydadan, əsasən, yazıçı və şairlər daha çox istifadə edirlər.

Antroponimik vahidlərin geniş elmi-lingvistik təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə də onomalogiyada

xüsusi adlar sistemini təşkil edən – şəxs adı, soyadı, familiya, təxəllüs və ləqəblərin yalnız mənşəyini açmaqla kifayətlənməyib, onları hərtərəfli və dərin elmi tədqiqata cəlb etmək lazımdır.

§189. Anadan olmuş hər bir uşağa valideynlər və ya qohum-əqrəba, dost-tanış tərəfindən ad verilir və bu ad dövlət idarələrində qeydə alınmaqla rəsmiləşdirilir.

Adlar rəsmi şəxs adları, kişi və qadın adlarından ibarət olmaqla iki yerə bölünür:

1. Kişi adları: *Aqşin, Akif, Babək, Bəhrəm, Vasif, Qabil, Qubad, Daşqın, Elxan, Əkrəm, Ənvər, Ziyad, İbad, Yaqub, Mehdi, Muxtar, Namiq, Rəsul, Sarxan, Feyzi, Cavid, Ceyhun, Şahin* və s.

2. Qadın adları: *Bəsti, Validə, Əsmər, Zivər, Zöhrə, Kəbirə, Kubra, Gülşən, Lətifə, Mehri, Məsmə, Məhluqə, Nəsimə, Səlimə, Xumar, Hafizə, Şövkət, Ülkər, Süsən, Rübabə, Sevdə* və s.

Müasir Azərbaycan dilindəki rəsmi şəxs adlarını mənaslarına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Ənənəvi adları: *dədə, baba*, nənə adları: *Abdulla, Hacıkarim, Tükəzban* və s.
2. Görkəmli və məşhur tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə əlaqədar olan adlar: *Nizami, Füzuli, Nəbi* və s.
3. Yer adları ilə əlaqədar olan adları: *Dağıstan, Misir, Altay, Təbriz* və s.
4. Su obyektlərinin adlarını ifadə edənlər: *Araz, Aral, Xəzər, Dərya* və s.
5. Qiymətli daş-qaş adları ilə əlaqədar olan adlar: *Almaz, Brilyant, Firuzə* və s.
6. Bitki adları ilə əlaqədar: *Çəmən, Çiçək, Nərgiz, Lalə* və s.
7. Göy cisimlərinin adları ilə əlaqədar olan adlar: *Ulduz, Günəş, Aynur, Aytəkin* və s.
8. Quş və heyvan adları ilə əlaqədar olan adlar: *Durna, Kəklik, Maral, Aslan, Bəbir, Ceyran* və s.

Azərbaycan adları həm mənşəyinə və həm də quruluşuna görə xüsusi cəhətlərə malikdir. Quruluşuna – komponentlərin miqdarına görə şəxs adları iki formadadır: tək sözdən ibarət (Azər, Həmzə, Kamal, Akif, Hüseyn...) və ikikomponentli (Hüseynqulu, Səmədağa, Gülxanım, Mehdiqulu...). Cütlərkibli şəxs adlarının əksəriyyətinin tərkibində işlənən sözlərdən biri dini adlardır: Əliqulu, Əliməmməd, Əliağa, Məmmədəli, Həsənəli, Əlipaşa, Əliheydər, Əliqənbər...

§190. **Familiya.** Müasir Azərbaycan onomastikasında familiyanın xüsusi mövqeyi vardır. Familiya şəxs, tayfa, qəbilə, yer adları əsasında yaranır. Lakin hər şəxsin adı familiya olmur. Adətən, babanın və ya ulu babanın adı familiyaya çevrilir. Əsasən, hər bir ailənin bir şəxs adı əsasında yaranan familiyası mövcuddur.

Bəzən bütöv bir nəslin familiyası eyni adlanır. Həmin familiya nəslə daxil olan adamların qohumluğunu bildirən başlıca əlamətdir. Adətən, anadan olmuş uşaq atasının familiyasını daşıyır.

Müasir dilimizdə familiya iki vəzifə yerinə yetirir. Birincisi, bu və ya digər ailəni başqalarından fərqləndirməyə kömək edir, ikincisi, bütöv bir nəslin adını tarixən mühafizə edib saxlayır.

Dünya xalqlarının dillərində familiya anlayışı eyni vaxtda əmələ gəlməmişdir. Linqvistik təlimə görə, familiya, əsasən, XI əsrdən bəri formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycan dilində isə familiya, əsasən, XIX əsrdən etibarən təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrə qədər ad, ləqəb, təxəllüs kimi formalar familiyanı əvəz etmişdir. Müasir xalqların dillərində familiya yaratmaq üçün müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə olunur. Azərbaycan ədəbi dilində isə qadın və kişi familiyaları aşağıdakı qrammatik formaların köməyi ilə yaradılır:

Kişi familiyası. Müasir ədəbi dilimizdə kişi fəmilialarının yaradılmasında bir neçə şəkildən istifadə olunur:

-lı, -li, -lu, -lü: *Sadiq+lı, Rəhim+li, Bəhrüz+lu, Mürşüd+lü...*

-ov, -yev: *Həsən+ov, Dadaş+ov, Hacı+yev, Qa-ra+yev....*

-zadə: *Həsən+zadə, Məmməd+zadə, Əli+zadə....*

-ski: *Şuşin+ski, Şıxlin+ski, Şahtaxtin+ski...*

Müasir dilimizdə bu şəkildərdən dördüncünün lap az işləndiyi, qeyri-məhsuldar olduğu müşahidə edilir.

Qadın familiyası. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qadın fəmiliası formasını əmələ gətirmək üçün kişi fəmilialarının formalaşmasında istifadə edilən morfoloji ünsürlər təkrar olunur. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində *-ov, -yev, -ski* şəkildələri ilə düzələn qadın fəmilialarına “a”, “aya” ünsürləri artırılır və beləliklə, dilimizdə cins kateqoriyası da öz əksini tapır. Məsələn, kişi “Məmmədov”, “Şıxlinski”, qadın “Məmmədova”, “Şıxlinskaya” fəmilialarını daşıyır. Həmin şəkildə və onunla əlaqədar olan bu qrammatik forma rus dilindən keçmişdir.

§191. Təxəllüs. Antroponimlərin bir növü olan təxəllüs adla yanaşı işlənir. Təxəllüsün addan fərqi odur ki, o, sonradan, şəxsin ictimai, ədəbi fəaliyyəti prosesində əmələ gəlir və ada qoşulur. Təxəllüsü, adətən, görkəmli şəxsiyyətlər daşıyır.

Təxəllüsü bəzən həmin şəxsiyyətin özü müəyyən ədəbi, ictimai fəaliyyətinə, eləcə də şəxsi həyatına uyğun olaraq götürür, bəzən də başqaları tərəfindən verilir. Dünya xalqları içərisində bir sıra alim, rəssam, aktyor, şair, yazıçı və siyasi xadimlərin təxəllüsləri vardır. Məsələn, Maksim **Qorki**, Demyan **Bednı**, Anri **Stendal**, Adam **Svift**, Mikayıl **Müşfiq**, Nəbi **Xəzri** və s.

V.İ.Lenin bütün inqilabi fəaliyyəti dövründə 150-dən çox təxəllüsdən istifadə etmişdir. Lakin o, dünya tarixində Lenin təxəllüsü ilə tanındı, şöhrət tapdı.

Hər bir təxəllüsün arxasında müəyyən məna durur. Məsələn, Səhhət – sağlamlıq, Şaiq – şövqlü, həvəsli, Vurğun – vurulmuş, aşiq olmuş, Müşfiq – mehriban və s.

Təxəllüslər işlənmə dərəcəsinə görə iki cür olur: müvəqqəti təxəllüs, daimi təxəllüs. Məsələn, M.Ə.Sabir “Molla Nəsrəddin” jurnalında çoxlu gizli imzalarla çıxış etmişdir. Lakin ədibin daimi işlətdiyi Sabir təxəllüsü olmuşdur. “Sabir” səbirli, səbir edən deməkdir. Sabirin əsl adı Ələkbərdir.

Azərbaycan dilində yaranmış təxəllüsləri semantik cəhətdən müxtəlif cür qruplaşdırmaq olar: 1) toponimlər əsasında yarananlar: a) Nizami **Gəncəvi**, Xətib **Təbrizi**, Seyid Əzim **Şirvani**, Məmməd Səid **Ordubadi**, Məmməd **Araz**, Əliağa **Kürçaylı** və s. 2) zoonimlər əsasında yarananlar: **Qumru** (XIX əsr Azərbaycan şairi), Mirzə Abbas **Şahin** (XIX əsr şairi), Tağı Şahbazi **Simurq** (XX əsr yazıçısı), **Bül-bül** Məmmədov (SSRİ xalq artisti); 3) kədər, sevinc, sevgi, məhəbbət, dostluq hisslərini ifadə edən sözlər əsasında yarananlar: Mirzə Baxış **Nadim** (XIX əsr şairi), İsmayıl bəy **Nakam** (XIX əsr şairi), **Müşfiq** (XVIII əsr şairi), şair **Həbib** (XVI əsr), şair Mehdiqulu xan **Vəfa** (XIX əsr).

Müasir Azərbaycan dilinin antroponimikasında belə bir proses də gedir: təxəllüslər ada çevrilir. Yəni ata-analar öz övladlarına klassik sənətkarlarımızın təxəllüslərini ad kimi verirlər. Məsələn, gənclər içərisində *Xaqani*, *Füzuli*, *Nizami*, *Vaqif*, *Səhhət*, *Sabir*, *Müşfiq* və s. adlara tez-tez rast gəlinir.

§192. Ləqəb. Ləqəb insanların həyatındakı rəsmi adına sonradan əlavədir. Ləqəb də, təxəllüs kimi, hər adama aid olmur. Yer üzündə hər bir şəxsin adı olduğu halda, təxəllüsü və ya ləqəbi olmur.

Təxəllüsdən fərqli olaraq, ləqəb adamlara, onların peşəsinə, tutduğu mövqeyə, vəzifəyə, zahiri görünüşə, fizionomi-

yasına, xarakterinə və s. görə verilir. Ləqəb həm də qeyri-rəsmi, məhəlli xarakter daşıyır. Ləqəblərin fərdi ailəvi, nəslə və məhəlli növləri vardır. Ləqəblər həmişə, bir qayda olaraq, şəxs adlarının əvvəlində işlənir. Məsələn, **Pardon** Qurbanəli, **Topal** Teymur, **Kefli** İsgəndər, **Dəmirçi** Musa və s.

Ləqəblər xalq arasında yaranır və ondan müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur.

Bəzən xalq arasında yalançı, hiyləgər, tənbel, yaltaq, əliəyri, xudpəsənd kimi mənfi keyfiyyətlərə məxsus adamlara ləqəb verilir və həmin ləqəb onlara ömrü boyu damğa olur; məsələn, *Oğru Səftər*, *Gopçu Xıdır*, *Bic Həşim*, *Yorğun Həsən* və s.

Ləqəb bəzən eyni adlı adamları bir-birindən fərqləndirmək üçün verilir. Bu zaman, əsasən, şəxslərin xarici görünüşü, fizionomiyası və s. əsas götürülür və buna uyğun ləqəblər yaranır; məsələn, **Uzun** Adil, **Yoğun** Qara, **Balaca** Hüseyn, **Gödək** Əli, **Topal** Ali, **Qıc** Mustafa, **Dəvə** Mərdan və s.

ETNONİMLƏR

§193. Azərbaycan dili leksikasının bir layını təşkil edən xüsusi sözlər içərisində etnonimlər də vardır. **Etnonimlər**¹ tayfa, xalq və millət adlarıdır. Belə adlar bu və ya digər dildə danışan xalqın yaşadığı yeri, əlaqədar olduğu tayfanı müəyyənləşdirməyə kömək edir. Azərbaycanla bağlı çoxlu etnonim vardır. Bunlara Azərbaycanda olmuş səyyahların əsərlərində, lüğətlərdə, ərəb mənbələrində, türk yazılı abidələrində, habelə Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı və dili ilə məşğul olan bir sıra alimlərin əsərlə-

¹ Etnonim yunan mənşəli – *ethnos* (xalq) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsi olub, dilçilikdə xalq adı mənasını bildirir.

rində rast gəlmək olur; məsələn: *Əfşar, Əfşarı, Padar, Təklə, Xubyarlı, Çaxırlı, Ulacalı, Quşçu, Qazax, Qazançı, Qacar, Xələc, Bayat, Bəydili, Muğ, Düyərli, Baharlı, Əfqan, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Qaşqay, Ayrım* və s.

Bu etnonimlərin çoxunun mənşəyi məsələsi mübahisəli və bu haqdakı fikirlər qeyri-dəqiqdir. Ədəbi dil tariximizin, etnoqrafiyamızın, ümumiyyətlə, tariximizin öyrənilməsi, aydınlaşdırılmasında etnonimlərin əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Azərbaycan etnonimlərinin dil tərkibi, qrammatik quruluşu və semantikasını araşdırmaq dilçilik baxımından maraqlı faktlar verə bilər. Buna görə də etnonimlər bir onomastik vahid kimi həmişə dilçi alimlərin diqqət mərkəzindədir. Bu sahədə qarşıda duran vəzifə etnonimləri toplamaq və onların həqiqi elmi etimologiyasını verməkdən ibarətdir.

TOPONİMLƏR

§194. Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin bir qrupunu **toponimlər**¹ (torpaqla bağlı obyektlərin adı) təşkil edir. Toponimlərin dil faktı kimi diqqəti cəlb edən özünəməxsus cəhətləri vardır. Bunların yaranması, inkişafı və xüsusiyyətlərinin açılması, aydınlaşdırılması ilə onomalogiya məşğul olur.

Toponimlər müəyyən yerə aid olub, coğrafi anlayış əks etdirdiyi üçün toponimikanın geniş mənada coğrafiyaya aidiyyəti vardır. Həmçinin xüsusi coğrafi adlar, uzun illər yaşayıb tarixi abidəyə çevrildiyinə görə toponimika müəyyən dərəcədə tarix elminin də tədqiqat obyektidir.

¹ Toponim yunan mənşəli *topos* (yer) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsidir. Dilçilikdə yer adı mənasında işlənir.

Toponimlərin öyrənilməsində, yuxarıda qeyd olunan hər üç elmin nümayəndələri bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. Mövcud toponimik tədqiqatların nəticələri aydın göstərir ki, toponimləri hərtərəfli izah etmək üçün yalnız bir elmin tədqiqat forma və metoduna əsaslanmaq olmaz. Toponimik leksikanın dərin və düzgün şərhı üçün dilçilik baxışları ilə yanaşı, tarix və coğrafiyaya da mütləq müraciət edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, bu sahədə müvəffəqiyyətlər ancaq hər üç elmin əlaqələndirilməsi nəticəsində əldə edilə bilər.

Toponimik tədqiqatın qiyməti həmin tədqiqatdan alınan nəticələrin xalqın və onun dilinin yaranması və formalaşması problemlərinin həllinə kömək etməsindədir.

B.A.Serebrennikov yazır: “Toponimik və hidronimik adların tədqiqi dilçi, tarixçi, etnoqraf və arxeoloq üçün maraqlı faktlar verə bilər... Mürəkkəb sözlər kimi toponimik və hidronimik adlar öz tərkibində donmuş şəkildə elə sözlər saxlaya bilər ki, bunlar müasir dövrdə dildən çıxmışdır”.¹

Toponimlər, hər şeydən əvvəl, yarandığı dövrlərin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, həmin dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun surətdə yaranır.

Azərbaycan toponimləri çoxdan diqqəti cəlb etmişdir. Qədim Azərbaycan toponimlərinə, o cümlədən, Alban toponimləri haqqındakı ilk məlumatlara antik müəlliflərin, yunan və Roma yazıçılarının əsərlərində rast gəlinir.

Alban tarixçisi Moisey Kalankaytuklunun “Alban tarixi” əsərində Bərdə, Xalxal, Qadman, Şamxor, Qəbələ, Şəki və s. qədim Azərbaycan toponimlərinin adı çəkilir. IX–XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Bakı, Bəcirəvan, Muğan və başqa Azərbay-

¹ Б.А.Серебренников. О методах изучения топонимических названий, «Вопросы языкознания», 1959, стр. 50.

can toponimlərinin adı qeyd edilir. Ümumiyyətlə, XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı qəzaları, kəndləri, coğrafi obyektləri haqqında çoxlu yazılara rast gəlmək olur.

Müasir dövrdə Azərbaycan toponimləri haqqında xeyli məqalə və kitab yazılmışdır. Bunların içərisində toponimlərin dilçilik aspektində izahı xüsusi yer tutur. Dilçilikdə toponimlər müxtəlif istiqamətdə təsnif edilərək tədqiq olunur.

Azərbaycan dili çox zəngin və rəngarəng yer adlarına malikdir. Buradakı xüsusi yer adları – sözlər dil mənsubiyyətinə görə də müxtəlifdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki toponimlər dil tərkibinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- Azərbaycan dilinə mənsub olan toponimlər.
- Ərəb, fars dillərinə mənsub olan toponimlər.
- Rus dilinə mənsub olan toponimlər.
- Qafqaz dillərinə mənsub olan toponimlər.
- Dil mənsubiyyəti məlum olmayan toponimlər.

Dilimizdəki toponimik sözlərin formalaşma, dildə təşəkkül tapma müddətində də diqqəti cəlb edən cəhətlər vardır. Belə ki, bunların bəziləri lap qədimdə meydana gəldiyi kimi, bəzilərinin tarixi son zamanlarla bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki xüsusi yer adı bildirən sözləri üç qrupa bölmək olar:

- Ən qədim toponimlər – Aran, Alban, Midiya...
- Qədim toponimlər – Azərbaycan, Bakı, Şəki...
- Yeni toponimlər – Cəlilabad, Nərimanabad...

Xüsusi yer adlarına aid səciyyəvi cəhətlərdən biri də bunların tərkibinin saf və hibrid olaraq iki yerə bölünməsidir. Dilimizdəki xüsusi yer adlarının əksəriyyəti milli dilimizin materialı əsasında təşəkkül tapmışdır. Bunlar saf toponimlər adlanır. Lakin bəzi toponimlərin bir komponenti başqa dilə aid olur.

Dilimizdəki toponimik vahidlər əks etdirdiyi obyektin görünüşü və xüsusiyyətinə görə iki yerə bölünür:

- 1) *Oronimlər* – relyef quruluşu, formalarının (dağ, təpə, dərə, aşırım) adını bildirən onomastik vahidlər: məsələn: Bozdağ, Dəlidağ, Şahdağ, Qurudərə, Ağsu aşırımı....
- 2) *Oykonimlər* – yaşayış məntəqələrinin adını bildirən toponimik vahidlər: məsələn: Sumqayıt, Ağdam, Bərdə, Qazax, Salyan, Ağcabədi....

Oykonimlər əhalinin peşə məşğuliyyəti və miqdarına görə iki yerə bölünür: əhalisi çox olan və sənaye istehsalı ilə məşğul olunan yer – şəhər (astionim) adlanır: Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Bakı... Əhalisinin miqdarı az və əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olunan yer – kənd (komonim) adlanır: Xalac, Üçtəpə, Qızılağac...

Azərbaycan toponimik vahidlərinin işlənmə coğrafiyası son dərəcə genişdir. Bunlardan hazırda Gürcüstan, Dağıstan və İranın müxtəlif yerlərində və digər ərazilərdə istifadə olunur.

HİDRONİMLƏR

§195. Dilçilikdə su obyektlərinin adlarını bildirən xüsusi sözlər **hidronim**¹ adlanır; məsələn, Xəzər, Kür, Araz, Göygöl və s. Dilin lüğət tərkibində hidronimik leksika xüsusi yer tutur. Burada su anlayışı ilə bağlı bütün obyektlərin – okean, dəniz, körfəz, port, liman, göl, bulaq, çay, bataqlıq, şəlalə, quyu, su anbarı və s. adları daxildir.

¹ Hidronim – yunanca *hidra* (su) sözü ilə *onoma* (ad) sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Onomastikada hidronimlər iki variantda tədqiq edilir. Birinci, toponimlərin bir növü kimi, ikincisi, ayrıca onomastik vahid kimi. Yer adlarından seçilərək su obyektlərinin adlarını bildirdiyinə görə və həm də bu tip xüsusi sözlərin toponimlərdən fərqli özünəməxsus fonetik, leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətləri olduğu üçün ayrıca onomastik vahid kimi öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur.

Təsədüfi deyildir ki, onomastika konfranslarında və bu problemə həsr olunmuş bir sıra məcmuələrdə¹ regionun hidronimləri ayrıca onomastik vahid kimi tədqiqatə cəlb edilir.

Azərbaycan dilçiliyində hidronimlər bir sistem şəklində indiyədək tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Lakin dövrü mətbuatda bəzi hidronimlərin (Araz, Kür və s.) mənşəyi haqqında yazılar dərc olunmuşdur. Eləcə də Göygöl, Maralgöl, Pəncəgöl, Qanlıgöl, Qaragöl və s. hidronimlərin yaranması barədə xalq arasında rəvayətlər mövcuddur. Bütün bunlar onu göstərir ki, hidronimlərin əmələgəlmə səbəbləri və özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır.

Azərbaycan dilində olan hidronimləri bir sıra qruplara bölmək olar:

1. Dəniz adları: *Xəzər, Qara dəniz* və s.
2. Göl adları: *Göygöl, Maralgöl, Qanlıgöl* və s.
3. Çay adları: *Araz, Kür, Şəmkirçay, Qaşqaçay* və s.
4. Nohur adları: *Qabannohur, Qaranohur* və s.
5. Arx adları: *Seyidlər arxı, Mədət arxı, Maşınarx, Ləzgi arxı, Gümüşarx*.
6. Kanal adları: *Ana kanal, Əzizbəyov adına kanal, Sol sahil, Sağ sahil* və s.

¹ Вах: Проблемы ономастики. Вологда, 1974; Ономастика Средней Азии. Москва, 1978 и др.

7. Axmaz adları: *Araz axmazı, Ağarəhimli axmazı, Qarağac axmazı...*
8. Su qovşağının adları: *Bəhramtəpə su qovşağı* və s.
9. Bulaq adları: *Yeddiqardaş bulağı, Qüdrət bulağı, Qarabulaq* və s.
10. Bənd adları: *Qazolu bəndi* və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan, Gürcüstan ərazisində Azərbaycan dilinə məxsus hidronimlərin bu növlərinə aid külli miqdarda xüsusi sözlər mövcuddur.

Hidronimlərin mənşəyi daha qədimlərlə bağlıdır. Müşahidələr sübut edir ki, su obyektlərinin adları daha uzaq keçmişdə formalaşmışdır ki, bu da insanların həyat tərzilə, şəraitlə əlaqədardır.

Hidronimik vahidlər quruluşuna, söz tərkibinə görə də səciyyələnə bilər. Belə ki, dilimizdə həm birünsürlü (Kür, Araz), həm də iki və daha artıq komponentli hidronimlər mövcuddur.

ZOONİMLƏR

§196. Onomastik vahidlərin bir qismi də **zoonimlər-dən**¹ ibarətdir. Zoonimlər dilin zooloji leksikasını təşkil edir. Zooloji leksikanın obyekti heyvan və quş adlarıdır. Buraya aşağıdakılar daxildir: heyvan, quş, balıq, həşərat, sürünənlər və gəmiricilərin adları və s.

Zoonimlər öz-özlüyündə iki qrup sözlərdən ibarətdir:

- 1) Ümumi zoonimlər – ümumi sözlər; quş anlayışını bildirən: *kəklik, durna, qırqovul, sərçə, göyərçin, bildirçin, sığırçın, alabaxta, qaranquş, qumru, hüdhdüd, bülbül, qar-*

¹ Zoonim – yunanca *zoon* (heyvan) və *onoma* (ad) sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

ğa, çalağan, sağsağan; heyvan anlayışını ifadə edən: inək, qoyun, at, it, öküz, şir və s.

- 2) Xüsusi zoonimlər – xüsusi sözlər: *Qəmər* (at adı), *Məstan* (pişik adı), *Alabaş*, *Dəmir*, *Toppuş* (it adı) və s. Onomastik vahid kimi ancaq xüsusi zoonimlər – xüsusi sözlər nəzərdə tutulur. Bunlar, əsasən, ev quşlarına və ev heyvanlarına verilən adlardır. Heyvanların və quşların adlandırılmasında da xüsusi prinsiplər vardır. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində heyvanların adlandırılması ən çox təsviri xarakter daşıyır: məsələn: *Kürən*, *Səkil* (at adları), *Bozdar*, *Çənbər* (it adları) və s.

Heyvanlara verilən xüsusi adlar bəzən yarandığı yerdə və mühitdə qalmayıb ümumi dil arenasına çıxır. Məsələn: *“Oğul, Rövşən, birinci at sınaqdan çox yaxşı çıxdı. İkinci at da pis çıxmadı, əmək itirmədi. Ancaq birinci ata çata bilməz. Bu atın tayı-bərabəri çarx altında tapılmaz. Birinci atın adını Qırat, ikinci atın adını Dürat qoyuram. Həmişə qorxulu səfərlərə, düşmənlə üstünə, qalalar almağa gedəndə Qıratı minərsən, Qırat səni çox darlardan, çox ölümlərdən qurtaracaq”* (“Koroğlu” dastanı). Buradakı xüsusi at adları – *Qırat* və *Dürat* hər yerdə geniş yayılmış və həmin mənələrdə də dərk olunur.

Zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi ad – “ləqəb” olmaqla, həm də maraqlı dil hadisələrini özündə əks etdirir. Bu növ xüsusi adlar hər bir kəndin, rayonun və ümumiyyətlə, xalqın onomastik yaradıcılığının nümunələridir. Buna görə də zoonimlərin öyrənilməsi, lingvistik təhlili dilçiliyin vacib məsələlərindəndir. Lakin deməli ki, indiyə kimi Azərbaycan zoonimləri çox az öyrənilmişdir. Bu sahədə dərin və ətraflı təhlillər vermək üçün rayonlarda müşahidələr aparılmalı, geniş material toplanılmalıdır.

KOSMONİMLƏR

§197. Kosmonimlər səma cisimlərinin adlarını əks etdirir. Ümumi dilçilikdə onomastikanın bu sahəsi müəyyən dərəcədə araşdırılsa da, Azərbaycan dilçiliyində **kosmonimlər**¹, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Halbuki Azərbaycan dilində bir sıra səma cisimlərinin adları vardır ki, onları leksik, qrammatik, etimoloji cəhətdən araşdırmağa çox ciddi ehtiyac vardır. Bu adların yaranması, əmələ gəlməsi, şübhəsiz, xarakterik dil hadisələri ilə bağlıdır.

Səma cisimlərindən olan bürclərə müxtəlif əfsanəvi adlar verilmişdir. Məsələn, *Böyük Ayı*, *Kiçik Ayı*, *Buğa*, *Qızıl Balıq*, *Əjdaha*, *Əqrəb*, *Kərtənkələ*, *Göyərçin* və s. Səma cisimləri dedikdə, *Ay*, *Günəş*, ulduzlar, bürclər, kraterlər və s. nəzərdə tutulur. Şübhəsiz, bürclərə, ulduzlara verilən adlar şərti “ləqəb” xarakteri daşıyır.

Kosmonimlər söz tərkibinə görə bir və ikikomponentlidir. Birkomponentli kosmonimlərə *Xac*, *Duma*, *Şir*, *Oğlaq*, *Nasos*, *Mışar* və s.; ikikomponentli kosmonimlərə isə *Böyük Ayı*, *Kiçik Ayı*, *Tazı Köpəyi*, *Təkbuynuz*, *Cənnət Quşu*, *Cənub Balığı*, *Şimal Tacı* və s. bürc adlarını göstərmək olar. Qoşatərkibli kosmonimlər yanaşma əlaqəsi nəticəsində formalaşmışdır.

Kosmonimlər dil tərkibinə görə də müxtəlifdir. Bunları, əsasən, üç qrupa ayırmaq olar:

- Azərbaycan dilinə məxsus kosmonimlər: *Qarğa*, *Qartal*, *Qalxan*, *Tülkü*, *Canavar* (bürc adları) və s.
- Ərəb dilinə məxsus kosmonimlər: *Bətəlgeyze*, *Dübb*, *Əldəbaran*, *Əltair*, *Əlfəqqə*, *Mərkab*, *Mərak* (ulduz adları) və s.
- Latin dilinə məxsus kosmonimlər: *Andromeda*, *Delfin*, *Eridon*, *Kassiopeya*, *Mikroskop*, *Oktant* və s.

¹ Kosmonim yunan mənşəli sözdür.

KTEMATONİMLƏR

§198. Ktematonimlərin xüsusiyyətlərinin təhlili də dilçiliyin tədqiqat obyektinə daxildir. **Ktematonimlərə**¹ maddi-mədəniyyət, elm və texnika, mənəvi mədəniyyət əsərlərinin, inzibati idarələrin, təşkilatların və s. adları daxildir. Məsələn: *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası*, *Tələbə Elmi Cəmiyyəti*, *Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı*, *Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Təşkilatı*, *Azərbaycan Təhsil Nazirliyi*, bədii əsər adları – *“Abşeron”* (M.Hüseyn), *“Köpəyə əhsan”* (S.Ə.Şirvani), *“Bəlkə də qaytardılar”* (C.Məmmədquluzadə) və s.

Dilimizdə işlənən uşaq bağçası, mağaza, qatar adları da ktematonimlərə aiddir.

Bu adların düzgün verilməsi və onlara nəzarət xüsusi tarixi və mədəni əhəmiyyətə malikdir. Çox təəssüf ki, bəzi adlar düzgün verilmir və burada vahid qayda da gözlənilmir. Mədəniyyətimizin ümumi inkişafı naminə bu məsələlər hər bir ziyalının diqqət mərkəzində olmalıdır.

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN YARANMASI VƏ DƏYİŞMƏSİ

§199. Dilin onomastik leksikası sabit deyildir. Burada təzə adın yaranması və bəzi mövcud onomastik vahidin yenisi ilə əvəz olunması əsasında dəyişiklik baş verir.

Onomastik vahidlər ictimai-siyasi məsələlərlə bağlıdır. Belə ki, bəzən bu və ya digər vahid müəyyən mədəni və iqtisadi məsələlərlə bağlı digərini sıxışdırır, onun əvəzinə yenisi meydana çıxır. Məsələn, dini anlayışla bağlı

¹ Ktematonim – yunan mənşəli *ktematos* (əmlak) və *onoma* (ad) sözünün birləşməsindən yaranmışdır.

dilimizdə onlarca kənd adı XX əsrdə yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Yeni quruluşa uyğun yeni də adlar yaranmışdır. Yaxud, mədəni tərəqqi ilə əlaqədar dilimizdəki bəzi şəxs adları dəbdən düşmüşdür: məsələn, indi Gülpəri, Aşafatma, Fatmanisə kimi adlar olduqca az işlənir. Bunların əvəzində gözəl səslənən təzə adlar özünə daha çox yer tapır.

§200. Dildəki xüsusi sözlər ümumidən əmələ gəlir. Lakin deməliyik ki, hər bir söz və ya söz birləşməsi xüsusi ad ola bilmir. Məsələn, *üç, beş, on, mən, sən, biz, siz, elə, belə, qulaq asmaq, dil açmaq, söz salmaq* və s.

Ümumi sözlərin əksəriyyəti (əsasən isimlər) xüsusi sözə keçmək qabiliyyətinə malikdir: məsələn: şöhrət – Şöhrət, vəqif – Vəqif, səadət – Səadət, arif – Arif, məhəbbət – Məhəbbət, adil – Adil, şamil – Şamil və s. Dildə bəzən xüsusi sözlərin ümumi sözlər cərgəsinə keçməsi prosesi də mövcuddur. Hər iki proses dilin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

Xüsusi sözlərin əmələ gəlməsi olduqca maraqlı və mürəkkəb prosesdir. Dildəki hər hansı bir xüsusi sözün düzəlməsinin müəyyən səbəb və məqsədi vardır. Bu məsələlərlə əlaqədar bədii ədəbiyyatda da diqqəti cəlb edən nümunələrə rast gəlmək olur:

“Uşaq onların ailəsinə yeni sevinc və şadlıq gətirdi. Günlərlə ona ad axtardılar. Çox adlar saydılar. Heç birisi xoşlarına gəlmədi. Bir gün Dilarə Həsənə dedi:

– Həsən, bu uşaq bizim təmiz sevgimizin, saf ürəklərimizin meyvəsidir, gərək ona elə ad qoyaq ki, bu adın bir mənası olsun. Bizim təmiz sevgimizi yadımıza salsın. Onun özü və ya adı həmişə bizi bir-birimizə bağlasın.

– Yəni həmişə bir-birimizi sevak, eləmi?

– Əlbəttə... həm sevak, həm də etibar edək...

Həsən bunu eşitək birdən-birə vəcdə gələrək yerindən sıçradı:

– Tapmışam, tapmışam. Oğlumuzun adını Etibar qoyaq.

O gündən də uşağın adı Etibar qaldı”.

Yaxud:

“Mərdan mühəndisdir. Arvadı Ceyran müəllimədir. Onların on yaşında qızları var. Atasını, anasını öz adlarını birləşdirib onun adını Mərcan qoyublar” (S.Rəhman).

Azərbaycan onomastik vahidləri dörd üsulla əmələ gəlir:

1. Leksik üsulla yaranan.
2. Semantik üsulla yaranan.
3. Morfoloji üsulla yaranan.
4. Sintaktik üsulla yaranan.

§201. *Leksik üsulla* yaranmış xüsusi sözlər heç bir qrammatik vasitə olmadan müxtəlif ümumi sözlərin onomastik vahidlərə çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: *fərah – Fərah, söhbət – Söhbət, iradə – İradə...* (antropnimik vahidlər), *vətəgə – Vətəgə* (kənd adı), *bəbir – Bəbir* (kənd adı), *çəyirtkə – Çəyirtkə* (arx adı), *camaat – Camaat* (arx adı), *ilan – İlan* (bürc adı), *qoç – Qoç* (bürc adı), *qız – Qız* (bürc adı)...

Bu proses digər onomastik vahidlərə nisbətən antropnim, toponim, hidronim və kosmonimlərdə daha geniş mövcuddur.

§202. *Semantik üsulla* əmələ gəlmiş xüsusi sözlər konversiya prosesi əsasında yaranır. Belə hallarda bir nitq hissəsinə aid olan söz digərinə keçərkən onun mənası substantivləşir və yeni xüsusi söz yaranır. Məsələn: sifətə məxsus olan *sarı, qara, əntiqə, gözəl* sözləri ismə, yəni isim nitq hissəsinə keçdikdə *Sarı, Qara, Əntiqə* və *Gözəl* antropnimik vahidlər yaranmışdır. Eləcə də *solmaz, qorxmaz, dönməz, sevil* feili ismə keçdiyi üçün *Solmaz, Qorxmaz, Dönməz* və *Sevil* şəxs adları meydana çıxmışdır.

§203. *Morfoloji üsulla* onomastik vahidlərin əmələ gəlməsi müxtəlif proseslərdə özünü göstərir. Xüsusi adların morfoloji üsulla sözyaratma modelləri iki formadadır:

1. Kök+şəkilçi modeli. Bu formada sözyaratmada aşağıdakı şəkilçilər iştirak edir:

-ə. Bu şəkilçi vasitəsilə xüsusi sözdən xüsusi ad bildirən antroponimik vahidlər yaranır; məsələn: *Rəşid – Rəşidə, Həmid – Həmidə, Lətif – Lətifə, Əziz – Əzizə, Mənsur – Mənsurə, Səid – Səidə, Cəmil – Cəmilə, Həbib – Həbibə...*¹

-ca, -cə vasitəsilə ümumi sözdən müxtəlif onomastik vahid əmələ gəlir; məsələn: *ağ – Ağca, qara – Qaraca* (antroponimik vahid), *göy – Göycə, qaynar – Qaynarca, əyri – Əyri-cə, qotur – Qoturca* (toponimik vahid).

-lar, -lər şəkilçisinin köməyi ilə ümumi və xüsusi sözlərdən toponimik vahidlər yaradılmışdır; məsələn: *qara – Qaralar, qov – Qovlar, döl – Döllər, kürd – Kürdlər, hacı – Hacılar...* (toponimik vahidlər).

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi vasitəsilə yaranan vahidlər; məsələn: *ilxı – İlxiçi, qazan – Qazançı, dəvə – Dəvəçi, dəmir – Dəmirçi, quş – Quşçu, top – Topçu* (yer adları).

-lı, -li, -lu, -lü. Bunların köməyi ilə yaranan onomastik vahidlər: məsələn: *sığır – Sığırılı, incə – İncəli, xələf – Xələfli, qum – Qumlu, söyüd – Söyüdlü.*

Onomastik vahidlərin yaranmasında bu şəkilçilər daha çox məhsuldardır. Bunların vasitəsilə ümumi sözdən xüsusi söz yarandığı kimi, xüsusidən xüsusi də düzəldilmişdir: *Hüsü* (şəxs adı) – *Hüsülü* (yer adı), *Əhməd* (şəxs adı) – *Əhmədli* (yer adı) və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük. Bu şəkilçilərlə aşağıdakı növ onomastik vahidlər yaranmışdır: məsələn: *xan – Xanlıq,*

¹ Familiya və təxəllüs yaradan alınma şəkilçilərdən yuxarıda bəhs olunduğu üçün burada təkrar etməyi lazım bilmirik.

qamış – *Qamışlıq*, *zəy* – *Zəylik*, *gül* – *Güllük*, *söyüd* – *Söyüdlük*... (toponimik vahidlər). Bunlardan əlavə, qeyri-məhsuldar olan bir sıra şəkilçilər də onomastik vahidlərin yaradılmasında iştirak edir.

2. Kök+şəkilçi+şəkilçi modeli. Bu formada yaranan sözlərdə yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçilər işlənir: məsələn: *gül+lü+cə* – *Güllücə*, *Eyvaz+lı+lar* – *Eyvazlılar*, *sarı+ca+lı* – *Sarıcalı*, *dəmir+çi+lər* – *Dəmirçilər*, *Qa-ra+ca+lar* – *Qaracalar*.

§204. Sintaktik üsulla onomastik vahidlər bir neçə formada yaranır. Bu müxtəliflik aşağıdakı linqvistik modellərdə özünü göstərir:

- 1. Kök+kök+şəkilçi modeli.** Ümumi sözyaratma qaydalarından bəhs olunarkən bu modelə morfoloji-sintaktik yolla *sözyaratma* da deyilir. Burada həm sintaktik, həm də morfoloji vasitələrdən istifadə olunur: məsələn: *şıx+ba+ba+lı* – *Şıxbabalı*, *qara+don+lu* – *Qaradonlu*, *Həşim+xan+lı* – *Həşimxanlı*, *xan+keç+ən* – *Xankeçən*, *Mirzə+bəy+li* – *Mirzəbəyli*, *qara+Mahmud+lu* – *Qaramahmudlu*, *qara+dağ+lı* – *Qaradağlı*... (toponimik vahid), *cey+ran+bat+an* – *Ceyranbatan* (hidronimik vahid) və s.
- 2. Kök+kök modeli.** Bu formada yaranan onomastik vahidlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. Buna görə də belə linqvistik model sırf sintaktik yolla sözyaratmadır: məsələn: *ağ+köynək* – *Ağköynək*, *qoşa+kənd* – *Qoşakənd*, *qara+bucaq* – *Qarabucaq*, *qızıl+ağac* – *Qızılağac*, *çoban+kol* – *Çobankol*, *qızıl+kənd* – *Qızılkənd*, *sarı+baş* – *Sarıbaş*, *qonaq+kənd* – *Qonaqkənd*, *altı+ağac* – *Altıağac*... (toponimik vahidlər), *Məmməd+Hüseyn* – *Məmmədhüseyn*, *Səməd+ağa* – *Səmədağa*, *gül+Hüseyn* – *Gülhüseyn*, *qulam+Əli* – *Qulaməli*, *Səfər+Əli* – *Səfərəli*, *xan+Əhməd* – *Xanəhməd*... (antroponimik vahidlər) və s.

3. **Kök+kök+kök modeli.** Bu növ onomastik vahidlərdə üç söz sintaktik vasitələr əsasında xüsusi söz kimi formalaşır: məsələn: *ağ+dam+kənd* – *Ağdamkənd*, *pir+qulu+oba* – *Pirquluoba*, *yeni+ağ+dam* – *Yeniagdam*, *imam+qulu+kənd* – *İmamqulukənd* və s.

Bu tip toponimik vahidlərin əmələ gəlməsində daha xarakterik olan leksik ünsürlər bunlardır: *dam* (Dəmirçidam, Ağdam), *daş* (Aladaş, Qızıldaş), *tala* (İtitala, Zaqatala), *kənd* (Azadkənd, Şamkənd), *çala* (Qaraçala, Neftçala), *təpə* (Üçtəpə, Şiştəpə), *abad* (Nərimanabad, Cəlilabad), *bulaq* (Qoşabulaq, Ağbulaq), *qızıl* (Qızılağac, Qızılkənd), *oba* (Uzunoba, Kəndoba), *oğlu* (Güloğlular, Eloğlu), *ağac* (Şahağac, Altıağac), *ağ* (Ağdərə, Ağdaş), *qara* (Qarabucaq, Qarabulaq), *sarı* (Sarıqamış, Sarıtala) və s. Dilimizdəki hidronimik vahidlərin yaradılmasında isə göl (Ağgöl, Qanlıgöl), *nohur* (Qaranohur, Babanohur), *çay* (Şəmkirçay, Qaraçay) sözləri daha çox işlənir və səciyyəvi xüsusiyyətə malikdir.

Xüsusi sözlərdə sözyaratma prosesinin təhlili göstərir ki, bu qrup sözlərdə sözyaratma “qabiliyyəti” ümumi sözlərə nisbətən zəifdir.

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ ROLU

§205. Hər bir xalq xüsusi sözlərin çoxunu öz dilinin leksik vahidləri əsasında yaradır. Bunlar müəyyən əlamətin, hadisənin keyfiyyətini və s. mahiyyətini ifadə edərək xüsusiləşir və şəxs, yerin, heyvanların, su obyektlərinin, planetlərin və s. adını ifadə edir. Elmi ədəbiyyatda bu cür adlar onomastik vahidlər kimi araşdırılır, onların leksik tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu, semantik xüsusiyyətləri və s. tədqiq edilir. Onomastik vahidlərdən bədii ədəbiyyatda da geniş istifadə olunur. Dilçilikdə onomastik

vahidləri bu istiqamətdə öyrənən sahə **poetik onomastika** adlanır. Burada, əsasən, bədii əsərlərə, oradakı surətlərə, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə və s. verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırması və s. məsələlər tədqiqat obyektini kimi götürülür.

Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında xüsusi sözlərin müxtəlif növlərinə rast gəlinir. Azərbaycan nağıllarında, dastanlarda, bayatılarda, laylalarda, oxşamalarda və başqa folklor nümunələrində şəxs, yer, planet adları və s. müxtəlif üslubi məqamlarda işlənmişdir. Bunlardan başqa, Div, Əjdaha, Zümrüd quşu, Duman, Səba yeli, Zülmət, Cənnət və s. xüsusi sözlər də işlənir. Şifahi ədəbiyyatda işlənən şəxs adları müxtəlif ictimai təbəqələrin nümayəndələrinə mənsubdur. Bəzən bu şəxs adları öz-özlüyündə bu və ya başqa ictimai təbəqələri fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, "Ağatlı oğlan" nağılında işlənən Xanbala, Bəybala, Nərbala şəxs adları bu tiplidir. Yazılı ədəbiyyatımızda, eləcə də "Dədə Qorqud" dastanında xüsusi sözlər, digər leksik vahidlər kimi, bədii əsərin ideya və məzmunu ilə bağlı olaraq işlənməyə başlamışdır. "Dədə Qorqud" dastanında işlənən xüsusi sözlər əsərin yarandığı dövrdə xalqımızın tarixini, məişətini, estetik zövqünü və s. əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Xüsusi sözlər poetik əsərlərin mühüm ünsürlərindən olduğu üçün söz sənətkarları bunların əsərdə seçilib işlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Müşahidələr göstərir ki, bəzən yazıçı əsərə və ya oradakı surətlərə ad müəyyənləşdirərkən müxtəlif variantlarda iş aparmalı olur, adları dəfələrlə dəyişir, yenisini yaradır və s. Beləliklə, söz ustaları bu problemin həllində heç də asan olmayan məsələlərlə rastlaşır, mühüm çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Bədii əsərdə istər müsbət, istərsə də mənfi surətlərə ad seçərkən birinci növbədə yazıçının həmin surətə münasibəti ifadə olunur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənən bəzi yer adları da yazıçının həmin yerə münasibətini ifadə edir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində Danabaş kəndi, “Poçt qutusu” hekayəsində İtqapan kəndi, “Kişmiş oyunu”ndakı Ulağlı, Zumalı kəndlərini yazıçı təsadüfi işlətməmiş, inqilabdan əvvəl xalqımızın mədəni geriliyinin, avamlığının timsalı kimi həmin adları seçmişdir. Bu tipli misallara Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, S.Rəhman və başqa yazıçılarımızın da əsərlərində rast gəlirik.

Bəzən bədii əsərlərdə müsbət qəhrəmanların adları xüsusi sözlər cərgəsinə keçir. Məsələn, Qoyun, Quzu, Aslan, Çaqqal, Canavar, Dəvə və s. sözlər surətlərin adları kimi səciyyələnir və böyük hərflə yazılır.

M.Füzulinin alleqorik əsərlərində, S.Ə.Şirvani, Q.Zakir, H.Ziyanın əsərlərində bu onomastik dil hadisəsi geniş yayılmışdır.

Bədii əsərlərdə müsbət qəhrəmanların adları xalq içərisində geniş yayılmış, hüsn-rəğbət qazanmış olur.

N.Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərinin qəhrəmanına ad verərkən bu prinsipə əsaslanmışdır. O, əsərini bütün dünyada məşhur olan sərkərdə, dövlət başçısı makedoniyalı İsgəndərin adı ilə adlandırmış və öz böyük arzularını, yüksək humanist hislərini onun əməllərində əks etdirməyə çalışmışdır. Yaxud, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Leyli və Məcnun, M.F.Axundovun əsərlərində Şahbaz, Şərəfnisə, Teymur, Şölə, Nisə, Bayram, Pərizad, Tükəz, Sona və s., N.Vəzirovda Fəxrəddin, Səadət, Mələk və s., C.Məmmədquluzadədə İsgəndər, Nazlı, Zeynəb və s. surətlərin adları xalq içərisində geniş yayılan adlardır.

Bəzən də bu prosesin əksinə olaraq, bədii əsərlərdə xalqın hüsn-rəğbətini qazanmış obrazların adları yeni doğulmuş uşaqlara qoyulur. Məsələn, C.Cabbarlının əsərlərindəki Sevil, Yaşar, Aydın, Oqtay, Gülər, Gülüş, Qorxmaz və s.; S.Vurğunun əsərlərindəki Calal, Humay, Aygün, Ülkər və s. adlar bu qəbildəndir.

Bədii əsərlərdə xüsusi sözlərdən satirik və yumoristik ifadə vasitələri kimi istifadə olunur. Bu ifadə vasitələri özünü müxtəlif formada göstərir:

a) ad təhrif edilir:

Görəsən, Məmdəlinin yapdığı əfali nədir?

Bu səyahətdən onun qayeyi-amalı nədir? (M.Ə.Sabir)

b) Şəxs adlarına ləqəblər qoşulur: “Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm, uğunub gedərsən. Məsələn, *Girdik Həsən, Dəvə Heydər, Yalançı Səbzəli, Eşşək Muxtar, Doşan Qasım*. Müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdi. Əgər duram hamısını ərz etməkliyə, bütün Rusiyyətin karxanalarında kağız qalmaz (C.Məmmədquluzadə).

c) Zahirən gülməli səslənən ad və familiyalar işlədilir: *Bərbərzadə, Gülümsərov, Mindilli, Məndilov* və s. (S.Rəhman).

Toponimik vahidlərdən bədii əsərlərdə müxtəlif üslubi məqsədlərlə istifadə olunur:

- Real həyat hadisələri konkret bir ərazidə təsvir edilərkən həmin yerin adı olduğu kimi saxlanılır. Məsələn, S.Vurğunun əsərlərində *Muğan, Talıstan, Mingəçevir, Qazax, Qarabağ, Lənkəran, Kür, Moskva, Afrika, Hindistan* və s. xüsusi sözlər bu məqsədlə işlənmişdir.
- Bəzən yazıçı təsvir etdiyi hadisəni konkret bir ərazi üçün deyil, qeyri-müəyyən yer, məkan şəraitində nəzərdə tutur. Məsələn, H.Caviddə *Turan, Şərq, Qaf*

dağı və s.; C.Məmmədquluzadədə *İtqapan kəndi*, *Danabaş kəndi*, *Nurcahan kəndi* və s. adlar qeyri-müəyyən yer və ərazini bildirir.

- Toponimik vahiddən müəyyən bir əlamətlə, keyfiyyətə, hadisə ilə xarakterik olan ərazinin adını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, Ü.Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasında Məşədi İbadı inqilabdan əvvəlki *Gəncə qumarbazı*, *Şamaxı lotusu*, *Qarabağın pambıq bəylərinə* bənzətməsi buna misal ola bilər.
- Toponimik vahidlərdən iqtisadiyyatla bağlı bədii əsərlərdə istifadə olunur. Məsələn, *limon*, *portağal*, *tərəvəz* dedikdə *Lənkəran*, *nardan* söhbət getdikdə *Göyçay*, *qarpız* adı çəkiləndə *Sabirabad*, *üzüm* deyəndə *Cəlilabad*, *Şamaxı* və s. yer adları xatırlanır.

Azərbaycan ədəbiyyatında istər folklor nümunələrində, istərsə də klassiklərimizin əsərlərində astronomik adlardan da istifadə edilmişdir. Məsələn, S.Vurğunun “Ayın əfsanəsi” poemasında Ay, Günəş simvolik obrazlar kimi verilmiş, əfsanə fonunda realist ibrətamiz nəticə çıxarılmışdır. Yaxud M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərində ulduz adlarından əsərin ideyasına uyğun şəkildə istifadə olunmuşdur.

Onomastik vahid kimi hidronimlərdən bədii ədəbiyyatda həmişə istifadə edilmişdir. Şübhəsiz, hidronimlərin bədii əsərlərə yol tapması təsadüfi deyildir. Araz çayının adı qədim folklor nümunəsi olan bayatılarda, habelə bugünkü nəsrimizdə və şeirimizdə Şimali Azərbaycan ilə Cənubi Azərbaycan arasında sərhəd rəmzi kimi səciyyələndirilmiş, ona dəfələrlə xitab olunmuşdur. İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında Kür sözünü “çağlayıb daşmaq, qarşısına çıxan bəndi-bərəni dağıdıb sökmək” kimi mənalarda işlətməklə əsərin ideyasının və bədii təsirinin daha da artmasına

nail olmuşdur. Bunlardan başqa, ədəbiyyatımızda Xəzər, Göygöl, Maralgöl və s. hidronimlərdən bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi roman və ya qeyri-rəmzi mənada istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın qəbilə və tayfa adlarının bir qisminə bədii ədəbiyyatda rast gəlirik. Bu tipli onomastik vahidlər, əsasən, tarixi əsərlərdə işlədilir. Şifahi ədəbiyyatda, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və tarixi mövzuda yazılmış bir sıra klassik ədəbiyyat nümunələrində rast gəlinən Azərbaycan tayfa və qəbilə adları dil tarixi, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və başqa elm sahələri üçün zəngin material verir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində poetik onomastika olduqca az öyrənilmiş sahədir. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda qədimdən bu günə qədər işlənən onomastik vahidlərin lüğətini tərtib etmək, nəzəri dilçilikdə bədii əsərlərdə işlənən onomastik vahidlərin leksik, fonetik, semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və bütövlükdə Azərbaycan dilinin poetik onomastikasını tədqiq etmək gələcək dilçiliyimizin mühüm vəzifələrindəndir.

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN DÜZGÜN DEYİLİŞİ VƏ YAZILIŞI

§206. Onomastik vahidləri ədəbi dilin normalarına uyğun tələffüz etmək və yazmaq mühüm əhəmiyyəti olan məsələlərdəndir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin orfoepik normaları ilə orfoqrafik qaydaları arasında böyük fərqlər yoxdur. Belə ki, sözlərin əksəriyyəti tələffüz olunduğu kimi də yazılır. Lakin bəzi sözlərdə adi danışq tələffüzü ilə rəsmi tələffüz arasında fərqlər vardır.

Məsələn: Mansur – Mansır, Hüseyn – Söyün, Aslan – As-tan, Səid – Sayıd, İsmayıl – İsmeel, Xəlil – Xəlil, Həsən – Hasan, Qurban – Qurvan, Yunis – Yunus, Münəvvər – Minavar, Bakı – Bakü, Baki, Qaramahmudlu – Qaramah-mıttı, Altıağac – Altağaş, Salyan – Səlyan, Səlyanı və s.

Bu misallarda birinci yerdə duran onomastik vahid ədəbi dilə aid olduğu halda, yerdə qalan müxtəlif variant-lar yerli tələffüz əsasında meydana çıxmışdır. Nitq mədə-niyyətinin inkişaf tələbləri baxımından yerli tələffüz vari-antlarına qarşı ciddi mübarizə aparılmalıdır. Hər bir söz ancaq ədəbi dilin norma və qaydalarına uyğun deyilməli və işlədilməlidir. Çünki rəsmi ədəbi dil rəsmi də tələffüz tələb edir.

Onomastik vahidlərin yazılışında da müəyyən qanu-nauyğunluqlar vardır. İki və daha artıq komponentli topo-nimlər iki formada (ayrı və bitişik) yazılır:

- 1) Ayrı yazılan onomastik vahidlər. Tərkibində, əsasən, aşağıdakı sözlər olan toponimik vahidlər ayrı yazı-lır¹. Məsələn: *aşağı* (Aşağı Ayrım, Aşağı Bucaq, Aşa-ğı Qumluq, Aşağı Quşçular), *yuxarı* (Yuxarı Ayrım, Yuxarı Mərcanlı, Yuxarı Aralıq), *böyük* (Böyük Kəsik, Böyük Dəhnə, Böyük Muruq), *kiçik* (Kiçik Pirəli, Ki-çik Düzyurd), *birinci* (Birinci Aral, Birinci Milli, Birinci Qaralı), *ikinci* (İkinci Çağan, İkinci Şıxlı, İkinci Paşalı), *köhnə* (Köhnə Xudat, Köhnə Corat), *orta* (Orta Qəsil, Orta Ləki, Orta Ceyrançöl), *baş* (Baş Qərvənd, Baş Göynük, Baş Zəyzid), *bala* (Bala Kürd, Bala Təklə, Bala Şamlıq) və s.
- 2) Bitişik yazılan onomastik vahidlər. Dilimizdə möv-cud olan müxtəlif növ onomastik vahidlər bir vurğu

¹ Bəzi xüsusi adların yazılışı istisnadır.

ilə deyilir və bitişik yazılır. Məsələn: *Məmmədhüseyn*, *Əliqulu*, *Qulamhüseyn*, *Qulaməli*, *Anabacı* (antroponimik vahidlər), *İlandaşıyan*, *Təkbuyunuz* (kosmonimik vahidlər). Tərkibində aşağıdakı sözlər işlənən toponimik vahidlər, əsasən, bitişik yazılır: *kənd* (Yenikənd, Başkənd, Azadkənd, Abadkənd), *uşağı* (Abdullauşağı, Ərəbuşağı, Məmməduşağı), *oba* (Ağaverdioba, Ağaşirinoba), *ağ* (Ağkilsə, Ağdərə, Ağdaş, Ağyazı), *ala* (Alakol, Alaqurşaq), *qara* (Qaradonlu, Qaradağlı, Qaradaş), *qızıl* (Qızılbaş, Qızılburun, Qızılhacılı) və s.

Azərbaycan dilinin onomastikasının hərtərəfli tədqiqi və tədrisi müasir dilçiliyin başlıca vəzifələri sırasında mühüm mövqeyə malikdir.

X. SEMASİOLOGİYA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN SEMANTİK SİSTEMİ

§207. Nitqdə işlənən hər bir dil vahidi vacib və zəruridir. Bunların hər biri müəyyən məna daşıyır. Söz və ifadələrin əks etdirdiyi mənalar müxtəlif sahələri əhatə edir. Dilin ümumi semantikasında müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Burada ayrı-ayrı cəhətlərlə bağlı bir neçə sistem olur. Dilin semantika sahəsindəki həmin sistemlərin cəmi onun ümumi semantik sistemini təşkil edir.

Dilin semantik sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsi **semasiologiya**¹ adlanır. Bəzi dilçilər öz əsərlərində həm sözün mənasını, həm də məna haqqında elmi təlimi semantika adlandırmışlar. Belə vəziyyət indi də bir sıra alimlərin yaradıcılığında davam etməkdədir. Bu isə anlaşılmazlığa səbəb olur. Dolaşıqlıqdan uzaqlaşmaq üçün, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, semantikanı söz və ifadələrin məcmusu, semasiologiyayı isə məna haqqında elmi təlim kimi başa düşmək lazımdır.

Azərbaycan ədəbi dili zəngin və rəngarəng semantik sistemə malikdir. Dilimizin semantik sisteminin öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında

¹ Semasilogiya mənşəcə yunan sözüdür. Bu söz yunanca ifadə etmək, göstərmək mənasını bildirən semasiya (*somasia*) və nəzəriyyə mənasında işlənən loqos (*logos*) sözlərinin birləşməsindən düzəldilmişdir. Dilçilikdə məna haqqında şöbə mənasını bildirən termin kimi işlənir.

böyük vəzifələr durur. Hər şeydən əvvəl, semasioloji tədqiqat sahəsində başlıca olaraq aşağıdakı məsələlər şərh edilməlidir:

1. Söz və ifadələrin məna cəhətlərini aydınlaşdırmaq.
2. Söz və ifadələrin məna növlərini tədqiq etmək.
3. Söz və ifadələrin məna qruplarını və bunların əmələgəlmə, inkişafetmə xüsusiyyətlərini öyrənmək.
4. Söz və ifadələrin mənalarının dəyişmə səbəblərini müəyyənləşdirmək.
5. Dildəki bütün semantik hadisələri şərh etmək.

Bu məsələlər dilimizin milli xüsusiyyətlərinə uyğun aydınlaşdırılmalıdır. Çünki hər bir söz dilin öz daxili qayda-qanunlarına müvafiq yarandığı kimi, bunların mənalarında da xüsusi cəhətlər olur.

SÖZÜN MƏNASI

§208. Dilçilikdə sözün mənasının nədən ibarət olduğu və buna necə tərif vermək haqqında çox müxtəlif mülahizələr vardır. Sözün mənası nəyə deyilir?

Sözün – *maddi varlıqdakı əşya, hadisə və sairə əks etdirməsinə onun **mənası** deyilir.*

Hər bir sözün mənası bu və ya başqa əşya, hadisə haqqındakı məfhumla möhkəm bağlıdır. Lakin heç də bunlar, yəni məna və məfhum bir-birinin eyni deyildir.

Bu və ya digər məfhumda əşya və yaxud hadisələrin bütün cəhətləri öz əksini tapır. Lakin sözün mənasında ancaq əşyanı və ya hadisəni başqasından fərqləndirən cəhət əks olunur. Deməli, bir məna bu və ya başqa bir məfhumu tam əks etdirmir. Bunu daha aydın dərk etmək üçün Azərbaycan dilində şəxs anlayışının ifadə olunmasına nəzər yetirək. Dilimizdə şəxs anlayışını əks etdirmək üçün müstəqil mənalı bir

sıra sözlərdən istifadə olunur. Məsələn: *adam, şəxs, mən, sən, o, biz, siz, kimsə, Elçin, İradə, Sona, Səməd, Əli* və s.

Göründüyü kimi, burada hər bir sözlə (xüsusi adlardan başqa) şəxs məfhumunun bu və ya digər cəhəti əks olunmuşdur.

Dilçilikdə müəyyən edilmişdir ki, sözün mənası ancaq bir məfhumun bu və ya başqa xüsusiyyətini ifadə etməklə məhdudlaşmır. Dildə bütün leksik vahidlər bir neçə məfhumun xüsusiyyətlərinin ifadə olunmasında iştirak edə bilər.

Sözün mənası üçün başlıca cəhət onun hamı tərəfindən eyni formada başa düşülməsidir. Əgər sözün mənası bir dildə danışanların hamısı üçün eyni şəkildə anlaşılmırsa, belə sözlər istifadədən qalır.

Dildə mövcud olan hər bir sözün mənası müəyyən tarixi inkişaf prosesində yaradıcı təfəkkürlə əlaqədar meydana çıxır. Hər bir mənə üçün forma, hər bir forma üçün isə mənə lazımdır. Buna görə də dildə işlənən səsləri təsadüfi olaraq yan-yanə düzməklə söz əmələ gətirmək olmaz.

TAM VƏ NATAMAM MƏNƏ

§209. Dildə müəyyən mənaya malik olmayan söz yoxdur. Lakin sözlər ifadə etdikləri mənaya və mənə növünə görə bir-birinin eyni deyildir. Buna görə də sözlər iki yerə bölünür: tammənəli sözlər, natamam mənəli sözlər.

Tammənəli sözlər. Dildə bu və ya başqa məfhumun müəyyən cəhətini bildirib, ayrılıqda tələffüz olunarkən müəyyən mənanı konkret şəkildə ifadə edən sözlərə **tammənəli sözlər** deyilir; məsələn: *daş, torpaq, qələm, dəftər, ağ, yaşıl, bir, beş, mən, o, otur, get, tez, səhər* və s.

Tammənəli sözlər aşağıdakı başlıca xüsusiyyətlərə malikdir:

- 1) bu sözlər vasitəsilə cümlə qurulur;
- 2) tammənəli sözlər həm konkret, həm də mücərrəd anlayışları ifadə edə bilər.

Natamam mənalı sözlər. Təkliddə məna bildirməyən və ancaq cümlə daxilində müəyyən mənanın ifadə edilməsinə kömək edən sözlərə **natamam mənalı sözlər** deyilir; məsələn: *amma, ancaq, lakin, üçün, və, ki, də* və s.

Natamam mənalı sözlərə köməkçi sözlər də deyilir. Bu qrup sözlər tammənəli sözlər arasında münasibət bildirir¹. Bunlar qrammatik mənaya malikdir.

Köməkçi sözlərdəki məna mətn içərisində əhatə olunduğu sözlərlə əlaqədar şəkildə özünü göstərir.

SÖZÜN MƏNA QURULUŞU

§210. Dildəki bu və ya digər sözlərdən ancaq bir məqsəd üçün yox, müxtəlif məna və məqsədlər üçün istifadə olunur.

Buna görə də sözlər mətn içərisində müəyyən məqamlarla əlaqədar olaraq, müxtəlif məna və məna çalarlığına malik olur və müxtəlif emosional rəngə düşə bilər. Məsələn, dilimizdəki baş sözünü götürək. Bu sözün ilk mənası, şübhəsiz ki, insan bədəninin məlum üzvünü bildirməkdən ibarət olmuşdur. Hazırda isə bu söz bir çox başqa mənalara da ifadə etmək üçün işlənir; məsələn: *dağın başı, ilin başı, ayın başı, bağıın başı, baş məqalə, baş müəllim, baş qərargah* və s.

Bunlardan əlavə, baş sözü birləşmə daxilində bir sıra frazeoloji vahidlərin yaranmasında da iştirak edir; məsələn: *baş qoymaq, baş qaldırmaq, baş ağartmaq, başa salmaq, baş çıxarmaq, baş qoşmaq, baş çatlatmaq, baş açmaq, baş*

¹ Л.А.Булаховский. Введение в языкознание. Часть II, Москва, 1954, стр. 34.

ucaltmaq, baş üstə, başı bəla çəkmək, başını işə salmaq, başda oturmaq, başdan eləmək və s.

Dildə sözün ifadə etdiyi bütün mənalara *sözün məna quruluşu* deyilir. Sözün məna quruluşu eyni zamanda sözün məna həcmi, məna sistemi də adlanır.

Sözün məna quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün onun mənası təyin edilir. Dildə hər bir sözün mənasını təyin etmək üçün, əsasən, aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

1) bu və ya başqa sözün mənasını təyin etmək üçün ən qədim dil abidələrinə, tarixi materiallara müraciət olunur və orada axtarıqlar aparılır;

2) sözün mənası mətn daxilində yoxlanılır. Sözün müxtəlifmənalılığını onu əhatə edən sözlərdən asılı olur.

SÖZÜN LÜĞƏVİ VƏ QRAMMATİK MƏNALARI

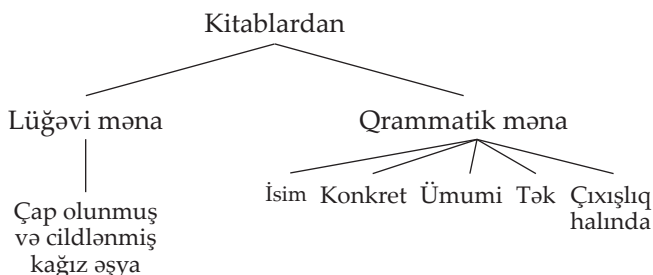
§211. Dildə bu və ya başqa əşya, hadisə, əlamət, keyfiyyət, hal, hərəkət və s. bildirən sözlərin həm lüğəvi, həm də qrammatik mənası olur.

a) *Lüğəvi məna.* Dilin leksik tərkibinə daxil olan sözlər vasitəsilə təkliddə ifadə olunan konkret mənaya *sözün lüğəvi mənası* deyilir; məsələn: *saat, il, həftə, ay, duz, çörək, yağ* və s.

Lüğəvi məna sözün ilk və başlıca mənasıdır. Buna görə də hər bir sözün lüğəvi mənası əsas və həlledicidir.

Dildəki bütün sözlər lüğəvi mənaya malik deyildir, ancaq tammənalı sözlərdə lüğəvi məna vardır.

b) *Grammatik məna.* Sözlərin qrammatik quruluşla əlaqədar ifadə etdikləri ümumiləşmiş mənaya *grammatik məna* deyilir. Dildəki hər bir sözə qrammatik cəhətdən yanaşıldıqda onun qrammatik mənası müəyyən edilir. Məsələn, *kitablardan* sözünü götürək. Bu sözün lüğəvi və qrammatik mənası aşağıdakı kimidir:

Azərbaycan dilində qrammatik məna bir sıra vasitələrlə ifadə olunur:

Şəkilçilər vasitəsilə

- 1) Hal şəkilçiləri vasitəsilə: *kitab – kitab+ın, kənd – kənd+ə, ağac – ağac+dan* və s.
- 2) Kəmiyyət şəkilçiləri vasitəsilə: *şagird – şagird+lər, məşin – məşin+lar* və s.
- 3) Zaman şəkilçiləri vasitəsilə: *gəl – gəl+ir, gör – gör+əcək, al – al+dı* və s.
- 4) Şəxs sonluqları vasitəsilə: *tələbə – tələbə+yəm, işçi – işçi +sən, qəzetçi – qəzetçi+sınız* və s.

Bütün bunlar və eləcə də bu kimi şəkilçilərlə ifadə olunan mənaların hamısı qrammatik mənalardır.

Vurğu və sözlərin sırası vasitəsilə. Qrammatik məna şəkilçilərdən başqa vurğu və sözlərin sırası vasitəsilə də ifadə edilir; məsələn:

Mən məktəbdən evə getdim.

*Mən evə **məktəbdən** getdim.*

*Evə məktəbdən **mən** getdim.* Və s.

Bu misalların birincisində *evə*, ikincisində *məktəbdən*, üçüncüsündə *mən* sözləri həmin cümlələrin məzmununda mənaca fərqlənən əsas sözlərdir.

Natamam mənalı sözlər vasitəsilə. Qrammatik mənaaya sözün cümlədəki rolu da daxildir. Dilimizdəki qoşma, bağlayıcı, ədat və nidaların leksik mənaları yoxdur. Bu qrup sözlər cümlədəki vəzifələri ilə əlaqədar, əhatə olunduqları sözlər əsasında öz ümumi mənalarını aşkar edə bilirlər ki, bu da qrammatik məna hesab olunur. Nümunə olaraq *üçün* sözünü götürək. Bu söz təklildə məna vermir, çünki heç bir əşya, hadisə, hərəkət və s. adı bildirir. Lakin cümlədə bunun xüsusi rolu və mənası vardır. Bunu *mən sənin üçün kitab aldım* cümləsində aydın görmək olar. Məlum məsələdir ki, həmin cümlədə *üçün* sözünü işlətmədən keçinmək olmaz, əks təqdirdə cümlənin mənası anlaşılmaz. Deməli, *üçün* sözü və eləcə də bu qəbildən olan digər sözlər dildə mənasız deyildir; bunlar müəyyən qrammatik mənaaya malikdir.

Dildəki söz qrupları leksik və qrammatik məna cəhətdən 2 yerə bölünür: həm leksik, həm də qrammatik mənalı sözlər; ancaq qrammatik mənalı sözlər.

Dildə mövcud olan bütün əsas sözlərin həm leksik, həm də qrammatik mənalı sözlərdir. Köməkçi sözlər isə ancaq qrammatik mənaaya malikdir.

Dildəki tammənalı sözlərdə qrammatik məna əsas deyildir. Bu, əlavə olaraq, həmin sözlərin mənasını müşayiət edir¹. Sözlərdə bir deyil, bir çox qrammatik məna ola bilər. Bu mənalı sözlərin leksik mənasını dəqiqləşdirir və tamamlayır, eyni zamanda, sözlərin bir-birinə olan münasibət və əlaqəsini də göstərir².

c) Lüğəvi məna ilə qrammatik mənanın əlaqəsi. Cümlə daxilində iştirak edən sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girir və nəticədə lüğəvi məna ilə qrammatik məna arasında sıx

¹ О.С.Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, стр. 65.

² Н.С.Валгина, Д.Е.Розентал, М.И.Фомина, В.В.Чапукевич. Современный русский язык. М., 1961, стр. 11.

əlaqə yaranır. Məsələn, *ölkə* sözünü götürək. Bu söz, ümumiyyətlə, *ölkə* anlayışını ifadə edir. Buna görə də *ölkə* sözü hansı qrammatik formaya düşmüş olsa da, yenə özünün ifadə etdiyi ilk anlayışını bildirir. Bunu aşağıdakı misalda aydın görmək olar:

*Var olsun calalın, ey Azərbaycan!
Ey Odlar ölkəsi, günəşli diyar!
Vətən torpağında Şərqə nur saçan
Şanlı bir ölkəsən, azad, bəxtiyar! (Ə.Cəmil)*

Sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası o dərəcədə möhkəm bağlıdır ki, bunlardan birincisi dəyişən kimi ikincisi də onunla bərabər dəyişikliyə uğrayır.

SÖZÜN MƏNASININ DƏYİŞİLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§212. Dünyada dəyişilməyən, inkişaf etməyən heç bir varlıq yoxdur və ola da bilməz. Bütün mövcud, maddi varlıqlar kimi, söz və onun mənası da tarixən dəyişikliyə uğrayır və inkişaf edir.

Dildəki sözlərin tarixi göstərir ki, dilin leksik vahidi olan söz qeyri-sabit xüsusiyyətə malikdir; onların həm formasında, həm də mənasında dəyişiklik ola bilər. Lakin sözdəki dəyişiklik onun fonetik cəhətinə nisbətən mənasında daha çox nəzərə çarpır, həm də bu dəyişiklik müxtəlif şəkildə olur.

Sözün ilk mənasından sonra tarixən baş vermiş dəyişikliklər onun mənasının dəyişilməsi adlanır. Hər bir sözün mənasının dəyişilməsi özbaşına əmələ gəlmir. Bu, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa bir “cəmiyyətin ictimai-siyasi

quruluşu, cəmiyyətin dünyagörüşü və s. ilə əlaqədar olaraq gedən bir prosesdir”¹. Buna görə də sözün mənasının dəyişilməsinə tez-tez təsadüf olunur. Müasir Azərbaycan dilindəki sözlərin bir çoxu xalqımızın tarixi, həyatı, mədəniyyəti ilə əlaqədar olaraq öz ilk mənasını az və ya çox dərəcədə dəyişmişdir. Deməli, dildəki sözlərin mənalarında dəyişiklik baş verməsinin əsas səbəblərindən biri cəmiyyətin inkişafıdır.

Sözün mənasında baş verən dəyişiklik iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, söz öz əvvəlki mənasından tamamilə ayrılıb yeni məna kəsb edir². İkincisi, söz öz əvvəlki mənasından yalnız qismən ayrılır; bu proses dilçilikdə iki cür təsnif olunur: məntiqi təsnif, psixoloji təsnif.

Bunlardan məntiqi bölgü daha geniş yayılmışdır. Məntiqi təsnifə görə, sözün mənasının dəyişilməsi üç cür olur: mənanın genişlənməsi, mənanın daralması, mənanın məcazi işlədilməsi.

SÖZÜN MƏNASININ GENİŞLƏNMƏSİ

§213. Dildəki sözlərin geniş mənada işlənməsi nəticəsində baş verən semantik hadisəyə **mənanın genişlənməsi** deyilir. Sözün mənasının genişlənməsi tarixi prosesdir. Belə ki, bu hadisə ayrı-ayrı dövrlər ərzində baş verir. Konkret bir misal göstərək. Vətən sözü vaxtilə insanın doğulduğu yalnız kənd, yaxud şəhər mənasında işlənirdisə, indi bu söz daha geniş məna kəsb etmişdir. Bunu aşağıdakı misallarda nəzərdən keçirək.

¹ N.Məmmədov. “Dilçiliyin əsasları”, Bakı, 1961, səh. 95.

² Sözün formasının qalması və mənasının tamam itməsi əsasında semantik arxaizm əmələ gəlir.

1. Anadan olduğu yer mənasında:

*Keçən günü bir-bir xəyal edərsən,
Dolar qəm könlünə, məlal edərsən.
Gələndən-gedəndən sual edərsən,
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan.* (M.V.Vidadi)

2. Azərbaycan Respublikası mənasında:

Azərbaycan! Doğma vətənimin gözəl təbiəti vardır. (A.Şaiq)
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mənası genişlənmiş bir çox söz vardır. Bunların mənalarının genişlənməsi, əsasən, XX əsrdə baş vermişdir.

SÖZÜN MƏNASININ DARALMASI

§214. Dildə bu və ya başqa sözün mənası genişləndiyi kimi, bəzi sözlərin mənası get-gedə daralaraq da bilər. Sözün öz ilk mənasına nisbətən dar mənada işlənməsi hadisəsinə **sözün mənasının daralması** deyilir. Hazırda Azərbaycan dilindəki bir sıra sözlərin əvvəllər ifadə etdikləri mənaları müəyyən dərəcədə daralmışdır. Məsələn, **don** sözünün məna quruluşuna fikir verək. Bu söz qədimdə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ümumi şəkildə *paltar*, *geyim* mənasında işlənməmişdir. Bunu *gözəllik ondur*, *doqquzu dondur* atalar sözündə aydın görmək olar. Həmçinin *don* sözünün ilk mənası əsasında yaradılmış *donluq* (maaş) sözü də həmin sözün əvvəllər geniş mənada işləndiyinə misal ola bilər.

Lakin *don* sözü hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin semantik sistemində, öz ilk mənasından fərqli olaraq, qadın paltarının bir növünü bildirir; məsələn: *Bəziləri ayaqyalın da olsalar, qanovuzdan don geymişdilər* (M.Hüseyn).

Don sözü bədii ədəbiyyatda ifadə və təsvir vasitəsi kimi işləndikdə qismən öz geniş mənasını da bildirir; məsələn:

*Dünənki düzənlik yaşı **don** geyib,
Baxıb hörmətli bir yazığımız da
Ona Abşeronun Göygölü deyib.* (N.Xəzri)

Yaxud:

*Bağçaları gəzəram,
Ağacları bəzəram.
Açar lalə, bənövşə,
Yaşıl **don** geyər meşə.* (N.Rəfibəyli)

Bu misalların hər ikisində *don* sözü vasitəsilə yaşıllaşmaq anlayışı ifadə olunur.

Dilimizdəki *qonmaq* sözü qədim dövrlərdə “sakin olmaq”, “məskən salmaq”, “oturmaq” mənalarında işlənərək insana da aid olmuşdur: “Oğlu olanı ağ otağa **qondurun**, qızı olanı qara otağa **qondurun**”. “Ol qırx namərdlər dəxi bir yerdə **qonmuşlardı**”. Sonralar isə quş kimi *qonmaq* mənasında işlənmişdir:

*Qoç Koroğlu **qonar** olsa yəhərə,
Yağı düşmənləri salar qəhərə.*

Nəhayət, bu söz hazırda quşlara, təyyarə ilə əlaqədar “qonmaq” mənasında sabitləşmişdir.

Dildəki sözlərin mənalarının daralması da tarixi bir hadisə olmaqla yanaşı, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır.

SÖZÜN MƏCAZİ MƏNADA İŞLƏNMƏSİ

§215. Müasir Azərbaycan dilindəki sözlərin mənasının dəyişmə və inkişafını göstərən cəhətlərdən biri də onların məcazi mənada işlənməsidir.

Dildə sözlər real hadisə, hal, hərəkət və əşyaların ifadəsi üçün, adətən, öz mənalarında işlədilir. Bununla bərabər, sözlərdən məcazi mənada da istifadə olunur.

Beləliklə, nitqdə sözün iki cəhəti olur: bir onun öz əsas mənası, bir də ondan istifadə edilməsi. Sözün mənası və işlədilməsi ayrı-ayrı məfhumlardır¹. Buna görə də sözün öz mənası ilə onun necə işlədilməsini qarışdırmaq olmaz. Bunlardan mənə əsasdır, məcazilik isə sözün mənasının ancaq bir imkanıdır. Sözün məcazi işlənərkən ifadə etdiyi mənə onun əsas mənasından kiçikdir, həm də qeyri-müstəqildir. Elə buna görə də məcazilik həqiqi mənə ilə eyni hüquqa bərabər ola bilmir. Bunlar sözün həqiqi və məcazi mənası yox, nitqdə sözün həqiqi və məcazi mənada işlədilməsi adlanır. Məsələn, *daş* sözünü götürək. Bu söz *daş ev* ifadəsində öz həqiqi mənasında işlənir və evin başqa materialdan deyil, məhz daşdan tikildiyini bildirir. Lakin *daş qəlbli adam* dedikdə *daş* sözü məcazi mənada işlənir. Burada *daşın* heç bir şey hiss etməməsi əlaməti *qəlb* sözünə aid edilir.

Sözün əsas mənası ilə onun məcazi mənada işlənməsi arasında müəyyən əlaqə olur. Həmin əlaqəyə əsasən, söz məcazi mənada işlənərkən öz həqiqi mənası üzərində yeni özünəməxsus mənə çalarlığı yaradır². Beləliklə də, sözün məcazi işlənilməsi ilə əlaqədar olaraq, sözlərdə *çoxmənalılıq* deyilən semantik hadisə əmələ gəlir.

¹ В.В.Виноградов. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», Москва, 1953, стр. 22.

² В.В.Виноградов. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», Москва, 1953, стр. 22.

Hər bir dildəki sözlər məcazi mənada işləndikdə iki cür məcaz yaranır: leksik məcazlar, frazeoloji məcazlar¹.

§216. Sözlərin məcazi mənada işlənməsi müxtəlif şəkildə ola bilər. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də məcazların aşağıdakı əsas növləri vardır: metafor, metonimiya, sinekdoxa².

Metafor. Əşya və hadisələrin oxşarlığı əsasında yaranan məcazlara **metafor** deyilir; məsələn:

*Səhərdir... Darayır saçlarını gün,
Tərləyir Qafqazın qarlı dağları.* (S.Vurğun)

Bu misalda günün saçlarını daraması, dağların tərləməsi metafordur. Çünki günün (günəşin) saçları yoxdur, dağ da tərləməyə qabil deyildir. Bunun ikisi də canlılara məxsus əlamətlərdir. Metaforda bu və ya digər əşyanın rəngi, forması, xarakteri, hərəkəti və s. oxşar cəhətləri götürülüb başqasına aid edilə bilər.

Məcazların digər növünə nisbətən dildə metaforlara daha çox təsadüf edilir. Bunlardan xüsusən bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Metaforlar vasitəsilə bədii ədəbiyyatın dilində yüksək obrazlılıq yaradılır, bu və ya başqa hadisənin, əşyanın xüsusiyyətləri daha aydın və təsirli ifadə edilir. Məsələn, S.Vurğun axşam çağını, qaranlıq düşməsinə metaforlarla aşağıdakı formada təsvir etmişdir:

*Uzanır çöllərə axşamın əli
Dumanlar kölgəli, dağlar kölgəli,
Qaranlıq başını əyir dağlara,
Qayalar dartınıb çəkilir dara.* (S.Vurğun)

¹ Frazeoloji məcazlarda da çoxmənalılıq əmələ gəlir.

² Sözlərin məcazi işlənməsinin daha bir çox növləri vardır.

Məlumdur ki, axşamın əli olmaz, qaranlıq baş əyməz, qayalar nə dartınmaz, nə də dara çəkilməz. Bütün bunlar şairin yaratdığı metaforlardır.

Bədii ədəbiyyatın dilində metaforların xüsusi üslubi rolu vardır. Buna görə də hər bir sənətkar bu vasitəyə tez-tez müraciət edir, onun müxtəlif forma və növlərindən bəhrələnilir. Metaforlar ümumi və xüsusi olur. Ümumi dildə işlənən və hamının istifadə etdiyi metaforlar *ümumi* adlanır. Şair və yazıçının öz fərdi üslubuna müvafiq yaratdığı metaforlara isə *xüsusi metaforlar* deyilir. Böyük sənətkarların yaradıcılığında xüsusi metaforlara çox təsadüf olunur.

Metonimiya. İki və daha artıq əşyanın yaxınlığı, əlaqəsi əsasında yaranan məcazlara **metonimiya** deyilir; məsələn: *Mən Füzulini oxudum. ADPU idman yarışlarında qalib gəldi.*

Bu misallardan birincisində "Füzulinin əsərlərini oxudum", ikincisində isə "ADPU-nun tələbələri qalib gəldi" fikri ifadə olunmuşdur.

Deməli, metonimiyanın metafordan fərqi ondadır ki, metaforda oxşarlıq, metonimiyada isə əlaqəlilik əsas götürülür.

Metonimiyadan bədii ədəbiyyatda da geniş istifadə olunur.

Sinekdoxa. Bir sözün başqa sözlə birlikdə ifadə etdiyi mənanı təklikdə ifadə edə bilməsinə **sinekdoxa** deyilir. Məsələn, *Zəkalı adamlar tarix boyu yaşayır* cümləsini götürək. Bu cümlədəki *zəkalı adam* birləşməsi ağıllı adam, istedadlı adam, məşhur adam və s. mənaları bildirir. Lakin bəzən *zəkalı adam* mənası təkcə *zəka* sözü vasitəsilə də ifadə olunur; məsələn: *Böyük zəkalar tarixdə az-az yaranır.* Bu cümlədəki *zəkalar* sözü sinekdoxadır.

Dilimizdə sinekdoxanın çox müxtəlif şəkilləri vardır və bundan həm ədəbi dildə, həm də danışiq dilində geniş istifadə olunur.

Bədii üslubun əsas məziyyətlərindən biri onun obrazlı olmasındadır. Buna görə də bədii ədəbiyyatın dilində məcazlara çox geniş yer verilir. Çünki söz məcazi işləndikdə yüksək obrazlılıq yaradır.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, dildə sözün mənasının dəyişilməsi, yəni mənanın genişlənməsi, daralması və məcazilik kəsb etməsi prosesi dilin leksik tərkibini inkişaf etdirməkdə xüsusi rola malikdir. Bu proses nəticəsində dilin leksikası miqdarca yox, məzmunca inkişaf edir. Belə ki, yeni söz yaradılmadan bu və ya digər məna incəliyi dildə mövcud olan sözlərlə ifadə olunur.

SÖZLƏRİN TƏK VƏ ÇOXMƏNALILIĞI

§217. Dildəki sözlər ifadə etdikləri mənanın kəmiyyət və dərəcəsinə görə eyni olmur. Belə ki, bəzi sözlər bir, bəzi sözlər isə bir necə məna ifadə edir. Buna əsasən, dilin leksik-semantik sistemində təkmənalılıq və çoxmənalılıq hadisəsi yaranır.

a) Sözlərin təkmənalılığı. Sözlərin ancaq bir mənanı bildirməsinə **təkmənalılıq (monosemiya)**¹ deyilir. Məsələn, dilimizdə həmişə və hər yerdə **mən** sözü ancaq danışanı, **sən** eşidəni, **o** haqqında danışılanı bildirir. Yaxud, **üç** sözü hər yerdə dördədən bir xal az, ikidən bir xal çox mənasını ifadə edir. Azərbaycan ədəbi dilində *biz, siz, onlar, iki, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, traktor, orfoqrafiya* və s. sözlər yalnız bir mənanı ifadə edir.

Deməli, bu qrup sözlər dildə bir neçə məna deyil, təkcə bir mənanı ifadə etmək imkanına malikdir.

¹ Monosemiya mənşəcə yunan sözüdür. Tək (*monos*) və işarə (*sema*) sözlərinin birləşməsidir. Təkmənalı deməkdir.

b) Sözlərin çoxmənalılığı. Sözlün öz əsas mənasından əlavə, müxtəlif cümlələrdə işlədilməsi ilə əlaqədar olaraq bir sıra mənalar bildirməsinə **sözlərin çoxmənalılığı (polisemiya)**¹ deyilir. Adətən, dildə çoxmənalılıq ən çox adi sözlərdə olur. Çünki adi sözlər öz təbiətlərinə görə mətndə bir neçə mənada işləyə bilməsi ilə terminlərdən fərqlənir.

Sözlün çoxmənalılığı ancaq müəyyən mətn içərisində bu və ya başqa sözlərlə əlaqəyə girməsi nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, **qol** sözünə fikir verək. Bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı mənaları ifadə edə bilər:

1. İnsan bədəninin bir üzvü mənasında; məsələn: o, Mehribanın **qolundan** tutub özü ilə apardı, sevlə tanış etməyə başladı (H.Seyidbəyli).
 2. Böyük axar çayın bölünmüş hissələri mənasında; məsələn: Bu çayın bəzi **qolları** kiçik arxılarda kəndin içinə yayılır (S.Rəhimov).
 3. Ağacın yoğun budaqları mənasında; məsələn: Şanlı keçmiş tarixini anladır: hər **qol**-budaq, sevə-sevə kölgəsində bəsləmişdir bir aylıq (A.Şaiq).
 4. Geyim əşyalarının qola bənzəyən hissəsinin adı mənasında; məsələn: Əynində qəşəng **qolsuz** köynək vardır (H.Seyidbəyli).
 5. Ədəbi-bədii yaradıcılığın müəyyən bir hissəsi mənasında; məsələn: Nərimanovun bədii yaradıcılığı Azərbaycanın inqilabi demokratik ədəbiyyatının zəngin bir **qolunu** təşkil edir (M.Cəfərov).
 6. Növ mənasında; məsələn: Bədii əsərlərin dili Azərbaycan ədəbi dilinin bir qolunu təşkil edir.
- Bu söz daha bir sıra başqa mənalarda da işlənir.

¹ Polisemiya – mənşəcə yunan sözüdür. Çox (*poly*) və işarə (*sema*) sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Çoxmənalı deməkdir.

Dilimizdəki **ayaq** (uşağın ayağı, şkaflın ayağı...), **burun** (insanın burnu, inəyin burnu, dağın burnu....), **göz** (adamin gözü, stolun gözü....), **boğaz** (adamın boğazı, dərənin boğazı, cücənin boğazı...) və s. kimi yüzlərcə sözləri də çoxmənalı sözlərə misal göstərmək olar.

Sözün öz əsas mənasından başqa, əlavə mənalarda işlənməsi dilin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu və ya başqa əlavə mənənin ifadəsi üçün hər zaman yeni söz axtarılmır, həmin mənə və mənə incəliyi dildə mövcud xüsusi mənalı sözün vasitəsilə ifadə edilir. Müasir Azərbaycan dilində sözlərin çoxmənalılığı hadisəsi geniş yayılmışdır.

ÇOXMƏNALILIQIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§218. Mövcud hər bir söz yaranarkən əvvəl təkmənəli olmuş, çoxmənalılıq müəyyən tarixi proses nəticəsində sonradan əmələ gəlmişdir. Sözlərin çoxmənalılığı dilin daxili inkişafı ilə bağlı hadisədir. Dildə sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi, əsasən, onun məcazi mənaya keçməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, söz məcazi mənada işlənərkən onun əsas mənasından yeni özünəməxsus mənə çalarlığı əmələ gəlir¹. Hər bir söz məcazilik əsasında dəfələrlə başqa-başqa mənalarda işlənə bildikcə onun mənaları çoxalır və nəhayət, çoxmənalı söz olur². Söz çoxmənalı olduqda onun öz əsas mənası sabit qalır. Buna görə də hər bir çoxmənalı sözdə bir mənə onun əsas mənası, digər mənalar isə əlavə ifadə etdiyi mənalar hesab olunur.

¹ В.В.Виноградов. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», Москва, 1953, стр. 22.

² Е.М.Галкина-Федорук, К.В.Гаркова, Н.М.Шанский. Современный русский язык. М., 1957, стр. 19.

Dildə sözlərin çoxmənalılığı fikir dolaşıqlığı və anlaşılmazlığı kimi hallar törətmir. Sözlərin çoxmənalılığı cümlə içərisində əhatə olunduğu sözlərlə tez başa düşülür. Məsələn, *qaş* sözünü alaq.

Şamil atasının sifətini bu gün görmüş kimi yadından çıxarmır: qvırcaq tükər, hər zaman təbəssüm içərisində olan xoş bir üz — ay kimi qaşlar, iri, mənalı gözlər... (S.Rəhman). Biz çəkildik dağ başına, Qonduq yamaclar qaşına (A.Şaiq), Kərəm yəhərin qaşına sinmişdi (M.Hüseyn).

Bu misalların birincisində *qaş* sözü, məlum olduğu üzrə, insanın gözü üstündə olan tükləri, ikincisində yamacların lap uca yerini, üçüncüsündə isə yəhərin qaşa bənzər hissəsinin adını bildirir.

Dildəki bütün sözlərin çoxmənalılığı eyni dərəcədə olmur. Bəziləri iki, üç, bəziləri isə daha çox məna bildirir. Məsələn, dilimizdəki *dil* və *yol* sözlərinin ifadə etdikləri mənalara nəzər yetirsək, bunlardan *dil* sözünün daha çox məna bildirdiyini aydın görmək olar.

Sözlərin çoxmənalılığı bütün dillərlə eyni olmur və ola da bilməz. Belə ki, eyni anlayışı ayrı-ayrı dillərdə bildirən müxtəlif milli sözlər bütün dillərdə eyni çoxmənalılığa malik deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində *göz* anlayışını bildirən *göz* sözünün məna həcmi eyni ilə rus dilindəki *qlaza* sözünə uyğun gəlmir. Bu, şübhəsiz, təbii olaraq hər dilin öz milli xüsusiyyəti ilə əlaqədardır.

SÖZLƏRİN MƏNACA QRUPLARI

§219. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibi, başqa dillərdə olduğu kimi, müxtəlif məna qrupuna malikdir. Burada eyni səslənən sözün və sözlərin tamamilə müxtəlif olan bir neçə mənanı bildirməsinə, bir-birinə çox

yaxın olan mənaların bir neçə sözlə ifadə olunmasına, sözlərin bir-birinə əks olan mənə ifadə etməsinə rast gəlmək olar. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki sözləri şərti olaraq üç qrupa bölmək mümkündür: omonim sözlər, sinonim sözlər, antonim sözlər.

OMONİM SÖZLƏR

§220. Eyni səslənməyə malik olan müxtəlif mənəli sözlərə **omonim**¹ sözlər deyilir. Məsələn, dilimizdəki *tar* sözünün işləndiyi aşağıdakı misallara nəzər yetirək.

Bir yanda tar səsi, bir yanda qaval...
Bükür dağ döşündə boynunu maral.

Bir qış axşamıydı, qapıda soyuq,
Qalxdı tar üstünə bizim çil toyuq.

Elə ki əsnədi çovğunla külək,
Çöldə tar bağlayıb qar çıxdı dizə... (S.Vurğun)

Bu misalların birincisində *tar* sözü çalğı aləti, ikincisində toyuqların gecələr yatmaq üçün üstünə çıxdığı ağac, üçüncüsündə isə qar tərəciyi mənasını bildirdiyi asanlıqla dərk olunur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində eyni səs tərkibinə malik olub, ayrı-ayrı mənalar ifadə edən sözlər çox rəngarəngdir. Belə sözlərin hamısı eyni söz qrupuna aid deyildir. Bunların bir qrupu çoxmənəli sözlər, digəri isə omo-

¹ Omonim – yunan sözüdür. Bu söz eyni (*homos*) və ad (*onuma*) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

nimlərdir. Cümlə daxilində “öz şəkli əlamətləri və ifadə tərzləri etibarlı ilə”¹ omonimlərlə çoxmənalı sözlər bu və ya digər cəhətdən bir-birinə oxşayır. Belə ki, “müasir çoxmənalı sözlərdə, istərsə omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar ifadə edir”². Lakin bunlar tamamilə bir-birindən fərqli olan semantik hadisələrdir.

OMONİMLƏRİN ÇOXMƏNALI SÖZLƏRDƏN FƏRQİ

§221. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün dəqiq meyar müəyyən etmək olduqca çətinidir. Bu məsələ nəinki Azərbaycan, hətta rus və başqa dilçilik elmində də hələ tam həll olunmamışdır. Dilimizdəki omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün hələlik aşağıdakı prinsiplərdən istifadə etmək olar:

1. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün sözlərin məna əlaqələri nəzərə alınır. Bu prinsip əsasən eyni səs kompleksinin dildə ifadə etdiyi mənalar arasında müəyyən əlaqə olduqda həmin söz çoxmənalı, semantik əlaqə tamamilə kəsildikdə isə omonim hesab edilir. Bəzi dilçilər omonimlərin fərqiindən bəhs edərkən göstərir ki, omonim bu və ya digər mənanı ifadə etdikdə başqa məna haqqında təsəvvür əmələ gəlmir. Deməli, sözlərin mənaları arasında yaxınlıq, əlaqə olmur. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələrdə *baş* və *əsər* sözlərinin ifadə etdiyi müxtəlif mənalara nəzər yetirək.

¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1958, səh. 31.

² Yəni orada.

*Bu yerin hər çiçəyi,
Bir dərdin dərmanıdır.
Dağlar **başındakı** tül
Səhərin dumanıdır. (Ə.Cəmil)*

*Cəbhədir hər fabrika,
Hər zavod, hər bir küçə.
Hər **körpübaşı** hər ev,
Bir səngərdir bu gecə. (R.Rza)*

*O, hər il **yazbaşı** çaylar daşanda,
Kəklilər, durnalar qaqqıldaşanda,
Bir şair qəlbilə sevmiş baharı. (Ə.Cəmil)*

Məhərrəm iynəni əlindən buraxıb, bucaqdakı ağır başlı çəkici qaparaq, qapını açıb kənara çıxdı (H.Nəzərli).

Bu misallarda *baş* sözünün bir çox mənasının olması-
na baxmayaraq, həmin mənalar arasında əlaqə vardır və
bütün mənalar əsas məna ətrafında mərkəzləşmişdir.

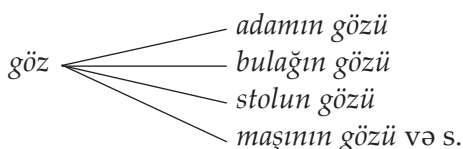
*Ovçu gəlib saldı hər yana nəzər,
Gördü tor yırtılıb, yox ovdan **əsər**. (Q.Zakir)*

*Kasıb komacığım özümə yetər,
Burda yazılmışdır yüzlərlə **əsər**. (S.Vurğun).*

Göründüyü kimi, bu misallarda işlənən *əsər* sözləri
arasında məna əlaqəsi yoxdur. Bunlardan birincisində hə-
min söz iz, əlamət mənasını, ikincisində isə tarixən yazılıb
saxlanan və bilik mənbəyi olan əşya mənasını ifadə edir
ki, bunların arasında da heç bir yaxınlıq təsəvvür edilmir.
Buna görə də həmin sözlər omonimlərdir.

Omonimləri fərqləndirmək üçün sözlərin məna əlaqələrini nəzərə almaq başlıca meyardır.

2. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək üçün eyni səs tərkibinə malik sözlərin sözyaratma imkanına fikir verilməlidir. Bu ikinci prinsipə görə, müxtəlifmənalı eyni səs kompleksi ifadə etdiyi məna əsasında başqa sözlərin yaranmasında baza ola bilirsə bunları omonim, əgər ola bilmirsə çoxmənalı söz adlandırmaq olar. Bunu konkret misallar üzərində müşahidə edək.

Bu misalların hər birində **göz** sözü başqa-başqa mənaları bildirir. Lakin **göz** sözünü həmin misallarda müxtəlif mənada işləndiyi şəkildə götürüb onların hər birindən yeni söz yaratmaq olmur. Burada yeni söz ancaq **göz** sözünün ilk mənası (adamin gözü) əsasında yaranır. Məsələn, *gözlük*, *gözətçi* və s. Həmin misallardakı *bulağın gözü*, *stolun gözü*, *maşının gözü* ifadələrindəki **göz** sözü ifadə etdiyi mənalar əsasında yeni söz yarada bilmir. Buna görə də **göz** sözü çoxmənalı hesab olunur.

Lakin omonimlərdə məsələ başqa şəkildədir. Burada omonimlik təşkil edən sözlərdən hər biri müxtəlifmənalı ayrı-ayrı sözlərin yaranması üçün baza ola bilər. Bunu *ip* və meyvə ağacları olan yer mənalarında işlənən *bağ* sözündən aydın görmək mümkündür.

Xan bibim falçı idi.
*Nənəm **bağ** toxuyan.*
Bizdə, haşa, yox idi
Bir oxuyan. (M.Ə.Sabir)

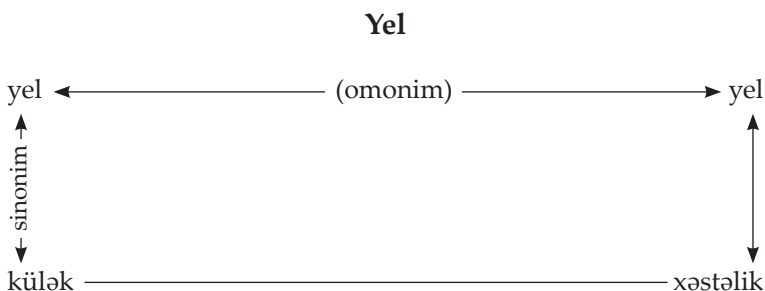
*Ay ana, gəl gedək, gedək, tez ol bir,
İndi **bağ** seyrinin vaxtı deyildir.* (S.Vurğun)

Bu misalların birincisindəki yun və başqa şeydən hazırlanan *ip*, kəndir mənasını bildirən *bağ* sözü *bağlama*, *bağlamaq*, *bağlı* və s. mənalı sözlərin ikinci misaldakı meyvə ağacları olan yeri bildirən *bağ* sözü isə *bağban*, *bağça* və s. sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur. Bu isə həmin sözlərin omonim olduğunu sübut edir.

Göstərilən prinsip Azərbaycan dilindəki bütün omonimləri fərqləndirməkdə yeganə meyar deyildir. Çünki elə omonimlər vardır ki, onlardan heç bir yeni söz düzəltmək mümkün olmur. Buna görə həmin prinsip ancaq müəyyən qrup omonimlərin fərqləndirilməsinə kömək edə bilər.

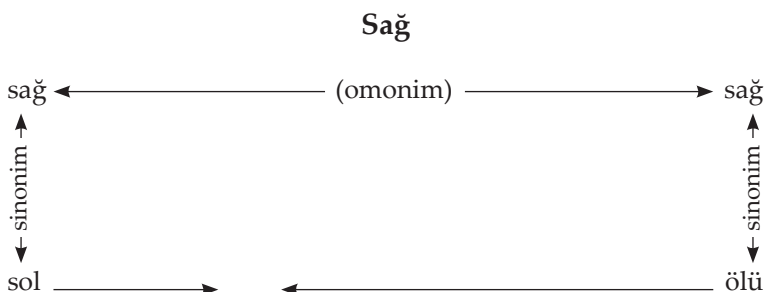
3. Omonimləri təşkil edən sözlərə aid sinonimlər və yaxud yaxınmənalı sözlər seçilir və bunlar bir-biri ilə tutuşdurulur. Əgər səslənməsinə görə eyni olan sözlərdən birinə aid seçilmiş sinonim, yaxud yaxınmənalı söz digərində mənaca əsaslı surətdə fərqlənərsə, demək, həmin sözlər (səslənməsinə görə eyni olan) omonim olmalıdır. Əksinə, bunların arasında müəyyən yaxınlıq olarsa, çoxmənalı söz hesab edilməlidir.

Omonimlərin bu prinsipə əsasən fərqləndirilməsini konkret misallarla izah edək.

Burada eyni səs tərkibli birinci *yel* sözünün sinonimi *külək* sözüdür. İkinci *yel* sözünə isə mənacə *xəstəlik* sözü yaxındır. Bu sözləri, yəni *külək* və *xəstəlik* sözlərini qarşılaşdırdıqda bunların tam başqa-başqa mənalara ifadə etdiyi aydın olur. Buna görə də *yel* sözləri omonimdir. Lakin çoxmənalı sözün ifadə etdiyi ayrı-ayrı mənalara yuxarıdakı şəkildə söz seçmək olmur.

4. Omonimləri fərqləndirmək üçün antonim sözlər seçməyin də xüsusi rolu vardır. Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlik təşkil edən sözlərə antonim söz seçmək olur; məsələn:

Bu misalda omonim olan əvvəlinci sözün (*sağ*) antonimi *sol*, ikincisinin antonimi isə *ölü* sözüdür. Aydın məsələdir ki, *sol* sözü ilə *ölü* sözü arasında heç bir yaxınlıq yoxdur. Deməli, *sağ* sözləri omonimdir.

5. Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqlərini müəyyənləşdirmək üçün omonimlik təşkil edən sözlərin ifadə etdikləri anlayışa da fikir vermək lazımdır. Belə ki, bəzi omonimlərin ifadə etdikləri məfhum bir-birindən çox fərqli olur və bu sözlər tez seçilir; məsələn:

Dildə ayrı-ayrı kök sözlərin omonim olması ilə yanaşı, bəzən nitq prosesində müxtəlifmənalı sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi də baş verir ki, buna da omonimlik deyilir. Ümumiyyətlə, dildə omonimlik hadisəsi özünü çox müxtəlif şəkildə göstərir. Bu müxtəlifliyə əsasən omonimlər bir neçə tipə ayrılır.

§222. Sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunlarına əsasən *fonetik, morfoloji və leksik* cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin, təxminən, aşağıdakı tipləri vardır: fonetik omonimlər, yəni omofonlar, morfoloji omonimlər, yəni omoformlar və leksik omonimlər, yəni xüsusi omonimlər.

Omofof. Səslənməsinə görə eyni olub, lakin başqa formada yazılan sözlərə **omofof**, yaxud **fonetik omonim** deyilir¹; məsələn; *taz* (qab-qacaq mənasında), *tas* (dini anlayışda, təsəbbüslə), *sənəd* – *sənət* və s.

338

Tələffüz olunur:

qapını açdı
dağı açdı

Yazılır:

qapını açdı
dağı açdı

Göründüyü kimi, belə bir vəziyyət həm sözlərdə, həm də ifadə tərkibində ola bilər.

Bunlardan başqa, müxtəlif şəkildə tələffüz olunub, eyni formada yazılan sözlər də vardır ki, bunlara *omograf* deyilir. Məsələn, *şaxta* sözünün vurğusu ikinci hecada deyiləndə *ayaz* sözünün sinonimi olur, birinci heca üzərinə düşəndə isə təxminən *mədən* sözünə sinonim olur. Deməli, bu söz vurğuya görə fərqlənir.

Omoform. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, lakin özlərinin bir və ya bir neçə qrammatik formalarında eyni şəkildə səslənən sözlərə **omoform**, yaxud **morfoloji omonim** deyilir; məsələn:

Dünyada elə sular var ki, adamı ölümdən qurtarır.
(C.Məmmədquluzadə)

*Mən də sənə kimi yalnız ağacdım,
Təklidən usanıb axırda qaçdım.
Qəlbimlə, ruhumla qoşuldum elə,
Düşüncəm sakitdir o gündən belə.* (M.Müşfiq)

Misalların birincisindəki *elə* sözü əvəzlilikdir. İkinci misaldakı *elə* sözü, təxminən, xalq mənasını bildirən ümumi isimdir. Bu söz yönük hal şəkilçisi qəbul edib omoform əmələ gətirmişdir.

Omoformlarda sözün yeni formaya düşməsi qrammatik tələb əsasında olur. Buna görə də həmin sözlər başqa qrammatik formaya keçəndə onlardakı omonimlik də pozulur; məsələn:

*Gəldi əziz günü **elin**, obanın,
Aldıq havasını biz Moskvanın.* (O.Sarıvəlli)

Göründüyü kimi, burada qrammatik tələb əsasında *el* sözü öz şəklini dəyişmişdir; buna görə də işarə əvəzliyi olan *elə* sözünün formasına uyğun gəlmir.

Omoformların bu cəhəti onları omofonlardan, həm də leksik omonimlərdən fərqləndirir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi sözlər bu və ya digər qrammatik formaya düşəndə *eyni zamanda həm omoform, həm də omoqraf ola bilir*; məsələn:

***Alma** budağından alça tökülməz.* (Atalar sözü)

*Evini, malını yadına salma,
Xan izin versə də, boynuna **alma**.* (M.V.Vidadi)

Bu misalların birincisindəki *alma* sözü isimdir, mey anlayışını bildirir və vurğusu ikinci hecanın üzərinə düşür. İkinci misaldakı *alma* sözü feildir (almaq), vurğusu birinci hecanın (alma) üzərinə düşür. *Al* feili II şəxsin təki, əmr formasında işlənərkən *alma* ismi ilə omoform, vurğuya görə isə omoqraf əmələ gətirir.

Deməli, omoqraflar eyni cür yazılıb, vurğusuna görə fərqlənən sözlərdir: *ya'zma – yazma', gəlmə – gəlmə', hörmə – hörmə', alın – alın', ya'rış – yarış', gö'rüş – gö'rüş'...*

Leksik omonimlər. Bu və ya digər fonetik və qrammatik tələb əsasında deyil, ancaq semantikaya görə yaranan omonimlərə **leksik omonimlər** deyilir; məsələn:

*Qasıqlar, **çəngəl**-bıçaq hamısı qızıl suyuna çəkilmiş gü-
müşdən idi* (M.Cəlal).

Yenə ölüm kabusu tək uzadırmı o, əlini?

*Yoxsa asır cərgə-cərgə qəssab **çəngəlini**? (S.Vurğun)*

Bu misalların hər ikisində işlənən **çəngəl** sözləri müxtəlifmənalı sözlərdir, yəni leksik omonimlərdir. Leksik omonimlərlə omoformlar arasında möhkəm əlaqə vardır. Buna görə də leksik omonim olan sözlər bəzən başqa sözlərlə omoform da yarada bilər. Məsələn, kitab mənasındakı *əsər* sözü ilə iz, əlamət mənasındakı *əsər* sözü leksik omonimdir. Lakin bu sözlərdən biri *əs* feilinin *əsər* forması ilə omoform da yaradır.

Leksik-semantik omonimlər omonimika hadisəsinin ən ümumiləşmiş tipidir. Bunlar müxtəlif yollarla əmələ gələrək dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

LEKSİK OMONİMLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§223. Azərbaycan ədəbi dilindəki omonimlər əmələ gəlmələrinə görə bir-birinin eyni deyildir. Bunlar iki mənbə, yəni birincisi, dilimizin öz daxili imkanları və ikincisi, başqa dillərdə alınma sözlər əsasında bir sıra müxtəlif yollarla əmələ gəlir.

1. Omonimlərin daxili imkanlar əsasında yaranması

Omonimlər Azərbaycan ədəbi dilinin öz daxili imkanları əsasında aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1. Dildə çoxmənalı sözlərin ifadə etdikləri ayrı-ayrı mənalardan birinin inkişaf edib əsas mənadan əlaqəni tamamilə kəsməsi nəticəsində. Məsələn, dilimizdəki *əşya* anlayışlı *bel* sözü insan bədəninin müəyyən hissəsini bildirən çoxməna-

lı *bel* sözünün bir mənasının inkişafı əsasında yaranmışdır. Bunu aşağıdakı misallarda daha aydın görmək olar:

*Ömür ötür, baş ağarır un kimi,
Dış tökülüb, saqqal olub yun kimi.
Sinə çöküb, bel бүkүlүb nün kimi.* (M.Ə.Sabir)

Mövlan kişi çiyində bel, qıçları dizdən çirməkli sudan qayıdırdı. (M.Cəlal)

Dilimizdə *bel* sözü *atın beli*, *dağın beli* və s. mənalar-da işlənərkən çoxmənalılıq bildirir, lakin yuxarıdakı ikinci misalda omonimdir.

2. Sözün öz əsas mənası ilə bərabər, tamamilə yeni mənada işlənməsi əsasında. Dilimizdəki müəyyən miqdar omonimlər bu və ya başqa sözün xüsusi isim kimi də işlənməsi əsasında əmələ gəlir; məsələn: ***Azad*** *olunanlar içərisində bir çox görkəmli inqilabçılar, o cümlədən Azad da vardı* (A.Şaiq).

Bu misaldakı birinci *azad* sözü sifətdir. Lakin ikinci *Azad* sözü sifətin başqa mənada – vəzifədə işlənməsi nəticəsində əmələ gəlib şəxs anlayışı bildirən xüsusi isimdir.

3. Konversiya hadisəsi nəticəsində, yəni müəyyən sözün öz fonetik və morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa nitq hissəsinə keçməsi əsasında. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki omonimlərin bəzisi sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi nəticəsində yaranmışdır; məsələn:

Yaxşı *igidin adını eşit, üzünü görmə* (Atalar sözü). ***Yaxşı***, *özün söylə, bunda nə varmış, Ömürlük bir eşqin yolçusuyuq biz* (S.Vurğun). *Birdən Yaxşı onları görüb dayanır, donmuş kimi divara söykənir* (C.Cabbarlı).

Bu misalların birincisindəki *yaxşı* sözü sifətdir. O, ikinci misalda başqa nitq hissəsinə keçərək ədat olmuş, üçüncü misalda isə konversiya əsasında xüsusi isim əmələ gətirmişdir ki, bunlar da omonimlərdir.

4. Morfoloji yolla söz düzəltmə nəticəsində. Dilimizdəki omonimlərin bəzisi düzəltmə sözlər əsasında meydana çıxmışdır. Məsələn, boy sözünə *-lu* şəkilçisinin artırılması nəticəsində birincisi qamətli, ikincisi hamilə mənasını bildirən omonim yaradılmışdır¹.

5. Sözü tərkibində müəyyən fonetik dəyişmə baş verməsi əsasında. Bu yolla əmələ gələn omonimlər başlıca olaraq yaxın məxrəcli səsin tarixən dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır. Buna dilimizdə *canavar* və *həşəratın* bir növünü bildirən *qurd* səs kompleksini misal göstərmək olar. S.Cəfərov bu omonimin əmələ gəlməsini izah edərək yazır: "...Dilimizdə həşərat qisminə mənsub *qurt* sözünün sonundakı *t* səsi *d* səsinə çevrilərək, canavar mənasındakı *qurd* sözünə omonim olan ikinci bir söz əmələ gəlmişdir".

Dilimizdə səsin dəyişməsindən əlavə, səsin *düşməsi* və sözə yeni *səs artırılması* nəticəsində də əmələ gələn omonimlər vardır.

2. Omonimlərin alınma sözlər əsasında yaranması

Dilimizdəki omonimlərin müəyyən qrupu başqa dillərdən alınma sözlər əsasında meydana çıxmışdır. Həmin qrup omonimlər müxtəlif dövrlərdə bir sıra yollarla əmələ gəlmişdir.

1) *Alınma və öz sözlərimizin vasitəsilə əmələ gələn omonimlər*. Bu qrup omonimlər aşağıdakı qaydada yaranır.

Başqa dildən alınan söz təsadüfən səslənmə cəhətdən dilimizin müəyyən sözünə uyğun gəlir və bir Azərbaycan sözü ilə başqa dildən alınan söz omonimlik təşkil edir; məsələn: *Xırmanlarda, evlərdə, küçələrdə, bulaq başında, çay qırağında eyni sözü danışdılar. Qabağında dörd stəkan çay, iki stəkan süd yan-yana düzülmüşdür* (M.Cəlal).

¹ S.Cəfərov. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası". Bakı, 1958, səh. 36.

Birinci misalda *çay* sözü öz dilimizin qədim sözlərindən, axar su mənasını bildirir. İkinci misaldakı *çay* sözü mənşəcə çin dilinə məxsusdur, içilən çay anlayışını bildirir. Həmin sözün vasitəsilə dilimizdə omonim yaranmışdır.

Dilimizdəki *axır* (azərbaycanca mal-qaranın yemlənməsi üçün düzəldilmiş yer; ərəbcə son, qurtaracaq mənasında), *bağ* (azərbaycanca yun və başqa şeylərdən toxunmuş ip, kəndir; farsca meyvə ağacı əkilən yer mənasında), *qaz* (azərbaycanca quşların bir növü; rusca fiziki-kimyəvi maddə mənasında)¹ və s. kimi omonimlər də yuxarıdakı qayda əsasında əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilindəki omonimlərin müəyyən qismi ərəb, fars, rus, alman, fransız, latın və başqa dillərdən alınma sözlər vasitəsilə yaranmışdır. Xalqımız tarixən ərəb, fars və ruslarla bilavasitə əlaqədə olduğu üçün dilimizdəki omonimlərin çoxu bu xalqların dillərindən keçmə sözlər əsasında əmələ gəlmişdir².

2) *Ancaq alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn omonimlər.* Bu qrup omonimlərin hamısı eyni formada yaranmışdır. Bunların əmələ gəlməsində aşağıdakı qaydalar vardır:

- bəzi omonimlər iki müxtəlif dildən alınma sözlər əsasında yaranır. Məsələn, dilimizdəki *blok* omonim sözlərinə fikir verək. Bu səs kompleksi fransız dilində it-tifaq mənasında, ingilis dilində isə böyük binanın hissələri mənasında işlənir. Lakin hər iki dildəki həmin sözlər bizim dilimizə keçdikdə omonim təşkil edir;
- bəzi omonimlər isə bir dildən alınma sözlər əsasında yaranır; məsələn: *Amerikada bir neçə ştat vardır. Ali məktəb müəllimləri üçün ştat tələbələrin miqdarına əsasən müəyyən edilir.*

¹ S. Cəforov. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası". Bakı, 1958, səh. 35-39.

² Yəni orada, səh. 37.

Bu misallardakı **ştat** alman sözüdür¹. Birinci cümlədə müəyyən əraziyə malik dövlət mənasında, ikinci misalda isə müəssisə işçisinin tutduğu yer, onun tədris yükü mənasında işlənir.

Dilimizdəki *bazar, dəstə, zər, nişan* omonimləri fars dilindən alınma əsasında yaradılmışdır. Bu qrup omonimlərlə əlaqədar belə bir məsələni unutmaq olmaz ki, bir dildən söz almaqla yaranan omonimlər öz mənbə dilində omonim yox, bir sözün müxtəlif məna növü, məna variantı ola bilər. Lakin başqa dildə sözün məna variantı olan sözlər dildən-dilə keçdikdə çox vaxt leksik omonim əmələ gətirir. Deməli, omonimləri başqa dildən hazır şəkildə də almaq olur.

OMONİMLƏRİN BƏDİİ NİTQDƏ İŞLƏNMƏSİ

§224. Omonim sözlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqililik yaradır, dili daha da bədii şəkllə salırlar. Bədii nitqdə omoform və omonimlərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Bunların vasitəsilə gözəl qafiyələr qurulur, bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır; məsələn:

*Xoşdur bu dağların sərin havası,
Çal, qarışsın ona gürcü havası. (S.Vurğun)*

*Keçək Kür çayını, Araz çayını,
İçək Lənkəranın nüybər çayını. (S.Vurğun)*

¹ Alman dilində ştat sözünün əsas mənası dövlət deməkdir.

*Qadir allərimizlə birləşdi Volqaya Don,
Geyindi sahilləri başqa geyim, başqa don. (S.Rüstəm)*

Bu misallarda *hava*, *çay* və *don* sözləri omonimlərdir. Bunların vasitəsilə misralarda çox gözəl ahəngdarlıq yaranmışdır.

Omonimlərdən xalq yaradıcılığında – folklorda da geniş istifadə edilir. Omonim və omonimlərə yaxın söz qrupları vasitəsilə şifahi xalq ədəbiyyatında cinas qafiyəli gözəl təcnislər yaradılır:

*Yox sazımın nə pərdəsi, nə simi,
Kim onu çalıb tərpadər nəsimi.
Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi,
Onlar da yazdığı ayə məndədi. (Aşıq Ələsgər)*

Yaxud:

*Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər xirqə nədi, dəri nə.
Ağam qıya baxdı, atdı dərinə,
Cəbrayıl bənd etdi yetmiş il, Pərim.*

SİNONİM SÖZLƏR

§225. Dildə bu və ya digər məfhum bir sözlə deyil, bəzən bir neçə müxtəlif söz və ya sabit birləşmə vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, dilimizdə fikri başqasına bildirmək anlayışı *demək, söyləmək, ərz etmək, danışmaq* və s. vahidlərlə ifadə edilir. Bundan başqa, müəyyən mühakimə və əqli nəticə də bir sıra müxtəlif cümlələrlə ifadə olunur. Məsələn, *Dil xalq tərəfindən yaranır. Dilin yaradıcısı xalqdır. Dil xalqın məhsuludur.*

Bu cümlələrin hər üçünün məzmunu, demək olar ki, eynidir. Dildəki belə hadisələrin məcmusu **sinonimika** adlanır. Sinonimika öz mahiyyətinə görə mürəkkəb semasioloji problemdir.

SİNONİMLƏRİN TIPLƏRİ

§226. Yuxarıdakı misallardan aydın olduğu kimi, sinonimika çox geniş anlayışdır. Dildə sinonimik münasibət həm sözlər, həm sözlə ifadələr, həm ifadələr, həm də söz və ifadələrlə qrammatik vahidlər arasında mövcud ola bilər. Buna əsasən sinonimləri **iki tipə** bölmək mümkündür: lüğəvi sinonimlər, qrammatik sinonimlər.

Dilin istər lüğət tərkibinə, istərsə də qrammatik quruluşuna aid sinonimlərin özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətləri, əlamətləri mövcuddur. Dilimizdəki lüğəvi sinonimlərin iki növü vardır: a) leksik sinonimlər, b) frazeoloji sinonimlər. Bunlardan frazeoloji sinonimlər frazeologiya bəhsində öyrənilir.

LEKSİK SİNONİMLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§227. Dildə formaca müxtəlif, mənacə bir-birinə çox yaxın olan sözlərə **leksik sinonimlər**, yaxud **sinonim sözlər** deyilir. Bunu bədii ədəbiyyatdan verilmiş aşağıdakı bir neçə misalda nəzərdən keçirək:

*Çağladı arzumuz, diləyimiz də,
Divarın yanında biz dövrə vurduq.
Min nəğmə coşsa da ürəyimizdə,
Susduq, bir dəqiqə sükutla durduq.* (N.Xəzri)

*Bu qar **istəyimiz** idi nə vaxtdan
Xoş gələcək, biz onu arzularдық. (Ə.Kürçaylı)*

Yaxud:

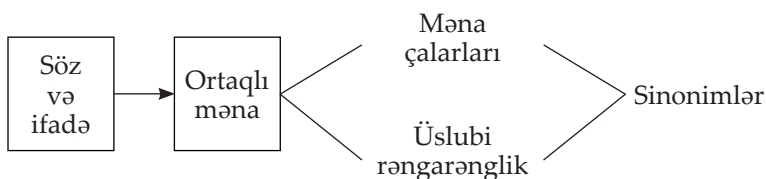
*Hayıf ömür **qısa**, arzu genişdir,
Kim bu qayğı ilə titrəməmişdir? (M.Müşfiq)*

*Qayaları baş-başadır
Güneyləri tamaşadır.
Gödək ömrü çox yaşadır
Canım dağlar, gözüm dağlar. (S.Vurğun)*

Bu misallardakı *arzu-istək, dilək* və *qısa-gödək* sözləri sinonimlərdir. Bunlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də həmin sözlərin hər biri ifadə etdiyi ümumi-ortaqlı anlayışı müxtəlif cəhətdən açmağa xidmət edir.

Sinonimlərin başlıca əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ortaqlı, yaxud ümumiləşmiş məna əsasında birləşmək sinonimlərin əsas əlamətidir. Məsələn, dilimizdəki *qoçaq-igid-qəhrəman* sözlərinin sinonimliyinə fikir verək. Bu sözlər *heç şeydən qorxmayan* – ümumiləşmiş məna əsasında mərkəzləşmişlər. Həmin ortaqlı məna olmasa idi, göstərilən sözlərin sinonimliyi mümkün ola bilməzdi. Buna görə də ümumiləşmiş ortaqlı məna sinonimliyin özülünü təşkil edir.
2. Sinonimlərin digər əlaməti onları təşkil edən sözlərin məna çalarlığı və üslubi rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Elə buna görə də sinonim olan vahidlərdə əgər məna eyniliyi olsa üslubi fərq, üslubi bərabərlik olsa məna çalarlığı, yaxud da hər iki cəhətdən fərq olur. Bu qeyd olunanlara əsasən sinonimləri, təxminən, aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

§228. Leksik sinonimlər məna çalarlığı, emosional rəngi, məntiqi əlaməti və üslubi xüsusiyyətlərinə görə təsnif edildikdə onların iki növü olduğu meydana çıxır. Bunlar aşağıdakılardır:

a) *İdeoqrafik (semantik) sinonimlər.* Dildə fikrin bütün incəliyinin dəqiq ifadə olunmasına xidmət edən sinonimlər *ideoqrafik sinonimlər* adlanır; məsələn: *yaş-nəm-sulu* sözlərinə fikir versək, bunların daha incə məna çalarlıqlarının ifadə olunmasına xidmət etdiyini aydın görürük.

b) *Üslubi sinonimlər.* Üslubi rəngarəngliyə görə fərqlənən sinonimlərə *üslubi sinonim* deyilir; məsələn:

*Qardaşım! Sən nəhaq **yalvardın** ona,
Söz əsər eləməz qəlbi pozğuna.* (S.Vurğun)

*Elədimi yüz ləli,
Sərraf çəkər yüz ləli.
Namərd gəlib mərd olmaz,
Yüz sızılta, **yüz ləli.*** (Bayatı)

Yaxud:

*Olarsız ki, heç qoymazlar yaxına,
Döyə-döyə öldürərlər, ağlarsan.* (M.V.Vidadi)

*...Söylərsən sözünü dəli, sərsəri,
Hər biri bir yandan **budar**, ağlarsan.* (M.P.Vaqif)

Bu misallardakı *yalvarmaq – ləlimək, döymək – budamaq* sinonimlərinin ikinci üzvləri loru sözlər olub, danışiq dilinə məxsusdur. Məhz ona görə bunlar üslubi sinonimlər hesab edilir.

Üslubi sinonimlərə loru sözlərdən başqa, *qılmaq* (etmək), *varmaq* (getmək) kimi arxaizmlər, *əfv et* (bağışla) kimi poetizmlər, *təlis* (dəsmal) kimi dialektizmlər də aiddir.

İfadə olunan fikirdə obyektə münasibətlə əlaqədar lüğəvi sinonimlər iki cür olur. Bunlardan birincisi obyektə mənfi münasibəti ifadə etmək üçün istifadə olunan sinonimlərdir; məsələn: *baş əvəzinə kəllə – təpə – qafa, getmək əvəzinə itilmək, yaşamaq əvəzinə gün keçirmək, danışmaq əvəzinə dəm vurmaq* və s. Dildəki bu qrup sinonimlər **kakofemizm** adlanır. İkincisi obyektə müsbət münasibət, yəni hörmət, ehtiram üçün işlənən sinonimlərdir; məsələn: *dəli əvəzinə psixi xəstə, kor əvəzinə şikəst, çirkin əvəzinə gözəl olmayan* və s. bu cür sinonimik münasibətə **evfemizm** deyilir.

Dildə sinonimləri fərqləndirməyə xüsusi fikir verilməlidir. Buna görə də mətn içərisində təsadüfi olaraq sinonimlik yaradan sözlə leksik sinonimi qarışdırmaq olmaz. Leksik sinonim istər ayrılıqda, istərsə də mətn içərisində işlənərkən öz sinonimliyini saxlayır. Lakin mətndən irəli gələn sinonimlər çox zaman bu və ya başqa təsadüfdə sinonimlik yaradır və həmin vəziyyətdən kənara çıxan kimi onun sinonimliyi itir.

§229. Dilin lüğət tərkibində mənaca bir-birinin tam eynini təşkil edən sözlər də vardır. Məsələn, *aktiv* və *fəal* sözlərini götürək. Azərbaycan dilində bunların nə mənə, nə də üslubi cəhətdən fərqi var. Belə sözlər *leksik dubletlər* adlanır.

Leksik dublet təşkil edən sözlərin birini hər zaman digərinin yerində işlətmək olur. Belə halda nə mənə, nə də üslubi çatışmazlıq yaranır.

Leksik dubletlər, əsasən, aşağıdakı şəraitdə meydana çıxır:

1) başqa dildən lüzumsuz olaraq söz götürəndə; məsələn: *səksən – həştad* və s.

Bunlardan birinci sırada duran xalis Azərbaycan sözüdür. İkinci söz isə fars dilindən alınmışdır, bu da eyni anlayışı ifadə edir.

2) iki müxtəlif dildən eynimənalı söz alanda; məsələn: *abstrakt – mücərrəd, termin – istilah* və s.

Bunlardan *abstrakt* və *termin* sözləri latın dilindən, *müjərrəd* və *istilah* sözləri isə ərəb dilindən keçmədir. Leksik dubletlərin əhəmiyyəti ancaq ondan ibarətdir ki, bunlar nitqdə forma etibarını ilə eyni sözləri təkrar etməmək üçün imkan yaradır. Lakin məna etibarını ilə leksik dubletlərdən istifadə dildə faydalı deyildir. Çünki bunlar nitqi ağırlaşdırır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik dubletlər bir o qədər də çox deyildir. Tarixi faktlar göstərir ki, dilimizdə vaxtı ilə mövcud olan leksik dubletlərin çoxu tədricən öz qüvvəsini itirmişdir. Şübhəsiz ki, müasir dilimizdəki leksik dubletlərin də bu və ya digər üzvü müəyyən dövrdən sonra istifadədən düşəcəkdir.

SİNONİMİK CƏRGƏ

§230. Bu və ya başqa sinonimi təşkil edən müxtəlif sözlərin məcmusu *sinonimik cərgə* adlanır. Sinonimi əmələ gətirən sözlərin hər biri bərabərhüquqlu üzv sayılır.

Hər sinonimik cərgədə bir əsas söz olur. Bu söz dilçilikdə **dominant**¹ adlanır.

Dilimizdəki sinonimik cərgələr sözlərin miqdarına görə çox müxtəlifdir; məsələn: ikisözlü: *ağl – zəhər, şil – to-*

¹ Dominant (*dominantis*) latın sözüdür, mənası hökmran, hakim, üstün deməkdir.

pal, asta – yavaş; üçsözlü: bərk – möhkəm, qayım; güc – qüvvət, taqət; fəğan – nalə, fəryad; dördsözlü: üz – sifət, bəniz, camal; qabaq – ön, irəli, qarşı; el – vətən, diyar, yurd və s.

Dilimizdə bunlardan başqa daha çoxsözlü sinonim cərgələr də vardır.

LEKSİK SINONİMLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§231. Sinonimlərin əmələ gəlməsi dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirən yollardan biridir. Çünki yeni sinonim yaradılması ilə dilin lüğət tərkibi daha da genişlənir və zənginləşir. Dildəki sinonimlər, əsasən, insan düşüncəsinin inkişafı ilə əlaqədar yaranır. Belə ki, insan kainatı, oradakı varlıqları daha dərindən və bütün incəliyi ilə tədqiq etdikcə, öyrəndikcə sinonim sözlər də çoxalır.

Azərbaycan dilindəki sinonimlər iki mənbə əsasında əmələ gəlir: Azərbaycan dilinin daxili imkanları ilə, başqa dildən söz almaqla¹.

Sinonimlər dilimizin öz imkanları əsasında çox müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Bunlardan bir neçəsini göstərək:

- 1) Dildəki mövcud sözün başqa məna və ya məna çarlığı kəsb etməsi ilə; məsələn: başlıq – sərlövhə. Bu sinonimlərin birinci sözü öz əsas mənasında başa bağlanan əşya anlayışını bildirir. Lakin *məqalənin başlığı, kitabın başlığı* dedikdə, həmin söz əlavə məna da ifadə edir və öz çoxmənalılığı əsasında *sərlövhə* sözü ilə sinonimlik əmələ gətirir.
- 2) Dildə yeni söz düzəltməklə; məsələn: *kiçik – balaca, doğru – düzgün, gen – enli, qoca – yaşlı* və s.

¹ S.Cəfərov. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası". Bakı, 1958, səh. 48-49.

Bu yolla düzələn sinonimlərin hər iki tərəfi də düzəltmə söz ola bilər; məsələn: *aylıq – donluq, aşxana – yeməxxana* və s.

- 3) Dialektlərdən söz almaqla; məsələn: *xəsis – simic, xiyar – yerpənək* və s.

Bu misalların ikinci tərəfləri dialekt sözləridir.

Sinonimlərin yaranmasında başqa dildən sözlər alınmasının xüsusi rolu vardır.

Dilimizdəki bu qrup sinonimlər əmələgəlmə yollarına və mənbəyinə görə müxtəlifdir:

a) *Alınma və Azərbaycan sözü vasitəsilə yaranan sinonimlər*. Bu sinonimlər dilimizdə qarşılığı olan başqa dilin sözünü götürdükdə əmələ gəlir; məsələn:

Azərbaycan sözləri:

ağ
qabaq
qanacaq
yığıncaq

Ərəb mənşəli sözlər:

bəyaz
əvvəl
mərifət
məclis. Və s.

Azərbaycan sözləri:

od
budaq
təmiz

Fars mənşəli sözlər:

atəş
şaxə
saf. Və s.

Bu cür sinonimlər içərisində elələri də vardır ki, onların birincisi Azərbaycan sözü, digərləri isə müxtəlif dillərdən alınma sözlərdir. Məsələn, *gözlük* (azərbaycanca), *eynək* (ərəbcə), *çəşmək* (farsca), yaxud *ürək* (azərbaycanca), *qəlb* (ərəbcə), *könül* (farsca) və s.

b) *Ancaq alınma sözlər vasitəsilə əmələ gələn sinonimlər*. Bu qrup sinonimlərin özləri də iki yerə bölünür:

1. Müxtəlif dillərdən alınma sözlərin sinonimliyi; məsələn;

Qəm (ərəbcə) – *dərd* (farsca)

Səcdə (ərəbcə) – *sitayış* (farsca)

Səbəbkar (ərəbcə) – *günahkar* (farsca) və s.

2. Eyni dildən alınma sözlərin sinonimliyi; məsələn;

hal – *əhval* (hər ikisi ərəbcə)

insaf – *mürvət* (hər ikisi ərəbcə)

yas – *təziyə* (hər ikisi ərəbcə)

adam – *insan* – *şəxs* (hər üçü ərəbcə)

dost – *aşna* (hər ikisi farsca)

Sinonimlərin əmələ gəlməsi prosesi hazırda da davam edir; dilimizdə daima yeni-yeni sinonimlər yaranır.

LEKSİK SINONİMLƏRİN NİTQDƏ ÜSLUBİ ROLU

§232. Sinonimlər dildə ən mühüm üslubi vasitələrdir. Belə ki, dildə "...üslub müxtəlifliyi və zənginliyi üçün sinonimlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır"¹. Bunlardan dildə, başlıca olaraq, aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur:

- eyni sözün təkrarına yol verməmək və üslubi səlislik yaratmaq üçün;
- fikri daha təsirli ifadə etmək üçün;
- fikrin ən incə məna çalarlıqlarını ifadə etmək üçün;

¹ M.Hüseynzadə. "Müasir Azərbaycan dili". Bakı, 1954, səh. 12.

- nitqin müxtəlif növlərində satira, yumor və komik ifadələr yaratmaq üçün;
- maddi varlığı və orada mövcud olan hadisələri daha aydın və gözəl təsvir etmək üçün;

Sinonim sözlər nitqdə, əsasən, üç formada işlənir: tək-adi, qoşa və sadalamaq şəklində.

Müəyyən məfhumla əlaqədar olaraq bu və ya başqa ifadə, yaxud cümlədə sinonim sözlər adi qaydada, yəni tək işlənir; məsələn:

*Elə bil, **dünyaya** gəldim yenidən,
Ayrıldım o səyyar xəyallarımdan.*

Dayandı qarşımda böyük bir “cahan” (S.Vurğun)

Bu misaldakı *dünya*, *cahan* sözləri sinonimlərdir. Göründüyü kimi, həmin sözlərdən hər biri ayrı-ayrı cümlələrdə işlənilmişdir.

Müəyyən anlayışla bağlı olaraq bu və ya digər ifadədə, yaxud cümlədə sinonim sözlər qoşa işlənir; məsələn:

*Sallananda eylər **nazü-qəmzələr**,
Üz döşər payına gərək kimsələr.* (M.P.Vaqif)

Bu misaldakı *naz-qəmzə* sözləri sinonimdir. Hər iki söz qoşa işlənilmişdir. Sözlərin belə qoşalaşdırılması ifadəni daha da qüvvətləndirir.

Bu və ya başqa anlayışla əlaqədar olaraq cümlədə bir neçə sinonim söz sadalanır; məsələn:

*Hayıf oldu o dövrənlər, o dəmlər,
Gəldi keçdi yar-müsaib, həmdəmlər
Bəhram olur **dərdlər, qəmlər, ələmlər.*** (M.V.Vidadi)

Bu misaldakı *dərd* – *qəm* – *ələm* sözləri sinonimdir. Bunlar mətndə sadalanaraq işlənilmiş və bu üsulla ifadə olunan məna daha dəqiq və qüvvətli şəkildə əks etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, dildə sinonimlərin həm qoşa işlənməsi, həm də sadalanması üsulu ilə bu və ya başqa məfhumun məna incəliyi daha doğru, səlis və qüvvətli ifadə olunur. Bu üsul xalq poeziyasının ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Ona görə də böyük sənətkarlar öz əsərlərinin dilini daha canlı etmək, onu xəlpiləşdirmək üçün həmin üsula tez-tez müraciət edirlər.

ANTONİM SÖZLƏR

§233. Antonim anlayışı da geniş məfhumdur. Dildə həm sözlərin, həm də ifadələrin antonimliyi ola bilər. Bunlardan sözlərin antonimliyi semasiologiyada öyrənilir.

Formaca müxtəlif, mənacə bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə **antonim¹ sözlər** deyilir; məsələn:

*Qoyma ki yerlərdə sürünsün bəşər,
Dünyada qalmasın nə pislik, nə şər,
Yaxşılıq insana bir sənət olsun.* (S.Vurğun)

Bu misaldakı pislik və yaxşılıq sözləri bir-birinin əksinə olan məna ifadə edir, buna görə də antonimdir.

¹ Antonim yunanca *anti* (*anti*) əks və *onoma* (*onoma*) ad deyilən iki sözün birləşməsindən ibarətdir.

ANTONİMLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

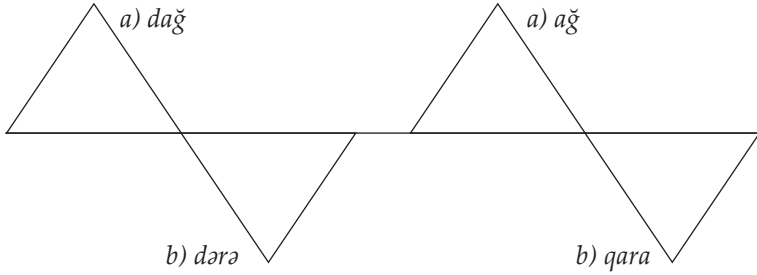
§234. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində antonimlərin aşağıdakı məna növləri vardır:

- 1) əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı bildirən antonimlər; məsələn: *ağ-qara, tünd-açıq, təzə-köhnə, təmiz-çirkli, cavan-qoca, düz-əyri, dayaz-dərin, arıq-kök, pis-yaxşı, acı-şirin, tənbel-çalışqan, dinc-şuluq, mərd-xəsis, zalım-ədalətli* və s.
- 2) vaxt anlayışı bildirən antonimlər; məsələn: *gecə-gündüz, səhər-axşam, dünən-sabah, yay-qış, tez-gec* və s.
- 3) məkan anlayışı bildirən antonimlər; məsələn: *yaxın-uzaq, irəli-geri, aşağı-yuxarı, bura-ora, ön-arxa, içəri-bayır, şimal-cənub, xarici-daxili* və s.
- 4) ölçü və miqdar anlayışı bildirən antonimlər; məsələn: *böyük-küçük, qısa-uzun, iri-xırda, az-çox, geniş-müxtəsər, yüngül-ağır, alçaq-hündür, bütöv-yarımçıq* və s.
- 5) təbiət hadisələri anlayışlarını bildirən antonimlər; məsələn: *isti-soyuq, işıq-qaranlıq, donmaq-ərimək, ağartmaq-qaraltmaq, quraqlıq-yağmurluq* və s.
- 6) hal, hərəkət və vəziyyət anlayışları bildirən antonimlər; məsələn: *açmaq-bağlamaq, gülmək-ağlamaq, toplamaq-dağıtmaq, oturmaq-durmaq, gəlmək-getmək, pozmaq-düzəltmək, almaq-vermək, ölü-dir, şad-qəmgin* və s.

TAM VƏ NİSBİ ANTONİMLƏR

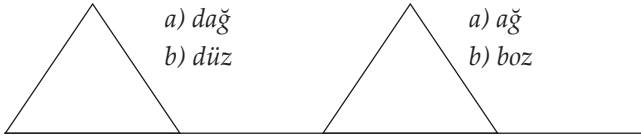
§235. Dildəki bütün antonimlərin ifadə etdikləri ziddiyyətin dərəcəsi eyni kəmiyyətdə olmur. Buna görə də antonim sözlər iki yerə bölünür: **tam** və **nisbi antonimlər**. Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən sözlərə *tam antonimlər* deyilir; məsələn: *ağ-qara, dağ-dərə, yay-qış* və s.

Bu antonimlərdə ifadə olunan məna əksliyi tam ziddiyyət təşkil edir. Çünki həmin anlayışlara dair əks, zidd məna tamamilə ifadə olunmuş və əlavə olaraq başqa heç bir vasitə ilə (şəkil 21) bunu artırmağa yer qalmamışdır.

Şəkil 21.

Mənaca bir-birinin şərti və nisbi ziddini təşkil edən sözlərə *nisbi antonimlər* deyilir. Nisbi antonimləri aydın dərk etmək üçün tam antonimlərə verdiyimiz misallara nəzər yetirək. *Dağ-dərə* sözləri mənaca tam ziddiyyət təşkil edir. Lakin *dağ-düz*, *ağ-boz* kimi sözlərin ifadə etdikləri məna arasındakı ziddiyyət nisbi olur¹.

Şəkil 22.

Həmçinin *ağ* sözü ilə düzələn *ağ-qırmızı*, *ağ-yaşıl*, *ağ-göy*, *qış* sözü ilə əmələ gələn *payız-qış* vahidləri də nisbi antonimlər yaradır.

¹ M.Hüseynzadə. "Müasir Azərbaycan dili". Bakı, 1954, səh. 16-17.

ANTONİMLƏRİN ƏMƏLƏGƏLMƏ YOLLARI

§236. Dilimizdəki antonimlər mənşə və əmələgəlmə yollarına görə bir-birinin eyni deyildir. Bunlar müxtəlif mənbələrdən, müxtəlif yollarla yaranmışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki antonimlər iki mənbə əsasında əmələ gəlmişdir: dilimizin daxili imkanları və başqa dillərdən söz almaqla.

Dilimizin daxili imkanları əsasında antonimlər aşağıdakı yollarla yaranmışdır:

1) Antonimlərin bir qrupu hələ dilimiz formalaşdığı lap ilk dövrlərdən təbiətdəki, maddi varlıqdakı ziddiyyətləri və əksmənalı anlayışları ifadə etmək üçün təbii halda əmələ gəlmişdir; məsələn: *yer-göy, isti-soyuq, az-çox, ağ-qara, düz-əyri, böyük-küçük, başlamaq-qurtarmaq* və s.

2) Dilimizdəki antonimlərin müəyyən qrupu müxtəlif dövrlərdə müvafiq anlayışlara uyğun yeni söz yaradılması əsasında əmələ gəlmişdir. Bu qrup antonimlərin özləri də bir neçə yolla yaranmışdır:

- bir əsl sözə düzəltmə sözdən əmələ gələn antonimlər; məsələn: *boş-dolu, kasıb-varlı, dar-enli, aciz-bacarıqlı, təmiz-çirkli* və s.

Bu misalların ikinci tərəfləri düzəltmə sözlərdir, öz mənalарına görə birinci sıradakı əsl sözlərlə antonimlik təşkil edir.

- ancaq düzəltmə sözlərdən əmələ gələn antonimlər; məsələn: *əkin-biçin, keçmiş-gələcək, yazı-pozu, varlıq-yoxluq, gözəllik-çirkinlik, gəliş-gediş* və s.

Bu antonimlərin hər iki tərəfi yalnız düzəltmə sözlərdən ibarətdir.

Başqa dillərdən alınma sözlərlə yaranan antonimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlmişdir:

1) Dilimizin öz sözü ilə alınma sözdən əmələ gələn antonimlər; məsələn: *səğlam* (azərbaycanca) – *naxoş* (farsca), *sonra* (azərbaycanca) – *əvvəl* (ərəbcə) və s.

2) Yalnız başqa dillərdən alınma sözlərdən ibarət antonimlər; məsələn: *sual* (ərəbcə) – *cavab* (ərəbcə), *avam* (ərəbcə) – *mədəni* (ərəbcə), *obyekt* (latınca) – *subyekt* (latınca) və s.

ANTONİMLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ ONLARIN ÜSLUBİ ROLU

§237. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafında antonimlərin xüsusi rolu vardır. Dilimizdəki bir sıra mürəkkəb sözlər antonimlərdən əmələ gəlmişdir¹. Məsələn: *pis-yaxşı*, *az-çox*, *uzun-gödək*, *gec-tez*, *gecə-gündüz*, *var-yox*, *al-ver* və s.

Nitqdə antonimlərin üslubi rolu da böyükdür. Bunların vasitəsilə əşyanın, şəxsin, hadisənin və sairin müəyyən cəhətləri bir-biri ilə qarşılaşdırılır, bunun nəticəsində anlayış haqqında aydın, gözəl təsəvvür yaradılır. Eyni zamanda, bu qrup sözlər fikrin daha dəqiq və emosional ifadəsinə də xidmət edir; məsələn:

*Qoy göyün ulduzu göyə nur saçsın,
Yerin də arzusu yerdə gül açsın.* (S.Vurğun)

Yaxud:

Qış yenicə çıxmış, yaz girmişdir. Geniş çöllər, uca dağlar, qalın meşələr yaşıl, ürəkaçıcı bir görkəm alırdı...

¹ S.Cəfərov. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası". Bakı, 1958, səh. 66.

Bu misalların birincisində *yer-göy*, ikincisində isə *qış-yaz*, *çıxmaq-girmək* sözləri antonimdir. Hər iki nümunədən aydın olduğu kimi, sənətkarlar bu sözlər vasitəsilə əsərdə çox gözəl bədii effekt yarada bilmişlər.

HƏM ANTONİM, HƏM SİNONİM, HƏM DƏ OMONİM OLAN SÖZLƏR

§238. Dildə elə sözlər vardır ki, onlar məna qrupuna görə ya omonim, ya sinonim, ya da antonim olur. Məsələn, *gecə* sözü *gündüz* sözünün əksinə olan mənanı bildirərək, dildə məna qrupuna görə ancaq antonim olur. Lakin bəzi sözlər bu və ya başqa sözlə sinonim, digər sözlərlə isə omonim təşkil edir. Məsələn, *qurd* sözü *canavar* sözü ilə sinonim, *həşərat* mənasını bildirən sözlə isə omonim əmələ gətirir. Dildə elə sözlər də vardır ki, bunlar həm omonim, həm sinonim, həm də antonim ola bilər.

Dilimizdəki *yaş* sözünü buna misal göstərmək olar.

I. Yaş sözü omonim kimi:

- 1) Quru olmayan, sulu mənasında; məsələn: *ağac yaş ikən ayilir* (Atalar sözü);
- 2) təvəllüd mənasında; məsələn:

*Kim bilir neçədir dünyanın yaşı,
Tarixin nə qədər yazısı vardır.* (S.Vurğun)

II. Yaş sözü sinonim kimi: yaş – nəm – höyüş.

Məsələn: *saçları yaş, qolları dirsəyə qədər çirməli idi* (S.Rəhimov).

*Daş döşəmə buz kimi,
Divarlar **nəmdir** yaman
Ah nə ağırdır – zindan. (M.Dilbazi)*

*İnsanlar bezikib cana dayandı,
Qurunun oduna **höyüş** də yandı. (S.Vurğun)*

III. Yaş sözü antonim kimi: **yaş – quru**.

Məsələn: Gözlərini açdıqları gündən ağacların arasında, daima yumşaq və **yaş** torpağın üstündə böyümüş və ağsaqqal dədələrin ağacları becərmək yollarını öyrənmişdir. Kəndimiz bu il quru meyvə tadarükünə xüsusi fikir vermişdir.

Bütün bu misallardan aydın olur ki, Azərbaycan dilindəki sözləri məna qrupuna görə müəyyənləşdirərkən dilimizdəki hər bir sözün ancaq bir məna qrupuna aid olduğunu söyləmək olmaz. Məhz buna görə də, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sözlər mənaca ancaq şərti olaraq qruplaşdırılır.

PARONİM SÖZLƏR

§239. Paronim anlayışı. Paronim mövcud dil hadisəsidir. Dildə səslənmə cəhətdən bir-birinə yaxın, müxtəlif məna ifadə edən və nitqdə səhvən biri digərinin yerində işlənən sözlərə **paronim**¹ deyilir. Məsələn: *Onun bu mətləbə heç bir daxli ola bilməz. Hökumət heç bir ölkənin daxili siyasətinə qatışmır.* Yaxud: S.Rəhmanın “Hamam barədə” hekayəsinin qəhrəmanı Mirzə Həşim keçmişdə xüsusi hamamları olduğuna və sovet dövründə bunun üstünün açılacağı qorxusu ilə “haman” (həmin) sözü ilə “hamam” sözünün

¹ Paronim mənşəcə yunan sözü olub, **para** (yanında, ətrafında) və **onoma** (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

qarışdırır və ispalkom sədrinin “həmin barədə” məlumat yazmaq tapşırığını “hamam barədə” məlumat yazmaq kimi başa düşüb sarsılaraq şüurunu itirir:

– “*Arayışı nə barədə yazım, yoldaş ispalkom?*

– *Nə barədə yazasan? Mən sizdən nə soruşdumsa, nə ilə maraqlandımsa, **haman** barədə də yazın.*

– **Hamam** barədə?

– *Bəli, bəli, **haman** barədə...*” (S.Rəhimov)

Bu misallardakı *dəxli – daxili* və *həmin (haman) – hamam* sözləri səslənmə cəhətdən bir-birinə müəyyən dərəcədə yaxındır; bu paronim qoşalardakı hər bir söz ayrı-ayrı anlayışı ifadə edir; nəhayət, biri digərinin yerində səhv olaraq işlənə və təsəvvürə gətirilə bilər. Bu cəhətlər paronimləri şərtləndirir.

Müasir Azərbaycan dilində paronimlərin iki növü mövcuddur: leksik və poetik paronimlər.

Leksik paronimlər mətndən asılı olmayaraq paronimə aid cəhətləri özündə əks etdirir; məsələn: *hərif – hərif, zad – zat, nəfs – nəfis, iblis – ilbiz, tərz – tərs, mətn – mətin, yaba – yava, kəc – gəc, bala – bəla, iraq – irad, adət-ədat, yiyə-yeyə, his-hiss...*

Poetik paronimlər əsasən poeziya dili üçün xarakterikdir. Buna *mətni paronimlər* də deyilir. Bədii ədəbiyyatın dilində belə hadisədən – paronimlərdən kalambur yaratmaq üçün daha çox istifadə olunur.

Paronimlər başqa hadisələrə – omonimlərə, sinonim və antonimlərə də müəyyən dərəcədə yaxındır. Paronimləri mütləq başqa oxşar hadisələrdən fərqləndirmək lazımdır. Paronimlər dildəki omofon və omoqraflara çox oxşayır. Lakin bu oxşarlıqla bərabər, səciyyəvi cəhətlər də az deyildir.

PARONİMLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§240. Müasir Azərbaycan dilindəki paronimlər diqqətlə nəzərdən keçirildikdə bunların bir çox xüsusiyyətlərə malik olduğu müşahidə edilir. Paronimlərin xüsusiyyətləri semantik, fonetik və morfoloji cəhətdən daha qabarıqdır.

Paronimlərin semantik xüsusiyyətləri. Paronim təşkil edən sözlərin hər birinin ifadə etdiyi məna bir-birindən tamamilə fərqlənir; məsələn:

- *ədəbi* – yaradıcılıq növü;
- *əbədi* – daimi həmişəlik;
- *əsr* – yüz il;
- *əsir* – müharibə zamanı düşmən əlinə keçən;
- *ətalət* – fizika qanunlarından biri;
- *ədalat* – həqiqətə, doğruluğa, düzgünlüyə qiymət vermək;
- *xır* (eləmək) – kiçik hissələrə doğramaq;
- *xırr* – səstəqlidi söz.

Paronimləri təşkil edən sözlər çox müxtəlif anlayışları ifadə edən vahidlərdir; məsələn: əşya bildirən *cəhrə* (çöhrə sözü ilə), *həsir* (həsr), *yeyə* (yiyə), *bakal* (baqqal), *süfrə* (sürfə); bitki adı bildirən: *limon* (liman), *buğda* (buxta); milliyyət adı bildirən: *kürd* (kürt); sənət, peşəyə aid olan: *hakim* (həkim), *sənət* (sənəd) və s.

Paronimlər müxtəlif yollarla yaranır. Bunlardan biri də alınma paronimlərdir; məsələn: *abonent* – *abonement*, *maqbet* – *malbet*, *ekskur* – *ekskursiya*, *serviz* – *servis*, *eskalator* – *eskavator* və s.

§241. Paronimlərin fonetik xüsusiyyətləri. Fonetik cəhətlərə görə paronimlər bir-birindən fərqlənir. Belə ki, sözlərdə səs fərqi sözün müxtəlif yerlərində olur:

Sözün əvvəlində: *şəkil – səkil, ahəng – əhəng, giriş – kiris, çöhrə – cəhrə* və s.

Sözün ortasında: *həsər – həsir, bilavasitə – bilvasitə, hüzn – hüsn, əsgə – əski, ezam – edam, müsahibə – müsəbiqə, fəsilə – fəsilə, tədqiqat – təhqiqat, hərəkət – hərəkət, həyat – həyət, əzm – əzim, tətbiq – tədqiq, sahə – sayə, yiyə – yeyə, nov – növ, süfrə – sürfə, zərif – zərif, surət – sürət, məhsul – məsul, kəsir – kəsir, mühazirə – mühasirə, abonement – abonent, naftalin – naftalan.*

Sözün sonunda: *ehtiras – etiraz, əsəb – əbəs, təcrid – təcrid, komplekt – kompleks, kürd – kürt, sənəd – sənət, sac – saç, serviz – servis, iraq – irad...*

§242. Paronimlərin morfoloji xüsusiyyətləri. Paronim hadisəsində nitq hissələrindən isim və sifət daha geniş iştirak edir. Nitq hissələrinin iştirakına görə müəyyən cəhətlər vardır:

- Bir qrup paronimlər ancaq isimlərdən ibarətdir: *həyat – həyət, tədqiqat – təhqiqat, əsr – əsir, his – hiss, hakim – həkim, atlas – atlas* və s. Bunlar ismi paronimlərdir.
- Bəzi paronimlər isimlə sifətdən ibarətdir: *hərif – hərif, əsgə – əski, mətn – mətin, yaba – yava, gəc – kəc* və s. Mifalların birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi isə sifətlərdir.
- Bəzi paronimlər sifətlərdən ibarətdir: *səbiq – sədiq...*

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, paronim dildə mənfi hadisədir. Belə ki, danışan fikrində bir şeyi tutur, dilində isə paronimlərlə başqa şey deyir. Bunun da nəticəsində fikrin aydın dərk edilməsinə maneçilik törədilir. Bu hadisəni dildə zəiflətmək üçün hər bir sözü – paronimi elmi əsasda dərinədən öyrənmək lazımdır.

TABU

§243. Tabu,¹ əslində, etnoqrafik anlayışdır. Lakin bu, eyni zamanda dilə də aiddir. Tabu ictimai həyatın müəyyən inkişaf mərhələsində qadağan bildirilən söz və ifadələrdir. İctimai inkişafın ilk mərhələlərində tabular daha çox mifoloji inamlarla bağlı yaranmışdır. Tabular çox zaman müxtəlif əşya və şəxslərlə onların adlarının sadələşməsinə eyniləşdirilməsindən irəli gəlmişdir.

Müəyyən bir heyvanı ovlamaq, müəyyən bir bitkini yemək qadağan olunduğu kimi, müəyyən sözləri tələffüz etmək də cəmiyyətdə qadağan edilir və nəticədə dildə **tabular** yaranır.

Əşya ilə onun adını eyniləşdirən ibtidai insanın təsəvvürünə görə, müəyyən bir varlığın adını bilməklə ona hakim olmaq olar. Ona görə də müxtəlif əşya və şəxslərin adlarının gizlədilməsi, onların başqa bir şərti adla adlandırılması müxtəlif dillərdə geniş istifadə edilən hadisələrdəndir. C.Məmmədquluzadə məqalələrindən birində yazırdı: “Bir müsəlman bəndəsinin istilahında onun arvadının adı yoxdur; arvadının adı “bizim ev adamımız”dır. Bir müsəlman kişisi öz yavıq, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda “Cəfərin anası”, “Əhmədin anası” adlandırır; bu qanunu pozanlar müsəlman içində yoldan azmış, “biqeyrət” adı ilə şöhrət tapıblar”².

Tabu sözlər sırasına qorxunc dini-mifoloji anlayışların adlarını bildirən *cin*, *şeytan*, *iblis*, *xortdan* kimi sözlər də daxildir.

Dildə bir sıra sözlər də vardır ki, onların ictimai yerlərdə işlədilməsi münasib sayılmır. Deməli, belə sözlər tabu sözlər qrupuna daxildir.

¹ Tabu – polinez dillərindən birinə aid olub, *ta* – qeyd etmək, ayırmaq, *pu* – tamamilə; tapu>tabu – tam ayrılmış, xüsusi qeyd edilmiş deməkdir.

² C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild, Bakı, 1967, səh. 568.

Tabulardan bədii ədəbiyyatda və incəsənətin digər sahələrində zaman və məkandan asılı olaraq müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilir.

EVFEMİZM

§244. Dildə tabu sözləri əvəz etmək üçün işlədilən sözlər **evfemizm**¹ adlandırılır. Evfemizmlər tabu sözlərin mənasını yumşaltmaq, onları nəzakətli etmək mənasında olduğundan və eyni məfhumu əks qütbdən, yumşaldılmış şəkildə ifadə etdiyindən, bir növ, tabular antonim sayılır. Buna görə də belə hesab edilir ki, tabular inkişafın ilk pillələri ilə bağlı yaranmışsa, evfemizm bir qədər sonrakı hadisədir, cəmiyyətin yüksək inkişaf pilləsi ilə bağlıdır. *Pəltək əvəzinə dilişirin; ölmək əvəzinə vəfat etmək; qocalmaq əvəzinə saqqalına dan düşmək, yaşa dolmaq; ilan əvəzinə lənətə gəlmiş; canavar əvəzinə ağzıqara* və s. evfemizmdir. Çünki ikinci qrup söz və ifadələr deyilməsi münasib olmayan, xoşagəlməz, nalayiq, qorxunc sözlərin əvəzində işlədilən, mənanı yumşaldan, “təhlükəsiz” edən sözlərdir.

Ekspressiv-üslubi və ictimai faktor olan evfemizmlərdən bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur: *Öz əlinlə özünü saldı axır ağzıbirə* (M.Ə.Sabir). *Molla İbrahim Xəlil: Kişi, kəs səsinə! Unut fikrindəkini!* (M.F.Axundov).

Evfemizm geniş anlayışdır: “Bəzən senzura yasağı və ya dövlət sirri ilə əlaqədar olaraq işlədilən şərti işarələr, şərti adlar və ya bunları əvəz edən *bir adam, birisi, bir şəhər, bir ölkə* kimi söz və ifadələr də evfemizm hesab olunur².”

¹ Evfemizm sözü yunanca *ev* (yaxşı, nəzakətli), *phemi* (danışram, deyirəm) sözlərinin birləşməsindən düzəldilib, yumşaq deyirəm, nəzakətlə deyirəm mənasındadır.

² Ə.Dəmirçizadə. “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti”. Bakı, 1972, səh. 164.

XI. FRAZEOLOGİYA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FRAZEOLOGİYASI

FRAZEOLOGİYA HAQQINDA ANLAYIŞ

§245. Bir çox hallarda müəyyən bir mənanı bildirmək məqsədi ilə dildə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur. Məsələn, yaşamaq anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində yaşamaq sözü ilə yanaşı, həm də *ömür sürmək*, *ömür eləmək* və s. ifadələr də işlənir.

*Nə qədər şirindir ömrün günləri,
İnsan yaşadıqca **yaşamaq** istər.* (S.Vurğun)

*Görkəmli Azərbaycan şairi Molla Vəli Vidadi 100 ilə yaxın **ömür sürmüşdür**.*

Göründüyü kimi, *yaşamaq* məfhumu bu misalların birincisində sözlə, ikinci və üçüncüsündə isə birlik təşkil etmiş sabit birləşmə ilə ifadə olunmuşdur.

Bu və ya başqa mənanı bildirmək üçün sabit birləşmə təşkil edən ifadələr dildə çox müxtəlif forma və məzmununda olur; belə ki, bunlar *qovuşma dərəcəsinə*, *quruluşlarına* və s. görə bir-birindən fərqlənir.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna **frazeologiya**¹ deyilir. Demək, bu və ya digər bir dilin frazeologiyası dedikdə, həmin dilin frazeoloji vahidlərinin cəmi nəzərdə tutulur; məsələn, *müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası, türk dilinin frazeologiyası* və s.

Frazeologiya dilin lüğət tərkibində xüsusi lay təşkil edir.

Dilçilik elmində frazeologiyadan bəhs edən şöbə də *frazeologiya* adlanır. Deməli, frazeologiya termini hələ iki mənada – həm frazeoloji vahidlərin məcmusu, həm də bunlar haqqında elm şöbəsi mənasında işlənir.

FRAZEOLoji VAHİD ANLAYIŞI

§246. Frazeologiyayı təşkil edən birləşmə, ifadə və ibarələr bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Bəziləri bunları frazeoloji birləşmələr, bəziləri idiomlar, bəziləri frazeoloji qruplar, bəziləri frazeoloji tərkib, bəziləri frazeologizmlər, bəziləri də frazeoloji vahidlər və s. adlandırmışlar. Belə bir vəziyyət isə, yəni terminin qeyri-dəqiqliyi frazeoloji məsələlərin tədqiqində müəyyən çətinliklər əmələ gətirir.

Bu əsərdə frazeologiyaya daxil olan hər bir ifadə, ibarə və s. frazeoloji vahid adı altında veriləcəkdir. Frazeoloji vahid haqqında, təxminən, aşağıdakı tərifı münasib hesab etmək olar.

Dildə bu və ya başqa mənə, yaxud məzmunu ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə *frazeoloji vahid* deyilir.

¹ Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, *phrases* – ifadə və *logos* – nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər onun tərəfləri, yaxud komponentləri hesab olunur. Məsələn, *qulaq asmaq* frazeoloji vahidində *qulaq* sözü frazeoloji vahidin birinci tərəfi, yaxud komponenti, *asmaq* sözü isə ikinci tərəfi, yaxud komponentidir.

ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

§247. Frazeoloji vahidlər həm ümumi, həm də xüsusi olur. Ümumxalq tərəfindən işlədilən frazeoloji vahidlər ümumi frazeoloji vahid adlanır; məsələn:

Səməd bəy: – Bayaq getdim, öyrəndim. Rejissorun Oqtayı gözü götürmür, gəlib ona rəqib olacağından qorxur (C.Cabbarlı).

Bu misaldakı *gözü götürməmək* frazeoloji vahidi ümumidir, çünki bundan hamı istifadə edə bilir və bu ifadəni dilin müxtəlif üslublarında işlətmək olur.

Bədii əsərlərdə şair və yazıçıların bu və ya başqa məqsədlə yaratdıqları frazeoloji vahidlər isə xüsusi (fərdi) frazeoloji vahid adlanır; məsələn:

Qoymayın, tez olun, tutun Eldarı!

Ona da göstərin daş zindanları! (S.Vurğun)

Buradakı *daş zindan göstərmək* frazeoloji vahidi *həbs etmək* ifadəsinin qarşılığı kimi işlənmişdir. Şairin yaratdığı bu xüsusi frazeoloji vahid yüksək obrazlılığa malikdir.

Ümumi frazeoloji vahidlərlə fərdi frazeoloji vahidlərin əsas fərqli cəhəti ondadır ki, ümumi frazeoloji vahidlərdən bütün üslubi dairələrdə istifadə olunur, lakin fərdi frazeoloji vahidlər bu cəhətdən məhduddur, bunlar ancaq müəyyən üslubi məqamda işlənir.

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§248. Frazeoloji vahidlərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bunlar başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Frazeoloji vahidin bütünlükdə mənası onu təşkil edən ünsürlərin mənası qədər olmur¹. Burada bütün birləşmə bir ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir; məsələn: *Mən və Hətəmخان ağa nə qədər yalvardıq, söylədik, qulaq asmadı; gərəkdir ki, bir iş edəsən ki, bizim Şahbaz Parisə gedə bilməsin və müsyö Jordan ondan əl çəksin, aparmasın* (M.F.Axundov).

Bu misaldakı *qulaq asmaq, əl çəkmək* birləşmələrinin hər birində iki söz vardır. Həmin birləşmələrdəki bədən üzvlərinin adını bildirən həm *əl* və *qulaq* sözləri, həm də *asmaq* və *çəkmək* feilləri öz leksik mənalardan uzaqlaşmış, hər birləşmədə iki sözün vasitəsilə bir ümumi məna ifadə olunmuşdur. Buradan bir daha aydın olur ki, frazeoloji vahiddəki sözlərlə həmin vahiddə ifadə olunan məna kəmiyyəti heç vaxt bir-birinə uyğun gəlmir.

2. Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasındadır. Belə ki, frazeoloji vahidlər dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlər bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

3. Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malik olur. Buna görə də frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti başqa dilə eyni ilə tərcümə edilmir. Belə hallarda **izahlı tərcümə**-dən və yaxud **kalka yolu ilə tərcümə**dən istifadə olunur.

Frazeoloji vahid başqa dilə tərcümə edilərkən onun qarşılığı-ekvivalenti və yaxud uyğun gələni olmadıqda o

¹ В.Виноградов. В основных типах фразеологических единиц в русском языке, А.Шахматов. Сборник статей и материалов. М.-Л., 1947, стр. 343.

dildə frazeoloji vahidin mənasını doğru və düzgün əks etdirən bilən söz və ya ifadə axtarılıb tapılır. Belə ifadəni tapmaq üçün, əsasən, iki başlıca cəhətə (məna və üslubi xüsusiyyətə) daha çox fikir verilir: 1) frazeoloji vahidin tərcümə olunduğu dildə mənasına görə sinonimi olan ifadə tapılır; 2) bunun üslubi xüsusiyyətlərinə müvafiq olan oxşar və ya çox yaxın ifadə seçilir.

4. Frazeoloji vahid zahirən də başqalarından fərqlənir və tanınır. Lakin frazeoloji vahidin forması əsas meyar deyildir, çünki forma aldadıcıdır¹. Burada əsas cəhət frazeoloji vahidin mənasında, ondakı sözlərin qovuşma dərəcəsidir.

5. Bir sıra frazeoloji vahidlərdə eyni söz təkrar olunur. Azərbaycan dilində xüsusən insan bədəninin üzvlərini bildirən **baş** (*baş aymək, baş vermək, baş vurmaq...*), **göz** (*göz dəymək, gözü doymamaq, göz qoymaq*), **üz** (*üz vurmaq, üz tutmaq, üzə salmaq...*), **ağız** (*ağız büzmək, ağız açmaq, ağız aymək...*), **dil** (*dil vermək, dil tapmaq, dilə düşmək*), **dodaq** (*dodaq büzmək, dodaq sallamaq, dodaq çeynəmək...*), **qulaq** (*qulaq vermək, qulaq asmaq, qulaqardına vermək...*), **əl** (*əl vermək, əl çəkmək, əl qoymaq...*), **ayaq** (*ayaq kəsmək, ayaq qoymaq, ayaq çəkmək...*) və s. sözlərin təkrarlandığı frazeoloji vahidlər daha çoxdur.

AZƏRBAYCAN DİLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİNİN TIPLƏRİ

§249. Azərbaycan dili öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Dilimizin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, hətta bəzən danışıq prosesində, əsasən, frazeoloji

¹ V.Vinoqradov. Göstərilən əsəri, səh. 343.

vahidlər vasitəsilə bu və ya digər geniş fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq olur; məsələn:

*Əminə: – Yox...yox, qadan alım, min əyri göz var,
Bircə fərağat dur... göz dəyər sana! (S.Vurğun)*

Göründüyü kimi, “Vaqif” pyesindəki Əminə surətinin bu replikasının əsasını frazeoloji vahidlər təşkil edir. Əminə öz fikrini bu frazeoloji vahidlərlə çox yığcam, aydın və obrazlı ifadə etmişdir.

Azərbaycan dilinin frazeologiyası istər frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərin mənaca qovuşma dərəcəsinə və istərsə də digər xüsusiyyətlərinə görə çox rəngarəngdir. Bu rəngarənglik isə onu bir neçə qrupda təsnif etməyə imkan verir.

Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki böyük qrupa bölmək olar: frazeoloji (sabit) söz birləşmələri; frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr. Bunlar müəyyən xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

FRAZEOLÖJİ (SABİT) SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

§250. Frazeoloji (sabit) söz birləşmələri öz xüsusiyyətlərinə görə həm frazeoloji ifadə və ibarələrdən, həm də digər növ birləşmələrdən (sərbəst söz birləşmələrindən) fərqlənir.

Frazeoloji vahidlərin bu növünün frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr növündən, əsasən, aşağıdakı fərqli cəhətləri vardır.

1. Dildə frazeoloji (sabit) söz birləşmələri frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələrdən dəfələrlə çox işlənir.

2. Frazeoloji söz birləşmələri cümlədə, əsasən, cümlənin bu və ya digər üzvü vəzifəsində işlənə bilər; məsələn: *O, yo-*

rulmaq nə olduğunu bilmir, iş günündən sonra da tibb bacısının xəstələrin evlərində necə işlədiyinə göz yetirirdi ("Bakı" qəzeti).

Göründüyü kimi, bu misaldakı *göz yetirirdi* frazeoloji vahidi cümlənin bir üzvü, yəni xəbəridir.

3. Frazeoloji söz birləşmələri çox zaman bu və ya digər tək sözün ekvivalenti, onun sinonimi kimi işlənir; məsələn: *üz çevirmək – incimək, cana gəlmək – sağalmaq, bənd olmaq – bağlanmaq, yaddan çıxarmaq – unutmaq, acığı tutmaq – hirsələnmək, özünü itirmək – çaşmaq, yola düşmək – getmək* və s.

4. Frazeoloji söz birləşmələri ifadə və ibarələrin tərkibində işlənə bilər; məsələn: *el gözündən düşən boy atmaz; elin gücü bir olsa, düşməni dara çəkər; yalançının üzü qara olar*.

Birinci misalın tərkibində *gözdən düşmək* və *boy atmaq*, ikinci nümunədə *dara çəkmək*, üçüncü misalda *üzü qara olmaq* birləşmələri frazeoloji söz birləşmələridir və frazeoloji ifadənin tərkibində işlənmişdir.

Frazeoloji söz birləşmələri eyni zamanda *sabit söz birləşmələri* adlanır. Bununla bərabər sabit söz birləşmələrinin sərbəst söz birləşmələrinə həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətləri vardır. Hər iki birləşmə növünün oxşar cəhəti, əsasən, bundan ibarətdir ki, bunların hər ikisi iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir; həmçinin bunlar cümlədə bu və ya digər üzv vəzifəsində işlənə bilər; məsələn: *Ad qazanmaq böyük əmək tələb edir. Məktəbin direktoru iclasda çıxış etdi*.

Birinci cümlədəki *ad qazanmaq* sabit birləşməsi cümlənin bir üzvü (mübtəda) olduğu kimi, *məktəbin direktoru* sərbəst söz birləşməsi də yalnız bir üzv (mübtəda) vəzifəsindədir.

Frazeoloji söz birləşmələri (sabit) ilə sərbəst söz birləşmələri arasındakı fərqli cəhətlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Sabit söz birləşmələri dildə hazır birləşmələrdir. Dənışıqda bunlardan hazır şəkildə, yəni söz kimi istifadə

olunur. Lakin sərbəst söz birləşmələri müəyyən tələbatə əsasən danışıq prosesində düzəldilir.

- 2) Sabit söz birləşmələrində sözlər mənaca müstəqil olmur. Bütün birləşmə vahid mənanı ifadə edir. Lakin sərbəst söz birləşmələrində hər bir söz müstəqil mənasını saxlayır.
- 3) Sabit söz birləşmələri öz quruluşlarına görə söz kimi sabitdir. Lakin sərbəst söz birləşmələri isə quruluşlarına görə qeyri-sabit olur.
- 4) Frazoloji söz birləşmələri lüğəviləşmiş birləşmələrdir. Bu birləşmə öz xüsusiyyətinə görə sözdən fərqlənir və buna üçün də frazeologiyanın tədqiqat obyektidir. Lakin sərbəst söz birləşmələri sintaktik birləşmələrdir. Bunlarda sintaktik əlaqə özünü aydın göstərir. Buna görə də sərbəst birləşmələr sintaksisin tədqiqat obyektidir.
- 5) Sabit söz birləşmələrində sözlərin sırası, əsasən, dəqiq və sabit olur. Belə birləşmələrin (şeydə pozula bilər) əksəriyyətinin istər sırasını dəyişmək, istərsə də arasına söz daxil etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, *qulaq as* əvəzinə *qulaq bir as* demək olmur. Lakin sərbəst söz birləşmələrində birləşmə hissələrə bölünür, araya çoxlu söz daxil ola bilər.
- 6) Bütün sabit söz birləşmələri sərbəst birləşmədən əmələ gəlmişdir. Belə ki, dilimizin daxili qanunlarına əsasən, müəyyən sərbəst birləşmə get-gedə sabitləşmiş və vahid, bölünməz hala düşmüşdür

Frazoloji söz birləşmələri başlığı altında ümumiləşdirilən birləşmələrin hamısı öz xüsusiyyətlərinə görə heç də bir-birinin eyni deyildir. Frazoloji söz birləşmələrini fərqli cəhətlərinə görə bir neçə tipə bölmək mümkündür. Dilimizdəki sabit söz birləşmələrini tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə ya-

naşma və qovuşma dərəcəsidir. Adətən frazeoloji vahidlərin tərəflərinin (komponentlərinin) bölünməzliyi, sabitliyi ifa cəhətdən müəyyənləşdirilir: frazeoloji vahidlərin semantik təbiəti, onların qrammatik cəhətdən qovuşması, sintaktik əlaqəsi.

“Frazeoloji vahidlərin məna bölünməzliyi onların qrammatik cəhətdən bölünməzliyində öz əksini tapır”. Belə ki, bu və ya digər birləşmədə “semantik bölünməzlik özünü nə qədər zəiflədir”. Hətta bu əlaqə *əl götürmək* birləşməsində olduğu kimi, tamamilə itir.

Azərbaycan dilindəki frazeoloji söz birləşmələri onları əmələ gətirən sözlərin məna və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölünür: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik, frazeoloji birləşmə¹.

1. FRAZEOLoji QOVUŞMA

§251. Bütün sözlərin öz müstəqil mənalarından ayrılması nəticəsində əmələ gələn bölünməz söz birləşmələrinə **frazeoloji qovuşma** deyilir. Bu tip birləşmənin ümumi mənası onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə əlaqədar olmur², yəni burada ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənalarından asılı olmayaraq bütövlükdə birləşmənin ümumi bir mənası olur. Məsələn, *dəridən çıxmaq* frazeoloji vahidini götürək. Bu birləşmənin ümumi mənası zəhmət çəkmək, həddindən artıq əmək sərf etmək deməkdir. Lakin göründüyü kimi, həmin mənanı ifadə etmək üçün birləşməni təşkil edən sözlərin heç birinin müstəqil mənalarından is-

¹ Bu bölgü rus dilinin frazeologiyası üzrə V.Vinoqradov tərəfindən verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində həmin bölgünü H.Bayramov və S.Murtuzayev eyni formada işlətmislər. Burada da həmin bölgü götürülmüşdür.

² V.Vinoqradov. Göstərilən əsəri, səh. 345.

tifadə edilməmişdir. Frazeoloji qovuşmalarda sözlər mənə cəhətdən son dərəcə qaynayıb-qarışdıqları üçün bunlar tamamilə bölünməz olur. Frazeoloji qovuşmalara aid aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Gözü su içməmək, topa tutmaq, bel bağlamaq, su bulandırmaq, əli gicişmək, ağ eləmək və s.

Frazeoloji qovuşmaların əsas əlaməti, başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onların semantik cəhətdən bölünməzliyində, monolit birliyindədir. Bu tip frazeoloji vahidlərə **idiom**¹ da deyilir. Bütün sabit söz birləşmələrində olduğu kimi, frazeoloji qovuşmalar da sintaktik cəhətdən həm tam cümlə, həm də cümlənin bu və ya digər üzvü vəzifəsində işləyə bilər.

2. FRAZEOLÖJİ BİRLİK

§252. Birləşməni əmələ gətirən sözlərdən birinin mənasının zəif hiss olunması əsasında yaranıb semantik cəhətdən bölünməz olan frazeoloji birləşmələrə **frazeoloji birlik** deyilir.

Bu tip birləşmələrdə birləşməni təşkil edən komponentlərdən birinin həqiqi mənə izləri müşahidə olunur. Bütün frazeoloji vahidin ümumi mənası həmin komponentin – sözün mənası ilə bağlı olur; məsələn: *söz almaq, dağ çəkmək, söz güləşdirmək, sözündən çıxmaq* və s.

Misallardan aydın olduğu kimi, frazeoloji birlikləri başqa tiplərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhət frazeoloji vahiddə bu və ya digər sözün mənasının az və çox dərəcədə hiss olunmasıdır. Frazeoloji birlik frazeoloji qovuşmalar kimi, mənanın qaynayıb-qarışması əsasında əmələ gəlir.

¹ İdiom – *idioma* – yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətə malik olan ifadə deməkdir. Bu termin həddindən artıq çoxmənalıdır. Dilşünaslıqda bir sıra dilçilər bu termini çox müxtəlif mənələrdə işlətmişlər.

3. FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏ

§253. Birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birinin öz mənasında işlənməsi, qalan hissənin isə asılı vəziyyətdə olması nəticəsində yaranmış frazeoloji vahidlərə **frazeoloji birləşmə** deyilir.

Bu tip birləşmələrdə, elə bil ki, sözün biri o birinə (müstəqil mənada olana) təhkim olunur. Müstəqil mənada işlənən söz birləşmədə əsas, öz mənasında olmayan söz isə asılı olur; məsələn: *tədbir tökmək, qayğı çəkmək, dərd çəkmək, fikir çəkmək, həvəsdən düşmək, yada düşmək, vələlə salmaq* və s.

Bu misalların birinci sözləri öz mənasında işlənməmiş və birləşmədə aparıcı rola malikdir.

Frazeoloji birləşmələri frazeoloji qovuşma və birliklə müqayisə etdikdə aydın olur ki, frazeoloji birləşmələrin unsurları daha sərbəstdir. Burada bütün vahidin mənası komponentin mənası ilə verilir. Həmçinin frazeoloji birləşmələrin qrammatik formasını dəyişmək olur. Bu tip vahidlərdə sinonim və antonim sözləri asanlıqla dəyişdirmək mümkündür.

Frazeoloji birləşmələr digər tiplərdən – qovuşma və birliklərdən onunla fərqlənir ki, burada bir söz həqiqi, digəri isə məcazi mənada işlənir. Buna görə də frazeoloji birləşmədə obrazlılıq birləşmənin ancaq bir unsüründə, yəni məcazi mənada işlənən sözdə olur.

Dilimizdə başqa tiplərə nisbətən frazeoloji birləşmələr daha çoxdur. “Bu ondan irəli gəlir ki, dildə bir sıra sözlər öz sərbəst mənaları ilə yanaşı olaraq, bir neçə asılı mənaya da malikdir. Belə mənalar yalnız başqa sözlərlə birləşmədə meydana gəlir ki, bu da frazeoloji birləşmələr silsiləsinin yaranması ilə nəticələnir. Birləşmə tipli belə vahidlərin yaranması isə dilin məna sisteminin inkişafı tələbindən və bu tələblə əlaqədar olan ehtiyacın ödənilməsi zərurətindən doğur”¹.

¹ H.Bayramov. Sabit söz birləşmələri, “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabı, Bakı, 1961, səh. 138.

FRAZEOLoji (SABİT) İFADƏ VƏ İBARƏLƏR

§254. Azərbaycan dilinin frazeoloji ifadə və ibarələrini frazeoloji söz birləşmələri qrupundan fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) belə frazeoloji vahidlər birinciyə nisbətən dildə az işlənilir;
- 2) bu növ vahidlərdə sözlər arasında sintaktik əlaqə, əsasən, özünü aydın göstərir;
- 3) frazeoloji ifadə və ibarələr sintaktik vəzifələrinə görə, əsasən, cümlə olur;
- 4) bu qrup vahidlər bu və ya digər sözə ekvivalent sinonim ola bilmir.

Azərbaycan dili frazeologiyasının bu qrupuna daxil olan frazeoloji vahidlərin özləri də **iki tipə** bölünür: frazeoloji (sabit) ifadələr, frazeoloji (sabit) ibarələr.

1. FRAZEOLoji (SABİT) İFADƏLƏR

§255. Əsasən, sözlərin həqiqi mənası üzərində yaranıb, öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın və obrazlı olan vahidlərə **frazeoloji ifadə** deyilir.

Frazeoloji ifadənin ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Lakin frazeoloji ifadələrin ümumi mənası daimi və dəyişilməzdir.

Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların yaratdığı məsəlvarı ifadələr, aforizmlər, həmçinin bəzi rəvayətli ifadələr, ştamp və klişe adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. daxildir.

Atalar sözü, leksemlər (sözlər) kimi, bu və ya başqa anlayışı deyil, bitkin mühakiməni bildirir, buna baxmaya-

raq, o, frazeologiyaya daxildir. Atalar sözləri dilin frazeologiyasının ən qədim təbəqəsini təşkil edir. Bunlar dilin lüğət tərkibinin materialı kimi izah olunmalıdır. Atalar sözü eyni zamanda folklorşünaslığın da obyektidir. Orada atalar sözləri başqa cəhətdən tədqiq olunur.

Azərbaycan xalqı külli miqdarda atalar sözü və məsəl yaratmışdır. Bu müdrik ifadələrin çoxu ədəbi dilə keçmiş və nitqdə sabit, bütöv birləşmə kimi işlənir; məsələn: *Qəm qəmi çəkər, qum nəmi. Yersiz gəldi, yerli qaç. Asta gedən yorulmaz. Ağıl ağıldan üstün olar. Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi* və s.

Atalar sözü və məsəllər müxtəlif məzmununda olur; məsələn: ***vətən və el haqqında:*** *Vətənə gəldim, imana gəldim. El bir olsa, zərbi kərən sındırar...; əmək və sənət haqqında:* *Bal tutan barmaq yalar. Çörəyi ver çörəkçiyə, birini də üstəlik...; həqiqət və yalan haqqında:* *Həqiqət incəlsə də, üzülmez. Yalançının evi olmaz...; bilik və ağıl haqqında:* *Ağıl yaşda olmaz, başda olar. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz...; dostluq və birlik haqqında:* *Dost başa baxar, düşmən ayağa. Tək əldən səs çıxmaz...; valideyn və uşaq haqqında:* *Ata malına göz dikən ac qalar. Uşağa uşaq deyirlər, böyüyə böyük...; söz və dil haqqında:* *Sözü söz kəsər. Dil yanılar, doğru deyər...; ehtiyat və sayıqlıq haqqında:* *Yüz ölç, bir biç. Pusquda oturan yatmaz...; Arzu və istək haqqında:* *Arzu bir, ümid iki. Könlü balıq istəyən özünü suya vurur...; mərdlik və igidlik haqqında:* *Mərd əli kasad olmaz. İgid ölər, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar?*

Bu qəbildən olan ifadələrdə (bəzi hallarda) bu və ya digər sözü onun sinonimi ilə əvəz etmək olmur. Məsələn, *uşaq sözün düzünü deyər* ifadəsindəki *uşaq* sözünü *bala*, *körpə* sinonim ekvivalenti ilə əvəz etmək olmur.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasında şair və yazıçıların bədii yaradıcılıq prosesində yaratdıqları dərin məzmunlu ifadələr xüsusi qrup təşkil edir. Azərbaycanın klassik şair və yazıçılarından M.Füzulinin, M.P.Vaqifin,

M.F.Axundovun, C.Cabbarlının, M.Hüseynin əsərlərində onlarca gözəl ifadə vardır. XX əsrdə S.Vurğun qədər hikmətamiz ifadələr yaradan sənətkar az olmuşdur. Onun yaratdığı ifadələr müxtəlif məna və məzmunudur. Burada ***insanın böyüklüyünü və yenilməzliyini ifadə edən: Bəzən Tanrıya da ağ olur insan... insani ləyaqət, dostluq və sədaqət ifadə edən: Soyuq məzara da zinətdir insan. Bir parça sümükdür sevdasız insan. Ürək duyduğunu xatirə saxlar...; can sağlığı və səhhət haqqında: Dünyanın ən böyük neməti can sağlığıdır...; sənət və sənətkarın ölməzliyini bildirən: Dünyada qalacaq yalnız yaradan. Qızılı udsa da qara torpaqlar, yenə qiymətini özündə saxlar...; əxlaqi və tərbiyəvi fikir ifadə edən: Həyat kitabından dərs alan hər kəs Yaxşını, yamanı unuda bilməz. Göz yaşı insana şöhrət deyildir. Dünya naz götürüb yaşada bilməz Onunla gizlənpaç oynayanları...; bu və ya digər mücərrəd anlayışların məzmununu ifadə edən: Sevdə bir dənizdir, göylərdən dərin ...; ailə və vətənə məhəbbət hissi ifadə edən: İstidir hər quşun doğma yuvası və s. kimi məzmunlu ifadələr vardır.***

Frazeoloji ifadələr cərgəsində: Bişmiş toyuğun gülməyi gəlir. Bunu sən dedin, mən demədim. Qoyun dərisinə girmiş qurd. Dəvə nalbəndə baxan kimi baxmaq. Dəvəsi ölmüş ərəb. Əli papağını Vəli başına, Vəli papağını Əli başına qoymaq. Yerin altında tapmaq. Külək belə əssə, heç nə. Göyün yeddi qatına çıxmaq. Ovcunun içini iyləmək kimi rəvayətli ifadələr də xüsusi yer tutur.¹

Bu ifadələr də öz xüsusiyyətlərinə görə yuxarıda izah olunan qrupa daxil edilməyə imkan verir.

¹ Xalq rəvayətləri əsasında yaradılmış və nitqdə hazır şəkildə işlənən zərif və xarakterik ifadələrə rəvayətli ifadələr deyilir.

2. FRAZEOLÖJİ (SABİT) İBARƏLƏR

§256. Birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən qrupunun məcazi və digər qrupunun həqiqi mənada (bəzən də əksəriyyətinin həqiqi mənada) işlənilməsi nəticəsində yaranıb, əsasən ədəbi dilin bədii üslubunda istifadə olunan obrazlı birləşmələrə **frazеоложи ибарә** deyilir.

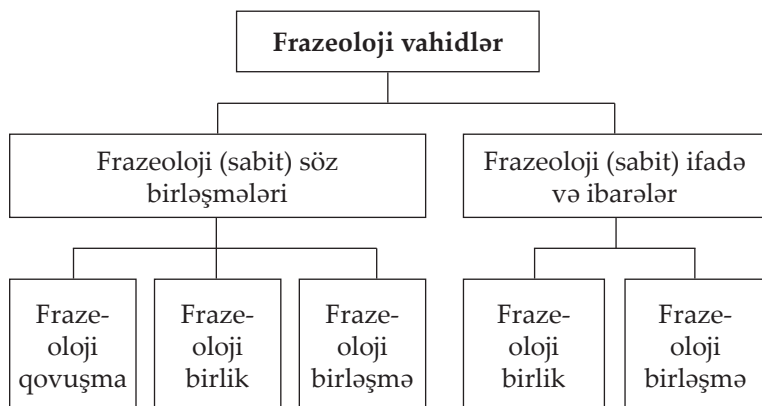
Frazеоложи ибарәləri, əsasən, cümlə quruluşlu birləşmələr təşkil edir; məsələn:

Eldar: – *Möhtəram şairə salamlar olsun,
Bu dünya durduqca o da var olsun.*

Qacar: – *Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır,
Dünya qan üstündə bir xanımandır.* (S.Vurğun)

Bu növ ибарәlər bədii əsərlərin, əsasən, dram janrında işlənir və bir sıra üslubi keyfiyyətlərə malikdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin tiplərini göstərən cədvəl

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

§257. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində çoxmənalılıq ancaq leksikaya deyil, həm də frazeologiyaya aid olur. Belə ki, bu və ya digər bir söz öz əsas mənasından əlavə, bir neçə mənanı ifadə edə bildiyi kimi, bəzi frazeoloji vahidlər də bir deyil, bir neçə mənada işlənə bilər. Buna əsasən də dil-də ancaq bir anlayışı ifadə edən frazemlərə¹ *təkmənalı* (monosemantik), bir neçə mənanı bildirən frazemlərə isə *çoxmənalı* (polisemantik) *frazeoloji vahid* deyilir.

Müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin müəyyən qrupu çoxmənalılığa malikdir. Buna görə də eyni frazeoloji vahidin müxtəlif mənalarda işləndiyinə tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, əl vurmaq frazeoloji vahidinə nəzər yetirək. Bu vahid müasir Azərbaycan dilində, əsasən, iki mənada işlənir:

1) Toxunmaq, qurdalamaq, tərpətmək mənasında; məsələn:

*Bağda görünər az-az,
Sürünə-sürünə gəzər,
Oxşayır bir yumağa,
Qorxuram əl vurmağa.*
(Tapmaca)

2) Əl çalmaq, çəpik vurmaq mənasında; məsələn:

*Ötür Qarabağın zil şikəstəsi,
Heyrət içindədir açıq ağızlar.
Əl vurub oynayan, çalib-çağıran* (S.Vurğun)

¹ Burada frazem frazeoloji vahid termininin sinonimi kimi işlənir.

Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq bir neçə yolla əmələ gəlir. Bunlardan özünü ən qabarıq göstərən aşağıdakılardır:

1. Frazeoloji vahidin tərkibini təşkil edən söz və ya sözlərin çoxmənalılığı əsasında bu və ya başqa frazeoloji vahid çoxmənalılığa keçir. Məsələn, baş çəkmək frazeoloji vahidini götürək. Bu ifadə mətn içərisində, əsasən, iki müxtəlif mənanı bildirir. Bunlardan biri başi müəyyən dəsmal və ya şalla bağlamaq mənasındadır; məsələn: *Qızım, Solmaz, – dedi, – niyə kənarda durmusan? Gəlib başımı çəksənə* (B.Bayramov).

Göründüyü kimi, bu birləşmədə çoxmənalılıq başlıca olaraq *çəkmək* feilinin mənası ilə bağlıdır. Çünki ümumiyyətlə, *çəkmək* feilinin özü dildə son dərəcə çoxmənalıdır.

2. Frazeoloji vahidin öz mənası məcazi işlənildikdə çoxmənalılıq yaranır. Bunu başqa şəkildə demiş olsaq, söz məcazi işlənib frazeoloji vahid əmələ gətirir və sonra bu vahidin özü də məcaziləşir; bunun da əsasında frazeoloji vahidin çoxmənalılığı meydana çıxır. Bunu *baş çəkmək* frazeoloji vahidində aydın görmək olar. Belə ki, bu frazem mətn daxilində yuxarıdakı mənə ilə yanaşı, *həm də yoxlamaq, hal və vəziyyətini bilmək* mənasını da bildirir; məsələn:

*Bəlkə onun da oğlu cəbhədə qəhrəmandır,
Onun da mənim kimi ürəyi var, insandır.
Xəstədir, baxan yoxdur bəlkə də poçtalyona,
Evini bilsəydim mən bir baş çəkərdim ona.* (S.Rüstəm)

Burada *baş çəkmək* frazeoloji vahidində olan hər iki söz məcaziləşmişdir. Buna görə də bütövlükdə ifadə başqa mənanın əks olunmasına xidmət edir.

Frazeoloji vahidlər öz çoxmənalılığı ilə yanaşı, bədii ədəbiyyatda müxtəlif mənə çalarlığı yaratmağa da imkan verir. Baş çəkmək frazeoloji vahidi yuxarıdakı mənələrdən

əlavə, həm də bəzi sözlərlə birlikdə çox zərif məna çalarlığı yaratmaq üçün də işlədilir; məsələn:

*Xəyalım dönərək şux bir tərlana,
Yenə də baş çəkir Qızıl meydana.* (S.Vurğun)

Bu misalda *baş çəkmək* birləşməsi ilə *seyr etmək* mənası ifadə edilmişdir¹. Frazeoloji vahidin bu formada və buna oxşar çoxmənalılığı təxminən xüsusi haldır. Başqa şəkildə desək, şairin fərdi üslubuna aiddir. Buna görə də frazeoloji vahidin çoxmənalılığını müəyyənləşdirərkən şair və yazıcının üslubuna məxsus vəziyyəti ümumi halla qarışdırmaq olmaz.

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN MƏNACA QRUPLARI

§258. Müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin müəyyən məna qrupları vardır. Bunlardan aşağıdakı məna qrupları özünü daha aydın şəkildə göstərir.

1. Omonim frazeoloji vahidlər

Bəzən dildə frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı ilə yanaşı, omonimliyinə də təsadüf edilir. Bu barədə V.Vinoqradov yazır: “Frazeoloji qruplar və ya frazeoloji birləşmələr omonimlikdən, əsasən, məhrumdur. Onlar söz və ifadələrin yalnız sinonim cərgələrinə daxil olur. Frazeoloji qruplarda omonim söz birləşməsi olmasından ötrü qrupun hər bir üzvü üçün omonim sözlərin olması zəruridir. Bununla

¹ Eyni zamanda burada *xəyalım baş çəkir* yeni frazeoloji vahidi yaradılmışdır.

bərabər, frazeoloji birləşmələrin özləri də frazeoloji vahidlər və ya qovuşmalarla omonim ola bilər”.

Burada frazeoloji vahidlərin omonimliyinin iki yolu göstərilmişdir:

A) bəzi frazeoloji vahidlər nominativ məzmunlu sərbəst birləşmələrlə səs tərkibi etibarilə eyniyyət təşkil edir və frazeoloji vahid ilə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranmış olur. Bu cür omonimlik dilçilikdə *xarici omonimlik* adlandırılır. Məsələn:

Ağız açmaq – həm həqiqi, həm də məcazi mənada; *Yolunu azmaq* – həm həqiqi, həm də məcazi mənada; *Quyruq bulamaq* – həm həqiqi, həm də məcazi mənada;

B) bəzən frazeoloji vahidlərin müxtəlif tipləri (frazeoloji birliklərlə frazeoloji birləşmələr, yaxud frazeoloji birləşmələr və qovuşmalar) arasında omonimlik müşahidə edilir. Bu cür omonimlik *daxili omonimlik* adlandırılır. Məsələn: Nəcəf bəy: – *Xudaya, Pərvərdigara! Dərgahında günahdan savayı bir iş tutmamışam, amma indi sidq ilə **əl götürmüşəm** dərgahına, ümid əlimi naümid qaytarma. Səlman: – Süleyman, mən ölüm, bu qədim höcətliyindən **əl götür!*** (Ə.Haqqverdiyev).

Birinci misaldakı *əl götürmək* frazeoloji vahidi əlini yuxarı qaldıraraq yalvarmaq mənasındadır və birləşmənin tərkibindəki *əl* sözü həqiqi mənasını az-çox saxlamışdır. Məcəzi məna *götürmək* sözü ilə əlaqədar yaranmış və frazeoloji birləşmə əmələ gəlmişdir. İkinci misaldakı *əl götürmək* birləşməsi tam məcaziləşərək frazeoloji qovuşma yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni səs tərkibinə malik olan həmin ifadələr mənaca fərqlənməklə omonimləşmişlər.

2. Sinonim frazeoloji vahidlər

§259. Müasir Azərbaycan dilində bu və ya başqa anlayışı bildirmək üçün bəzən ancaq bir deyil, bir neçə frazeo-

loji vahiddən istifadə edilir. Belə frazeoloji vahidlərdə həm məna, həm də üslubi cəhətdən yaxınlıq olur; məsələn:

*Qulaq ver sözümə, ellər, obalar,
Mərhəmət, iltifat ürəkdən keçər.*

*Qulaq as, nə deyir, gör, qərinələr,
Qulaq as bir daha könün mülkünə.* (S.Vurğun)

Bu misallardakı *qulaq ver* və *qulaq as* frazeoloji vahidlərinin ikinci komponenti başqa-başqa sözlər olmasına baxmayaraq, hər iki ifadə eyni mənanı bildirir. Frazeoloji vahidlərin məhz həmin xüsusiyyəti onların sinonimliyini müəyyənləşdirir. Sinonim frazeoloji vahidlər məna və üslubca bir-birinin tamamilə eynini təşkil etmir. Bunların müəyyən fərqli cəhətləri, məna incəlikləri vardır. Sinonim frazeoloji vahidlərə aid aşağıdakıları misal göstərmək olar; məsələn:

Ad almaq – *ad çıxarmaq*, *göz dəymək* – *gözə gəlmək*, *baş əymək* – *boyun əymək*, *kara gələn* – *işə yaranan*, *uyğun gəlmək* – *müvafiq olmaq*, *dincini almaq* – *yorğunluğunu almaq*, *söz salmaq* – *söhbət açmaq*, *sözünün üstündə durmaq* – *sözünün sahibi olmaq*, *başının üstünü kəsmək* – *başının üstünü almaq* və s.

Müasir Azərbaycan dilində bu cür frazeoloji sinonimlərin miqdarı çoxdur. Bu isə dilimizin frazeoloji vahidlərlə çox zəngin olduğunu göstərən amillərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sinonimlik frazeoloji ifadələrdə (atalar sözü və məsəllərdə) də vardır; məsələn: *Əldən qalan əlli il qalar. Qalan işə qar yağar.*

Bu misalların hər ikisində, demək olar ki, bir-birinə çox yaxın və uyğun məna ifadə olunmuşdur. Buna görə həmin ifadələr danışıda əksərən bir-birini əvəz edə bilər.

Azərbaycan dilinin frazeologiyası sinonimik cərgənin miqdarına görə də zəngindir. Belə ki, dilimizdə ancaq iki

frazeoloji vahidli deyil, daha çox frazeoloji vahidli sinonimik cərgələr də vardır; məsələn: *ayaq qoymaq – qədəm basmaq – ayaq basmaq*.

Yaxud: *fikir etmək – fikrə getmək – fikrə dalmaq – fikrə qərq olmaq – fikrə cummaq* və s.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasında sinonimlik ancaq ədəbi dil frazeoloji vahidləri arasında deyil, həm də danışq dili frazeoloji vahidləri arasında da mövcuddur. Buna görə bəzən sinonimik cərgəyə daxil olan frazeoloji vahidlərin bir qismi ədəbi dilə, digər qismi isə xalq danışq dilinə məxsus olur; məsələn: *baş saxlamaq – baş dolandırmaq – baş fırlamaq – baş gırləmək*.

Bu sinonimik cərgənin bəzi frazeoloji vahidləri xalq danışq dilinə aiddir.

Quruluşuna görə frazeoloji sinonimlərin tipləri

§260. Sinonim frazeoloji vahidlərin iki tipi vardır¹:

- a) tərkibində sinonim söz olan frazeoloji sinonimlər;
- b) quruluşuna görə sinonim olan frazeoloji sinonimlər.

Tərkibində sinonim söz olan frazeoloji sinonimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Könül almaq – ürək almaq, qəlbə dəymək – könülə dəymək, baş sındırmaq – baş qırmaq və s.

Bu frazeoloji vahidlərin sinonimliyi *könül – ürək – qəlb* və *sındırmaq – qırmaq* sinonim sözləri vasitəsilə əmələ gəlmişdir.

Quruluşuna görə sinonim olan frazeoloji sinonimlərdə sinonimlik bu və ya digər sinonim sözün iştirakı olmadan yaranır. Bu tip sinonimlər bəzi dilçilərin əsərlərində **quruluş**

¹ İstifadə dairəsindən asılı olaraq yaradılan sinonimlər bu tiplərlə bərabərhüquqlu deyildir. Buna görə də mətn daxilində yaranan, yəni kontekst frazeoloji sinonimləri bu tiplərə daxil etmək düzgün olmaz.

sinonim adlanır. Frazeoloji vahidin bir, yaxud bir neçə sözünü dəyişməklə əmələ gələn sinonimlərə quruluş sinonimləri deyilir; məsələn: *sözünə baxmaq – sözünü tutmaq, nəzərdə tutmaq – nəzərdə saxlamaq, göz qoymaq – nəzər yetirmək* və s.

Bu misalların birincisində *baxmaq* sözünün *tutmaq*, ikincisində *tutmaq* sözünün *saxlamaq*, üçüncüsündə *göz sözünün nəzər, qoymaq sözünün isə yetirmək* sözü ilə dəyişdirilməsi əsasında sinonimlik əmələ gəlmişdir.

Frazeoloji sinonimlərin bu tipi birinciyə nisbətən həm məhsuldar, həm də rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyinə, əsasən, onları nitq hissələrinə görə də qruplaşdırmaq olar: feil komponentli frazeoloji sinonimlər, ismi komponentli frazeoloji sinonimlər və s.

Frazeoloji sinonimlərin leksik sinonimlərlə əlaqəsi

§261. Müasir Azərbaycan dilində sinonimika o dərəcədə zəngindir ki, bu hadisə dilin bütün sahələrində müşahidə olunur. Eyni zamanda sinonimika sahəsində dilin ayrı-ayrı bəhsləri arasında möhkəm əlaqə vardır. Bu əlaqə leksika ilə frazeologiya arasında daha möhkəmdir. Yuxarıdakı misallardan aydın olduğu kimi, bəzi hallarda leksik sinonimlər frazeoloji sinonimlərin yaranmasına kömək edir. Həmçinin dildə müəyyən miqdar frazeoloji sinonim leksik sinonimin qarşılığı kimi işlənir ki, bu da sinonimik cərgəni daha da artırır.

Dilin leksik və frazeoloji sisteminin çox yaxınlığı əsasında əmələ gəlmiş bir sıra sinonimlər vardır. Belə sinonimləri təşkil edən vahidlərin biri leksikaya, digəri isə frazeologiyaya aid olur; məsələn:

*Alagöz, sarışın körpəcə bir qız
Dörd divar içində ağılayır yalqız.*

*Gözünü sıxdıqca o gözəl pəri,
Göyləri andırır ala gözləri.* (S.Vurğun)

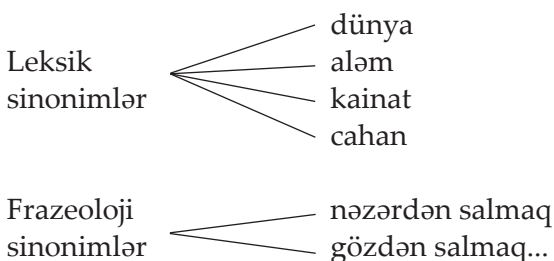
Buradakı *ağlamaq* sözü leksikaya, *gözünü sıxmaq* isə frazeologiyaya aiddir; hər ikisi sinonimlik təşkil edir. Dildəki bu cür sinonimlər **leksik-frazeoloji sinonimlər** adlanır.

Dilimizdəki leksik-frazeoloji sinonimlər onları təşkil edən sinonimik cərgəyə görə çox mürəkkəbdir. Belə ki, bunlar, məsələn: bir söz bir ifadədən, bir söz bir neçə ifadədən, bir neçə söz bir neçə ifadədən və s. ibarət ola bilər.

Frazeoloji sinonimlərin leksik sinonimlərdən fərqi

§262. Dildəki sinonimlər qruplaşdırılıb bir-biri ilə müqayisə edildikdə frazeoloji sinonimlərin leksik sinonimlərlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri meydana çıxır, leksik sinonimlər kimi, frazeoloji sinonimlər də nitqdə təkrarlara yol verməməyə, fikrin ən incəliklərini ifadə etməyə və s. xidmət edir. Bu oxşar cəhətləri ilə yanaşı, frazeoloji sinonimlərin aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri vardır:

1) frazeoloji sinonimlər bu və ya başqa mənanı bütöv bir-ləşmə ilə, leksik sinonimlər isə bir sözlə ifadə edir; məsələn:

2) Leksik sinonimlərə nisbətən frazeoloji sinonimlər daha obrazlıdır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, frazeoloji si-

nonimləri təşkil edən vahidlərin tərkibində məcazi mənalı sözlər olur. Məcəzilik isə obrazlılıq üçün xüsusi vasitələrdəndir.

3. Antonim frazeoloji vahidlər

§263. Müasir Azərbaycan dilində mənaca bir-birinə əks olan frazeoloji vahidlər də az deyildir; məsələn: *əl tutmaq – əl kəsmək*, *söz almaq – söz vermək*, *xoşbəxt olmaq – bəd-bəxt olmaq*, *xoşu gəlmək – acığı gəlmək* və s.

Antonim frazeoloji vahidlərdən bədii ədəbiyyatda bəzən bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə edilir. Bunlar qarşılaşdırılaraq işləndikdə mənə çox aydın və bədii ifadə olunur; məsələn:

*Ömür vəfasızdır, bizi tərk edir,
Hər ağ gün, qara gün ömürdən gedir* (S.Vurğun)

Zərnişan ona vəd etdiyini özü də yaddan çıxarmışdı. Nə qədər fikirləşdisə, yadına düşmədi (X.Hasilova).

Frazeoloji vahidlərin antonimliyi çox müxtəlif şəkildə yaranır. Belə ki, bəzən frazeoloji vahidin bir sözü dəyişdirilməklə (yuxarıdakı misallarda olduğu kimi), bəzən də bir neçə sözü əvəz edilməklə ifadədə antonimlik əmələ gəlir. Bu cəhətdən antonim frazeoloji vahidlər olduqca rəngarəngdir.

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§264. Bütün frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Belə ki, söz birləşməsinə daxil olan müstəqil mənalı sözlərin hamısı birlikdə bir ümumi mənanı ifadə etdik-

də frazeoloji vahid yaranır. Məsələn, *Başa bala gəlmək* frazeoloji vahidini götürək. Bu frazeoloji vahidi təşkil edən hər üç sözün (*baş, bala, gəlmək*) ayrılıqda müstəqil mənası vardır. Bunların bir-biri ilə bağlanıb, ümumi mənanı bildirməyə xidmət etmələri əsasında bölünməz frazeoloji vahid əmələ gəlmişdir.

Lakin qeyd etməliyik ki, dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı ancaq müstəqil mənalı sözlərdən ibarət deyildir. Bəzən frazeoloji vahidi təşkil edən birləşmənin tərkibində dildə ayrıca mənası olmayan və təklikdə işlənə bilməyən ünsürlər də ola bilər; məsələn: *yerlə yeksan etmək, səs-səmir kəsilmək, xəbər-ətər gəlmək* və s.

Bu frazeoloji vahidlərdəki *yeksan, səmir, atər* ünsürləri dilimizdə ayrılıqda bu və ya digər bir mənanı ifadə etmir.

Dilimizdəki frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışığı dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

Mövcud frazeoloji vahidlər müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir.

1. Dilimizdəki bir sıra frazeoloji vahidlər qədim həyat və yaşayış tərzində əsasında yaranmışdır; məsələn: *ayağının altını görməmək, xörək asmaq, xəmir qatmaq* və s.
2. Bəzi frazeoloji vahidlər sənətlə, peşə ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır; məsələn: *keçə atmaq, papağı papaqçıya ver, birini də üstəlik* və s.
3. Bəzi frazeoloji vahidlər dini, mövhumı anlayışlar əsasında əmələ gəlmişdir; məsələn: *cənnətlik olsun, Allah rəhmətinə getmək* və s.
4. Bəzi frazeoloji vahidlər rəvayətlər əsasında yaranmışdır; məsələn: *dəlidən doğru xəbər, başına kül olsun, saqqalı ələ vermək* və s.
5. Bəzi frazeoloji vahidlər xalqımızın ictimai-tarixi adət və ənənələri əsasında meydana gəlmişdir; məsələn: *duz-çörək kəsmək* və s.

6. Bəzi frazeoloji vahidləri, o cümlədən bəzi aforizmləri, məsəlvanı ifadələri yazıçı və şairləri yaratmışlar; məsələn:

Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlı,
Həyat var ki, ölümdən də zəhərli. (H.Cavid)

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN BƏZİ ÜSLUBİ İMKANLARI

§265. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası çox zəngin və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Yüksək milli koloritə malik sabit birləşmələr, dərin mənalı atalar sözləri, müdrik məsəllər, kəskin aforizmlər, gözəl ibarələr Azərbaycan dilinin son dərəcə zəngin olan bədii və obrazlı fondunu təşkil edir. Nitqdə bunların hər biri bu və ya başqa şəkildə müəyyən üslubi vəzifə daşıyır. Eyni zamanda, belə ifadələrdə çox yüksək obrazlılıq və emosionallıq da vardır. Elə buna görə də nitqdə məharətlə işləən frazeoloji vahidlər çox hallarda danışığı daha ifadəli edir və ona xüsusi emosionallıq verir.

Frazeoloji vahidlərdəki obrazlılıq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onları təşkil edən bu və ya başqa sözün məcazi mənada işlənilməsi nəticəsində yaranır. Lakin bütün frazeoloji vahidlərdə obrazlılıq eyni dərəcədə olmur. Məsələn, frazeoloji qovuşma və frazeoloji birliklərdə obrazlılıq çox zaman daha güclü şəkildə nəzərə çarpır. Frazeoloji birliklər, məlum olduğu üzrə, mürəkkəb metaforlardır. Metaforlar isə fikrin canlı və təsirli ifadəsinə xidmət edir.

Dildəki frazeoloji birləşmələr çox zaman ifadəli olmur. Lakin bu tip frazeoloji vahidlərdə də bir sıra gizli imkanlar, xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan bəzi üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur.

Frazeoloji vahidlərdən frazeoloji ifadə və ibarələr öz-lərinin ifadəliliyi, bədiiliyi və digər keyfiyyətləri ilə nitqdə xüsusi üslubi vəzifə daşıyır.

Frazeoloji vahidlərdən həm bədii, həm publisistik, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Frazeoloji vahidlər ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən, bədii üslubda yazılan əsərlərdə xüsusi üslubi rola malikdir. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeoloji vahidlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, ti-pikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Məsələn, S.Vurğun “Vaqif” pyesində yaltaq, ikiüzlü vəzir surətini yaratmaq üçün aşağıdakı frazeoloji ibarədən istifadə etmişdir:

Vəzir: – *Buyruq sizinkidir, adil hökmdar!*
 Sizdə fəzilət də, ədalət də var.

Bu ibarə vasitəsilə vəzirin yaltaq siması çox aydın əks olunmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərindən da-nışarkən bu məsələyə müxtəlif cəhətdən yanaşmaq müm-kündür. Belə ki, dilin frazeoloji vahidlərini üslubi cəhət-dən müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq və onun ayrı-ayrı üs-lubi imkanlarından bəhs etmək olar. Burada isə frazeoloji vahidlərin ancaq nitqdə işlənmə formalarından danışılır.

Frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi öz quruluşları-na görə hər zaman nitqdə “donmuş” halda qalmır. Bunlar üslubi məqsədlərlə əlaqədar çox rəngarəng formalara düşə bilir. Buna görə də nitqdə frazeoloji vahidlərdən müxtəlif formada istifadə edilir. Frazeoloji vahidlərdən istifadəni başlıca olaraq iki qrupa bölmək olar:

a) frazeoloji vahid əslində olduğu kimi, dəyişiklik edilmədən işlənir;

b) frazeoloji vahiddə müəyyən dəyişiklik edilərək is-tifadə olunur.

Frazeoloji vahidləri işlədərkən istər onlarda dəyişiklik etmək, istərsə də heç bir dəyişiklik etmədən istifadə etmək formalarının hər ikisi məhsuldardır və bunlardan geniş istifadə olunur.

1. Frazeoloji vahidlərin dəyişiklik edilmədən işlədilməsi

§266. Frazeoloji vahidi müəyyən bədii məqsəd üçün heç bir dəyişiklik etmədən, əslində olduğu kimi işlətdikdə müəllifin nitqi daha canlı və təsirli olur; məsələn: *öz müəlliminizi də sevin. Müəllimlərinizin zəhmətinə qiymət verin, onların başını ucaldın. Atalar demişlər ki: "Ustasına kəm baxanın gözlərindən qan damar"*.

Bədii əsərlərdəki surətlərin danışığında bu növ frazeoloji vahidlər surətin danışığını fərdiləşdirməyə, onun səciyyəsinə yaratmağa kömək edir; məsələn:

*Eldar: – (Qacara müraciət edərək)
Ehey bəri bax!
Arxadan vurmaq
İgidə yaraşmaz. (S.Vurğun)*

Frazeoloji vahiddən (xüsusən atalar sözü və məsəllərdən) iki formada istifadə olunur:

1. Müəllif işlətdiyi ifadənin atalar sözü və ya məsəl olduğunu deyir. Belə bir formadan həm müəllifin nitqində, həm də surətin danışığında istifadə edilir; məsələn:

a) Müəllifin öz nitqində: *Azərbaycan xalqının dərin mənalı atalar sözü sanki kapitalist darvazalarının altından hürən itləri nəzərdə tutaraq deyir: "İt hürər, karvan keçər"* (S.Vurğun).

b) Surətin danışığında: *Vaqif (oğluna): – Bir bax Gülnara! Atalar sözüdür, yaxşı qulaq as: aslanın erkəyi, dişisi olmaz!* (S.Vurğun)

2. Müəllif işlətdiyi ifadə haqqında heç şey demədən istifadə edir; məsələn: *Sən özün mənə deyərdin: örtülü bazar dostluğu pozar.* (M.İbrahimov)

Nəhayət, qeyd etməliyəm ki, frazeoloji vahidləri dəyişmədən işlədikdə bunlar, özlərinə məxsus xüsusiyyətlərdən əlavə olaraq, heç bir ekspressiv-üslubi xüsusiyyət daşıyır.

2. Frazeoloji vahidlərin müəyyən dəyişiklik edilərək işlədilməsi

§267. Frazeoloji vahidlərin quruluşunda az və ya çox dərəcədə dəyişiklik edilərək işlədilməsi bu və ya digər bədii məqsədlərlə əlaqədardır. Belə ki, frazeoloji vahidlərin quruluşunda dəyişiklik edildikdə həmin birləşmələr özündəkindən əlavə olaraq yeni estetik və bədii keyfiyyətlər alır. Bu birləşmələr istər müəllifin, istərsə də surətlərin nitqini daha da emosionallaşdırır və onun təsir qüvvəsini qat-qat artırır.

Frazeoloji vahidlərin quruluşunda olan dəyişiklik müxtəlif məqsədlərlə bağlı olduğu üçün eyni formada yox, çox müxtəlif şəkillərdə olur.

1. Bəzən frazeoloji vahidin (xüsusən atalar sözü və məsəllərin) əsas quruluşu saxlanılır, lakin tərkibində bir və ya bir neçə söz dəyişdirilir; məsələn:

Əsli:

Su aydınlıqdır.

Bədii əsərdə:

Dəniz aydınlıqdır.

Yaxud:

*Könlü balıq istəyən
özünü **suya vurmalıdır.***

*Könlü balıq istəyən **gərək
girsin dənizə.***

Belə bir formadan, əsasən ifadəni danışığın mətləbi ilə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə, həmçinin şeirdə heca və qafiyənin tələbinə görə istifadə olunur.

2. Bəzən frazeoloji vahidin (atalar sözü və məsəllərin) forması tamamilə dəyişdirilir, lakin məna saxlanılır; məsələn:

Əsli:

Qonağın ruzisi özündən
qabaq gəlir.

Bədii əsərdə:

Allah qonağının öz
qisməti var. (S.Vurğun)

3. Bəzən frazeoloji vahidi təşkil edən sözlərin sırası dəyişdirilir; məsələn:

Ay dolandı, il dolandı,

Hicran odu alovlandı.

Dost-aşına, qohum-qardaş

*Zərnigara **çəkirdi baş**.* (S.Vurğun)

Bu misalda *baş çəkmək* frazeoloji vahidindəki *baş* sözü ikinci, *çəkmək* sözü isə birinci sıraya keçirilmişdir. Lakin ikidən artıq sözü olan birləşmələrdə sözlərin yerinin dəyişdirilməsi daha müxtəlif olur; məsələn:

Onun nişan almağı

Söylənilir ellərdə,

Dastan olub dillərdə. (S.Vurğun)

Burada *dillərdə dastan olmaq* frazeoloji vahidinin birinci sözü üçüncü yerə keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, belə dəyişikliklər, əsasən, qafiyə ilə əlaqədardır. Bəzən ancaq qafiyə ilə deyil, şeiriyyətlə, ahənglə də bağlı olaraq frazeoloji vahidin sözlərinin yeri dəyişdirilir; məsələn:

*Vidadi, nə dedin! – Lap ürəyimdən;
Ömür sürməmişən qoltuqlarda sən.* (S.Vurğun)

Bu misalda *qoltuqlarda ömür sürmək* frazeoloji vahidin dəki birinci sözün üçüncü yerə keçməsi, göründüyü kimi, qafiyə ilə bağlı deyildir. Əgər həmin yerdə *qoltuqlarda* sözü birinci sırada verilsə idi, *sən* sözü ilə həmqafiyə olan *sən* şəxs sonluğu yan-yanə gəlib ahəngi poza bilərdi.

4. Bəzən frazeoloji vahidin tərkibinə söz əlavə edilərək yeni sözün hesabına frazeoloji vahidin quruluşunda müəyyən dəyişiklik olur; məsələn:

Əsli:

*Bal tutan barmaq yalar.
El yığılsa, zərbi kərən sındırar.*

Bədii əsərdə:

Şanada bal tutan barmaq yalar
El yığılsa **bir yerə**,
vallah kərən sındırar. (S.Vurğun)

Bədii üslubda frazeoloji vahidin tərkibinə söz artırmaq hallarına ancaq atalar sözü və məsəllərdə deyil, digər frazeoloji vahidlərdə də rast gəlmək olur; məsələn:

Mat qalmaq:

*Durma, yıxıl, yat hələ, Fəhrat kişi!
Əsri görüb **qalma** belə **mat** kişi.* (M.Ə.Sabir)

Qisas almaq:

*Başqa bir **qisas** da siz **alın** ondan.* (S.Vurğun)

Bədii ədəbiyyatda bu formada işlənilmiş frazeoloji vahidlərə tez-tez təsadüf etmək olur.

5. Bəzən frazeoloji vahidin ikinci komponenti (feil) qoşalaşdırılır; məsələn:

*On addım kənarda yatmayır təkə,
Gəzinir oylağa baş **çəkə-çəkə**. (S.Vurğun)*

Burada *baş çəkmək* frazeoloji vahidinin ikinci komponentinin təkrar olunması nəticəsində məna daha da qüvvətləndirilmişdir.

6. Bəzən frazeoloji vahidin tərkibini təşkil edən sözlərdən biri ixtisar olunur; məsələn:

*Ay ellər, obalar, **gözünü** aydın!
Düşmənin səfləri pozulur bu gün.
Bizim qoç igidlər nəyə çəkdikcə
Zalımın məzarı qazılır bu gün. (S.Vurğun)*

Yaxud:

*Əziz dostlar, yeni iliniz **mübarək**!*

Göründüyü kimi, burada gözlərin *aydın olsun, mübarək olsun* frazeoloji vahidlərində ***olmaq*** sözü ixtisar edilmişdir.

Frazeoloji vahidlərdə olan bütün bu dəyişikliklərin hamısı, demək olar ki, üslubi xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

XII. LEKSİKOQRAFIYA

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAİR LÜĞƏT VƏ SÖZLÜKLƏR

LÜĞƏT HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

§268. Lüğətlərin növləri, quruluşu, tərtib prinsiplərinin nəzəri əsasları və digər xüsusiyyətlərindən bəhs edən şöbə dilçilikdə **leksikoqrafiya**¹ adlanır. Leksikoqrafiya öz tədqiq obyektinin həm nəzəri, həm də praktik məsələlərini əhatə edir.

Lüğət nədir? Lüğət küll halında müxtəlif qrup dil vəhidlərinin və məfhumların müəyyən qaydada düzülüb bu və ya digər cəhətdən şərh olunduğu əsərdir. Tarixən hər bir lüğət xalqın mədəni inkişaf və tələbatı əsasında meydana çıxmışdır. Lüğət tərtibi çox çətin və mürəkkəb işdir. Buna görə də mövcud mükəmməl lüğətlər uzun illər boyu gərgin əməyin məhsulu kimi əmələ gəlmişdir.

Lüğətçilik qədim tarixə malikdir. Belə ki, lüğət tərtibi ilə hələ bizim eradan əvvəl məşğul olmuşlar. Lüğətin ilk nümunələri müxtəlif ölkələrdə meydana çıxmışdır. İlk lüğətlər heç də bu gün istifadə olunan lüğətlər deyildir. İnsan fəaliyyətinin bu sahəsində də təcrübələr ümumiləşdirilmiş və təkmilləşdirilmə aparılmışdır. Orta əsrlərin lüğətləri qədim lüğətlərdən öz yeniliyinə görə fərqlənməyə

¹ *Leksikoqrafiya* yunan mənşəli iki sözdən ibarətdir. Mənası *lüğət yazıram* deməkdir.

başlamışdır. Bu əsrlərdə yeni-yeni müxtəlif mahiyyətli lüğətlər meydana çıxmışdır ki, bunları ixtisasçılar keçid dövrü lüğətləri adlandırmışlar.

Cəmiyyət tarixində olduğu kimi, yeni dövr lüğətçilik sahəsi də öz müasir nailiyyətləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. XIX əsr dünya elminin, mədəniyyətinin tarixində ciddi inkişaf dövrüdür. Bu əsrin ayrı-ayrı illərində müxtəlif növ lüğətlər yaranıb meydana çıxmışdır.

Lüğət tərtibi işi sahəsində xalqımızın da böyük nailiyyətləri olmuşdur. Hələ orta əsrlərdən başlayaraq leksikoqrafiya işləri aparılmış, elmin bu və ya digər sahələrinə, dilimizin leksik, semantik, qrammatik, üslubi və digər xüsusiyyətlərinə dair yüzlərcə lüğət yaradılmışdır.

Müasir dövrdə lüğət işinə geniş yer verilir. Keçmişdən fərqli olaraq, indi bir çox xalqların hər birinin xüsusi leksikoqrafiyası yaranıb formalaşmışdır. Elmin bu sahəsi də, müntəzəm olaraq, yeni-yeni nailiyyətlərlə zənginləşir və inkişaf edir.

§269. Xalqın elm və mədəniyyətinin inkişafında lüğətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir; ən mühüm mədəni ehtiyacların ödənilməsinə xüsusi kömək göstərir. Lüğət elmin müxtəlif sahələrinə: incəsənətə, istehsalata, kənd təsərrüfatına, siyasətə, maarifə və s. aid çox dərin və yığcam məlumat verir. Sözüün düzgün yazılışını, düzgün tələffüzünü bilmək üçün lüğətlərdən geniş istifadə edilir. Həmçinin bu və ya digər dilin mükəmməl öyrənilməsində tərcümə lüğətləri böyük rol oynayır. Bundan başqa, hər bir xalqın tarixini, onun əsrlər boyu keçib gəldiyi inkişaf yollarını öyrənməkdə də lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bir sözlə, lüğət hər bir xalqın mədəniyyətinin gözəl, bariz göstəricilərindəndir.

LÜĞƏTLƏRİN QURULUSU VƏ TƏRTİBİ ÜSULLARI

§270. Müxtəlif növ lüğətlər quruluşlarına görə bir-birindən fərqli olur. Belə ki, bəzi lüğətlərdə bu və ya başqa söz izah olunursa, bəzilərinə, məs., orfoqrafiya lüğətində sözün izahı verilmir, onun ancaq düzgün yazılış forması əks etdirilir. Həmçinin lüğətlərin tərtib üsullarında da fərqli cəhətlər mövcuddur.

Lüğətlərin tərtibində iki üsuldən geniş istifadə olunur. Bunlardan biri **yuva**, digəri isə **əlifba** üsuludur.

Yuva üsulu. Lüğətdə eyni kökdən olan sözlərin bir baş söz ətrafında izah olunmasına **yuva üsulu** deyilir. Bu üsulla tərtib olunan lüğətlərin həm mənfə, həm də müsbət cəhətləri vardır. Sözlərin qohumluğunu müəyyən etməkdə tədqiqatçıya kömək etməsi bu lüğətin müsbət cəhətidir. Lakin oxucunun lüğətdən istifadə etməsini çətinləşdirməsi isə onun mənfə tərəfidir. Oxucu müəyyən sözü tapmaq üçün saatlarla belə lüğətin üzərində əməliyyat aparmalı olur.

Əlifba üsulu. Dildəki söz və ifadələrin lüğətdə əlifba sırası ilə düzülüb şərh olunması **əlifba üsulu** adlanır. Hazırda, demək olar ki, lüğətlərin əksəriyyətinin tərtibində əlifba üsulundan istifadə olunur, orada hər bir söz əlifbaya əsasən yerləşdirilir. Sözlərin düzülüşünə, hətta daxili əlifba sırasına da fikir verilir. Məsələn: *abad, açar, adət, aeroport, agah, ağarmaq, ahəng, axtarmaq, aid, akvarium, aqibət, ali, amal, ana, aparmaq, aralıq, asan, aşpaz, atom, auditoriya, avaz, ayaq, azad* və s.

Göründüyü kimi, bütün sözlər “a” hərfi ilə başlanmış, lakin sözlər düzüləndə, əsasən ikinci hərfi, yəni sözlərin daxili əlifba sırası nəzərə alınmışdır. Daxili əlifba sırası nəzərə alınıb, lüğətdə bu qayda ardıcıl davam etdirilir.

Baş söz. Lüğətlərdə aydınlaşdırılan hər bir söz **baş söz** adlanır. Seçilmək, diqqəti cəlb etmək üçün baş sözlər, adətən, qara və böyük hərflərlə göstərilir.

Lüğət məqaləsi. Baş sözə aid verilən izahata **lüğət məqaləsi** deyilir. Lüğət məqaləsinin yazılmasının müəyyən prinsipləri (elmi, tarixi, sistemli, aktual, həqiqi...) vardır. Lüğət məqaləsi öz üslubuna görə yığcam və aydın olur. Burada ikimənəlik, uzunçuluğa yol verilmir. Məsələn:

MELODİYA (yunanca *melodia* – nəğmə, hava) – yüksəkliyi, uzunluğu və ritminə görə müəyyən münasibətdə bir-biri ilə uzlaşan müxtəlif ahəngli musiqi sədalarının ardıcıl sırasıdır. Melodiya musiqi əsərinin məzmununun əsasını təşkil edir, buna görə də o, istər xalq yaradıcılığında, istərsə də peşəkar yaradıcılıqda, musiqi incəsənətinin bütün janrlarında və növlərində (nəğmə, rəqs, simfoniya və s.) həlledici rol oynayır. Bu mühüm musiqi komponenti olmadan musiqi obrazı mümkün deyildir. Təsədüfi deyildir ki, melodiyanı inkar edən müasir formalizm bir sənət kimi musiqinin özünün mahiyyətinin məhvinə gətirib çıxarır. Melodiyanın fərqləndirici xüsusiyyətləri ahəngdarlıq, emosionallıq və ifadəlilikdir. Bu mənada şərti olaraq incəsənətin digər növlərində melodiyadan (məsələn, şeirin melodiyasından) söhbət gedə bilər.

Yaxud:

FOLKLOR (ingiliscə *folk – lore*, şifahi xalq yaradıcılığıdır. Buraya dastanlar, nəğmələr, rəvayətlər, nəğmələr, bədiiyyətlər, atalar sözləri, məsəllər və sair daxildir¹.

¹ Qısa estetik lüğəti. Azərşəf, Bakı, 1970.

LÜĞƏTLƏRİN ƏSAS TIPLƏRİ

§271. Leksikoqrafiyanın əsas məsələlərindən biri lüğətlərin təsnifidir. Lüğətlərin tipləri müəyyənləşdirilərkən müxtəlif cəhətlər əsas götürülə bilər. Müasir lüğətlərin elmi təsnifi üçün, adətən, onların məzmunu və xarakteri nəzərə alınır.

Mövcud lüğətlər məzmun və xarakterinə görə iki böyük hissəyə bölünür:

- a) ensiklopedik lüğətlər,
- b) linqvistik lüğətlər.

Lüğətlərin hər iki tipinin bir sıra özünəməxsus cəhətləri, xüsusiyyətləri və prinsipləri vardır. Bunlar qısa şəkildə aşağıdakı kimidir.

ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏR

§272. Ensiklopediya¹ termini elmdə çox qədimdən işlənir. Lakin o, müxtəlif dövrlərdə başqa-başqa mənalar bildirmişdir. Onun indiki mənası elm sahələrinə dair və eləcə də ölkə və xalqlar haqqında məlumat verməkdən ibarətdir.

Ensiklopediya və ensiklopedik lüğətlərdə əşya, hadisə, yaxud anlayış hərtərəfli aydınlaşdırılır. Həmçinin burada ölkələr, onların sahəsi, əhalisi, elmi, mədəniyyəti, sənayesi, xalq təsərrüfatı haqqında məlumat verilir. Belə lüğətlərdə şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinə dair də qeydlər olur. Ensiklopedik lüğətlərin çoxunda ayrı-ayrı şəxs, anlayış və əşyaların izahı ilə yanaşı, onlara aid şəkillərdən də istifadə olunur.

¹ Ensiklopediya *enkyklapaideia* yunan sözü olub *biliklər dairəsi* deməkdir.

Ensiklopediyalar əhatə etdiyi məlumata görə iki növə bölünür: a) universal ensiklopediyalar, b) sahə ensiklopediyaları.

Universal ensiklopediyalar. Bu növ ensiklopediyalar elmin bütün sahələrinə və praktik fəaliyyətə dair sistemli məlumat verir. Universal ensiklopediyalar həcmə, əhatə etdiyi əraziyə və digər cəhətlərə görə də bir neçə yerə bölünür:

- Universal böyük ensiklopediyalar – “Böyük Sovet Ensiklopediyası”, ilk dəfə 1926–1927-ci illərdə 65 cildi çap olunmuşdur.
- Universal kiçik ensiklopediyalar – “Kiçik Sovet Ensiklopediyası”, 1958–1960-ci illərdə 10 cildi nəşr edilmişdir.
- Universal regional ensiklopediyalar – “Sibir Sovet Ensiklopediyası”, 1929–1932-ci illərdə üç cildi çapdan çıxmışdır.
- Universal-milli ensiklopediyalar – “Özbək Sovet Ensiklopediyası” (1971)¹, “Qazax Sovet Ensiklopediyası” (1972), “Türkmən Sovet Ensiklopediyası” (1974) və s.

Sahə ensiklopediyaları. Bu növ ensiklopediyalarda elmin bu və ya başqa bir sahəsinə dair məlumat əhatə olunur; məsələn: “Tibb ensiklopediyası”, “Tarix ensiklopediyası”, “Fəlsəfə ensiklopediyası”, “Pedaqogika ensiklopediyası”, “Dilçilik ensiklopediyası”, “Ədəbiyyat ensiklopediyası” və s.

İndiyə kimi onlarca sahə ensiklopediyası yaradılıb oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

AZƏRBAYCAN SOVET ENSİKLOPEDIYASI

§273. XX əsrdə respublikamızda elm, texnika, mədəniyyət və iqtisadiyyatın sürətlə və hərtərəfli inkişafı ensik-

¹ Mötərizədə I cildin nəşr olunduğu vaxt göstərilir.

lopedik lüğətlərin yaranması üçün də imkan yaratmışdır. Ensiklopediya yaratmaq ideyası 1930-cu illərdə meydana çıxmışdır. Lakin bəzi obyektiv səbəblərdən bu iş davam etdirilməmişdir.

1960-cı illərdə yenidən ensiklopediya üzərində xüsusi işlər aparılmağa başlanmışdır. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nın I cildi 1976-cı ildə çapdan çıxmışdır. ASE-nin nəşri respublikanın elm və mədəniyyət tarixinə son dərəcə əlamətdar hadisə kimi daxil olmuşdur.

“Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” 10 cildəndən ibarətdir. Ensiklopediyada, təxminən, 50-55 min məqalə-termin əhatə olunmuşdur.

ASE-də elmin hər üç sahəsinə – ictimai elmlərə, təbiət və texnika elmlərinə aid məsələlər işıqlandırılır. Orada ayrı-ayrı məsələlərdən bəhs edən məqalələr ümumi ensiklopedik tələblər əsasında yazılmışdır. Məsələn:

LABORANT (lat. *Laborans, laborantis* – işləyən) – 1) laboratorianın elmi-texniki əməkdaşı; 2) təcrübələrin aparılması, tədris filmlərinin nümayiş etdirilməsi və s. laboratoriya işlərinin keçirilməsi, həmçinin mühazirələr üçün lazım olan cihazların, preparatların və s. hazırlanmasında müəllimə, laboratoriya rəhbərinə kömək edən şəxs.

Yaxud:

LABORATORİYA (lat. *laboratorium*) lat. *Laboro* – işləyirəm – elmi-tədqiqat, istehsalat, tədris müəssisələrində və sairə müxtəlif eksperimentlər aparılan şöbə və ya bölmə; xüsusi avadanlıqla təchiz olunur. Elmi-tədqiqat laboratoriyaları müxtəlif institutların tərkibində müstəqil şöbə kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Ali məktəblərdə tədris, problem və sahə laboratoriyaları, ümumtəhsil məktəblərində şa-

girdlərin nəzəri biliyini müxtəlif təcrübələr, əyani nümayişlər vasitəsilə möhkəmlətməyə kömək edən fənn laboratoriyaları olur.

Leksikoqrafiyanın xüsusi qolu olan ensiklopedik lüğətlərə ictimaiyyətin böyük ehtiyacı vardır. Respublikamızda sahə ensiklopediyalarının da yaradılması qarşıda duran çox vacib problemlərdəndir.

LİŦQVİSTİK LÜĞƏTLƏR

§274. Linqvistik lüğətlərdə əsas obyekt sözlərdir. Burada söz və ifadənin mənşəyi, inkişafı, qrammatik xarakteri, nitqdə işlənməsi aydınlaşdırılır. Həmçinin sözün leksik mənası və məna çalarları izah edilir.

Linqvistik lüğətlər bir, iki və çoxdilli olur; məsələn: “Omonimlər lüğəti” birdilli, “Rusca-azərbaycanca lüğət” (1955) ikidilli, müxtəsər “Farsca-rusca-azərbaycanca lüğət” (1945) isə çoxdillidir.

Birdilli lüğətlərdən bu və ya başqa **dili nəzəri cəhətdən tədqiq** edərkən, yaxud praktik yolla öyrənərkən istifadə olunur. İki və çoxdilli lüğətlər isə tərcümə ilə məşğul olanların – başqa dili öyrənənlərin ən yaxın köməkçisidir.

LİŦQVİSTİK LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ

§275. Linqvistik lüğətlərdə dil materialları çox müxtəlif cəhətdən izah edilir. Eyni zamanda bu lüğətlərin müxtəlif vəzifə və məqsədləri olur. Buna görə də linqvistik lüğətlərin bir neçə növü vardır. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. <i>Tərcümə lüğəti</i>	7. <i>Terminoloji lüğət</i>
2. <i>İzahlı lüğət</i>	8. <i>Etimoloji lüğət</i>
3. <i>Omonimlər lüğəti</i>	9. <i>Tarixi lüğət</i>
4. <i>Sinonimlər lüğəti</i>	10. <i>Əcnəbi sözlər lüğəti</i>
5. <i>Frazeoloji lüğət</i>	11. <i>Onomastik lüğət...</i>
6. <i>Dialektoloji lüğət</i>	

Lüğətlərin bu növlərindən indiyədək Azərbaycanda tərcümə, terminoloji, izahlı, əcnəbi sözlər, dialektoloji, frazeoloji, omonimlər lüğətləri yaradılmışdır.

Azərbaycan dilindəki sözlər, bunların məna və xüsusiyyətləri lap qədimdən alimlərin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu dilin sözlərindən hələ XI əsrdə **Mahmud Qaşqarlı**nın “Kitabi-divanü lüğət-it-türk” adlı lüğətində müəyyən məlumat verilmişdir. Bundan sonra ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış kitablarda da bilavasitə, yaxud dolayısı ilə bu məsələyə toxunulmuşdur. Həmin materiallarda dilimizin söz və ifadələri lazımi şəkildə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilinin əsas elmi lüğətlərinin yaradılmasına ancaq XX əsrdə başlanılmışdır. İndiyə qədər dilimizdəki sözlərə dair yeddi növ lüğət hazırlanmışdır: izahlı lüğət, dialektoloji lüğət, terminoloji lüğət, frazeoloji lüğət, əcnəbi sözlər lüğəti, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ

§276. İzahlı lüğət dildəki sözləri həm məna, həm qrammatik, həm də üslubi cəhətdən izah edir və aydınlaşdırır.

İzahlı lüğətdə sözün bütün mənaları aydınlaşdırılır, dildəki bu və ya başqa sözün hansı mənada, hansı sahədə və nə məqsədlə işlənilməsi göstərilir.

İzahlı lüğətin əsas məqsədi dilin lüğət tərkibindəki hər bir sözün mövcud mənasını, məna variantlarını, müxtəlif məna incəliklərini izah etmək, onun zəngin, nə kimi lüğəvi imkanlara malik olduğunu aydınlaşdırmaqdır; yazılı və şifahi dildə leksik vahidlərin yerinə görə düzgün işlədilməsinə və bunun da əsasında ədəbi dilin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə, zənginləşdirilməsinə xidmət etməkdir.

İzahlı lüğətlər öz məqsəd, vəzifə və xarakterlərindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər:

1. **Bütün dilin izahlı lüğəti.** Belə lüğət həm **ədəbi**, həm də **danışq** dilindəki bütün dil materiallarını əhatə edir. Bunu *“Böyük Azərbaycan dili lüğəti”* adlandırmaq yerinə düşər.
2. **Ədəbi dilin izahlı lüğəti.** Bu lüğətdə ancaq ədəbi dildə işlənən sözlər izah olunur.
3. **Ayrı-ayrı şair və yazıçının dilinin izahlı lüğəti.** Bu növ lüğətlərdə yazıçının əsərlərindəki bütün sözlər və ifadələr öz əksini tapır. Məsələn, şair M.P.Vaqifin dilinin lüğəti, yazıçı M.S.Ordubadinin dilinin lüğəti və s.
4. **Ayrıca bir əsərin dilinin izahlı lüğəti.** Belə lüğətlər, əsasən, yazıçının dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar tərtib olunur. Burada əsərin bütün dil materialı, hətta ən az işlənən, yaxud yazıçının yaratdığı (əgər yaradıbsa) sözlər də izah olunur.

§277. Azərbaycan dilinə dair izahlı lüğətin tərtibinə 1945–1946-cı illərdən başlanmışdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 4 cildədən ibarət olacağı nəzərdə tutulmuşdur. Bu lüğətin “əsas vəzifəsi Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini əks etdirməkdir”¹. Elə buna görə də lüğətdə danışq dilinə aid vahidlərin verilməsi qarşıya

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı, 1966, səh. 5.

məqsəd qoyulmamışdır. Deməli, bu lüğət, dəqiq deyilmiş olsa, Azərbaycan ədəbi dilinin izahlı lüğətidir.

Azərbaycan ədəbi dili izahlı lüğətinin materiallarının nəşrinə 1949-cu ildən başlanılmışdır. Müzakirə üçün lüğətin A hərfindən hissələr 1949-cu ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunun əsərlərinin II buraxılışında və 1950-ci ildə isə III buraxılışında çap olunmuşdur. Lüğətin I cildi (lüğəti filologiya elmləri doktoru Ə.Orucov tərtib etmişdir) 1966-cı ildə nəşr edilmişdir. Bu cildə **A, B, V** və **Q** hərflərinə aid sözlər əhatə olunmuşdur. Lüğətin II cildi (**D-Y** hərfləri 1980-ci, III cildi (**K-R** hərfləri) isə 1983-cü ildə çap olunmuşdur.

Lüğətə *Nəsimidən* başlamış indiki dövrə qədər ədəbi dilimizdə işlənən sözlər daxil edilmişdir. Sözlər seçilərkən müəyyən tələb və prinsiplərə əsaslanılmış, bir sıra söz qrupları, o cümlədən vaxtı ilə ədəbi dilimizdə işlənmiş çətin ərəb və fars sözləri, məkanla bağlı əhali adları, bir qrup coğrafi adlar və sair lüğətdə verilməmişdir.

Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə verilir. Burada baş sözdən sonra şərti işarələrlə onun hansı nitq hissəsinə və mənşəcə hansı dilə məxsus olduğu göstərilir. Sözlərin mənası yığcam və aydın dildə izah olunur. Sözün bir neçə mənası olduqda rəqəmlərlə göstərilir. Məcəzi mənada işlənən söz *məcəzi* sözünün ixtisarı ilə (*məc.*) verilir. Sözün mənasını düzgün aydınlaşdırmaq üçün bəzən tərkibində həmin söz olan frazeoloji vahid verilir. Lakin bu vahidlər lüğətdə xüsusi məqalə təşkil etmir. Lüğətdə frazeoloji vahidlər xüsusi şərti işarə ilə qeyd olunur. İzah olunan sözün mənasının aydın şərh edilməsi üçün bədii ədəbiyyatdan, mətbuatdan, şifahi ədəbiyyatdan misallar seçilir. Hər misalın sonunda müəllif və məxəz göstərilir.

Dilimizin izahlı lüğətində məqalələrin quruluşuna və sözlərin mənalarının necə izah olunmasına dair misal:

ARZU: is. [fars]. 1. Bir şeyin olmasını ürəkdən istəmə; istək, dilək, əməl, həsrət. *Lakin nə göz yaşı, nə də xəyali arzularla azadlıq alınmır! (M.İ.). Mən də bir insanam, mən də canlıyam; Mənim də qəlbimin arzuları var! (S.V.). Bu məktubun hər sətirində ürək çırpınır; Böyük arzu, böyük əməl, dilək çırpınır. (R.R.). Arzu etmək – bir şeyin olmasını ürəkdən istəmək. Sağ-salamat gedib qələbə ilə qayıtmanızı arzu edirəm. (M.S.Ordubadi). Arzusu yerinə yetmək – istədiyi şeyə nail olmaq. Arzusu ürəyində qalmaq – istəyinə çatmamaq. Arzusuna çatmaq – istədiyinə nail olmaq. [Mehri xanım:] Gecə-gündüz elədiyim arzulara çatmışam; Sənə toy eləmişəm. (Ə.H.). [Kəndlilər]. Bu il arzularına çata biləcəklərinə şübhə etmirdilər. Arzusunda olmaq – istəmək, bir şeyin həsrətində olmaq.*

2. Daxili ehtiyac, həvəs, meyil. **Yemək arzusu.** Mənim bu işə heç bir arzum yoxdur (səh. 121).

Yaxud:

BAŞLANGIC: is. 1. Bir işin, hadisənin ilk anı, əvvəli, ibtidası. *Bu, hələ işin başlanğıcıdır. Dərs ilinin başlanğıcı. Bu hadisə bütün Nəzmiyyə təşkilatının tərkisilahlı etdirilməsi üçün bir başlanğıc idi (M.S.Ordubadi). Xanlar buraya... yaradacağı əsərin başlanğıcı üçün yenə də yollar, cizgilər axtarmağa çıxmışdı. (S.R.) Ancaq başlanğıc üçün bu, heç də pis deyildi. (Əbülhəsən). Çıxış nöqtəsi. Hadisənin başlanğıcı. 2. İlk əsas, ilk səbəb, ilk mənbə; ilkin. Təbiəti əsas başlanğıc hesab edənlər materializmin müxtəlif məktəblərinə mənsub olmuşlar. 3. Bir şeyin müqəddiməsi, giriş hissəsi, birinci hissəsi. Kitabın başlanğıcı, musiqinin başlanğıcı, pyesin başlanğıcı (səh. 223).*

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin nəşr olunması dilçiliyimiz tarixində çox əhəmiyyətli bir hadisədir. Bu lüğət ilk təcrübə olaraq izahlı lüğət tərtibinin əsasını qoymuşdur.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTOLOJİ LÜĞƏTLƏRİ

§278. Dialektoloji lüğətdə, milli dilin normalaşmış hissəsindən fərqli olaraq, onun şivə, dialekt və ləhcəsində işlənən sözlərin izahı verilir.

Dialektoloji lüğət sırf elmi lüğətdir. Burada müəyyən şivə və dialektə olub, lakin ədəbi dilin lüğət tərkibində işlənməyən, yaxud fonetik və məna cəhətdən fərqlənən sözlər ədəbi dil materialları əsasında aydınlaşdırılır.

Dialektoloji lüğətlər məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq iki cür olur:

- Ancaq bir şivə, dialekt, yaxud ləhcənin lüğəti. Belə lüğətlərdə bu və ya digər şivə, dialekt və yaxud ləhcənin bütün lüğət tərkibinin xarakteristikası verilir;
- Dilin bütün dialektlərinin lüğəti. Bu lüğətdə müəyyən bir dilin ədəbi dildən fərqli olan bütün dialekt leksikası öz əksini tapır.

§279. Hər bir dilin dialekt və şivələrinin leksik tərkibinin öyrənilməsi böyük elmi mahiyyətə malikdir. Geniş xalq danışığı dilində mövcud olan bəzi sözlər dilin tarixinin və eləcə də xalqın tarixinin bu və ya digər məsələlərini aydınlaşdırmağa kömək edir. Buna görə də danışığı dilində olan fərqli ünsürlər tarixi məsələlərin şərhində çox qiymətli vasitələrdir.

Dilimizin dialekt və şivələri öz leksik tərkibinə görə çox zəngindir. Burada ədəbi dildə işlənməyən, ondan fərqli olan çoxlu leksik ünsürlər vardır. Bu ünsürlər ancaq XX əsrdə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həmin dövrdə xalqımızın həyatında böyük mədəni inkişafın təməli yarandı. Bu illərdə xalqımızın tarixi, onun dilinin əmələ gəlməsi və s. məsələlər günün aktual məsələlərinə çevrildi. Buna əsasən

də dilimizin şivələrindəki söz və ifadələrin toplanmasına və şərh edilməsinə başlandı.

AZƏRBAYCAN XALQ ŞİVƏLƏRİ LÜĞƏTİ (1930–1931)

§280. Azərbaycan dili şivələrinin lüğətini tərtib etmək ideyası 1924-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu məsələni ilk dəfə “Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət” irəli sürmüşdü. Xalqımızın tarixində xüsusi elmi və mədəni mahiyyətə malik olan canlı şivələr lüğətini tərtib etmək fikri 1926-cı ildə Bakıda çağırılan I Türkoloji qurultayda da bəyənilmişdi. Həmin lüğət bütün Azərbaycan şivələrini əhatə etməyi öz qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu.

Lüğətin tərtibi vacib və zəruri hesab olunduqdan sonra dövlət tərəfindən respublikada bunun tərtib edilməsinə böyük imkanlar yaradılmışdı. Xüsusilə 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu təsis edildikdən sonra dil, ədəbiyyat, sənaye-i nəfisə (yəni incəsənət) şöbəsi yanında lüğət komissiyası təşkil olunmuşdu.

Lüğət komissiyası şivələrdən material toplanılmasını, lüğətin tərtib olunması və nəşr edilməsini sürətləndirmişdi.

Lüğət komissiyası toplanan materialları hissə-hissə çap etməyi münasib bilmiş və bu məqsədlə də 1930-cu ildə “A”, 1931-ci ildə isə “B” hərfinə aid hazırlanmış hissələri ayrıca nəşr etdirmişdir.

1930-cu ildə çap olunan kitabın müqəddiməsində lüğətin tərtib məqsədi üç dildə şərh edilir, bundan sonra Azərbaycan şivələrinin coğrafi göstəricisi verilir. Şivələr 22 məhəlldə qruplaşdırılmışdır.

Lüğətə həm səciyyəvi şivə ünsürləri, həm də ədəbi dil və danışiq dili üçün ümumi, aydın olan söz və ifadələr daxil edilmişdir.

Lüğətdə əlifba sırası ilə baş sözlər verildikdən sonra həmin sözün hansı şivədə işləndiyi göstərilir və izah olunur. Bununla bərabər, sözə aid olan izahların rus və alman dillərində tərcümələri verilir. Daha sonra izah edilən sözün işləndiyi cümlələrdən misallar gətirilir; məsələn:

AYNABƏND¹... aynabət (k), aynavənd (Şmq, Ğ)-şüşə-li balkon, şüşə və pəncərəsi çox olan böyük otaq.

– Стекланная галерея

– Еине Эласэаллерие.

Təpənin yanında dörd tərəfi aynabət bir öy gördüm (k).

Tərtibçilər şivələrdə müəyyən anlayışa dair işlənən bütün sözləri toplamağa böyük səy göstərmişlər. Eyni zamanda, toplanan sözlərin dəqiq izah edilməsinə də xüsusi fikir vermişlər. Elə buna görə də minmək, qoşmaq və yükləmək işində işlədilən təkcə **at** haqqında 90-dan artıq söz toplanılmış və izah edilmişdir.

Lüğətdə bu və ya başqa sözün hansı frazeoloji vahid və tərkib içərisində işləndiyi də şərh olunmuşdur. Məsələn, *bayatı* sözü təklikdə izah edildikdən sonra bunun *çəkmək* (bayatı çəkmək), *demək* (bayatı demək) və Şərq musiqisində xüsusi məqam adlarını bildirmək üçün *qacar* (Bayatı-Qacar), *kürd* (Bayatı-kürd), *Şiraz* (Bayatı-Şiraz), *çoban* (Bayatı-çoban), *sallama* (Bayatı-sallama) sözləri ilə işlənməsi aydınlaşdırılmışdır. Bütün bunlar lüğətin gözəl məziyyətlərindəndir.

Lakin lüğətin bir sıra qüsurları da vardır.

1. Lüğətə daxil ediləcək sözlərin sərhədi düzgün müəyyən olunmamışdır. Elə buna görə də lüğət şivələr lüğəti

¹ Lüğətdə nöqtələrin yerində aynabənd sözü ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

- adlandırıldığı halda, buraya ümumişlək sözlər də daxil edilmişdir.
2. Lüğətdə misal – cümlə verilərkən çox hallarda bədii ədəbiyyatdan nümunələr verilir. Halbuki şivələrin xüsusiyyətini açmaq üçün xalq danışığına aid cümlələr verilməli və burada xalq tələffüzü əsas götürülməli idi. Bu nöqsan lüğətin 2-ci hissəsində qismən düzəldilmişdir.
 3. Lüğətdə baş sözün işləndiyi şivənin adı ixtisarla verilir. Bu isə oxucunu tez-tez ixtisarlar cədvəlinə baxmağa məcbur edir.

Müəyyən qüsurlarına baxmayaraq, “Azərbaycan-türk xalq şivələri lüğəti” XX əsrin I yarısında Azərbaycan dilinə dair yaradılmış ilk nəzəri lüğətdir. Bu lüğət başa çatdırılmamış, yəni yarımçıq olsa da, Azərbaycan dili şivələrinin leksik tərkibinə dair çox qiymətli əsərdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DIALEKTOLOJİ LÜĞƏTİ (1964)

§281. Azərbaycan dialekt və şivələrinin leksik tərkibinin öyrənilməsinə son zamanlarda daha ciddi fikir verilmiş və bu sahəyə dair tədqiqat işləri genişləndirilmişdir.

1958-ci ildən Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi bircildlik “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ni hazırlamağa başlamışdı. Bu iş başa çatdırılaraq 1964-cü ildə R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə dilimizin dialekt və şivələrində mövcud olub ümumədəbi dilin lüğət tərkibindən fərqlənən 6300 sözün mənası aydınlaşdırılmışdır.

Lüğətdə hər baş sözün qarşısında onun hansı dialekt və şivədə işləndiyi mötərizə içərisində göstərilmişdir. Bununla bərabər, hansı nitq hissəsinə aid olduğu ixtisar şəklində qeyd olunmuşdur. Bundan sonra sözün mənası izah edilmiş, izahların rusca tərcüməsi verilmişdir. Sözləri daha dəqiq şərh etmək üçün onların yerli şivədəki tələffüzünə aid misallar (cümlələr) göstərilmişdir; məsələn:

ALATORAN: (Qazax), is. z. – dan yeri sökülən vaxt – спозаранку, чуть свет, рано утром. – *Yerimnən alatoran duruf yola düşdüm.*

Yaxud:

BIÇQI: (Biləsuvar), is. – mişar-pila. – *Bıçqının dişdəri köhnədi.*

Dilimizin dialekt və şivələrinə aid ilk dəfə olaraq bütöv şəkildə nəşr olunmuş bu lüğətin ən yaxşı xüsusiyyətləri təxminən aşağıdakılardır:

1. Lüğətin sözlüyü, əsasən, düzgün seçilmişdir; orada ancaq dialekt və şivə sözləri əhatə olunmuşdur.
2. Lüğətdə sözlərin mənalарının düzgün izahına xüsusi diqqət yetirilmiş və demək olar ki, hər bir sözün mənası aydın şəkildə şərh edilmişdir.
3. Lüğətdəki misal-cümlələr dialekt və şivələrdə olduğu kimi verilmişdir.
4. Lüğətdən istifadəni asanlaşdırmaq üçün orada izah olunan hər sözün hansı şivə və ya dialektə aid olduğu aydın şəkildə əks etdirilmişdir.

Bütün bu kimi müsbət cəhətləri ilə yanaşı, lüğətdə bəzi çatışmazlıqlar da vardır. Məsələn, lüğətdə dilimizin dialekt və şivələrindəki bütün sözlər əhatə edilməmişdir. Oradakı baş sözlərdən bir çoxunda hansı dialekt və ya

şivələrdə işləndiyi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Məsələn, *arakəsmə* sözü ancaq Şahbuz şivələrinə, *beşdaş* sözü Bakı və Şamaxı dialektlərinə, *vayıs* sözü Nuxa dialektinə və s. aid edilmişdir. Halbuki bu sözlərdən bir sıra başqa dialekt və şivələrdə də (Gürcüstanın Marneuli, Dmanisi, Başkeçid və s.) eyni mənada istifadə olunur.

Bu qüsurlarına baxmayaraq, dilimizin hərtərəfli öyrənilməsində “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ ƏCNƏBİ SÖZLƏR LÜĞƏTLƏRİ

§282. Əcnəbi sözlər lüğətində mənşəcə başqa dilə məxsus olan sözlər izah edilir. Bu lüğətlərdə qeyri-dillərdən alınmış və ancaq dar sahədə işlənən, yaxud çətin dərk olunan sözlər aydınlaşdırılır.

Əcnəbi sözlər lüğətində sözün hansı dilə aid olduğu, həmin dildə hansı mənanı ifadə etdiyi, hansı dildən hansı dilə daxil olduğu və hansı sahələrdə işləndiyi şərh edilir. Bununla bərabər, bu tipli lüğətlərdə vaxtilə klassik ədəbiyyatda işlənmiş və hazırda mənası tamamilə aydın olmayan sözlərin mənaları da izah edilir.

§283. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də tarixən bir sıra əcnəbi sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlərin müəyyən qrupu, klassik ədəbiyyatda işlənməsinə baxmayaraq, indi ümumxalq üçün qismən, ya da tamamilə anlaşılmaz şəkllə düşmüşdür. Belə bir vəziyyət isə klassik irsi mənimsəməyə mane olur. Buna görə də əcnəbi sözlərin lüğətini tərtib etmək zəruriyyəti meydana çıxmışdır.

Azərbaycan dilindəki əcnəbi sözlər lüğətinin tərtibinə XX əsrdə başlanmışdır. Bu işlə ilk dəfə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dil İnstitutu məşğul olmuşdur.

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL OLMUŞ ƏCNƏBİ SÖZLƏR LÜĞƏTİ (1947)

§284. Bu lüğətin qarşısında duran əsas məqsəd çətin əcnəbi sözlərin mənalarını aydınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Bunu tərtibçilər aşağıdakı kimi izah edərək demişlər: “Məlum olduğu üzrə, tələbələrımız və ümumiyyətlə, oxucularımızın çoxu klassiklərimizin əsərlərini oxuyarkən çox böyük çətinlik çəkirlər; çünki ozamankı dil ənənələrinə görə, şair və yazıçılarımız öz əsərlərində çoxlu ərəb və fars sözləri işlətməmişlər ki, onları bu gün lüğətsiz başa düşmək olduqca çətin və bəlkə də imkansızdır. Oxucularımızın məhz bu ehtiyacını az-çox təmin və bu işdə onlara kömək etmək zərurəti institutu belə bir işə iqlam etməyə vadar etdi”¹.

Bu məqsədlə hazırlanan “Əcnəbi sözlər lüğəti” kitab formasında çap olunmamışdır. Həmin lüğətin ancaq “A” hərfi 1947-ci ildə Dil İnstitutunun əsərlərinin I cildində nəşr edilmişdir. Burada təxminən 466 söz əhatə olunmuşdur. Lüğətə aşağıdakı qrup sözlər daxil edilmişdir: a) ərəb mənşəli sözlər; b) fars mənşəli sözlər; c) Avropa mənşəli sözlər.

Sözlərin qarşısında mənşəcə hansı dilə aid olduğu göstərilmiş və bunun Azərbaycan dilində hansı mənada işləndiyi aydınlaşdırılmışdır. Nümunə üçün aşağıdakı misallara nəzər yetirək:

¹ Əcnəbi sözlər lüğəti. Dil İnstitutunun əsərləri, I cild, 1947, səh. 60.

ABİDƏ (ər.) – 1) dillərdə dastan olub qalan vəqə; 2) uzaq keçmişə aid maddi mədəniyyət əsəri və ya ədəbi əsər; 3) bir hadisə və ya böyük bir şəxsə xatirə olaraq qoyulan heykəl.

AVƏNG (f.) 1) asqı, paltar sərilən ip; 2) üzüm salxımları asılan ip; 3) hər bir asılı şey.

AVTOMAT (yun.) öz-özünə işləyən aparat.

AKADEMİYA (yun.) (akademiya, qədim yunan filosofu Platon tərəfindən Afina şəhəri yaxınlığındakı bağlarda təsis edilmiş məktəbin adı). 1) elm və sənəti inkişaf etdirmək məqsədini daşıyan yüksək elmi müəssisə; 2) bəzi ali məktəblərin adı; məs: Memarlıq Akademiyası, Rəssamlıq Akademiyası və s.

ALBOM (fr.) şeir yazmaq, şəkil çəkmək, marka və şəkil yapışdırmaq və s. üçün təmiz vərəqləri olan kitab və ya dəftər.

“Əcnəbi sözlər lüğəti”nin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bir sıra çatışmazlıqları da vardır. Bu lüğətin əsas nöqsanları aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Lüğətə klassik ədəbiyyatımızdakı çətin başa düşülən bütün əcnəbi sözlərin daxil edilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Burada ancaq M.F.Axundovdan M.Ə.Sabirə qədərki dövrdə işlənən sözlərin əhatə edilməsi məqsəduyğun hesab olunmuşdur. Buna görə də belə bir lüğət həmin dövrdən əvvəl yaşamış sənətkarların, xüsusən Füzulinin əsərlərini öyrənmək üçün bir o qədər yararlı ola bilməzdi.

2) Bəzi sözlərin izahı qəlizdir. Məsələn, fars mənşəli *asitan* sözü izah edilərkən onun Azərbaycan dilində *kandar*, yaxud *bargah*, *dərgah* mənalarında işləndiyi söylənilir. Göründüyü kimi, fars sözünü izah etmək üçün verilmiş bu sözlərin özü də çətinidir. Şübhəsiz ki, oxucu bunları da başa düşmək üçün başqa lüğətə müraciət etməli olur.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, “Əcnəbi sözlər lüğəti”nin tərtibi Azərbaycan dilçiliyində həmin sahədə ilk addım olduğuna görə qiymətlidir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏRƏB VƏ FARS SÖZLƏRİNİN QISA LÜĞƏTİ (1960)

§285. Klassiklərimizin əsərlərində və eləcə də müasir ədəbi dilimizdə müşahidə olunan və mənası çətin anlaşılan sözlərin mənalarını aydınlaşdırmaq və bununla da orta və ali məktəblərdə tədris işinə kömək etmək məqsədi ilə S.Cəfərov, İ.Hacıyev, H.Mirzəzadə, C.Bağırov tərəfindən “Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti” tərtib edilmişdir. Lüğət 1960-cı ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətdə təxminən 6000 söz əhatə edilmişdir.

Lüğətdə XIII əsrdən başlamış son dövrə qədər dilimizə ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlər daxil edilmişdir.

Lüğətdə hər bir sözün qarşısında onun mənşəcə hansı dilə (ərəb və ya fars) məxsus olduğu mötərizədə göstərilmişdir. Bundan sonra həmin sözün mənası izah olunmuşdur. Sözlərin mənalarının şərh edilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Bu və ya digər ərəb və fars sözünün izahı həmin sözün dilimizdəki qarşılığı (sinonimi) ilə verilmişdir; məsələn:

AQİL (ə.) – ağıllı

BƏN (f.) – xal

AHƏN (f.) – dəmir

BƏTN (ə.) – qarın

AHU (f.) – ceyrən

VALİD (ə.) – ata. Və s.

VAS (f.) – vergi

2. Dilimizdə qarşılığı olmayan ərəb və fars sözlərinin mənası izah olunmuşdur; məsələn:

VARİS (ə.) – miras sahibi, ölən şəxsin malına qohumluq hüququna əsasən yiyələnən.

DİLRÜBA (f.) – könül çəkən, hər kəsi özünə məftun edən.

ECAZKAR (ə.) – xariqüladə hərəkət edən, “möcüzə” göstərən.

3. Sözüün mənasını daha aydın izah etmək üçün həmin sözüün tərkiblər içərisində işləndiyi göstərilmişdir; məsələn:

ƏHL (ə.) – bir yerdə sakin olan insan, adamlar, əhli-beyt – ev əhli, arvad-uşaq; əhli-kəramət – kəramət, səxavət əhli; əhli-ürfan – bilik əhli.

İQD (ə.) – həmail, boyunbağı, düyün, qaytan; topa; salxım, iqdi-əngur – üzüm salxımı; iqdi-sürəyya – ülkər ulduzlarının topası; iqdi-şəbnəm – şəh damlalarının topası.

4. Bəzi hallarda sözüün izahı ilə əlaqədar olaraq onun işləndiyi bədii əsərdən sitatlar, misallar da verilmişdir; məsələn:

KASİD (ə.) – durğun vəziyyətdə olan (alver), müş-tərisi olmayan, satılmayan, işə getməyən (mal). *Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid...* (Həsənoğlu).

KUHKƏN (f.) – dağçapan, dağyaran; klassik ədəbiyyatda Fərhadın ləqəbi. *Kuhkən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən* (Füzuli).

GƏVƏZN (f.) – maral. *Gəvəznlər çıxacaq dəşt ara gü-ruh-güruh* (S.Ə.Şirvani).

Lüğətdə sözlərin əsas mənaları ilə yanaşı, hansı məcazi mənada işlənməsi də izah olunmuşdur. Eyni zamanda ərəb və fars sözlərinin bizim dilimizdə yeni kəsb etdiyi fərqli mənaları aydınlaşdırılmışdır. Bütün bu deyilənlər lüğətin müsbət cəhətləridir.

Lakin lüğətdə müəyyən qüsurlar da vardır. Məsələn, lüğətdə klassik ədəbiyyatımızda işlənən çətin mənalı bütün ərəb və fars sözləri əhatə olunmamışdır; bəzi sözlərin izahında qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir.

Bu kimi kiçik qüsurları olmasına baxmayaraq, həmin lüğət məktəblilərin, tələbələrin və ziyalı kütləsinin mədəni tələblərini müəyyən dərəcədə ödəmək üçün çox əhəmiyyətli-dir.

ƏRƏB VƏ FARS SÖZLƏRİ LÜĞƏTİ (1966)

§286. 1966-cı ildə çap olunmuş “Ərəb və fars sözləri lüğəti”nin əsas məqsədi Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün tələbələrə, müəllimlərə kömək etməkdən ibarət idi. Lüğətdə Nəsimidən başlamış Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində işlənən 16 mindən artıq qəliz ərəb və fars sözlərinin, ifadələrinin izahı verilmişdir.

Lüğət daha çox praktik xarakter daşıyır. Buna görə də baş sözün qarşısında onun hansı dilə aid olduğu göstərilir, transkripsiyası verilir və mənbə dildə ifadə etdiyi məna aydınlaşdırılır. Bu lüğət nəzəri cəhətdən də faydalıdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN OMONİMLƏR LÜĞƏTİ

§287. Omonimlər dilin leksik-semantik sistemində xüsusi mövqeyə malik vahidlərdir. Bunların öyrənilməsi olduqca vacib problemlərdəndir.

Bu növ semantik vahidlərin təhlili və təsviri omonim lüğətlərdə verilir. Burada omonimlərin əmələ gəlməsi, inkişafı, semantik xüsusiyyətləri, üslubi imkanları aydınlaşdırılır.

Azərbaycan dilinin omonimlərinin nəzəri məsələləri ilə 1960-cı illərdə daha çox məşğul olunmasına baxmayaraq, son zamanlara qədər omonimlər lüğəti yaranmamışdır.

1981-ci ildə “Maarif” nəşriyyatı H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti”ni çap etmiş-

dir. Lüğətin əvvəlində omonimlərə dair nəzəri məsələlərə toxunulur, sonra omonimlər əlifba sırası ilə lüğət hissəsində şərh olunur.

Bu lüğətdə dilimizə məxsus leksik vahid kimi götürülmüş omonim sözlər öz əksini tapmış, eyni zamanda onların leksik, leksik-qrammatik və qrammatik növləri göstərilmişdir.

Leksik omonimlər:

Yel I. is. – bir tərəfə axın edən hava cərəyanı.

Yel II. is.(tib.) – revmatizm (xəstəlik).

Leksik-qrammatik omonimlər:

Əlli I. say. – 49 sayından sonra gələn rəqəm.

Əlli II. zərf. – cəld, bacarıqlı.

Qrammatik omonimlər:

Yelli I. sif. – küləkli.

Yelli II. sif. – yel xəstəliyinə tutulmuş.

Yelli III. zərf. – çox tez, cəld.

Yelli IV. sif. – hirsli, acıqlı.

Lüğətdə 800-ə yaxın sözün 1000-dən çox omonimlik cərgələri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ilk təşəbbüsün nəticəsi kimi bu lüğətin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Lakin dilimizin omonimlər lüğətinin daha geniş və dəqiq şəkildə işlənməsinə hələ də ehtiyac vardır.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLoji LÜĞƏTLƏRİ

§288. Frazeoloji vahidlərə aid leksikoqrafik iş frazeoloji lüğət adlanır. Lüğətlərin bu növündə hər bir frazeoloji ifadə və ibarə linqvistik mövqedən öz təhlilini tapır.

Bu lüğətlər bir və ikidilli olur. İkidilli frazeoloji lüğətlərdə müxtəlif dillərin vahidləri qarşılaşdırılır.

1976-cı ildə Ə.Ə.Orucovun hazırladığı “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bu kitab ön söz, giriş, lüğətin quruluşu haqqında oçerk və lüğət hissəsindən ibarətdir. “Giriş”də frazeologiyanın mahiyyətindən danışılır, yeni maraqlı fikirlər irəli sürülür. “Lüğətin quruluşu haqqında” başlıqda isə 17 maddədə frazeoloji materialın seçilməsi meyarından, onların lüğətdə yerləşdirilməsi prinsiplərindən, qarşılaşdırılması qaydalarından bəhs olunur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili olduqca zəngin frazeoloji vahidlərə malikdir. Bu lüğətə dilimizin frazeoloji tərkibinə aid olan bütün spesifik vahidlər daxil edilmişdir. Burada ancaq frazeoloji ifadələr lüğət üçün obyekt götürülmüşdür. Lüğətdə deyilir: “Bu və ya digər frazeoloji ifadələrin lüğətə daxil edilməsi üçün əsas meyar onda məcazi mənanın olması, obrazlılıq, ekspressivlik üslubi çalarlıq və sairidir. Buna görə də lüğətə frazeologiyanın yalnız “Leksik idiomlar” mahiyyəti daşıyan hissəsi daxil edilmişdir”¹.

Lüğətdə 5.500 frazeoloji vahid əhatə olunmuş, bunların rusca qarşılığı verilmişdir. Bu lüğət dilimizin frazeoloji materialının toplanmasına dair faydalı və qiymətli təşəbbüsdür.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasına dair M.T.Tağıyevin hazırladığı “Rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət”də də müəyyən material vardır. Adından bəlli olduğu kimi, burada rus dilinin frazeoloji vahidlərinə Azərbaycan dilində qarşılıq axtarılmış və ya mənanın başqa vasitələrlə ifadə olunmasına səy göstərilmişdir. Bu lüğət 1964-cü ildə və təkmilləşdirilmiş şəkildə 1974-cü ildə nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan dili rəngarəng frazeoloji tərkibə malikdir. İndiyə kimi nəşr olunmuş lüğətlərdə frazeoloji vahidlərin

¹ Ə.Ə.Orucov. “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti”, Bakı, 1976, səh. 14.

az hissəsi əhatə olunur. Dilimizin frazeoloji materialını ətraflı şəkildə toplamaq və onun leksikoqrafik təsvirini verən *xüsusi Azərbaycan dili frazeoloji lüğətinin* yaradılması müasir dilçiliyimizin qarşısında duran aktual vəzifələrdəndir.

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR

§289. Dildəki terminlərin izahına, qarşılaşdırılmasına (başqa dillərlə) və digər cəhətlərinə dair olan lüğətlər *terminoloji lüğətlər* adlanır. Bu növ lüğətlər müxtəlif elm sahələrinə məxsus olduğu üçün bunlara **sahə lüğətləri** də deyilir.

Termin elmin əsasını təşkil edir. Buna görə də başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da XX əsrin ilk günlərindən bu problem ön plana çəkilmiş və xüsusi işlər aparılmağa başlanılmışdır. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəzdində xüsusi olaraq terminologiya komitəsi yaradılmışdır. Bu komitə dilimizdəki müxtəlif sahələrə dair bir çox terminin meydana çıxarılmasında və dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Müəyyən vaxtdan sonra bəzi səbəblər üzündən komitənin işi zəifləmişdir. Lakin bu sahədə işi daha da qüvvətləndirmək üçün 1952-ci ildə yenidən terminologiya komitəsi yaradılmışdır. İndi bu komitə komissiya kimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında fəaliyyət göstərir. Terminologiya komitəsi daha çox iş görmüş, bir sıra terminlərin yaradılmasına, düzəldirilməsinə və digər cəhətlərə aid düzgün istiqamət verə bilən təkliflər irəli sürmüşdür. Terminologiya məsələləri sahəsində komissiyanın görəcəyi böyük və vacib işlər çoxdur¹.

¹ Afad Qurbanov. "Müasir Azərbaycan dilçiliyi məsələləri". Bakı, 2003, səh. 53-59.

§290. Azərbaycanca terminoloji lüğətlərin çapına 1920-ci ildən başlanmışdır¹. Həmin ildən indiyə kimi bir çox elm sahələrinə dair 200-dən çox lüğət çap edilmişdir. 1920–1940-cı illərdə 11, 1941–1960-cı illərdə 30, 1961–1984-cü illərdə 71 lüğət dərc olunmuşdur. Deməli, terminoloji lüğət nəşri tarixində 1960-1980-ci illər daha məhsuldardır.

Mövcud terminoloji lüğətlər elmlərin müxtəlif sahələrinə aiddir: a) **ictimai elmlərdən** – fəlsəfə, siyasi iqtisad, hüquq, estetika, pedaqogika, psixologiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, ümumi tarix, Azərbaycan tarixi...; b) **təbiət elmlərindən** – biologiya, kimya, fizika, riyaziyyat, tibb, anatomiya, botanika, fiziologiya, zoologiya, astronomiya, geologiya, torpaqşünaslıq...; c) **texnika elmlərindən** – texnika, neft və mədən işləri, avtomobil nəqliyyatı, radio-elektrotexnika, hidravlika...

Terminoloji lüğətlər xarakterinə görə, əsasən, üç cür olur: a) izahlı, b) izahlı tərcümə və c) tərcümə.

§291. İzahlı terminoloji lüğətlərdə hər terminin hansı anlayışı ifadə etdiyi geniş şərh olunur, misallar göstərilir. Belə lüğətlərə Ə.Mirəhmədovun tərtib etdiyi “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ni misal göstərmək olar. Həmin lüğətdə “inversiya” və “intonasiya” terminləri aşağıdakı kimi izah olunur².

İNVERSİYA – bədii üslubda ifadə üsullarından biri, cümlədə sözlərin adi düzülüş qaydasından fərqli bir şəkildə düzülməsi ilə yaradılan bədii ifadə üsulu. Məsələn, inversiya yolu ilə yaradılan cümlədə mübtəda xəbərdən sonra, epitet təyin edilən sözdən sonra gəlir və s. Səməd

¹ Ruscadan-lürkcəyə (azərbaycancaya – A.Q). Hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 1920.

² Ə.Mirəhmədov. “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1978, səh. 78-79.

Vurğunun *“Var olsun şeirimiz, şairlərimiz!”* misrasında inversiya vardır. Qrammatik qaydaya görə bu misra belə olmalı idi: *“Şeirimiz, şairlərimiz var olsun!”*

Yaxud:

C.Məmmədquluzadənin 1906-cı ildə *“Molla Nəsrəddin”* jurnalında yazdığı aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirək: *“Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxınız camalınıza”* (*qabağınıza aynanı qoyunuz və diqqət ilə camalınıza baxınız* forması əvəzinə). Söz və ifadələrin inversiya yolu ilə yerdəyişməsi bədii dili daha güclü və təsirli edir.

Yaxud:

İNTONASIYA – danışiq tərz, tələffüz xüsusiyyəti, səs tonunun ucalıb alçalması. Danışan adamın bəhs etdiyi mövzuya, hadisəyə, məsələyə, yaxud müraciət etdiyi adama, əşyaya, hədəfə münasibəti, onların həmin şəxsə oyatdığı hiss və həyəcan intonasiyada özünün aydın ifadəsini tapır. Bədii əsərdə cümlənin ahəngi, melodik quruluşu, ruhu müxtəlif olur; başqa sözlə, cümlənin intonasiyası sual, nida, kinayə, adi təhkiyə və s. səciyyəsi daşıyır. Danışan adamın bu və ya başqa sözə, ifadəyə vermək istədiyi konkret mənanı, canlı məna çalarını bildirməkdə intonasiya xüsusi rol oynayır. Məsələn, *“vur”* nidası müxtəlif məqamda müxtəlif intonasiyada işlədilə bilər. Sabirin məşhur *“Balaca səhnə”* tərcüməsində mülkədarın dilindən deyilən *“Vur! Vur ki, gətirməyibdir arpa!”* əmrində qəddarlıq, zalımlıq; S.Vurğunun *“Raport”* şeirində *“Vur! – dedim, – vur! Zərbələrini bərk vur!”* xitabında isə adamları yeni həyat quruculuğuna, əmək rəşadətinə ruhlandırmaq cəhdi aydın hiss olunur.

§292. İzahlı tərcümə terminoloji lüğətlərdə bu və ya digər terminin qarşılığı başqa dildə göstərilir və sonra izahat verilir. Ə.Fərəcovun tərtib etdiyi “İzahlı dilçilik lüğəti” belə lüğətlərə aiddir. Burada dilçilik terminlərinin yunanca, rusca, ingiliscə, fransızca, almanca, ispanca qarşılığı göstərilir və sonra izahat verilir¹. Məsələn:

QRAMMATİKA (yunanca *grammatike*, rusca *грамматика*, ing. *grammar*, fr. *grammaire*, alman *grammatik*, isp. *gramatica*) – dilçilikdə sözdəyişmə formalarını, söz birləşmələrinin formullarını və cümlə tiplərini sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin konkret maddi mənasından təcrid edilmiş şəkildə öyrənən şöbə. Qrammatika dilin lüğət tərkibi və səs sistemi ilə sıx əlaqədardır. Qrammatika iki əsas hissədən ibarətdir: morfologiya, sintaksis. “Qrammatika” termini “dilin quruluşu” mənasında da işlənir.

Müasir dilin qayda-qanunlarından bəhs edildikdə qrammatika – *təsviri*, bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunun inkişafı tarixindən bəhs edildikdə – *tarixi*, bir qrup qohum dillərin qrammatik quruluşunun inkişafı müqayisəli-tarixi şəkildə öyrənildikdə – *müqayisəli* adlanır.

§293. Tərcümə terminoloji lüğətlərdə müxtəlif dillərdəki eyni terminlər qarşılaşdırılır. Nəşr olunmuş bu cür lüğətlərin əksəriyyətində rus və Azərbaycan dilinin materiallarının qarşılaşdırıldığını görmək olur. Məsələn:

Rusca	Azərbaycanca
горы древние	qədim dağlar
горы ледяные	buz dağlar
горы молодые	cavan dağlar
горы островные	adavarı dağlar
горы подводные	sualtı dağlar ²

¹ Ə.Fərəcov. “İzahlı dilçilik lüğəti”, Bakı, 1969, səh. 24.

² Coğrafiya terminləri lüğəti. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, səh. 29.

Terminoloji – tərcümə lüğəti adi tərcümə lüğətinin eyni deyildir. Bu, öz məqsədinə və materialın düzülüşü və izahına görə fərqlənir. Terminoloji lüğətdə, yuxarıdakı miasalda olduğu kimi, ancaq terminin qarşılığı verilir. Lakin tərcümə lüğətlərində isə bir sözün, yeri gəldikcə sinonimi, variantı, qrammatik xüsusiyyətləri və s. göstərilir.

TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİ

§294. Özgə dili mükəmməl öyrənmək və bir dildən başqa dilə tərcüməni asanlaşdırmaq üçün yaranan lüğətlərə *tərcümə lüğəti* deyilir. Tərcümə lüğəti sadəcə iki dili qarşılaşdırmaq olmayıb, bir dilin zənginliyinə dair digər dildə qarşılıq tapmaq, onu izah edib aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan dilində bu qrup lüğətlərin tarixi çox qədimdir. Belə ki, ehtiyac əsasında hələ XIII–XIV əsrlərdə Hinduşah Naxçıvani “Sihah ül-əcəm” adlı farsca-azərbaycanca, İbn Mühənnə “Kitabi-məcmuəyi-tərcümani-türki-farsi-moğoli” adlı tərcümə lüğətləri yaratmışlar.

Azərbaycanda elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar XX əsrin əvvəllərindən tərcümə lüğətləri tərtibinə meyil xeyli güclənmişdir. 1902-ci ildə S.M.Qəni-zadənin “Lüğəti-rusi-türki”, 1907-ci ildə Ü.Hacıbəylinin “Rusi-türki və türki-rusi lüğəti”, 1912-ci ildə Q.Qarabəyovun “Qamusi-rusi” və başqa lüğətlər çap olunmuşdur. Bunların hər birinin özünəməxsus tərtibi, xarakterik xüsusiyyətləri, tərcümə üsulu və s. vardır. Bu lüğətlərin hər biri vaxtmda rus və Azərbaycan dillərinin öyrənilməsində xüsusi rol oynamışdır.

§295. Azərbaycanda tərcümə lüğətlərinin əsaslı şəkildə hazırlanmasına, başqa mədəni sahələrdə olduğu kimi,

XX əsrdə başlanılmışdır. İlk illərdən başlayaraq bir sıra yeni-yeni lüğətlər yaradılıb oxucu kütləsinin istifadəsinə verilmişdir. XX əsrdə tərcümə lüğətlərinin yaranması və inkişaf tarixi aşağıdakı formadaadır:

1920–1930-cu illərdə. Bu illərin əvvəlində inqilabdan qabaq hazırlanmış bəzi lüğətlər yenidən çap edilmişdir. Məsələn, S.M.Qənizadənin bir neçə dəfə dərc olunmuş “Rusca-türkcə lüğət”i 1922-ci ildə yenidən çap olunmuşdur. Lüğətin bu altıncı çapında 12 min söz əhatə olunmuşdur. Söz seçmək, onu şərh etmək sahəsində lüğətdə bir sıra qüsurlar vardır.

1928–1929-cu illərdə. R.Axundovun redaktəsi ilə “Rusca-türkcə lüğət” çap edilmişdir. Lüğət iki cilddən ibarət olub, 60 min sözü əhatə edir. Bu lüğət söz miqdarına, sahələrə aid söz seçilməsinə, izahına və digər cəhətlərinə görə özündən əvvəlki lüğətlərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Buna görə də Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində ilk mükəmməl lüğət kimi qiymətləndirilir.

1939-cu ildə H.Hüseynovun redaktəsi ilə bir neçə bir-cildlik tərcümə lüğətləri çap edilmişdir. Lüğətin əvvəlində deyilir: “SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu rus dilini böyük həvəslə öyrənən xalqımıza kömək etmək məqsədi ilə hələlik az bir müddət içərisində, orta məktəblər həcmində də olsa, bu lüğəti düzəltmişdir”. Şübhəsiz ki, bu lüğətlər sonrakı illərdə meydana çıxmış böyük lüğətin hazırlanmasında ilk addımlar idi.

1940–1950-ci illərdə. Bu illər Azərbaycan lüğətçiliyində xüsusi mövqeyə malikdir. Belə ki, 1940–1946-cı illərdə H.Hüseynovun bilavasitə rəhbərliyi altında irihəcmli “Rusca-azərbaycanca lüğət” hazırlanmış və onun redaktəsi ilə dərc olunmuşdur. Lüğəti SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu hazırlamışdır. Lüğət dörd cilddən ibarətdir, 100 minə

yaxın sözü əhatə edir. Bu lüğət özünün bir sıra məziyyətləri ilə əvvəlki lüğətlərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Burada rus ədəbi dilinin müxtəlif üslublarında işlənən sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti əhatə olunmuşdur. Bununla yanaşı, sözlərin bütün mənaları ətraflı verilmiş, məna və məna çalarlığı çətin anlaşıla bilən sözlər misallarla şərh olunmuşdur; məsələn:

ВРЕМЯ **ср.** 1) Vaxt, zaman, müddət, zamanə: *Долгое время* – uzun zaman; *время от времени, от времени до времени, по временам* – hərdənbir, bəzən; *со временем* – vaxtı ilə, vaxtı gələndə; *до сего времени* – bu vaxtadək, indiyədək; *все время* – həmişə; *вовремя* – vaxtında; *тем временем* – bununla belə, eyni zamanda; *в то время как* – halbuki; *в тоже время* – eyni zamanda; *на время* – bir vaxta qədər, bir müddətə; *настоящее время* – indiki zaman; *прошедшее время* – keçmiş zaman; *будущее время* – gələcək zaman; *с течением времени* – tədricən, zaman keçdikcə; 2) yarışlarda müəyyən yerədək yüyürmək, üzmək, at çapmaq və s. üçün təyin edilən müddət; 3) saat; *какое время* – saat nəçədir?

Yaxud:

ВСТРЕЧА **ж.** 1) rast gəlmə, təsadüf etmə; I. Görüşmə, görüş; II. yığıncaq: *устроить товарищескую встречу* – yoldaşlıq görüşü düzəltmək; 2) qarşılaşma: *встреча двух футбольных команд* – iki futbol komandasının qarşılaşması; 3) qarşılama, qabağına çıxma: *для встречи делегатов* – nümayəndələri qarşılamaq üçün; *играть встречу* – xoşgəldin çalmaq: bir adamı fəxri surətdə qarşıladaqda çalınan xüsusi musiqi.

Lüğətdə rus sözlərinin dilimizdə dəqiq qarşılığının seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, izahlarda dilin sinonimliyindən geniş və bacarıqla istifadə olunmuşdur.

1941–1955-ci illərdə müəyyən məqsədli bircildlik bir sıra rusca-azərbaycanca lüğət də çap olunmuşdur.

1956–1959-cu illərdə Ə.Orucov, S.A.Məlikov və A.Ə.Əfəndiyevin redaktəsi ilə ikicildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət” çap edilmişdir. Bu lüğət H.Hüseynovun redaktəsi ilə 1940–1946-cı illərdə dərc olunmuş dördcildlik lüğətin “yenidən işlənilib təkmilləşdirilmiş yeni nəşridir”. Lüğət rus dilində köhnəlmiş, dar, məhəlli sözlərdən, jarqonlardan azad edilmişdir. Burada məhdud ixtisas terminləri də ixtisar olunmuşdur. Yenidən işlənərkən sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar rus dilində təşəkkül tapmış sözlər lüğətə daxil edilmişdir. Rus dili sözlərinin qarşılığı göstərilərkən sinonimliyə geniş yer verilmiş və frazeoloji materialdan da xeyli istifadə olunmuşdur.

1970–1980-ci illərdə. 1971–1978-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın üzvü Ə.Orucovun redaktəsi ilə üçcildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət” çap edilmişdir. Bu lüğət 1956–1959-cu illərdə nəşr olunmuş ikicildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”in təkmilləşdirilmiş yeni nəşridir. Bu, “Rusca-azərbaycanca lüğət”in üçüncü nəşri adlanır. Buradakı dəyişikliklər və əlavələr yeni sözlərin və frazeoloji vahidlərin lüğətə daxil olunmasında daha çox müşahidə edilir.

1982–1984-cü illərdə üçcildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”in dördüncü nəşri meydana çıxmışdır. Lüğət “Maarif” və “Gənclik” nəşriyyatlarında çap olunmuşdur.

§296. *Azərbaycanca-rusca lüğət.* Bu qrup lüğətlərin hazırlanmasına, əsasən, 1938-ci ildən başlanılmış və ilk “Azərbaycanca-rusca lüğət” 1939-cu ildə çap olunmuşdur. Həmin ildə “Azərbaycanca-rusca lüğət” adında bir neçə kitab dərc edilmişdir. H.Hüseynovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş lüğətlərin birində 8 min söz əhatə edilmiş və lüğətdə deyilir ki, bu lüğət ilk təcrübədir, şübhəsiz, ça-

tışmazlıqdan, qüsurlardan azad deyildir. 1939-cu ildə çap olunmuş (bunun da redaktoru H.Hüseynovdur) başqa lüğət nisbətən genişləndirilmiş, burada 12 min başlıq söz əhatə olunmuşdur. Bu lüğətdə frazeoloji materialın izahının verilməsi onun fərqli cəhətlərindəndir.

1941-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycanca-rusca lüğət” SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Lüğətlər İnstitutu tərəfindən 1939-cu ildə hazırlanmış lüğətin ikinci çapıdır. Lüğət yenidən işlənilmiş, təkmilləşdirilmiş və 17 min sözü əhatə edir. Lüğətin əvvəlində onun məqsədi haqqında deyilir: “Bu lüğət geniş oxucu kütləsinə kömək göstərmək məqsədi ilə tərtib edilmiş və Azərbaycan dilini öyrənmək, azərbaycanca müstəqil surətdə oxumaq və Azərbaycan dilindən rus dilinə siyasi, elmi, bədii və s. ədəbiyyat tərcümə etmək işində yardımçı bir vasitə vəzifəsini görəcəkdir”.

1951-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən “Azərbaycanca-rusca lüğət” çap olunmuşdur. Bu lüğət 50-ci illərdə dilçilik məsələlərinin müzakirələri təsirində meydana çıxmışdır. Lüğət 10 min sözü əhatə edir. Həmin lüğət təkmilləşdirilərək 1962-ci ildə yenidən çap edilmişdir. Lüğətin ikinci nəşrində xeyli dəyişiklik və əlavələr edilmişdir. Burada omonimlərin şərhinə və sözlərin qrammatik xarakterizə edilməsinə xüsusi fikir verilmişdir.

1965-ci ildə X.Əzizbəyovun hazırladığı “Azərbaycanca-rusca lüğət” çap edilmişdir. Bu lüğətdə 23 minə yaxın söz verilmişdir. Müəllif lüğətə ümumişlək sözlərlə yanaşı, bəzi arxaik və azışlənən sözləri də daxil etmişdir. Burada, yəqin ki, keçmiş ədəbi irsimizin öyrənilməsinə kömək etmək məqsədi gözlənilmişdir.

Hazırda azərbaycanca-rusca daha mükəmməl lüğətlərin yaradılmasına böyük ehtiyac vardır.

DİGƏR LÜĞƏTLƏR

§297. Azərbaycan leksikoqrafiyasında rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca tərcümə lüğət növlərindən əlavə, digər dillərə tərcümə ilə bağlı da lüğətlər yaradılmışdır.

1944-cü ildə “Rusca-farsca-azərbaycanca” lüğət çap edilmiş, 1945-ci ildə isə Y.Mirbabayevin tərtib etdiyi “Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca” lüğət meydana çıxmışdır. Hər iki lüğət çox sadə formada tərtib edilmişdir. Belə ki, lüğətdə bu və ya digər sözün hər üç dildə ancaq qarşılığı göstərilir.

1965-ci ildə “Fransızca-azərbaycanca lüğət” dərc olunmuşdur. Lüğətin məqsədi fransız dilinin Azərbaycan oxucuları tərəfindən öyrənilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Burada fransız dilinin lüğət tərkibində aktiv layı təşkil edib çox işlənən 25 min söz və ifadə əhatə edilmişdir. Lüğətdəki hər bir söz və ifadənin azərbaycanca qarşılığı verilmiş, hər hansı bir lüğəvi vahidin qarşılığı tapılmadıqda isə izah şəklində tərcümədən istifadə olunmuşdur.

1971-ci ildə “Almanca-azərbaycanca lüğət” oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Lüğət, əsasən, alman dilini öyrənənlərə, alman bədii ədəbiyyatı, ictimai-siyasi, elmi-kütləvi ədəbiyyatı, qəzet və jurnalları oxuyub tərcümə etməyə kömək məqsədini güdür. Lüğətə elmin, mədəniyyətin, xalq təsərrüfatının sahələrinə aid olan 30 min söz və ifadə daxil edilmişdir.

1974-cü ildə V.Qukasyanın tərtib etdiyi “Udincə-azərbaycanca-rusca lüğət” Azərbaycan SSR EA-nın “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir. Bu maraqlı lüğət üç hissədən ibarətdir. Lüğətin əvvəlində udi dili və onun sözləri haqqında elmi məlumat vardır. Lüğət hissəsində baş sözlər əlifba sırası ilə verilir. Burada diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri eynimənalı dialekt sözlərinin paralel yazılıb onun hansı dialektə aid olmasının da göstərilməsidir. Lüğətin sonunda

udi dilinin qrammatikasına dair müxtəsər oçerk də verilmişdir. Dillərin qarşılıqlı öyrənilməsində və bir sıra tarixi izləri axtarmaqda bu lüğət xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

SÖZLÜK HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Dilin müəyyən sahəsinə aid hazırlıq kimi hər **sözlük** lüğətlərdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Bu növ leksikoqrafik materialda lüğətdəki kimi izahlar, məlumatlar verilmir. Burada məqsəd sözləri əlifba sırası ilə vermək, düzgün yazı və düzgün tələffüzə xidmət etməkdir.

Azərbaycan dilçiliyində bir neçə sözlük hazırlanmışdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ AİD ORFOEPIYA SÖZLÜYÜ

§298. Orfoepiya sözlüyündə sözlərin ədəbi dil normalarına uyğun düzgün tələffüzü göstərilir. Bu növ sözlük praktik xarakterlidir.

1983-cü ildə çap olunmuş *“Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”* orfoqrafiya lüğəti əsasında tərtib edilmişdir. Lüğətə dilimizdə çətin tələffüz edilən, vurğusu fərqli olan sözlər daxil olunmuşdur. Oxucuya kömək üçün sözlükdə *“Azərbaycan dili orfoepiyasının prinsipləri”* də göstərilmişdir.

Sözlüyün məqsədi şifahi ədəbi nitqdə yol verilən qüsurları islah etməkdən ibarətdir. Buna görə də bu sözlük nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sözlük hazırlanarkən geniş oxucu kütləsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu haqda sözlükdə deyilir: *“Respublikada ilk dəfə tərtib edilən bu sözlük diktorlar, aktyorlar, müğən-*

nilər, elmi işçilər, müəllim və şagirdlər, eləcə də ümumi oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur”.

Hazırda belə lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac duyulur.

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAİR ORFOQRAFIYA SÖZLÜYÜ

§299. Orfoqrafiya sözlüyü dildəki leksik vahidlərin düzgün yazılışını əks etdirir. Burada məqsəd savadlı yazmağı daha da inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Orfoqrafiya sözlüyü imkan daxilində dilin bütün sözlərini, əks təqdirdə isə (sözlüyün həcmi ilə əlaqədar olaraq), əsasən, yazılışı çətin sözləri əhatə edir.

XX əsrdə Azərbaycan yazısında çətin ərəb əlifbası çıxarıldıqdan sonra xalqın mədəni tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq orfoqrafiya məsələsi günün mühüm məsələlərindən biri kimi qarşıya çıxmışdı. Həmin dövrdə orfoqrafiya qaydalarının nizama salınmasında orfoqrafiya sözlük və lüğətinin tərtib olunması da mühüm tələblərdən biri hesab edilmişdir.

§300. Azərbaycan dilinin ilk orfoqrafiya sözlüyü 1929-cu ildə *“İmla lüğəti”* adı ilə Azərnəşr tərəfindən buraxılmışdır.

Bu lüğət (sözlük), ümumiyyətlə, orfoqrafiya sözlüyünün qarşısına qoyulan tələblərə müvafiq hazırlanmışdır.

Lüğətin həcmi çox kiçikdir. Burada dilimizin sözlərinin olduqca az hissəsi verilmişdir. Lüğətin həcmcə çox qısa olmasına baxmayaraq, bu, yazılı nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Həmin lüğət (sözlük) orfoqrafiya lüğəti (sözlüyü) tərtibi tarixində ilk təşəbbüs olduğu üçün də çox qiymətlidir.

§301. Məlum olduğu üzrə, hələ 1939-cu ildə yazımızın orfoqrafik qaydaları lazımi şəkildə sabitləşməmişdi. Orfoqrafiyamızda bəzi dolaşıqlıqlar hökm sürürdü. Bunların islahı ilə əlaqədar olaraq sonralar orfoqrafiya lüğətinin də yenidən hazırlanması zəruriliyi qarşıya çıxmışdı.

Azərbaycan SSR XKS tərəfindən təsdiq olunmuş orfoqrafik qaydalara əsasən yenidən hazırlanan həmin lüğət *“Orfoqrafiya lüğəti”* adı ilə 1940-cı ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətin ikinci nəşrinin həcmi kiçikdir. Dilimizdəki söz və terminlərin çox az hissəsi buraya daxil edilmişdir.

§302. Orfoqrafiya məsələlərinə dair ictimaiyyətin tələbini lazımi şəkildə ödəmək məqsədi ilə 1960-cı ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”* nəşr edilmişdir. Lüğət Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli, 497 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş və 1959-cu il 6 aprel tarixli, 268 nömrəli qərarı ilə 8-ci paraqraf dəqiqləşdirilmiş *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”* əsasında tərtib olunmuşdur¹.

Bu lüğətin tərtibində 1940-cı ildə nəşr edilmiş *“Orfoqrafiya lüğəti”* əsas tutulmuşdur. Lüğətin üçüncü nəşrində, təxminən, 40000-dən artıq söz vardır.

Kitabda xüsusi coğrafi adlar və şəxs adları da əlavə şəkildə verilmişdir. Həmin lüğət 1940-cı ildəkinə nisbətən xeyli təkmilləşdirilmişdir.

Hazırda *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”* yazılı nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1960, səh. 3.

§303. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” 1975-ci ildə çap olunmuşdur. Bu, onun dördüncü nəşridir. Həmin lüğət 1960-cı ildə çap edilmiş nəşrinin yenidən işlənilmiş və təkmilləşdirilmiş formasıdır.

Lüğətin əvvəlində deyilir: “Əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq, bu lüğətdə bəzi dəyişikliklər edilmişdir”.¹ Həmin dəyişikliklər aşağıdakılardır:

- 1) Əvvəlki lüğətdə sözlərin iki formada yazılmasına (gizlənpaç, gizlənqaç) imkan verildiyi halda, burada ancaq bir formanın (çoxişlənən) saxlanması zəruri hesab edilmişdir.
- 2) İnkişaf əlaqədar olaraq meydana gəlmiş sözlər (kosmos, orbit və s.) qanuni olaraq lüğətə daxil edilmişdir.
- 3) Lüğətin tərkibi bəzi təsadüfi, lüzumsuz sözlərdən təmizlənmişdir.

Ümumiyyətlə, lüğətin bu nəşri xeyli təkmilləşdirilmiş, müasir tələblərə cavab verə bilən səviyyəyə yüksəldilmişdir.

Azərbaycan dilciliyində leksikoqrafiyanın daha da inkişaf etdirilməsi müasir aktual problemlərdəndir. Bu sahədə bir sıra yeni lüğətlərin və sözlüklərin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur².

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1975, səh. 3.

² Afad Qurbanov. Tətbiqi dilçilik məsələləri, Bakı, 2003.

XIII. DERİVATOLOGİYA

SÖZYARATMA ANLAYIŞI

§304. Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni söz və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri dildə yeni söz yaratmaqdır. Dildəki sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Deməli, **sözyaratma** dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Söz müxtəlif mənbələr əsasında bir sıra üsullarla əmələ gətirilir. Sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi **derivatologiya** adlanır.

Derivatologiya, təxminən, Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 60-cı illərində müstəqil şöbə kimi formalaşmışdır. Əvvəllər derivatologiya məsələləri qrammatika və leksikologiyada öyrənilirdi. Bəzi tədqiqatlarda derivatoloji məsələlər qrammatikanın xüsusi hissəsi, bəzi əsərlərdə isə morfologiyanın bir bölməsi hesab olunurdu. Leksikoloqların yaradıcılığında isə sözyaratma hadisəsi tam leksikoloji tədqiqatlara aid edilirdi.

Derivatologiya, demək olar ki, dilçiliyin bütün şöbələri ilə sıx əlaqədədir. Lakin bu əlaqə leksikologiya və qrammatika arasında daha yaxın və möhkəmdir. Belə ki, sözlərin leksik-semantik əlamətləri araşdırılarkən derivatologiya leksikologiyaya daha da yaxınlaşır, bir-birinin ümumi və xüsusi məsələlərinə əsaslanır. Beləcə də sözün morfoloji quruluşu ilə əlaqədar derivatologiya morfologiyaya, sintaktik əlaqələrlə bağlı isə sintaksisə müraciət edir, beləliklə, şöbələrarası əlaqə sıxlaşır və daha da artır.

Müstəqil dilçilik şöbəsi kimi derivatologiyanın sərhədi necə müəyyən edilir? Məlumdur ki, sözyaratma dedikdə hər cür proses buraya aid edilmir. Məsələn, *uşaq, uşaq-lıq, uşaqcığaz, uşaq bağçası* sözlərində *uşaqlıq, uşaqcığaz, uşaq bağçası* derivatologiyanın tədqiqat obyektı olur. Bəs *uşaq*? Bu söz necə yaradılmışdır? Belə suallara dilçiliyin başqa şöbələri, o cümlədən semasiologiya şöbəsi cavab verir. Deməli, sözyaratma dedikdə, son zamanlarda, xüsusən hazırkı dövrdə əmələ gələn söz və ifadələr nəzərdə tutulur və derivatologiyanın sərhədi buradan müəyyənləşir.

Dildə sözyaratma prosesinin öyrənilməsi bir neçə cəhətdən xüsusi elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir.

- Sözyaratma qanunauyğunluqlarının açılması hər bir morfoloji vahidin əlamətlərinin dərinədən mənimsənilməsinə kömək edir.
- Hər bir derivatoloji tədqiqat dilin leksik-semantik sisteminin inkişaf qanunlarını daha da aydın aşkar etməyə imkan yaradır.
- Derivatoloji axtarışların nəticələri dilin frazeoloji materiallarının təhlil və tədqiqinə, onun elmi şərhinə imkan yaradır.
- Sözyaratma hadisəsinin öyrənilməsi həmçinin bütün elm sahələrinə dair müxtəlif terminlərin yaradılmasına kömək edir.

Azərbaycan dilində sözyaratmanın nəzəri məsələləri az-çox işlənilmişdir. Lakin dilimizdə gedən sözyaratma prosesinin bütün sahələri hələ tam elmi təhlilini tapmamışdır. Bu sahəni hərtərəfli əhatə etmək üçün dilçilikdə derivatologiyayı geniş mənada götürüb dilin lüğət tərkibinin inkişaf mənbələrini də öyrənmək vacib məsələlərdəndir.

Göründüyü kimi, leksik abreviaturlar söz və ifadənin komponentlərinin müəyyən ünsürlərinin ixtisarı əsasında yaranmışdır. Leksik abreviaturlar bütöv sözlərin ifadə etdiyi anlayışı bildirir. Deməli, leksik abreviaturların əmələ gətirilməsi sözyaratma prosesidir.

Leksik abreviaturlardan Azərbaycan dilinin leksik sistemində istifadə olunarkən heç bir anlaşılmazlığa və dolayılıqlığa yol verilmir. Buna görə də abreviatur dilimizin inkişafı üçün faydalı sözyaratma yollarındandır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LEKSİK VƏ FRAZEOLoji TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ MƏNBƏ VƏ YOLLARI

§305. Dilimizin leksik və frazeoloji tərkibinin zənginləşməsi bilavasitə xalqımızın tarixi ilə bağlıdır. Xalqımız tarixən inkişaf yolu keçdikcə dilimiz də buna müvafiq olaraq təkmilləşmə, zənginləşmə mərhələlərinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni tərəqqi və yüksəlişlə əlaqədar olaraq dilimiz də çox sürətlə zənginləşmiş və inkişaf etmişdir. Zənginləşmə və inkişaf dilimizin həm də *leksikasında* və *frazeologiyasında* özünü göstərir.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində iki mənbədən istifadə edilmiş və hazırda da bunlardan istifadə olunur: birincisi, dilimizin daxili imkanları, ikincisi başqa dillərin vasitələri¹.

ƏDƏBİ DİLİN LÜGƏT TƏRKİBİNİN DAXİLİ İMKANLAR ƏSASINDA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

§306. Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və ümumxalq dili əsasında inkişaf edir. Buna görə həmin imkanlar dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca mənbədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə dilimizin varlığını və onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır.

Ədəbi dilimizin lüğət tərkibi onun daxili imkanları əsasında, başlıca olaraq, iki yolla zənginləşir; birincisi yeni söz və ifadə yaradılmaqla, ikincisi dialekt və şivələrdən söz və ifadə götürülməklə.

¹ Omonim, sinonim, antonim və digər söz qrupları ilə əlaqədar onların əmələ gəlməsindən danışıldığı üçün burada həmin məsələ yığcam və qısa verilir.

DİLDƏ YENİ SÖZ VƏ İFADƏ YARADILMASI İLƏ LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

§307. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, başlıca olaraq, yeni sözlərin yaranması hesabına olur. Yeni söz və ifadə yaratmaq Azərbaycan dilində müntəzəm davam edən zəruri bir prosesdir. Bu proses dilimizdə qüvvətli olduğu kimi, həm də çox məhsuldardır. XX əsrdə xüsusən indi elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı əsasında dilimizdə yüzlərcə yeni-yeni söz və ifadələr yaranmışdır; məsələn: *traktorçu, qabaqcıl, zərbəçi, sürücü, aqreqatçı, futbolçu, tankçı, təyyarəçi, lüğətçilik* və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yeni söz və ifadələr müxtəlif şəkildə bir sıra üsullarla yaradılır. Bunların ən ümumməqbulu aşağıdakılardır:

- 1) leksik yolla,
- 2) semantik yolla,
- 3) morfoloji yolla,
- 4) sintaktik yolla.

LEKSİK YOLLA SÖZ YARADILMASI

§308. Hər bir müasir canlı dil öz lüğət tərkibinin inkişafını təbii olaraq heç zaman dayandırmır. Lüğət tərkibinin bir hissəsi dildə leksik yolla yaranan vahidlərin hesabına artıb zənginləşir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik sözyaratmanın xüsusi qrupunu ixtisarlər – abreviaturlar¹ vasitəsilə yaranan sözlər təşkil edir. Abreviatur geniş anlayışdır. Buna görə də bütün abreviaturlar dildə leksik sözyaratma prosesinə aid edilmir.

Məlumdur ki, həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dildə müəyyən qrup sözlər ixtisar formasında işlənir. Bu ixtisarlər – abreviaturlar iki formadadır: a) qrafik abreviatur-

¹ Abreviatur (*abbreviatura*) italyan sözü olub ixtisar deməkdir.

lar, b) leksik abreviaturlar. Bunlardan qrafik abreviaturlar ixtisarla yazılır, lakin bütöv şəkildə oxunur. Məsələn: *k.* – *kənd*, *qəp.* – *qəpik*, *prof* – *professor*, *dos.* – *dosent*, *yol.* – *yoldaş* və s. Göründüyü kimi, qrafik abreviaturlar yaradılmış söz deyildir.

Yazılı və şifahi dildə eyni ilə işlənə bilən söz və söz birləşməsinin ixtisarı leksik abreviatur adlanır. Məsələn: ADPU (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti), TEC (Tələbə Elmi Cəmiyyəti), ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası), ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları) və s.

SEMANTİK YOLLA SÖZ YARADILMASI

§309. Azərbaycan dilində bu yolla söz yaradılması başqa dillərdə olduğu kimi, semantik hadisələr əsasında əmələ gələn sözlər müşahidə olunur.

Dildə bu və ya digər omonimin daxili imkanlar əsasında yaranması semantik hadisənin nəticəsidir və bu vasitə ədəbi dilin lüğətini daha da zənginləşdirir. Məsələn, ümumi adın xüsusiyyə keçməsi əsasında **zəhid** sözündən **Zəhid** xüsusi şəxs adı; mənanın genişlənməsi əsasında **var**, **cah-calal** mənasını bildirən dövlət sözündən iqtisadi-siyasi mənalı **dövlət** sözü; adi sözün termin kimi işlənməsi nəticəsində **üz**, **camal** mənasını bildirən *sifət* sözündən əlamət və keyfiyyət bildirən nitq hissəsinin adı olan **sifət** omonimi meydana çıxmışdır.

Dilimizdə semantik yolla omonim sözlərin əmələ gəlməsinin tarixi çox qədimdir. Belə ki, “omonimlərin hesabına dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi onun ən qədim, ilk təşəkkülü dövrlərindən başlamış davam edən hadisələrdən biridir”¹.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz və ifadələrin mənalının dəyişdirilməsi də əsas vasitələrdən biridir. Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlə ifadə edən

¹ S.Cəfərov. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”, Bakı, 1958, səh.32.

heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. İnkişafı əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur. Bu məqsədlə sözlərin mənalarının dəyişdirilməsi iki cür olur:

- sözün mənası tamamilə dəyişir. Belə hallarda köhnə sözə yeni məna verilir;
- mövcud sözün əsas mənası mühafizə edilərək onun semantik dairəsi genişlənir və qismən dəyişiklik edilir. Burada da söz yeni məna qazanır, başqa şəkildə desək, dildə məna cəhətdən yeni söz yaranır. Məhz elə buna görə də sözün mənasının istər tam, istərsə də qismən dəyişilməsinə semantik söz yaradıcılığı kimi baxmaq lazımdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin bir qismi, o cümlədən hazırda dilimizdə çox geniş şəkildə işlənən zəhmət, ictimaiyyət və s. kimi onlarla sözün qədimdə ifadə etdikləri mənalardan dəyişmiş və yeni məna kəsb etmişdir.

Sözün yeni məna kəsb etməsi hadisəsi dilimizin daxili semantik qanunlarına əsasən və birdən-birə deyil, tədrici yolla baş vermişdir. Bu hadisə nəticəsində dilimizin lüğət tərkibi kəmiyyətcə yox, keyfiyyətcə zənginləşmişdir.

MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADILMASI

§310. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı son dərəcə mürəkkəb bir proses olduğu üçün bunun çox müxtəlif formaları vardır. Morfoloji yolla sözlər, əsasən, sözdüzəldici şəkilçilər (leksik şəkilçilər) vasitəsilə yaradılır. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

-luq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi. Bu şəkilçinin köməyi ilə dilimizdə vəzifə, peşə, kəmiyyət, keyfiyyət, əşya və s. mənalardan bildirən yeni sözlər yaranmışdır; məsələn:

- vəzifə bildirən: *rektor-luq, nazir-lik, katib-lik, sədr-lik* və s.
- peşə bildirən: *müəllim-lik, aqronom-luq, mühəndis-lik* və s.

- kəmiyyət bildirən: *az-lıq, çox-luq* və s.
- keyfiyyət bildirən: *yaxşı-lıq, pis-lik* və s.
- əşya adı bildirən: *göz-lük, baş-lıq, əl-lik* və s.
-*ma, -mə şəkilçisi*. Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən, aşağıdakı qrup yeni sözlər əmələ gəlmişdir; məsələn:
 - əşya adı bildirən sözlər: *düy-mə, dol-ma, süz-mə, çək-mə, qovur-ma, yar-ma* və s.
 - termin bildirən sözlər: *qoş-ma, deyış-mə, yanaş-ma, uzlaş-ma* və s.
 - qarşılıqlı iş adı və əlamət bildirən sözlər: *vuruş-ma, döy-mə (ət), hör-mə (don)* və s.
- ar, -ər şəkilçisi*. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənalı bir sıra yeni sözlər yaranmışdır; məsələn:
 - əşya adı bildirən sözlər: *aç-ar, kəs-ər* və s.
 - hal-vəziyyət və hərəkət bildirən sözlər: *göy-ər(mək), boz-ar(maq), ot-ar(maq)* və s.

Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla, yəni şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaradılması digər yollara nisbətən daha məhsuldar xarakter daşıyır. Bu, dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin çox zəngin olması ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili morfoloji yolla yeni söz yaratmaq üçün çox geniş imkanlara malikdir. Hazırda yeni sözlər yaratmaq üçün yüzdən artıq şəkilçidən istifadə olunur. Bunlardan, təxminən, qırxı isim düzəldən şəkilçidir.

SİNTAKTİK YOLLA SÖZ YARADILMASI

§311. Dilin sintaktik imkanları əsasında əmələ gələn yeni sözlər **sintaktik yolla yaranan sözlər** adlanır. Bu yolla yeni söz yaradılarkən iki və daha artıq sözün birləşməsindən istifadə edilir; məsələn: *qaranquş* (ikisözlü), *əlüzuyuyan* (üçsözlü). Sintaktik yolla iki sözün birləşməsindən ibarət yeni sözlər yaradılması dilimiz üçün daha xarakterikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə sintaktik yolla sözlər yaradılması prosesinə də çoxdan başlanmışdır. Bu yolla Azər-

baycan dilində xeyli miqdarda yeni söz yaradılmış və bunların vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibi daha da zənginləşmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik yolla yeni söz yaradılmasının iki üsulu vardır:

1. Leksik-sintaktik üsulla söz yaradılması. Bu qayda ilə yaranan sözlərdə heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmur. Burada ancaq leksemlər – leksik vahidlər birləşərək sintaktik əlaqə əsasında yeni söz əmələ gətirir; məsələn: *İstisu, ağciyər, qaymata, şəkərçörək, şüşəbənd, beşdaş* və s.

2. Leksik-qrammatik üsulla söz yaradılması. Bu üsulla əmələ gələn sözlərdə istər leksik, istərsə də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi qoşularaq sintaktik əlaqə əsasında yeni söz yaranır; məsələn:

a) ahəngə görə **-ı,-i,-u,-ü** şəkilçisinin artırılması ilə: *dəvəquşu, quşotu, suiti, ayaqqabı, qarğıdalı* və s.

b) birinci komponentə **-dan,-dən** sözdəyişdirici, ikinci komponentə isə **-ma,-mə** sözdüzəldici şəkilçisinin artırılması ilə: *anadangəlmə, göydəndüşmə* və s.

c) ikinci komponentə (feillərə) **-an,-ən** şəkilçisinin artırılması ilə: *uzaqgörən, ağacdələn, taxıldöyən* və s.

Bunlardan başqa, morfoloji-sintaktik üsulla söz yaradılması prosesində digər morfoloji vasitələrdən də istifadə olunur; məsələn: *günəbaxan, südəmə* və s.

Hazırda sintaktik yolla söz yaradılması dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rola malikdir.

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRDƏN SÖZ VƏ İFADƏ GÖTÜRÜLMƏSİ İLƏ LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

§312. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivələrin də xüsusi rolu vardır. Dialekt və şivələrdən ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr keçir.

Söz və ifadələr ədəbi dilə yazıçı, alim, müəllim və mətbuat işçiləri vasitəsilə dialekt və şivələrdən keçir. Şair

və yazıçıların əsərlərində işlənən dialekt sözü geniş oxucu kütləsinə malik olub, özünə hüquq qazandıqda ədəbi dilin lüğətinə daxil olur. Bu nöqteyi-nəzərdən, məsələn: *bürkü, yöndəm, qınamaq, güvənmək, güdmək, qumral, hayan, yarğan* və s. kimi yüzlərlə söz ədəbi dilimizə şair və yazıçılar tərəfindən gətirilmişdir.

Bunlardan əlavə, onlarca frazeoloji vahid də ədəbi dilimizə dialekt və şivələrdən keçmişdir.

Alimlər öz elmi tədqiqat əsərlərində dialekt və şivə sözlərindən, əsasən, termin yaradıcılığında istifadə edirlər. Son zamanlarda kənd təsərrüfatı, sənaye, inşaat və s. sahələrlə əlaqədar olan xeyli dialekt və şivə sözləri ədəbi dilimizə daxil olmuş, onun inkişafına xidmət etmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, dialekt və şivələrdən söz almaqda ciddi ehtiyatlılıq tələb olunur. Çünki dialektdə işlənən hər sözü ədəbi dilə gətirmək olmaz. Əks təqdirdə bu, ədəbi dili ağırlaşdırar, onun inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİ DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN LÜĞƏVİ ALINMALAR HESABINA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

§313. Ədəbi dilin leksika və frazeologiyası ancaq öz daxili imkanları əsasında deyil, həm də başqa dillərin vasitələri ilə zənginləşir. Keçən əsrin 20-ci illərindən sonra dilimizin leksikası və frazeologiyasının alınmalar hesabına zənginləşməsində əsas mənbə rus dili olmuşdur.

Alınmalar hesabına dilimizin lüğət tərkibi, əsasən, üç yolla inkişaf edir.

§314. 1. *Leksik-semantik alınma yolu ilə.* Başqa dilin sözlərinin tərcümə edilmədən eyni ilə götürülməsinə *leksik-semantik alınma* deyilir; məsələn: *radio, teatr, poeziya, universitet, avtobus, reaktiv, kreslo, jurnal, raket, raport, kurort, jüri, avtogen, relyef, olimpiada, kubok, janr, rezonator, realizm* və s.

§315. 2. *Leksik-morfoloji alınma yolu ilə.* Yeni mənalı söz əmələ gətirmək üçün başqa dillərdən leksik şəkilçilər də

götürülür. Dilimizdəki **-dar, -baz, -xana, -stan, -şünas** və s. şəkilçilər alınmadır. Bunların vasitəsilə də yeni mənalı sözlər yaranır və dilimizin lüğət tərkibi zənginləşir; məsələn: *yemək-xana, dil-şünas, Hind-istan, ev-dar* və s.

Bu şəkilçilərdən başqa dilimizdə **beynəlxalq sözləri** əmələ gətirən ünsürlər də işlənir. Belə ünsürlər mənşəcə Avropa dillərinə məxsusdur. Məsələn:

Latın dilinə aid: **-avi-** (avis – quş) – aviapoçt, aviavağzal, aviator, **-akv-** (aqua – su) – akvarium, akvarel, akvator, **-audi-** (audire – dinləmək) – auditoriya, **-labor-** (labor – əmək) laborant, laborantlıq, laboratoriya...

Yunan dilinə məxsus: **-agro-** (agros – tarla) aqronom, aqrobioloq, aqrokimya, **-arxeo-** (archaios – qədim), arxeoqraf, arxeoloq, arxeologiya, **-aero-** (aer – hava) aerodrom, aeroklub, aeroport, **-bio-** (bios – həyat) bioloq, biokimyəvi, bioloji, **-mikro-** (mikros – kiçik) mikrorayon, mikroavtobus, mikrobioloq, **-mono-** (monos – tək) monoplan, monoloji, monoton, **-poli-** (poly – çox) poliqлот, polimineral, polimer, **-skop-** (skopeo – baxıram) teleskop, mikroskop, **-tele-** (tele – uzağa) teleqraf, telefonçu, telefoniya, **-fil-** (philos – sevən) filoloq, filarmoniya, filoloji, **-fon-** (phone – səs) telefon, saksofon, fonologiya, maqnitofon, linqafon, diktafon...

§316. 3. *Kalka yolu ilə.* Başqa dillərin söz və ifadələrinin eyni ilə deyil, tərcümə edilərək alınmasına *kalka yolu ilə alınma* deyilir. Kalkada sözün forması, onun səslənməsi yox, ifadə etdiyi məna götürülür; məsələn:

Rus dilində:

воздушный корабль
черное золото
белое золото
семилетний план

Azərbaycan dilində:

hava gəmisi
qara qızıl
ağ qızıl
yeddiillik plan. Və s.

Kalkalar iki cür olur: a) leksik kalkalar, b) frazeoloji kalkalar.

Leksik kalkalara aşağıdakı misalları göstərmək olar; metateza – yerdəyişmə, proteza – səsartımı, eliziya – səs-düşümü, xolodilnik – soyuducu, poqaşenie – ödəniş, sborşik – quraşdırıcı və s.

Frazeoloji kalkalara bir sıra sabit birləşmələri, məsəlvarı ifadə və ibarələri misal göstərmək olar; Məsələn: *He imeü cto pybleü, a imeü cto dpyzeü* – Yüz manatın olunca yüz dostun olsun və s.

§317. XX əsrdə dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf etdirilməsində “başqa yollarla” da söz yaratmaq təşəbbüsləri olmuşdur. Belə ki, hələ ilk illərdən başlayaraq bu və ya digər anlayışı ifadə etmək üçün uydurma yolu ilə söz və terminlər düzəldilmişdir; məsələn:

<i>göybil</i> – astronomiya	<i>saybil</i> – hesab
<i>yərbil</i> – coğrafiya	<i>atılqan</i> – fənvərə
<i>toplantay</i> – qurultay	<i>öpkü</i> – busə
<i>başkənd</i> – paytaxt	<i>düzgü</i> – zəncir
<i>yərəyrisi</i> – üfüq	<i>görüük</i> – pəncərə
<i>batğı</i> – qərb	<i>gündoğuş</i> – şərq
<i>qaytarqu</i> – cavab	<i>açun</i> – kainat
<i>işbaşı</i> – nəticə	<i>yərbası</i> – qütb. Və s.

Bu sözlər süni yaradıldığından dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və az bir zaman ərzində sıradan çıxmışdır.

Azərbaycan dili müasir zəngin dillərdəndir. Bu dil hər cür söz və ifadə yaratmaq imkanına malikdir. Dilimizin daxili qayda-qanunlarına uyğun yaranmış hər bir söz ədəbi hüquq qazanır və dilin inkişafında xüsusi rol oynayır. Dili daha çox özünün imkanlarından istifadə etməklə zənginləşdirmək ən faydalı yoldur.

BİBLİOQRAFIYA

Azərbaycan dilində

1. A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, 1958.
2. A.Qurbanov. Azərbaycan ədəbi və danışiq dili. Bakı, 1965.
3. A.Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri. Bakı, 2002.
4. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958.
5. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
6. H.Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.
7. P.Makulu. Azərbaycan sözləri fars dilində. Azərb. EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. V, 1958.
8. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.

I. FONETİKA

9. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Azərb SSR EA nəşri, 1951.
10. A.Axundov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi. Bakı, 1963.
11. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1960.
12. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına dair. "Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası" kitabında. Bakı, 1962.

II. ORFOEPIYA

13. N.Abdullayev. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası, V., 1986.
14. Kazım Ziya. Səhnə dili haqqında. Bakı, 1947.
15. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.
16. Ə.Əfəndizadə. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi". IV buraxılış, Bakı, 1955.
17. M.Şirəliyev. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.

III. QRAFIKA

18. A.Qurbanov. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər? Bakı, 1967.
19. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin qrafika və orfoqrafiyası. Bakı, 1963.
20. F.Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır? Bakı, 1923.

IV. ORFOQRAFIYA

21. A.Qurbanov. Sayların orfoqrafiyasına dair. "Azərbaycan məktəbi", №7, 1960.
22. M.Mahmudbəyov. İmlamız. Bakı, 1911.
23. M.Şirəliyev. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası. "Azərbaycan məktəbi", №9, 1951.

V. LEKSİKOLOGİYA

24. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1964.
25. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi. Bakı, 1964.
26. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar. Bakı, 1966.
27. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dili lüğətinin tarixi tədqiqinə dair. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild, 1957.
28. N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961.
29. R.Rüstəmov. Rus dilinin Azərbaycan dilinə müsbət təsiri tarixinə dair bəzi qeydlər. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, V cild, 1953.
30. Ə.Cəfərli. Qazax dialektində arxaizmlər. Azərb. SSR EA xəbərləri, №1, 1960.
31. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958.
32. S.Sadiqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002.

VI. ONOMALOGİYA

33. A.Bağırov. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2002.
34. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.
35. A.Qurbanov. Ad və insan. Bakı, 2002.
36. A.Qurbanov. Azərbaycanlı adları lüğəti. Bakı, 2002.
37. Ə.Dəmirçizadə. "Qaspi", "Xəzər", "Qafqaz" sözlərinin etimologiyası. API-nin əsərləri, 7-ci cild. Bakı, 1959.
38. N.Məmmədov. Muğanın hidronimiyası haqqında, Azərb. SSR EA Coğrafiya İnstitutunun IX elmi konfransının materialları. Bakı, 1971.

VII. SEMASILOGİYA

39. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1964.
40. A.Qurbanov. Nitq mədəniyyətinin inkişafında sinonimikanın rolu. "Azərbaycan məktəbi", №7, 1966.

41. K.Abdullayev. Alınma sözlərin Azərbaycan dilinin sinonimikasında rolu. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XVIII cild, 1963.

VIII. FRAZEOLÖGİYA

42. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
43. M.İslamov. Frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan SSR EA xəbərləri, №11, 1957.
44. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki frazeoloji vahidlərin təsnifi probleminə dair. API-nin "Elmi Əsərləri", №1, 1963.
45. H.Bayramov. Sabit söz birləşmələri ("Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri"). Bakı, 1961.
46. M.Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995.

IX. LEKSİKOGRAFİYA

47. A.Qurbanov. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962.
48. Ə.Bağirov. Bir lüğət haqqında bəzi qeydlər. "Kommunist" qəzeti, 3 fevral, 1961.
49. Ə.Orucov. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965.
50. H.Həsənov. Lüğətlər necə yaranır. Bakı, 1974.

X. DERİVATOLOGİYA

51. B.Əhmədov. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı, 1987.
52. Ə.Aslanov. Azərbaycan dilində morfoloji üsul ilə yeni söz və terminlərin yaradılması. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XIV cild, 1960.
53. S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.

Başqa dillərdə:

54. P.Azımov. Hazırkı zaman türkmən dili (Qırış, Leksikay, Aşqabat, 1959).
55. O.C.Ахманов. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957.
56. H.A.Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков" IV, Лексика. Москва, 1962.

57. С.А.Бурнашева. Некоторые вопросы лексики татарского языка. Св., "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", IV, Лексика. Москва, 1962.
58. Н.С.Валгина, Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. Москва, 1961.
59. В.В.Виноградов. Основные типы лексических значений слов. "VƏ". №5. 1953.
60. Н.Э.Гаджиева, А.А.Коклянова. Глаголы речи в тюркских языках. Сб. "Историческое развитие лексики тюркских языков". Москва, 1961.
61. Е.М.Галкина-Федорук, К.В.Горшкова, И.М.Шанский. Современный русский язык. Часть I. Москва, 1962.
62. В.А.Звегинцев. Семасиология. Москва, 1957.
63. А.М.Земский, С.Е.Крючков, М.В.Светлаев. Русский язык. Часть I, Москва, 1955.
64. Ф.Г.Исхаков. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Сб. "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", IV, Лексика, Москва. 1962.
65. А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва–Ленинград, 1956.
66. С.Н.Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. Москва, 1961.
67. Г.Г.Мусабаев. Лексика современного казахского языка. Автореферат, Алма-Ата, 1960.
68. Л.А.Покровская. Термины родства в тюркских языках. Сб. "Историческое развитие лексики тюркских языков". Москва, 1961.
69. Э.Р.Тенишев. Глаголы движения в тюркских языках. Сб. "Историческое развитие лексики тюркских языков". Москва, 1961.
70. M.N.Xidirov. Türkmen dilinin tarixindən materiallar. Aşqabad, 1962.
71. Н.М.Шанский. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. Москва, 1959.
72. А.Шафф. Введение в семантику. Москва, 1963.
73. А.М.Щербак. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Сб. "Историческое развитие лексики тюркских языков", Москва. 1961.
74. А.А.Юлдашев. Глаголы чувственного восприятия в тюркских языках. Сб. "Историческое развитие лексики тюркских языков", Москва, 1961.

MÜNDƏRİCAT

BİR NEÇƏ SÖZ	5
I. GİRİŞ	10
§1. Dil haqqında ümumi məlumat	10
§2. Azərbaycan dili	11
§3. Azərbaycan dilinin türk dilləri qrupunda yeri	14
§4. Azərbaycan dilinin tarixinə dair	15
§5. Azərbaycan dilinin təsir dairəsi	17
§6. Ümumxalq Azərbaycan dilinin tərkib hissələri	19
§7. Azərbaycan ədəbi dili	21
§8. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formaları	23
§9. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları	26
§10. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında görkəmli yazıçıların və milli mətbuatın rolu	38
§11. Müasir Azərbaycan danışiq dili və onun xüsusiyyətləri	45
§12. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında müxtəsər məlumat	48
§13. Azərbaycan ədəbi dili ilə danışiq dilinin əlaqəsi	50
II. FONETİKA	52
Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi	52
§14. Fonetika haqqında	52
§15. Fonetikanın əhəmiyyəti	53
§16. Ümumi və xüsusi fonetika	54

§17.	Fonetikanın növləri	54
§18.	Fonetikanın tədqiqat üsulları	56
§19–20.	Fonetik transkripsiya	57
§21.	Nitq səsləri və onların əmələ gəlməsi	59
§22.	Danışiq üzləri	59
§23.	Danışiq üzlərinin vəzifələrinə görə bölgüsü	62
§24.	Danışiq üzlərinin səsin yaranmasındakı iştirakına görə bölgüsü	72
§25.	Səsin məxrəci (artikulyasiyası)	73
§26.	Danışiq səsi və fonem anlayışı	74
§27–28.	Azərbaycan dilinin fonetik vasitə və vahidləri	75
§29.	Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin səs (fonemlər) sistemi	76
§30.	Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sait səsləri	77
§31–32.	Sait səslərin bölgüsü	77
§33.	Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin bölgüsü	79
§34.	Alt cənənin vəziyyətinə görə saitlərin bölgüsü	80
§35.	Sait səslərin xarakteristikası	81
§36.	Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin samit səsləri	83
§37–38.	Samit səslərin bölgüsü	84
§39.	Əmələgəlmə üsuluna görə samitlərin bölgüsü	87
§40.	Səs tellərinin vəziyyətinə görə samitlərin bölgüsü	88
§41.	Tərkibinə görə samitlərin bölgüsü	89
§42.	Samit səslərin xarakteristikası	89
§43.	Azərbaycan dilindəki fonetik hadisə və qanunlar	93
§44–46.	Assimilyasiya	94
§47–49.	Dissimilyasiya	96
§50–51.	Səsartımı	98
§52.	Səsdüşümü	100
§53–54.	Yerdəyişmə	101
§55.	Ahəng qanunu	103
§56.	Saitlərin ahəngi	104

§57.	Samitlərin ahəngi	105
§58.	Saitlərlə samitlərin ahəngi	105
§59.	Cingiltiəsmə qanunu	106
§60.	Müasir Azərbaycan ədəbi dilində heca	107
§61–62.	Hecaların növləri	108
§63.	Hecaların tipləri	109
§64.	Müasir Azərbaycan ədəbi dilində vurğu	112
§65–66.	Heca vurğusu	112
§67.	Məntiqi vurğu	115
§68.	Həyəcanlı vurğu	116

III. ORFOEPIYA 117

Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepiyası 117

§69-70.	Orfoepiya anlayışı	117
§71-72.	Orfoepiyanın əhəmiyyəti	118
§73.	Orfoepiyanın orfoqrafiya ilə əlaqəsi	120
§74.	Azərbaycan dilinin orfoepiyası, onun formalaşması və inkişafı tarixinə dair	121
§75.	Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsas qaydaları	123
§76.	Saitlərin tələffüzünə aid qaydalar	124
§77.	Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar	128
§78.	Bəzi qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar	132

IV. YAZI 135

Azərbaycan yazısı 135

§79.	Yazı haqqında ümumi məlumat	135
§80.	Yazının əmələ gəlməsi	136
§81–82.	Yazının tipləri və inkişafı	137
§83.	Azərbaycan yazısının tarixindən	143

	V. ƏLİFBA	145
	Azərbaycan yazısının əlifbası	145
§84–85.	Əlifba haqqında ümumi məlumat	145
§86–87.	Müasir Azərbaycan əlifbası	148
§88.	Azərbaycan əlifbasının tarixinə dair qısa məlumat	150
§88a.	1. Qədim milli türk əlifbalarından istifadə olunması	150
§89.	2. Ərəb əlifbasından istifadə olunması	151
§90.	3. Latın qrafikası əsasında düzəldilmiş Azərbaycan əlifbası	159
§91.	4. Kiril qrafikası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbası	162
§91a.	5. Yenidən latın qrafikası əsasında hazırlanmış Azərbaycan əlifbası	164
	VI. QRAFİKA	167
	Azərbaycan qrafikası	167
§92.	Qrafik sistem haqqında ümumi məlumat	167
§93–94.	Müasir Azərbaycan əlifbasındakı hərflərin quruluş və formaları	168
§95.	Azərbaycan əlifbasının hərfləri ilə Azərbaycan dilindəki səslərin nisbəti	170
§96.	Sait səslərin əks olunması	171
§97.	Samit səslərin əks olunması	172
	VII. ORFOQRAFİYA	175
	Azərbaycan orfoqrafiyası	175
§98–99.	Orfoqrafiya haqqında məlumat	175
§ 100.	Azərbaycan orfoqrafiyasının prinsipləri	177
§101.	Azərbaycan orfoqrafiyasının fonetik prinsipi	178
§102.	Azərbaycan orfoqrafiyasının morfoloji prinsipi	179

§103.	Azərbaycan orfoqrafiyasının ənənəvi prinsipi	180
§104.	Şəkilçilərin yazılışı	181
§105.	Sözlərin bitişik, yarımbitşik (defislə) və ayrı yazılması	182
§106–107.	Sözlərin baş hərflərinin böyük yazılması	184
§108.	İxtisar edilən sözlərin və qısaltmaların yazılışı	189
§109.	Sözün hissəsinin sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları	191
§110.	Bütöv sözlərə aid qaydalar	192
§111.	İxtisar olunmuş sözlərə və qısaltmalara aid qaydalar	193
§112–113.	Azərbaycan orfoqrafiyasının tarixinə dair qısa məlumat	194
VIII. LEKSİKOLOGİYA		202
Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi		202
§114.	Dilin lüğət tərkibi haqqında anlayış	202
§115.	Azərbaycan dilinin lüğəvi vahidləri	204
Azərbaycan dilinin leksikası		208
§116.	Leksika anlayışı	208
§117.	Leksikologiyanın növləri	208
§118–119.	Söz leksikanın əsas vahididir	209
§ 120.	Sözün daxili və zəhəri cəhəti	211
§121–122.	İlkin və düzəltmə sözlər	212
§123.	Qohum sözlər	214
§124.	Ümumi və xüsusi sözlər	214
§ 125.	Qədim və müasir sözlər	215
§126.	Kommunikativ və ekspressiv sözlər	216
§127.	Səstəqlidi sözlər	216
§128.	Saf və hibrid sözlər	218
§129.	Mənşə cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibi	219

	I. Azərbaycan sözləri	220
§130.	Xalis Azərbaycan sözləri	220
§131.	Azərbaycan sözlərinin xüsusiyyətləri	223
	II. Alınma sözlər	225
§132–133.	Alınma söz anlayışı	225
§ 134.	Azərbaycan dilində alınma sözlər	227
§135.	Azərbaycan dilindəki alınma sözlərin təsnifi	228
§136.	1. Ərəb mənşəli sözlər	228
§137–138.	2. Fars mənşəli sözlər	229
§139.	3. Slavyan mənşəli sözlər	231
§140–141.	4. Avropa mənşəli sözlər	232
§142.	5. Qafqaz mənşəli sözlər	234
§143.	Adi və beynəlmiləl alınma sözlər	236
§144.	Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənimsənilməsi	237
§145.	1. Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən alınma sözlər	238
§146–149.	2. Dəyişiklik edilərək mənimsənilən alınma sözlər	238
§150.	Başqa dillərdən alınma sözlərə münasibət	242
§151.	Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən söz qrupları	243
§152.	Ümumişlək sözlər	243
§153.	Poetik sözlər	244
§154–160.	Köhnəlmiş sözlər	247
§161–165.	Neologizmlər	255
§166–168.	Terminlər	259
§169–171.	Dialektizmlər	265
§172.	Loru sözlər	269
§173–174.	Vulqar sözlər	270
§175.	Arqo sözlər	272

§176.	Jarqon sözlər	272
§177.	Sənət-peşə sözləri	273
§178–179.	Ekzotik sözlər	274
§180–182.	Varvarizmlər	277

IX. ONOMALOGİYA 281

§183.	Azərbaycan onomastikası anlayışı	281
§184–185.	Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin onomastik sistemi	283
§186–187.	Onomastik leksikanın təsnifi	285
§188–192.	Antroponimlər	286
§193.	Etnonimlər	292
§194.	Toponimlər	293
§195.	Hidronimlər	296
§196.	Zoonimlər	298
§197.	Kosmonimlər	300
§198.	Ktematonimlər	301
§199–204.	Onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi	301
§205.	Onomastik vahidlərin üslubi rolu	306
§206.	Onomastik vahidlərin düzgün deyilişi və yazılışı	311

X. SEMASILOGİYA 314

§207.	Azərbaycan ədəbi dilinin semantik sistemi	314
§208.	Sözün mənası	315
§209.	Tam və natamam məna	316
§210.	Sözün məna quruluşu	317
§211.	Sözün lüğəvi və qrammatik mənaları	318
§212.	Sözün mənasının dəyişilməsi və inkişafı	321
§213.	Sözün mənasının genişlənməsi	322
§214.	Sözün mənasının daralması	323
§215–216.	Sözün məcazi mənada işlənməsi	325
§217.	Sözlərin tək və çoxmənalılıığı	328

§218.	Çoxmənalılığın əmələ gəlməsi	330
§219.	Sözlərin mənacə qrupları	331
§220.	Omonim sözlər	332
§221.	Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi	333
§222.	Omonimlərin tipləri	338
§223.	Leksik omonimlərin əmələ gəlməsi	341
§224.	Omonimlərin bədii nitqdə işlənməsi	345
§225.	Sinonim sözlər	346
§226.	Sinonimlərin tipləri	347
§227–229.	Leksik sinonimlər və onların xüsusiyyətləri	347
§230.	Sinonimik cərgə	351
§231.	Leksik sinonimlərin əmələ gəlməsi	352
§232.	Leksik sinonimlərin nitqdə üslubi rolu	354
§233.	Antonim sözlər	356
§234.	Antonimlərin məna növləri	357
§235.	Tam və nisbi antonimlər	357
§236.	Antonimlərin əmələgəlmə yolları	359
§237.	Antonimlərin mahiyyəti və onların üslubi rolu	360
§238.	Həm antonim, həm sinonim, həm də omonim olan sözlər	361
§239.	Paronim sözlər	362
§240–242.	Paronimlərin xüsusiyyətləri	364
§243.	Tabu	366
§244.	Evfemizm	367
	XI. FRAZELOGİYA	368
	Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası	368
§245.	Frazeologiya haqqında anlayış	368
§246.	Frazeoloji vahid anlayışı	369
§247.	Ümumi və xüsusi frazeoloji vahidlər	370
§248.	Frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətləri	371

§249.	Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin tipləri	372
§250–253.	Frazeoloji (sabit) söz birləşmələri	373
§254–256.	Frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr	379
§257.	Frazeoloji vahidlərin məna növləri	383
§258–263.	Frazeoloji vahidlərin mənacə qrupları	385
§264.	Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi	391
§265–267.	Frazeoloji vahidlərin bəzi üslubi imkanları	393

XII. LEKSİKOQRAFIYA 400

Azərbaycan dilinə dair lüğət və sözlüklər 400

§268–269.	Lüğət haqqında ümumi məlumat	400
§270.	Lüğətlərin quruluşu və tərtibi üsulları	402
§271.	Lüğətlərin əsas tipləri	404
§272.	Ensiklopedik lüğətlər	404
§273.	Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası	405
§274.	Linqvistik lüğətlər	407
§275.	Linqvistik lüğətlərin növləri	407
§276–277.	Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti	408
§278–279.	Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri	412
§280.	Azərbaycan xalq şivələri lüğəti (1930–1931)	413
§281.	Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (1964)	415
§282–283.	Azərbaycan dilindəki əcnəbi sözlər lüğətləri	417
§284.	Azərbaycan dilinə daxil olmuş əcnəbi sözlər lüğəti (1947)	418
§285.	Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti (1960)	420
§286.	Ərəb və fars sözləri lüğəti (1966)	422
§287.	Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti	422
§288.	Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətləri	423
§289–293.	Terminoloji lüğətlər	425
§294–296.	Tərcümə lüğətləri	429
§297.	Digər lüğətlər	434

§298.	Azərbaycan dilinə aid orfoepiya sözlüyü	435
§299–303.	Azərbaycan dilinə dair orfoqrafiya sözlüyü	436

XIII. DERİVATOLOGİYA 439

§304.	Sözyaratma anlayışı	439
§305.	Azərbaycan ədəbi dilinin leksik və frazeoloji tərkibinin zənginləşmə mənbə və yolları	441
§306.	Ədəbi dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar əsasında zənginləşməsi	441
§307.	Dildə yeni söz və ifadə yaradılması ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsi	442
§308.	Leksik yolla söz yaradılması	442
§309.	Semantik yolla söz yaradılması	443
§310.	Morfoloji yolla söz yaradılması	444
§311.	Sintaktik yolla söz yaradılması	445
§312.	Dialekt və şivələrdən söz və ifadə götürülməsi ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsi	446
§313–317.	Ədəbi dilin lüğət tərkibinin lüğəvi alınmalar hesabına zənginləşməsi	447

BİBLİOQRAFIYA 450

Afad Qurbanov
Müasir Azərbaycan ədəbi dili
I cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 29 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab “İmak” (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

